THE

KASHI·SANSKRIT·SERIES

(*HARIDAS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

NO. 65.

(Vedānta Section No. 8)

THE

SIDDHĀNTABINDU

OF

MADHUSUDANA SARASVATI.

Being a Commentary on the Das'as'lokī of S'aṅkarāchārya

WITH TWO COMMENTARIES

NYAYA RATNAVALI OF GAUDABRAHMANANDA,
and
LAGHUVYAKHYA OF NARAYANA TIRTHA.

Edited with Notes etc. by

Tryambakram S'astri Vedāntachārya,

HEAD PROFESSOR, STATE PATHASHALA, JAMNAGAR.

PRINTED, PUBLISHED & SOLD BY

JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series office, Vidya Vilas Press,

North of Gopalmandir, Benares City.

1928.

Printed-Published & sold by
JAI KRISHNADAS-HARIDAS GUPTA,
The Chowkhamba Sanskrit Series Office,
VIDYA VILAS PRESS,
North of Gopal Mandir,
BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta
at the Vidya Vilas Press. Benares,

Agents:
1 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.
2 Arthur Probsthain,
Oriental & Foreign Bookseller,
London.
3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः

६५

वेदान्तविभागे(८)अष्टमं पुष्पम्।

भेदिभेदकविविधागमपारङ्गम श्रीमधुसूदनसरस्वती कृतः

सिद्धान्तबिन्दुः।

पूज्यपादजगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यविरचितदशश्लोकीव्याख्यारूपः

श्रीगौडब्रह्मानन्दकृतन्यायरत्नावल्या-श्रीनारायण-
तीर्थकृतलघुव्याख्यया च युतः।

सौराष्ट्रान्तर्गत-धराङ्गधरावास्तव्यप्रथितयशोवैभव-मूलजीभट्टसूनुना काशीस्थ-
राजकीयसंस्कृतपाठशालायाः सुवर्णपदकचतुष्टयोपलब्धिपूर्वकं समासादितवेदा-
न्ताचार्यपदवीकेन जामनगरस्थराजकीयपाठशालाप्रधानाध्यापकेन त्र्यम्ब-
करामशास्त्रिणा सङ्कलितया ग्रन्थान्तरस्थपाठभेदादिप्रदर्शयित्र्या टिप्पण्या
विषयानुक्रमणिकया भूमिकया चोपस्कृतः तेनैव संशोधितश्च।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः—

चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस,
गोपालमंदिर के उत्तरफाटक, बनारस सिटी।

१९८५

॥ श्रीः ॥

ईषत्प्रास्ताविकम् ।

शङ्करं शङ्कराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः ॥

हंहो विद्वन्मणयः !

अस्ति चात्र सकलभूमण्डलमण्डनायमानानां श्रद्धाराध्यसद्गुरूणां श्लथीकृतदृढग्रन्थीनां विपश्चिदपश्चिमानां पुरुषधौरेयाणां निश्चप्रचं वेदान्तदर्शनं स्वपरपुरुषार्थार्पकमिति शेमुषी । वेदस्य अन्तो बोधकतासम्बन्धेन तात्पर्यविषयो यत्रेति व्युत्पत्त्या यद्यपि 'तत्त्वमसी'त्यादिमहावाक्यानामेव वेदान्तत्वं तथापि 'वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानं कारणम्' इति न्यायेन तदादिपदार्थशोधकस्य निखिलागमसारभूतस्य चतुर्लक्षण्यात्मकस्य शारीरकस्य तदनुकूलयुक्त्यादिसमर्पकत्वेन भामत्यादिनिबन्धानामपि वेदान्तत्वे नास्ति क्षतिः ।

वेदान्तदर्शने द्वैतविशिष्टाद्वैतविशुद्धाद्वैताद्वैतादिभेदस्य जागरूकत्वेपि 'परमं साम्यमुपैति' इति श्रुतिसमन्वयस्य विरोधात्, सम्भवत्यारुचैकवाक्यतायां वाक्यभेदकल्पनस्यायुक्तत्वात्, अद्वैते ह्येकस्मिन्ननेकान्तर्भावस्य सुसम्पादत्वात्, अनेकत्वसिद्धेरेकत्वसिद्ध्यधीनत्वेन द्वैतस्याद्वैतनान्तरीयकत्वात्, अद्वैतसिद्धेरनन्याधीनत्वात्, अद्वैतमत एव सर्वासामुपनिषदां साक्षात्परम्परया वा तात्पर्यपर्यवसानमिति आचार्यादिभिः 'तत्तुसमन्वयात्' इत्यत्र सुनिपुणं निरूपितत्वाच्च नेह प्रतन्यते ।

अस्मिन्दर्शने कियद्भिः सूरिभिर्लेखिनी सञ्चालितेति परिगणनं विबुधायुषापि दुःशकमिति नास्त्यतिशयोक्तिशङ्कागन्धोपि । जगतीतलेऽद्यावधि न बभूवैतादृशो दार्शनिककोविदो विदितयशा येन स्वयशोवतंसो वेदान्त एकोपि निबन्धो न निबद्ध इति । वैय्याकरणैः, किम्बहुना साहित्यरसिकैरालङ्कारिकैरपि जीवनान्तवेलायां जीवनसाफल्याय जीवात्मविचारे मनो नियुज्य सिद्धान्तलेशादयोऽपूर्वाः प्रबन्धाः प्रबद्धा इति बह्न्युदाहरणानि सन्ति । तेनाद्य संस्कृतादिविविधासु वाक्षु पाणितलमलङ्कुर्वाणानि यावन्ति वेदान्तशास्त्रपुस्तकानि तावन्त्यन्यशास्त्रेऽद्यावधि कर्णाभ्यर्णमपि न समासादितानीति नाविदितं समेषाम् ।

एतादृशेऽतिविस्तृतेऽतिगभीरे सर्वदर्शनमुकुटायमाने वेदान्तदर्शने खण्डनचित्सुखयद्वैतसिद्धित्रयं मरकतायते इत्यपि विदितप्रायं तत्र भवतां भवताम् । त्रयेप्यस्मिन्नव्यनैयायिकशिरोमणिगदाधरजगदीशादीनां तार्किकाणामनुमानान्यनुमानाभासयती अद्वैतसिद्धिः आत्मबोधायाल-मिति श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिरेव—

बोधाय वादिविजयाय च सत्वराणा-
मद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ।

इति भणितमारम्भे । सिद्धिवार्धेः ब्रह्मानन्दजनितया चन्द्रिकया-ऽऽवेलं तर्कतरङ्गभङ्गप्रचुरप्रकारैः प्रचयगमने किन्नाम भूरि भणि-तव्यं भवेत् ।

तेषामेव श्रीमधुसूदनसरस्वतीनामयमपि सिद्धान्तबिन्दुनामा भग-वत्पादीयदशश्लोकीमुपजीव्योपनिबद्धो निबन्धो गौडब्रह्मानन्दकृतया न्यायरत्नावल्या साकमद्वैतसिद्धिमप्यतिशेत इति प्रतिज्ञातं टीकाकृता—

अद्वैतसिद्धेष्टीकायास्तदीयायाश्च सङ्ग्रहात् ।
विचित्ररचना काचिद् ब्रह्मानन्देन रच्यते ॥ इति ।

इदं हि वैशिष्ट्यमत्र यत्स्वल्पेप्यस्मिन्प्रबन्धे प्राय उपयोगिनो विष-यस्य सर्वस्य सङ्कलनं कृतं तच्च विषयानुक्रमणिकातस्तूर्णमवगन्तुं शक्यत इति नात्र तन्यते । सूत्रभूतायां दशश्लोक्यां कथमाचार्येण सर्वः शास्त्रार्थो निवेशितः, कीदृशी सहजा प्रसन्ना च कविता, कीदृक् तस्या भावगाम्भीर्यम्, कथञ्च बिन्दुकृद्भिराचार्याशयोद्घाटनं कृतम्, तच्च सर्वं ग्रन्थत एवावसेयं स्यात् ।

अथात्र ग्रन्थकृतां समयादिविषयमधिकृत्य किञ्चिन्मीमांस्यते । तत्र तावच्चतुर्ग्रन्थीयं वर्तते—

१ दशश्लोकी ·········श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादानाम्
२ सिद्धान्तबिन्दुः······श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां दशश्लोकीव्याख्या
३ नारायणी ·········श्रीनारायणतीर्थानां सिद्धान्तबिन्दुव्याख्या
४ न्यायरत्नावली ···श्रीगौडब्रह्मानन्दानाम् ,,

श्रीशङ्करभगवतः पाण्डित्यपरिचयोऽस्माभिः प्रदेय इति तु मक्षिक-याऽऽकाशान्तान्वेषणनिभमेव भवेत्, तथापि त्विमे पद्ये सर्वज्ञमुनिमधु-सूदनसरस्वतीभणिते भण्येते । तदुक्तम्—

वक्तारमासाद्य यमेव नित्या सरस्वती स्वार्थसमन्विताऽऽसीत् ।
निरस्तदुस्तर्ककलङ्कपङ्का नमामि तं शङ्करमर्चिताङ्घ्रिम् ॥ १ ॥

न स्तौमि तं व्यासमशेषमर्थं समग्रसूत्रैरपि यो बबन्ध ।
विनापि तैः सङ्ग्रथिताखिलार्थं तं शङ्करं नौमि सुरेश्वरञ्च ॥ २ ॥

श्रीशङ्करभगवतः द्राविडदेशोद्भवत्वं तु सर्वैः स्वीकृतमिति तत्रापरमाणादयितव्यं नावशिष्यते, परञ्च तेषां कालनिर्णये विप्रतिपत्तयः सन्त्येव । केचन वृद्धाः द्विसहस्रवर्षात्मकं कालं कल्पयन्ति, परे चतुर्विंशतिशतात्मकमन्ये पञ्चविंशतिशतात्मकमिति । एतेषां मतं खण्डयन्तो नवीनास्तु बहूनि ऐतिह्यानि प्रदर्शयन्त इशवीयाष्टमशताब्दीं कल्पयन्ति । आचार्यसमयनिर्णयाय तैस्तैर्विद्वद्भिः प्रदर्शिता युक्तयोऽन्यत एवावगन्तव्या इति तत्र वयं स्वमतप्रदर्शनाद्विरमामः ।

एतेषां साक्षाच्छङ्करस्वरूपत्वमप्यन्यत्र निर्णीतमिति किम्पिष्टपेषणेन । एते हि भगवतीकृपाकटाक्षपातप्रतिहतापुण्यपुञ्जप्रथितपाण्डित्यप्रकाण्डा इति तैरेव सौन्दर्यलहर्यां प्रतिपादितम् । यथा—

तव स्तन्यं मन्ये तुहिनगिरिकन्ये हृदयतः
पयः पारावारः परिवहति सारस्वत इव ।
दयावत्या दत्तं द्रविडशिशुरास्वाद्य तव यत्
कवीनां प्रौढानामजनि कमनीयः कवयिता ॥

अथेयमाख्यायिका टीकाया उपलब्धा । पूर्वाश्रमे बाल्यावस्थायां स्थितेषु भगवत्सु एकदा पितुराकस्मिककार्येण ग्रामान्तरगमने सम्भूते मातुरपि रजोधर्माभिभवे च जाते, मात्रा शिशवे तस्मा उक्तं "वत्स ! इदं शर्करामिश्रं दुग्धं भगवत्यै निवेदय" इति, ओमित्युक्त्वा दुग्धपात्रेण सह मन्दिरान्तः प्रविश्य भगवत्याः पुरः पयःपात्रं प्रस्थाप्य बालस्वभावचापल्यानुगुणं कलितं 'कल्याणि ! पिब पय' इति । बहुशः कथनेपि जडया प्रतिमयाऽपीते पयसि हस्तौ पादौ पृथिव्यां प्रसार्य प्रताड्य परस्परमङ्गानि प्रचण्डं रोदनं प्रक्रान्तम् । 'बालानां रोदनं बलम्' इति प्रसिद्धमेव । भगवत्यास्तु शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणत्वे वक्तव्यमेव नास्ति । अथापि च 'न कस्य मोदमाधत्ते गद्गदं बालजल्पित'मित्याभाणकप्रसिद्धेः वत्सलयाऽम्बया स्वयमागत्य पात्रं स्वकरेणोत्थाप्य पीतं पयः नावशेषितं स्वल्पमपि । दृष्टे च रिक्ते पात्रे पुनः प्रचुरतरं रोदनादिकमारब्धं भगवता मस्तकाद्यङ्गधूननपूर्वकम् ।

भगवत्या भणितं 'वत्स ! कथमधुनापि रोदनं क्रियत' इति ।

कथं त्वया सर्वं दुग्धं पीतमद्य ? पित्रा तु प्रत्यहं तव पीतावशिष्टं मह्यं दीयतेऽद्य कथं विस्मृतवत्यसि !

वत्स ! अद्यप्रभृति तथैवाचरिष्यामि परमद्य तु मया पीतमपीतं कथं भवेत् ।

यद्भवतु तद्भवतु मह्यं तु यच्छाधुनैव इत्युक्त्वा पुना रोदनमारेभे । अतिस्निग्धया जगज्जनन्या तत् पात्रं स्वकीयात्स्तन्यादेव प्रपूरितं पायितञ्च द्रविडशिशवे । भगवतस्तत्क्षणं विद्युदुपस्पर्शेणेव चमत्कृतिशालिनामपि गर्वगञ्जनी कवितामयी वाक्प्रसृताऽस्यास्यपद्मात्' 'तव स्तन्यं मन्ये' इत्यादिका ' इति ।

शङ्करभगवद्भिर्निबन्धा बहवो रचिता इति नाविदितं विपश्चिताम् । तत्रास्या दशश्लोक्या अपि समावेशः । अस्यार्ष्टीकारूपेण सिद्धान्तबिन्दुनामा प्रबन्धो मधुसूदनेन प्रबद्ध इति निवेदितं पूर्वमेव । एते श्रीमधुसूदनसरस्वत्योपि द्राविडा इत्यैतिह्याभावेपि किंवदन्ती विद्यत एव ।

केचनैतेषां बङ्गीयत्वं ब्रुवते, ज्ञापकं चाहुः। यथा 'भगवता नीलाचलनायकेन नारायणेनानुगृहीता' इति वेदान्तकल्पलतिकायां श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिरुक्तम् । नीलाचलनायकपदं हि विरजाक्षेत्रस्थस्य भगवतो जगन्नाथस्यैव वाचकमित्यपि सिद्धम् । तस्मिन्समये प्रायः सर्वत्रैव बङ्गदेशे तद्भक्तेः प्राचुर्येण स्थितत्वात्तदुपासकत्वमपि श्रीमधुसूदनसरस्वतीनां स्वोपास्यदेवनामोपन्यासात्सम्भाव्यते ।

अपि च अस्यान्ते 'बलभद्रस्य कृते कृतो निबन्ध' इति ग्रन्थस्यैतच्छिष्यपुरुषोत्तमसरस्वतीकृतव्याख्यायां 'बलभद्रो भट्टाचार्यः' इत्युक्तम् । भट्टाचार्यत्वन्तु तस्मिन्समये बङ्गदेशीयेषु प्रसिद्धमिति तत्प्रियशिष्यस्य बङ्गीयत्वे गुरोरपि बङ्गीयत्वसम्भावना नाकिञ्चित्करी । अन्यच्च 'यदत्रासौष्ठवम्' इतिमूलस्य नारायणी व्याख्यायामसौष्ठवमिति प्रतीकमुपादाय 'भाष्यभामतीविवरणाद्यपेक्षया कठीनत्वरूपम्, अखिलविद्याप्रवीणतार्किक–शिरोमणि–भट्टाचार्यरीत्यनुसरणादिति भाव' इति ग्रन्थसमाप्तावत्र वर्णितमतः शिरोमणिभट्टाचार्यशिष्यत्वं साम्प्रदायिकत्वं वा ध्वन्यते । अनेन कल्पनाकाण्डेनैतेषां बङ्गीयत्वे सिद्धे फरीदपुरमण्डलान्तर्गतः 'कोशलीपाडा' नामको ग्रामोपि वासस्थानत्वेन, प्रमोदनपुरन्दराचार्याः पूर्वाश्रमपितृत्वेन, कमलजनयनाभिधा च पूर्वाश्रमीया इत्यपि कल्पयन्ति ।

मधुसूदनसरस्वतीनां परमगुरवो रामसरस्वत्यो गुरवो विश्वेश्वरसरस्वत्यो विद्यागुरवो माधवसरस्वत्य इति अद्वैतसिद्धिमङ्गलावसरे 'श्रीरामविश्वेश्वरमाधवाना'मिति स्वेनैवोक्तं स्पष्टीकृतं च लघुचन्द्रिकायां ब्रह्मानन्देनापि ।

एते हि गदाधरचक्रवर्तिनः सतीर्थ्याः सन्तो नवद्वीपे श्रीहरिरामतर्कवागीशानां समीपे न्यायशास्त्रमध्यगच्छन् । जन्मजरामरणाद्यापत्तियुक्तान् जनानालक्ष्य प्रथमाश्रम एव समुपजातवैराग्या वाराणस्यां चतुःषष्टिघट्टे गोपालमठे श्रीविश्वेश्वरसरस्वतीनां सकाशात्तुरीयाश्रमदीक्षां श्रीमधुसूदनसरस्वत्यभिधां चावापुः । आनन्दवनाभिधोयं प्रदेशस्तत्कालमारभ्य अन्वर्थत्वमन्वभवत् । तुरीयाश्रम एव वेदान्तादिदर्शनान्यधीतान्याचार्यैः । पाण्डित्यप्रौढत्वप्रस्थापकाः प्रायः सर्वे प्रबन्धा अपि परिव्राडवस्थायामेव प्रबद्धाः । एभिः कति स्वतन्त्रग्रन्था ग्रथिता टीकाश्च विनिर्मिता इति सन्निकटवर्तिनां साधनानामतिस्वल्पत्वादधुना निर्णेतुमशक्यमेव तथापि प्रसिद्धान् प्रबन्धान्प्रदर्शयिष्यामः ।

१ अद्वैतसिद्धिः २ अद्वैतरत्नरक्षणम् ३ आत्मबोधटीका ४ आनन्दमन्दाकिनी ५ ऋग्वेदजटाद्यष्टविकृतिविवरणम् ६ कृष्णकुतूहलनाटकम् ७ प्रस्थानभेदः ८ भक्तिसामान्यनिरूपणम् ९ भगवद्गीतागूढार्थदीपिका १० भगवद्भक्तिरसायनम् ११ भागवतप्रथमश्लोकव्याख्या १२ राज्ञां प्रतिबोधः १४ वेदस्तुतिटीका १५ वेदान्तकल्पलतिका १६ शाण्डिल्यसूत्रटीका १७ शास्त्रसिद्धान्तलेशटीका १८ संक्षेपशारीरकटीका १९ सर्वविद्यासिद्धान्तवर्णनम् (प्रस्थानभेदः) २० सिद्धान्तबिन्दुः २१ हरिलीलाव्याख्या चेत्येकविंशतिसङ्ख्याका ग्रन्थाः ।

सर्वापेक्षया च सिद्धान्तबिन्दोः प्राचीनत्वं सम्भाव्यते । तथाहि—

अद्वैतसिद्धौ दृष्टिसृष्टिप्रकरणे ५३७ पृष्ठे (निर्णयसागरीयपुस्तके) 'सिद्धान्तबिन्दुकल्पलतिकयोरभिहितम्' 'सिद्धान्तबिन्दुकल्पलतिकयोर्विस्तर' इति अस्य नाम्नो निर्देशात्(१) अत्र चाद्वैतसिद्धेर्नामनिर्देशविरहात । यद्यप्यत्र कल्पलतिकाया नामनिर्देशः कृतः ४४२ पृष्ठे 'विस्तरेण चैतत्प्रपञ्चितमस्माभिर्वेदान्तकल्पलतिकायामित्युपरम्यत" इति, तथापि वेदान्तकल्पलतिकायामप्यस्य तथैव नामोपदिष्टम्—'विस्तरेण चैतत्प्रपञ्चितमस्माभिः'—सिद्धान्तबिन्दौ' इत्यत्र, ८७ पृष्ठे (मेडिकलहाल् यन्त्रालये वाराणस्यां मुद्रितपुस्तकस्य) तथाच कल्पलतिकासिद्धान्तबिन्द्वोः समकालिकत्वं प्रतीयते । रीतिरियं बहूनां ग्रन्थकृतां यत्पूर्वं ग्रन्थान्निर्माय तेष्वेकत्रोक्तस्य विषयस्यान्यत्र नियोजनेन परस्परं नामानि निर्दिशन्तीति ।

---

(१) अद्वैतसिद्धेस्तु इतरानेकग्रन्थापेक्षया पश्चाद्भवत्वं भवत्येव, तस्यां गीतानिबन्धनस्य नामोक्तेः, गीताटीकायां भक्तिरसायननामोपन्यासेन, भक्तिरसायने च कल्पलतिकाया अभिधानप्रदर्शनेनेति ।

एते हि मुनीन्द्रा अपि निर्व्यापाराधुनिककाषायाम्बरधारियतिव्यपदेशभराक्रान्ता नासन्, किन्तु गदाधरादीनां नव्यतार्किकानामन्येषाञ्च समकालं कालं नयन्तो विचक्षणतर्ककर्कशाशयानां हेतून्हेत्वाभासयन्तोऽनुमानोपाधिविषमीकृतचेतसः श्रुतिभणिततत्त्वोपदेशप्रदानेनानुत्तरयन्तो नास्तिकवाचाटान्मूकयन्तो वेदान्तादिदर्शनान्युपदिशन्तः प्रायो वाराणसीमधिवसन्तो विचरन्तोऽपि कदाचित्क्वचिच्छ्रुताः । तथोक्तं कविनैकेन—

नवद्वीपे समायाते मधुसूदनवाक्पतौ ।
चकम्पे तर्कवागीशः कातरोऽभूद् गदाधरः ॥

एकदा गदाधरभट्टाचार्याणामातिथ्यं स्वीकुर्वद्भिरेभिः स्वानुनेयानध्यापयन्तो भट्टाचार्याः साक्षेपमुक्ताः 'किम्भोः ! पठनावसरे घुण्टा एव कोट्यः पाठ्यन्ते' इति । 'का नामात्रानुपपत्ति'रिति साभियोगां भट्टाचार्योक्तिमुपश्रुत्य तैः साकं शास्त्रार्थमुपचक्रुः । मधुसूदनमुनेर्बाल्यकालतोऽप्यधिकतरां न्यायशास्त्रीयपदार्थसम्पत्तिं प्रतिभाधिक्यं चावलोक्य गदाधरभट्टाचार्याः सविनयं तच्चरणयोः पेतुरिति राखालदासमहामहोपाध्याया भणन्ति स्म ।

'मधुसूदनसरस्वत्याः पारं वेत्ति सरस्वती' इति तत्र तत्र श्रीगौडब्रह्मानन्दोक्त्या, एभिर्विनिर्मितग्रन्थदर्शनेन च पाण्डित्यपरिचयो भवत्येवेति किम्बहुजल्पनेन । गोस्वामिनस्तुलसीदासस्यापि तत्समीपं शास्त्रीयविषयावगत्यर्थं गमनं श्रूयते । एतत्सर्वमाचार्याणां समयनिर्धारणाय पर्याप्तमेव ।

गोस्वामितुलसीदासस्य समयस्तु सर्वथाऽऽदितो निर्णीत एव । १६३१ विक्रमाब्दे रामायणारम्भस्तुलसीदासेन कृतः । अद्यापि तुलसीदासहस्तलिखितं रामायणपुस्तकं काशिकराजकीयसरस्वतीभवने(१) वर्तते, तस्मिन्लेखनकालोऽपि १६४१ विक्रमाब्दः स्वेनैव लिखित इति नास्त्यत्र शङ्कावसरः । अकबरे राज्यं प्रशासति गोस्वामिनो रामायणनिर्माणमित्यपि साम्प्रदायिकानां वचनमस्यैव समयस्योपोद्बलकम् ।

अपि च वृत्तरत्नाकरटीकाकारस्य नारायणभट्टस्येतिवृत्तं इण्डियन एन्टिक्वेरी (Indian Antiquary 1612, 9,) नामके मासिकपत्रे दत्तम् । तत्र च प्रवृत्तिमार्गविरोधिनो निवृत्तिमार्गस्य समूलकाषं कषिता ग्रहस्थाश्रमी वेदान्तदर्शननिष्णातोऽपि कर्मठोऽयं प्रसिद्धपाण्डित्यैः सर्वैरेव न्यासिभिर्वेदान्तिभिश्च वादमचीकरत् । भट्टेनानेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा अपि नैय्यायिकदिगिभगण्डस्थलोद्धृतमदमौक्तिका अपि मधुसू

(१) Government's Princess of wales Sarasvati Bhavana

दनसरस्वत्यादयो न्यासिनः पराजिता इत्यपि लिखितम् । अनेन नारायणभट्टेन वृत्तरत्नाकरटीका १६०२ विक्रमाब्दे लिखिता इति निर्णीतमन्यत्र(१)।

ईशवीय १६६० वर्षे १७१७ संवत्सरे अप्पय्यदीक्षिताः कैलासवासिनः समभूवन् । श्रीमधुसूदनसरस्वतीयतिवरा अद्वैतसिद्धौ दीक्षितान् परिमलकारत्वेन स्मरन्ति दीक्षिताश्च सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे समेषां वेदान्तविदां नामानि मतानि च प्रदर्शयन्तो मधुसूदनसरस्वतीनामभिधां न स्मरन्तीति तदर्वाक्त्वमपि युज्यत एव ।

एतेन श्रीमधुसूदनाचार्याणां गोस्वामितुलसीदासाकबरनारायणभट्टगदाधराणाञ्चेशवीयसप्तदशशताब्द्यारम्भकाल इति निर्णीयते ।

अस्य श्रीमधुसूदनविरचितसिद्धान्तबिन्दोः प्रथमा टीका नारायणतीर्थकृता लघुव्याख्या नामिका वर्तते । इमां लघुकायामालक्ष्य ग्रन्थे द्वितीयटीकात्वेन योजनं कृतमिति ज्ञेयम् , अन्यथा ब्रह्मानन्दगुरूणां नारायणतीर्थानामेषा टीका इति प्राथम्यमेवार्हतीति ।

इमे नारायणतीर्था बिन्दावेवापरां महद्व्याख्यामचीक्लृपन् इति तत्र तत्र लघुव्याख्यायां तैरेव (२)'विस्तरस्त्वस्मत्कृतमहद्व्याख्याने द्रष्टव्यः' (३)एतन्मतनिष्कर्षस्तु अस्मत्कृतसिद्धान्तबिन्दुगुरुटीकायां द्रष्टव्यः" इत्यादिवदद्भिः प्रतिपादितम् । अथाप्यद्यावधि कुत्रापि महद्व्याख्यायाः पुस्तकं नोपलब्धमिति करालकालमहिमानमेवात्र प्रभुं पश्यामः ।

श्रीनारायणतीर्थाः विद्यापारावारीणेभ्यः श्रीवासुदेवतीर्थेभ्यः सर्वं वेदान्तशास्त्रमध्यगच्छन् । नारायणतीर्थाः समर्थाः शेमुषीवैभववन्त इति तु निर्विवादमेव । तथोक्तं ब्रह्मानन्दैर्लघुचन्द्रिकासमाप्तौ—

श्रीनारायणतीर्थानां षट्शास्त्रीपारमीयुषाम् ।
चरणौ शरणीकृत्य तीर्णः सारस्वतार्णवः ॥ इति ।

लघुव्याख्यायाः क्वचित्क्वचिन्मूलव्याख्यानस्य ब्रह्मानन्दैर्न्यायरत्नावल्यामक्षरशोऽवतारः कृत उपलभ्यते । अत एवेदमपि अत्यन्तं सम्भाव्यते यन्नारायणतीर्थानामेव महद्व्याख्यां किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन ब्रह्मानन्दा न्यायरत्नावलीत्वेन नियोजयामासुरिति । एतत्तत्त्वन्तु महद्व्याख्याया अनुपलब्ध्यवध्यानुमानिकमेव । लघुचन्द्रिकासमाप्तौ तु गौडब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः—

महानुभावधौरेयशिवरामाख्यवर्णिनः ।
एतद्ग्रन्थस्य कर्तारो लेखकाः केवला वयम् ॥

---

(१) वेदान्तकल्पलतिकाभूमिकायाम् ।
(२) अस्यपुस्तकस्य २३३ पृष्ठे । (३) „ „ २३९ पृष्ठे ।

इति वदद्भिर्लघुचन्द्रिकाकर्तृत्वेन शिवरामवर्णिनो नाम निर्दिष्टम्, तथापि एतच्छ्लोकस्य प्रक्षिप्तत्वसम्भावनया, ब्रह्मानन्दकृतस्यैव ग्रन्थस्य शिवरामवर्णिकृतत्वेन व्यवहारमात्रो ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिरेव कृत इति सम्भावनया, गुरुचन्द्रिकाकर्तारः शिवरामवर्णिनो गौडास्तु लघुचन्द्रिकाकर्तार इति वा सम्भावनयेदं सर्वमद्यावधि विनिर्णयशून्यमिति तथैवास्मिन्नपि विषये निर्णययोग्यं प्रबलं प्रमाणं न प्रचाकशीति ।

टीकाकृतो ग्रन्थकर्तारो वा अन्येभ्यो ग्रन्थेभ्यो विशिष्टविषयानुद्धृत्य नूतनं निबन्धं निबध्नन्तीति तु प्रायो विदितमेव समेषां विद्याचणानामिति सर्वासां विद्यानामन्ततोगत्वाऽनादित्वं सिद्धमेव । अथ च ग्रन्थान्तरेभ्योऽत्रापेक्षितविषयस्यैकत्र नूतनग्रन्थनिर्माणकाले सङ्ग्रहोऽतिगूढविषयस्य स्वप्रतिभया युक्तिप्रयुक्तिभ्यां विशदीकरणमेव ग्रन्थनिर्माणपाण्डित्यमित्यत्र काऽनुपपत्तिः ? ।

यत्किञ्चिदस्तु परञ्च ब्रह्मानन्दसरस्वतीभिः मधुसूदनसरस्वतीकृताः सर्वे ग्रन्थाः स्वकीयटीकया विभूषिता इति महतामुक्तिं प्रत्यक्षीकुर्वन्तो वयन्तु नारायणीमनुसृत्य न्यायरत्नावली ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता इति मन्महे ।

नारायणतीर्थानां बहवो ग्रन्थाष्टीकाश्च प्रायः सर्वस्मिन् दर्शने लिखिता वर्तन्ते । तेच यथा—

१ तत्त्वचन्द्रः । साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्या
२ न्यायकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्या
३ भक्तिचन्द्रिका । शाण्डिल्यसूत्रव्याख्या
४ भक्त्यधिकरणमाला सटीका
५ योगचन्द्रिका
६ योगसूत्रवृत्तिः गूढार्थ द्योतनिका
७ वेदस्तवटीका
८ वेदान्तविभावताटीका
९ साङ्ख्यचन्द्रः । ईश्वरकृष्णसाङ्ख्यकारिकाटीका
१० सिद्धान्तबिन्दु महद्व्याख्या
११ सिद्धान्तबिन्दु लघु व्याख्या

इति तेषां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वे किम्बहूक्तेन । एतेषां समयस्तुप्रायो निर्णीत एव (१७६०) नवत्यधिकसप्तदशशततमेशवीयवर्षनिकटवर्तीति । तथाच तच्छिष्यब्रह्मानन्दसरस्वतीनामपि समयनिर्णये न प्रमाणान्तरान्वेषणापेक्षेति ।

नारायणी टीका न्यायरत्नावल्यपेक्षया सहजा लघुकाया सिद्धान्तबिन्दुतत्त्वं स्वेनवाधिजिगमिषूणां कृतेऽतीवोपयोगिन्यप्यद्यावध्यमुद्रितेति तस्या दौर्लभ्यदूरीकरणाय प्राचीनसंस्कृतपुस्तकोद्धरणे प्रबद्धपरिकराणां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमाला–(Secretary of Chowkhamba Sanskrit Series)—ध्यक्षाणां जयकृष्णदासगुप्तानामुत्साहमवाप्यास्या मुद्रणकार्ये संशोधकत्वं स्वीकृतमस्माभिः, परमस्यां बहूनि कष्टान्यनुभूतानि । प्रथमं त्वस्य मुद्रणायोपलब्धस्य हस्तलिखितपुस्तकस्य कियद्दूरं पत्राङ्काभावेन मुद्रणालयीयलेखकेन तत्पुस्तकाल्लेखनावसरेऽव्यवस्थितान्युपलभ्य पत्राणि तथैवाव्यवस्थितमुल्लिखितं तच्च यद्यपि पूर्वमितरेषां समीपे शोधनाय गतमेवाथापि तैः परावर्तितमस्मत्समीपमागतं सुनिपुणं निरीक्ष्य प्रथमतः पत्राणि व्यवस्थितानि विधाय पश्चात्संशोध्य मुद्रणाय प्रदत्तम् । अस्यांष्टीकाया द्वितीयम्पुस्तकं मुद्रणारम्भानन्तरं मासचतुष्टयादूर्द्ध्वं सरस्वतीभवनाल्लब्धं तथापि क्वचित्क्वचित्तु मूलटीकाविभागविरहितमशुद्धिबहुलं तदिति ततः परिश्रमपौष्कल्ये सत्यपि क्वचिदुपयोगित्वं पाठान्तरस्यालोच्य प्रायः सर्वोपि पाठभेदो निवेशितोऽत्र ।

ब्रह्मानन्दसरस्वत्यो हि गुरुलघुचन्द्रिकाकर्तृत्वेन वेदान्तदर्शनोदधिमथनोद्भूतामृतमन्यायेनानैक्ये पथि निनयिषुभ्यः सुरेतरेभ्य इव माध्वीयेभ्यः प्रत्यानयितुः श्रीमधुसूदनस्याप्यद्वैतसिद्ध्यमृतं स्वकीयेभ्यो दीयमानस्य कृष्णद्वैपायनस्याशयं चौर्येणापहर्तृ राहोरिव तरङ्गिणीकृततरङ्गभङ्गभञ्जका इति तच्छीलिनां नाविदितम् । यद्यपि माध्वीयैर्लघुचन्द्रिकाखण्डनोद्योगः कृतो न्यायभास्करादिषु, तथापि न्यायभास्करखण्डनन्यायेन्दुशेखरादिग्रन्थपर्यालोचनोत्तरं स्पष्टं प्रचाकशीति यन्न्यायभास्करकारादिभिः सर्पबुद्ध्या रज्जुप्रताडनाकाण्डताण्डवितमेवेति ।

अस्याञ्च न्यायरत्नावल्यां सिद्धान्तबिन्द्वस्पृष्टेभ्यो बहुभ्यो विषयेभ्यः स्वकीयशेमुषीवैभवपरिचायकः प्रकाशः प्रक्षिप्तः

इति तेषां विशिष्टविषयानामत्रानुक्रमणिका प्रदीयते ।

अन्यत्रापि ब्रह्मानन्दैर्बहूक्तन्तथापि तत्तु विद्याचुञ्चुभिर्ग्रन्थत एव लप्स्यत इत्युपरम्यते प्रयासादस्मात् । अस्यातिक्लिष्टग्रन्थस्य संशोधनकार्येऽस्मद्गुरुवर्यैः विश्वविख्यात-सनातनधर्मरक्षणैकप्रवणैः महामहोपाध्यायपदवीविभूषकैः श्रीलक्ष्मणशास्त्रि द्राविडैः तथा महामहोपाध्यायैः वर्तमानकालिकमहर्षिभिः स्वनामधन्यैः गुरुवर्य श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयैश्च योग्यं साहाय्यम्प्रदत्तमिति तेषामानृण्यं कथंकारमुपकारप्रदर्शनेन भवेत् । तथैवास्मिन्कार्ये आरम्भाच्च समाप्तिपर्यन्तं काशिक राजकीयपाठशाला प्रधानाध्यक्षाणां एम्. ए. इत्युपाधिधारिणां कविराजश्री गोपीनाथशर्ममहोदयानां सविशेषं सूचनादिकं पण्डितानां समयनिर्णयसरणिश्च प्राप्ता इति तेषामुपकारं सधन्यवादं प्रकटीकुर्मः । न्यायोपाध्यायानां श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिणां साहाय्यादेवास्माकं संशोधनकार्यं शैघ्र्येण जातमिति तेऽपि परममुपकारकराः सर्वदास्माकम् । ग्रन्थसमाप्त्युत्तरं तूर्णमेव जामनगरपाठशालायामस्मदीय नियोजनात् साधनाभावाच्च समयादिनिर्णयाय वरकले इत्युपाह्वेभ्यो वैद्यनाथशास्त्रिभ्योपि परिश्रमो दत्त इति तेषां नामात्र प्रदर्शनीयं भवति । अन्येपि

अस्मिन्संशोधनकार्ये सन्त्येवोपकारकास्तान्सर्वान्धन्यवादान्वितरामः ।

यैर्यैर्महाशयैरस्मिन्संशोधनकार्ये लिखितानि मुद्रितानि वा पुस्तकानि प्रदत्तानि तेषां नामानि सधन्यवादं प्रकटीकरवाम.

श्री गोपीनाथकविराज, एम् . ए., प्रिन्सिपाल, गवर्न्मेन्ट संस्कृत कालेज, बनारस

श्री नारायणशास्त्री खिस्ते, सरस्वती भवन हस्तलिखित पुस्तकालयाध्यक्षः

श्री माधवशास्त्री भण्डारी, प्रधानाध्यापकः, संस्कृत कालेज, लाहार

श्री दामोदर विष्णु गाङ्गिल्, हैद्राबाद कर

श्री प्रज्ञानन्दसरस्वती, कैवल्यधाममठ, श्री काशो

ये पथप्रापका मह्यं मुक्तारामा हि दीक्षिताः ।
मोकाटेस्वामिमिश्राश्च धन्योऽहं यदनुग्रहात् ॥ १ ॥
धन्योहं मूलजीभट्टो जनको यस्य विश्रुतः ।
लाडकी जननी पञ्च भ्रातरोन्ये प्रजायुताः ॥ २ ॥
ममेशानुग्रहः पूर्णो पूर्णो ग्रन्थोपि शोधितः ।
पार्वतीत्र्यम्बकाभ्यां किं स्वरूपाभ्यां नते नते ॥ ३ ॥

विद्वद्भिरस्य बहुदोषयुतत्वमित्थम्
किं वास्य केवलगुणप्रथनं भवेच्चेत् ।
तुल्यं द्वयं मम हितप्रददं भवेत्तत्
कष्टं नु तत्तदुभयं ब्रुवते हि मन्दाः ॥ ४ ॥
संशोधनं तु बहुयत्नकृतं नु मन्ये
पत्राणि चापि रुचिराणि तथाक्षराश्च ।
संयोजकस्य मम दृष्टिगतांश्च दोषान्
सन्त्यज्य मे सफलयन्तु परिश्रमं भोः ॥ ५ ॥

अन्ते च

संशोधने सहृदयाः सदया भवन्तु इति कम्बुत्तया प्रार्थयते—

भाद्रपद शुक्ला प्रतिपत् १९८९
जामनगर

विपश्चितां वशंवदः
त्र्यम्बकरामशास्त्री भट्टः
जामनगर राजकीय पाठशाला प्रधानाध्यापकः

सिद्धान्तबिन्दोर्विषयानुक्रमः

अवतरणे विषयाः

प्रथमश्लोके विषयाः

नवमश्लोके

दशमश्लोके

पाठभेदार्थं प्राप्तानां पुस्तकानां परिचयः

क इति संज्ञितम् मूलं नारायणीटीकायुतं हस्तलिखितं कैवल्यधाममठात् सम्प्राप्तम्

ख ,, मूलं नारायणीयुतं हस्तलिखितं सरस्वतीभवनाल्लब्धम् अत्यन्तमशुद्धं मूलटीकयोर्विभागोपि क्वचित्क्वचित्कष्टतोऽवबुध्यते

ग " मूलं न्यायरत्नावलीयुतमद्वैतमञ्जरीमुद्रितम्

घ ,, मूलं ,, हस्तलिखितं मनोहराक्षरं शुद्धं म० म० गुरुवर्यनित्यानन्दपन्तपर्वतीयद्वारा दामोदर विष्णु गाडगिल हैदराबाद करसकाशात् लब्धम्

च ,, मूलं न्यायरत्नावलीयुतं मुद्रितमपि पठनकाले शोधितं श्रीमद्भिर्माधवभण्डारिशास्त्रिभिर्लब्धम्

छ ,, मूलं न्यायरत्नावलीयुतं हस्तलिखितं मदीयम्

आवश्यकीयम्

२७१ पृष्ठादारभ्य अङ्कादिरहितः केवल(   ) मेतच्चिह्नमध्यगः पाठः अत्यावश्यकत्वात्पुस्तकेषु केष्वप्यभावादस्माभिर्वर्धित इति बोध्यम् । यथा २७१ पृष्ठे नारायण्यां (सम्बन्ध) २७३ पृष्ठे न्यायरत्नावल्याम् (इव) इत्यादि । २७१ पृष्ठात्पूर्वन्त्वेतस्य चिह्नस्य पाठभेदायाप्युपयोगः कृतः, परन्तु (१)(२) इत्याद्यङ्केन साकमिति बोध्यम् ।

अग्रे असँलग्नस्य पाठस्य ग्रन्थस्थस्य [   ] अस्मिन् चिह्ने निवेशनं कृतमित्यपि बोध्यम् ।

ॐ

तत्सत्परमात्मने नमः ।

अथ

श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितः

सिद्धान्तबिन्दुः ।

अथ

गौडब्रह्मानन्दकृता सिद्धान्तबिन्दुटीका न्यायरत्नावली ।

नमो नवघनश्यामकामकामितदेहिने ।
कमलाकामसौदामकणकामुकगेहिने ॥ १ ॥

अथ नारायणतीर्थकृता लघुव्याख्या

श्रीशं शान्तमनन्तमद्वयसुखं स्वाध्यस्तसत्ताप्रदं
नत्वाचार्यवरं गुरूंश्च सततं सिद्धान्तबिन्दोर्गिरः ।
सत्प्रीत्यै श्रुतिमुख्यमाननिवहैः सिद्धान्तसङ्ग्राहिका
दुर्बोधाः प्रकटीकरोति मतिमान्नारायणाख्यो यतिः ॥ १ ॥

ॐतत्सत्

नत्वा साम्बं सतनयं त्र्यम्बकं त्र्यम्बकः प्रभुम् ।
ग्रन्थान्तरस्थितं पाठभेदं संयोजयाम्यहम् ॥ १ ॥
टीकाकृता परित्यक्तं मूलं टीकास्थितं तथा ।
क्लिष्टं स्थलं समासाद्य टिप्पणी क्रियते मया ॥ २ ॥

न्यायरत्नावली ।

अद्वैतसिद्धेष्टीकायास्तदीयायाश्च सङ्ग्रहात् ।
विचित्ररचना काचिद्ब्रह्मानन्देन रच्यते ॥ २ ॥
शङ्करोक्तिसुधाम्भोधेर्गुरूणामुपदेशतः ।
उद्धृतां प्रकटीकुर्वे न्यायरत्नावलीमिह ॥ ३ ॥

तत्राद्वितीयस्वप्रकाशनिरतिशयानन्दरूपयोर्जीवब्रह्मस्वरूपयोरैक्यमुक्तानन्दरूपं बोधयत् 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यादिवेदान्तमहावाक्यं द्वितीयविषयकप्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणबाधकम् । अतोऽनात्मभूतं सर्वं मिथ्येत्याद्यर्थविवेचनवचनरोचमानं श्रीमद्बादरायणशङ्करसुरेश्वराचार्यवर्यकृतमर्यादं वेदान्तदर्शनं दर्शनेषु सर्वेषु दर्शनीयतमं (१)दर्शनम् । तस्य च विचारशास्त्रस्य विचार्यवेदान्तवाक्यद्वारा परमं तात्पर्यमुक्तैक्ये । अवान्तरं तु शुद्धजीवब्रह्मस्वरूपयोः तदैक्यसाक्षात्कारहेतुश्रवणादौ च । प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धदृग्दृश्याद्यनेकभागभागिन्यां प्रक्रियायां त्वनुवादकत्वम् । तत्र चानुवाद्यप्रक्रियायां पदार्थो द्विवि-

नारायणी ।

(२)परमात्मा परं ब्रह्म निर्विशेषः स्वसाक्षिकः ।
सच्चित्सुखघनोऽद्वैतोऽनृताधिष्ठानकारणम् ॥ २ ॥
तदभेदधिया स्वस्य जाग्रत्स्वप्नादिसाक्षिणः ।
स्वाध्यस्तानर्थविलयान्मोक्षस्तद्रूपसंस्थितिः ॥ ३ ॥
इति वेदान्तसिद्धान्तो भगवत्पादसंमतः ।
कृष्णद्वैपायनाभीष्ट इति सन्तोऽत्र सादराः ॥ ४ ॥

"एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति ।तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । ब्रह्मविदाप्नोति परम्, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ वति" इत्यादिश्रुत्याऽद्वैतज्ञानस्यैव नित्यनिरतिशयानन्दरूपमोक्षसाधनत्वनिश्चयात् । तादृशानन्दरूपश्चात्मैव, तस्यैव स्वार-

(१) दर्शनीयतमं दर्शनीयम् इति पाठो गपुस्तके ।
(२) श्रीशाङ्कर भाष्याब्धौ प्रविश्य येऽर्थाश्चिरं लभ्याः ।
इह ते खलु प्रयतैर्नलभ्याः सभ्यैरशेषेण ॥ २ ॥
अयं द्वितीयः श्लोकोऽधिकः खपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

धः । दृक् दृश्यं च । दृगपि चिद्रूपा उपहितानुपहितरूपेण द्विविधा । अनुपहिता मोक्षदशायां केवलैव भाति, संसारदशायां तु भासमानसर्वानुस्यूतरूपेणापि । तथा च श्रुतिः—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं' मिति । अनुमानमपि-घटादयो भानविषयाः आनयनादिविशेषणतया प्रवृत्तिविषयत्वादिति । घटादिसर्वभासमानपक्षकानुमितौ लाघवादेकभानव्यक्तिर्विषयः । उपाहिता तु ईश्वरजीवभेदेन द्विविधा । तत्रेश्वरोऽविद्योपाधौ बिम्बीभूतः । जीवस्तु तत्र प्रतिबिम्बीभूतः । तयोश्चानादिभेदसत्त्वादुपास्योपासकभावेन चित्तशुद्ध्या स्वरूपप्रबोधप्राप्त्या समूलबन्धाद्विमुच्यते जीवः । तदेवमादिसर्वं सकलविद्यापारावारपारीणैः श्रीमधुसूदनसरस्वतीभिः सिद्धान्तबिन्दौ सूत्रितमिति तदेवाश्रित्य प्रकटीक्रियते । तत्र गुरुपरम्परामूलीभूतश्रीशङ्कराचार्यरूपेश्वरप्रणामरूपं स्वाचरितग्रन्थसमाप्तिप्रतिबन्धकनाशकं मङ्गलं शिष्याणामनुषङ्गतो मङ्गलसम्पादनाय कथयन् मोक्षहेतुतत्त्वधी-

नारायणी ।

सिकेष्टत्वात् । तत्र यद्यपि सुखमात्मरूपतया नित्यप्राप्तं तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यया विस्मृतग्रैवेयकादेरिवाप्राप्तत्वभ्रमात्सांसारिकसुखाभासप्राप्तयेऽनेककर्माण्याचरन् तज्जनितसुखदुःखे अनुभवन् सर्वोऽपि जीवो दुरन्तदुर्वारसंसारचक्रे बम्भ्रमीति । अतः सर्वानर्थहेतुरात्मानवबोध इति । नित्यनिरतिशयस्वप्रकाशसच्चिदानन्दरूपयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यरूपशुद्धचिन्मात्रगोचरनिर्विकल्पकसाक्षात्कारद्वारा तदपनयनेन स्वस्वरूपसाम्राज्यदाने प्रवृत्तापि "तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादिश्रुतिः प्रत्यक्षाद्यविरोधाय कणभक्षाक्षचरणजैमिनिकपिलपतञ्जलिभिरसद्भिः साध्वीव स्वस्वपक्ष आकृष्यमाणा स्वाभिप्रायमनर्पयन्ती न फलाय कल्पत इति तदभिप्रेत्यैकतरतत्त्वप्रकाशनाय भगवद्बादरायणसूत्रतद्भाष्यादीनि। तानि च कठिनत्वाद्बहुतरत्वाच्च मन्दमध्यमयोरनतिप्रयोजनानीति मत्वा शिष्टाग्रणीर्ग्रन्थकारः कमपि बह्वर्थवहं निबन्धं करिष्यन् तस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये(१) गुरुदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्यान् शिक्षयि-

(१) 'कृतम्' इत्यधिकः पाठः खपुस्तके स च युक्तः ।

श्रीशङ्कराचार्यनवावतारं विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रणम्य ।

न्यायरत्नावली ।

प्रयोजकं प्रकरणं कर्तव्यतया प्रतिजानीते-श्रीशङ्करेत्यादिना। श्रीशङ्कराचार्यश्चासौ नवावतारश्चेति कर्मधारयः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शङ्कराचार्यप्रणामलाभेऽपि गौरवान्न स आश्रितः । नवं यथा स्यात्तथाऽवतरत्यस्मिन्निति नवावतारः । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारस्थेन 'अवेतॄस्त्रोर्घञि'त्यनेन तथानुशासनात् । अवतरणं च तादात्म्याभिमानः [तस्य] विषयत्वं सप्तम्यर्थः । तथा च शङ्कराचार्यरूपे शरीरे विश्वेश्वरस्याभिनवतादात्म्यसत्त्वात्तयोरभेदान्वयः । न चावतारशब्दस्य पाचकादिशब्दवत् क्रियाशब्दत्वेन विशेष्यत्वानुपपत्तिः, विशेषणविशेष्यकर्मधारयविधायकसूत्रे द्रव्यशब्दस्यैव विशेष्यत्वमिति पदमञ्जर्यादावुक्तत्वादिति वाच्यम् । तथा सति पुण्डरीकं सिताम्भोजमित्यादावम्भोजपदस्यापि तदनुपपत्त्यापत्तेः ।

नारायणी ।

तु(१)मादौ निबध्नन् ग्रन्थारम्भं प्रतिजानीते श्रीशङ्करेत्यादिना । श्रीशङ्कराचार्यश्चासौ नवावतारश्चेति कर्मधारयः। रामकृष्णादिशरीरापेक्षया नवं शरीरमवतरति(२) गच्छतीति नवावतारः । तथा च शङ्कराचार्यरूपेण नवतयाऽवतीर्णं विश्वेश्वरं(३) प्रणम्येत्यर्थः ।(४)विश्वेश्वरमित्यनेन शास्त्रार्थेष्वनावरणं ज्ञापितं जगदीशितुरावरणायोगात्। विश्वगुरुमित्यनेन ज्ञानमार्गप्रदर्शकावतारत्वोक्त्याऽवतारान्तरतोऽप्युत्कर्षः सूचितः। प्रमाणं चात्र—

व्याकुर्वन् व्याससूत्राणि श्रुतेरर्थं यथोचिवान् ।
श्रुतेर्न्याय्यः स एवार्थः शङ्करः सवितानन: ॥

इति शैवपुराणम् ।

---

(१)—व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च ग्रन्थादौ-इत्यधिकः पाठः खपुस्तकीयः श्लिष्टः ।

(२) अवतरति शक्त्याऽऽविशतीति नवावतारः इति पाठः खपुस्तके ।

(३) विश्वेश्वरं विश्वगुरुं प्रणम्येति पाठः खपुस्तके ।

(४) अत्र विचित्रशक्त्यवतारत्वाद्व्यासादेरिव विश्वस्रष्टृत्वादिसामर्थ्यमबाधितमित्यभिप्रेत्य विश्वेश्वरमिति कथनेन—इति पाठः खपुस्तके ।

वेदान्तशास्त्रश्रवणालसानां बोधाय कुर्वे कमपि प्रयत्नम् ।१।

न्यायरत्नावली ।

अथ तस्य योगरूढत्वेन पञ्चरूपद्रव्यवाचकत्वस्यापि सत्त्वेन न विशेष्यत्वानुपपत्तिः । तद्वदवतारशब्दस्यापि रथादावप्रयोगेण नोक्तानुपपत्तिः । शङ्कराचार्यस्यापि द्रव्यरूपव्यक्तिविशेषरूढत्वस्यापि सत्त्वेनोपपत्तिः । अन्यथा आचार्यशब्दस्यापि—

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।

इत्यादिना क्रियावाचकत्वस्योक्तत्वात् शङ्करशब्दस्य द्रव्यवाचकत्वाच्च कर्मधारयत्वानुपपत्तेः । अथवा शङ्कराचार्यरूपं रामकृष्णादिशरीरापेक्षया नवं शरीरमवतरति गच्छतीति नवावतारः । 'कर्मण्यणि'त्यनुशासनात् कुम्भकारादिवत् । तथा च शङ्कराचार्यरूपेण नवतयावतीर्णं विश्वेश्वरं प्रणम्येत्यर्थः ।

'चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ।

इति वायुपुराणोक्तेः शङ्कराचार्यस्येश्वरावतारता । चतुर्भिः पद्मपादतोटकहस्तामलकसुरेश्वराचार्यैः । अनेन शुद्धचितोऽपि आविद्यकभेदेन ईशजीवादिनानारूपेण उपास्योपासकत्वादिसम्भव इति सूचितम् ।

वेदान्तशास्त्रेति । शारीरकमीमांसारूपचतुरध्यायी–तद्भाष्य–

नारायणी ।

चतुर्भिः सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ।
इति वायुपुराणम् ।

भविष्यत्यवतारेण शङ्करो नीललोहितः ।
श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥
उपदेक्ष्यति यज्ज्ञानं भक्तानां ब्रह्मसंज्ञितम् ।
सर्ववेदार्थसारं हि धर्माद्वेदनिदर्शनात् ॥
ये तद्विप्रा निषेवन्ते संन्यासेनोपचारतः ।
विजित्य कलिजान्दोषान्यान्ति तन्मयतां हि ते ॥
इत्यादिकूर्मपुराणं चेति ।

वेदान्तेति । वेदान्तो नामोपनिषत् सा चोप—समीपे प्रत्यगात्मपराणां

न्यायरत्नावली ।

तदीयटीकावाचस्पत्य-तदीयटीकाकल्पतरु-तदीयटीकापरिमलरूप-ग्रन्थपञ्चकेत्यर्थः । श्रवणालसानां संक्षिप्तसाररूपेण तदर्थं श्रोतुकामानाम् । बोधायेति । उक्तशास्त्रप्रतिपाद्यार्थनिश्चयायेत्यर्थः । तथा च तच्छास्त्रे श्रुतेऽपि यत्सान्दिग्धं तदनेन प्रकरणेन निश्चेतुं शक्यते इति भावः ।

तच्छास्त्रप्रतिपाद्यानि चोच्यन्तेऽध्यायभेदतः ।
आद्ये श्रुतीनां जीवेशाभेदे तात्पर्यनिश्चयः ॥
द्वितीये तदभङ्गाय दुष्टशास्त्रोपमर्दनम् ।
तृतीये तत्त्वबोधस्य साधनानां निरूपणम् ॥
चतुर्थे तत्फले जीवन्मुक्तिः कैवल्यमीरिते ।
प्रसङ्गः सगुणस्यापि शास्त्रेऽस्त्यत्र तु नो तथा ॥

अत्र विश्वेश्वरमित्यनेन जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यरूपैश्वर्योक्त्या तन्मूलीभूतसार्वज्ञ्यसूचनेन शास्त्रार्थेषु सुतरामनावरणमिति सूचितम् । विश्वगुरुमित्यनेन नास्तिकषड्दर्शनीकर्तॄणामास्तिकपञ्चदर्शनीकर्तॄणां च शिक्षक आचार्य इति सूचनात् वेदान्तदर्शनस्य सर्वदर्शनशिरोमणित्वं सूचितम् । कमपीत्यनेन लघुरपि बह्वर्थवहश्चिन्तामणिरिव निबन्धोऽयमिति वक्ष्यमाणमस्य सर्वग्रन्थापेक्षयोपादेयत्वं प्रवर्तमानोत्साहाय सूचितम् ॥ १ ॥

नारायणी ।

सहेतुं संसारं सादयति नाशयतीति व्युत्पत्त्या ब्रह्मविद्या, सा शिष्यते निर्धार्यतेऽनेनेति शास्त्रं उपनिषत्तन्मूलकतद्भाष्यादीनि तच्छ्रवणेऽलसानां सङ्क्षिप्तसाररूपेण तदर्थं श्रोतुकामानां बोधाय तत्प्रतिपाद्यार्थनिश्चयाय कमपि अपूर्वं (१) सर्वसिद्धान्तसङ्ग्राहकम् ॥ १ ॥

(१) अत्रायमधिकः पाठः खपुस्तके—"सकलशास्त्रसङ्ग्राहकं ततोप्यपूर्वमित्यर्थः । तथाहि—
शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यं तत्राध्यायाश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा ॥

इह खलु साक्षात्परम्परया वा सर्वान् जीवान् समुद्दिधीर्षुर्भगवान् श्रीशङ्करोऽनात्मभ्यो विवेकेनात्मानं नि-

न्यायरत्नावली ।

सर्वानिति ।

श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ।

इति स्मृतेः पुराणादिश्रवणे शूद्रस्याप्यधिकारसम्भवात् श्रावकस्य ब्राह्मणस्यैतत्प्रकरणाधीनशास्त्रार्थज्ञानेन व्याख्यानकौशलाच्छूद्रस्योद्धार्यता । कीटादीनामपि कदाचिद्ब्राह्मणादिभावं प्राप्स्यतामुद्धरिष्यमाणतेति भावः । उद्दिधीर्षुः—दुःखेनात्यन्तं विमुमोचयि-

नारायणी ।

प्रेक्षावत्प्रवृत्तये विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धान् दर्शयितुं भूमिकामारचयति इहेत्यादिना । इह—भुवि । खलु वाक्यालङ्कारे । साक्षात् ब्राह्मणादित्रैवर्णिकान्, [(१)शूद्रादींस्त्वेतद्ग्रन्थार्थज्ञानवद्वक्तृकेतिहासादिश्रवणद्वारा] परम्परया [केनचित्पुण्येन] मनुष्यादिभावप्राप्तान्कीटादीन् समुद्दिधीर्षुः—दुःखेनात्यन्तं विमोचयिषुः, भगवान्—

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना ॥

इत्युक्तषड्गुणवान्श्रीशङ्करः मोक्षरूपः श्रीमान् शङ्कराचार्यः। अनात्मभ्यः अविद्यातत्कार्येभ्यः विवेकेन—भेदेन अनात्मप्रतियोगिकभेदेनोपलक्षितमा-

तत्रापि प्रथमे तत्र वेदान्तानां समन्वयः ।
परमात्मन्यद्वितीये मुनिना दर्शितः स्वयम् ॥
द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोन्यदुष्टता ।
भूतभौतिकलिङ्गानां विरोधस्य निराकृतिः ॥
तृतीये विरतिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनम् ।
गुणोपसंहृतिर्ज्ञानबहिरङ्गादिसाधनम् ॥
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा ।
ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकाविति सर्वार्थसङ्ग्रहः ॥
सर्वं तदत्र सारेण दशश्लोकेषु दर्शितम् ।
तेनापूर्वं ततो ज्ञेयं शब्दसङ्क्षेपकौशलात् ॥

(१) [ ] [ ] एतच्चिह्नमध्यगौ पाठौ खपुस्तके न स्तः ।

त्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सङ्क्षेपेण बोधयितुं दशश्लोकीं प्रणिनाय ।

न्यायरत्नावली ।

षुः । विवेकेन भेदेनोपलक्षितमात्मानं बोधयितुमित्यर्थः । तेन भेदविशिष्टात्मविषयकज्ञानस्योद्धाराहेतुत्वेऽपि न दोषः । नित्यं-कालापरिच्छिन्नम् । शुद्धं-रागद्वेषाद्यशुद्धिरहितम् । बुद्धं-स्वप्रकाशनिरतिशयानन्दम् । मुक्तम्-अविद्यारूपबन्धशून्यम् । स्वभावम्-स्वमेव भावः सत्ता यस्य तम् अनन्याधीनसत्ताकम् । आत्मानम्-अनात्मनामधिष्ठानस्वरूपभूतम् । तद्विज्ञानेन श्रुतिषु सर्वविज्ञानस्य प्रतिज्ञानात् ।

ननु आत्मानात्मनोस्तादात्म्यारोपसम्भवे तयोर्विवेकज्ञानमुपयुज्यते, तयोस्तु तमःप्रकाशवदत्यन्तविरुद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात्तदसम्भवः, आत्मा हि सच्चिदानन्दरूपः प्रतीयते, अनात्मा तु मिथ्याजडदुःखरूपः, तथा चानात्मनां सर्वेषामात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वमित्यौपनिषदमतस्यासम्भवेन आत्मवदनात्मनां सत्यत्वमेव, एवं च 'अहं गौर' इत्यादिप्रत्ययो गौरादिदेहस्वामित्वविषयकः, 'अहं कर्ता दुःखी'त्यादिधीस्तु प्रमैव, 'असङ्गो ह्ययं पुरुष'इत्या-

नारायणी ।

त्मानं अनात्मनामधिष्ठानम् बोधयितुमित्यन्वयः । (१)नित्यं-ध्वंसप्रागभावाऽप्रतियोगिनम्, शुद्धं-रागादिरहितम् । बुद्धं-बोधरूपम् । मुक्तम्-अविद्यारूपबन्धरहितम् । स्वभावं-स्वमेव भावः सत्ता यस्येति स्वस्वरूपसत्ताकम्, सङ्क्षेपेण-प्रासङ्गिकोपासनादिविचाररहित्येन । बोधयितुम्-अप्रतिबद्धाऽपरोक्षसाक्षात्कारार्थम् । अत्रात्मानं बोधयितुमित्यनात्मज्ञानं विषयः । ग्रन्थविषययोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः ।

(१) अनात्मप्रतियोगिकभेदेनोपलक्षितात्मविषयकाप्रतिबद्धापरोक्षसाक्षात्कारार्थमिति यावत् । एतेन स्वमते विशिष्टज्ञानस्योद्धाराहेतुत्वेपि न हानिः । आत्मनोऽनात्मभ्यो भेदकं विशेषमाह नित्येत्यादि । नित्यश्चासौ शुद्धश्चासौ बुद्धश्चासौ मुक्तश्चासौ स्वभावश्चेति नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः तम् । इत्यधिकः पाठः खपुस्तके ।

नन्विदङ्कारास्पदेभ्योऽनात्मभ्यो विवेकेनाहङ्कारास्पदमात्मानं सर्वो लोकोऽहमस्मीति प्रत्येति दुःखं चानुभ-

न्यायरत्नावली ।

दिश्रुतयस्तु स्तुतिपरा इत्याशयेन शङ्कते—नन्वित्यादिना । इदङ्कारास्पदेभ्यः—इदमित्याकारकधीविषयेभ्यः । अहङ्कारास्पदम्—अहमित्याकारकधीविषयम् । अनात्मभ्य आत्मानमिति तु फलितार्थोक्तिः। सर्वो लोक इति । गौरोऽहमित्यादिज्ञानस्य देहस्वामित्वेनात्मानं

नारायणी ।

समुद्दिधीर्षुरित्यनेनाविद्यादिनिवृत्त्या स्वस्वरूपानन्दावाप्तिः फलम्, तत्कामोऽधिकारी च सूचितः ।

(१)सन्दिग्धाऽपूर्वसप्रयोजन एव प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरात्मनश्चातथात्वान्न तत्प्रतिपादनमुचितमित्यभिप्रेत्याहंप्रत्ययस्य प्रमात्वाभिमानी शङ्कते नन्वित्यादिना । इदङ्कारास्पदेभ्यः इदमितिधीविषयेभ्यः द्रष्टृभिन्नेभ्य इति यावत् । अत एव अनात्मभ्यः परिच्छिन्नेभ्यः, विवेकेन भेदेन, अहङ्कारास्पदम् अहमितिधीगोचरम्, सर्वो लोक आस्तिकनास्तिकसाधारणो जनः, प्रत्येति अनुभवति । अयं भावः । *देहेन्द्रियादीनामवस्थाभेदेषु व्यभिचारित्वान्नानुवृत्ताहम्प्रत्ययविषयत्वं युक्तम्, बुद्धिमनसोश्चक्षुरादिवत्करणत्वादेव न तथात्वं युक्तम्, अहंप्रत्ययस्य कर्तृमात्रविषयत्वात्, अतो देहेन्द्रियमनोव्यतिरिक्त आत्मैव विषयः* । गौरोहमन्धोहमित्यादयस्तु प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथञ्चिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका एव(२),अतः प्रतिबन्धकभेदग्रहसत्त्वे तादात्म्यारोपासम्भवादनावृतत्वेनासन्दिग्धत्वादपूर्वत्वाभावाच्च शास्त्रं निरर्थकमिति । अपि च शास्त्रजन्यज्ञानान्नैव दुःखनिवृत्तिरूपपुरुषार्थसम्भवः प्रत्यक्षप्रमयापि तस्यानिवृत्तेरित्यभिप्रेत्याह दुःखं चेति । तथा च धारयाऽनादिदुःखादिरूपस्य बन्धस्य

(१) ननु सन्दिग्धापूर्वसप्रयोजनस्यैव प्रेक्षावत्प्रतिपिपादयिषितत्वात् । इति खपुस्तकीयः पाठः श्लिष्टः ॥

* * एतच्चिह्नद्वयमध्यस्थः पाठः खपुस्तके शब्दतो भिन्नोप्यर्थत एक एव । आत्मैव विषयः इत्यस्यानन्तरम् "व्यावृत्तेष्वनुगतधियो व्यावृत्तभिन्नानुगतविषयत्वस्य दामकुसुमबुद्ध्यादौ दर्शनात्" इत्यधिकः पाठः ।

(२) मम देहो ममेन्द्रियाणि मम मनो मम बुद्धिरिति भेदबुद्धेर्जागरूकत्वात् । अयं पाठः खपुस्तकीयः आवश्यकः ।

वति । तेन ज्ञातज्ञापकत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्चात्मतत्त्वप्रतिपादनं व्यर्थमिति चेन्न। चिद्भास्यत्वेन लक्षणेन इदङ्कारा-

न्यायरत्नावली ।

गृह्णतो देहादिभिन्नत्वेनात्मज्ञानं विनोत्पत्त्यसम्भवात्सर्वेषां तदस्तीति भावः । ननु पूर्वं ज्ञातस्यापि विवेकस्य शास्त्रीयज्ञानमदृष्टद्वारा मुक्तिहेतुरिति कल्प्यताम्, अत आह-निष्प्रयोजनत्वादिति । भाष्यादौ समन्वयसूत्रादिषु दूषितत्वान्नोक्तकल्पना युक्तेति भावः । चिद्भास्यत्वेन—श्रवणादिपरिपाकसहकृतशास्त्रजन्याखण्डाकारमनोवृत्त्यभिव्यक्तचिद्भास्यत्वेन । लक्षणेन—ज्ञापकेन । इदङ्कारा-

नारायणी ।

प्रत्यक्षप्रमयाप्यनुवृत्तेर्न शास्त्रजन्यज्ञानेन तन्निवृत्तिः सम्भाविता, शास्त्रजन्यज्ञानस्य परोक्षत्वात्, वैधत्वाभावेन चादृष्टद्वारकरूपोत्कर्षाभावाच्च। अतोऽपि शास्त्रमनर्थकं सप्रयोजन एव शास्त्रस्य प्रामाण्या(१)दिति भावः। पूर्वपक्षार्थमुपसंहरति तेनेति । इतरभेदावगाहिप्रत्यक्षसत्त्वेन । तत्सत्त्वेपि बन्धसत्त्वेन चेत्यर्थः । ज्ञातज्ञापकत्वात्-इतरभिन्नतया ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वात् प्रमापकत्वात्,निष्प्रयोजनत्वात्(२)-परोक्षप्रमाया उत्कर्षाभावेन बन्धनिवृत्तिरूपप्रयोजनशून्यत्वात् । (३)प्रतिपादनं प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः, शास्त्रं तदेकदेशप्रकरणं च व्यर्थं-पुरुषार्थसाधनरहितम्(४)। अहमस्मीति प्रत्ययस्य प्रमात्वे स्यादेवं न तु तथा, गौरोहमित्यादिप्रतीते(५)रापचारिकत्वायोगात्तद्वत् भ्रमत्वमेवेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते चिद्भास्यत्वेनेत्यादिना । चिद्भास्यत्वेन (६)लक्षणेन हेतुना । इदङ्कारास्पदानामपि-इदमितिधीविषया-

(१)—प्रेक्षावतां प्रवृत्तेश्चेति भावः । इति पाठः ख पुस्तके ।

(२) प्रत्यक्षप्रमाया इति पाठः खपुस्तके ।

(३) आत्मतत्वप्रतिपादनम्—आत्मनः तत्त्वं याथार्थ्यं परब्रह्मणैक्यं तस्य प्रतिपादनम्—इति पाठः खपुस्तके ।

(४) आरम्भानर्हमिति वा । एतन्मते जीवब्रह्मणोरेकत्वेन जीवे ज्ञाते ब्रह्मणोपि ज्ञातत्वादथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्याद्युक्तो ब्रह्मविचारो व्यर्थ इति भावः । इति पाठः खपुस्तकेऽधिकः।

(५) अनुपदं वक्ष्यमाणयुक्त्या औपचारिकत्वायोगादिति पाठः खपुस्तके ।

(६) चिद्भास्यत्वेन साक्षिभास्यत्वेन दृश्यत्वेनेति यावत् इत्यधिकः पाठः खपुस्तके।

स्पदानामपि देहेन्द्रियमनसां प्रतिभासतोऽहङ्कारास्पदत्वेन तदविवेकात्, तेन च शुद्धेऽप्यात्मनि दुःखित्वाद्यभिमानात् शास्त्रीयेण च ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन समूलस्य तस्य निवृत्तेः,

न्यायरत्नावली ।

स्पदानामात्मभिन्नतया दृढतया ज्ञातानाम् । प्रतिभासतोऽहङ्कारास्पदत्वेन उक्तमनोवृत्तेः पूर्वं प्रतीयमानात्मतादात्म्यवत्त्वेन । अविवेकात्—उक्तमनोवृत्तिरूपविवेकज्ञानसमुच्छेद्यसकलभ्रमनिदानानाद्यज्ञानकल्पनात् । तथा च आत्मानात्मनोरत्यन्तविरुद्धस्वभावत्वेऽपि तादात्म्यप्रतीतेरनुभूयमानत्वात्तदन्यथानुपपत्त्या तदुपपादकमनाद्यज्ञानं कल्प्यते । यदा तूक्तमनोवृत्त्युत्पत्ति(१)स्तदुत्तरं सकलदृश्यानामाभासीकृतानां प्रारब्धभोगशेषं क्षपयता जीवन्मुक्तेन मिथ्यात्वदृश्यत्वादिहेतुनाऽऽत्मभिन्नत्वेन ज्ञायमानत्वेऽपि न शास्त्रवैयर्थ्यशङ्का । शास्त्रस्याप्याभासीकृतत्वेन वैयर्थ्यस्येष्टत्वादिति भावः । आत्मानात्मनोस्तादात्म्याध्यासे स्थिरीभूते तद्धर्माणामपि मिथः संसर्गाध्यासः प्रतीयते तस्य तन्नियतत्वादित्याशयेनाह—तेन चेति । अनात्मतादात्म्याध्यासेन चेत्यर्थः । तृतीयार्थो ज्ञापकहेतुता दुःखित्वाद्यभिमानं प्रति बोध्या । युगपदेव धर्मितादात्म्यधर्मसंसर्गयोरध्यासेन कारकहेतुत्वासम्भवात् । शुद्धे—अनात्मधर्मदुःखादिना परमार्थतो हीने । समूलस्य—मूलीभूताज्ञानसहितस्य । तस्य—उक्ताध्या-

नारायणी ।

णामपि दृष्टभिन्नानामिति यावत्(२) । प्रतिभासतः—गौरोऽहं काणोऽहं कर्तास्मीत्यादिभ्रमात् । अहङ्कारास्पदत्वेन—अहमितिधीविषयत्वेन । तदविवेकात् (३)आत्मन इतरभिन्नत्वेनाज्ञानात् । तेन च

---

(१) अत्र तदुत्तरमित्यस्य स्थाने तदोत्तरमित्यावश्यकं यदाशब्दानुरोधात् । अथवा तदा शब्दोऽध्याहार्यः ।

(२) दृश्यत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थो ज्ञानज्ञाप्यत्वं द्रष्टृभेदे साध्येऽन्वेति, तथाच शास्त्राद्यावद् दृग्दृश्यविवेको न भवति तावत् । इत्यधिकः पाठः खपुस्तके ।

(३) तस्य आत्मनः अविवेकात् इतरभिन्नत्वेनाज्ञानादित्यर्थः ।

न्यायरत्नावली।

सस्य। निवृत्तेः-उच्छेदात्।

ननु कोऽयमुच्छेदः ?। न ध्वंसः। तस्य हि सत्यत्वे अद्वैतश्रुतिविरोधः। मिथ्यात्वे चरममनोवृत्त्युत्पत्त्युत्तरमुत्पन्नस्य तस्य समुच्छेदकाभावेन उच्छेदाभावात् 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिविरोधः। अथोक्तध्वंसस्य सत्त्वेऽपि श्रुतेर्न विरोधः, तया भावाद्वैतबोधनादिति चेन्न। असङ्कुचिताद्वैतस्य श्रुत्यर्थतया प्रतीयमानत्वात्। अत्रोच्यते। दृश्याधिकरणक्षणे दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वानाधिकरणत्वं दृश्योच्छेदः। शास्त्रीयचरमतत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे च दृश्याधिकरणक्षणपूर्वत्वं नास्ति, तदुत्तरतादृशक्षणस्याप्रसिद्धत्वात्। तत्पूर्वत्वस्य क्षणान्तरे प्रसिद्धस्यापि तत्रासम्भवात्। नानाजीवपक्षे तज्जीवीयचरमतत्त्वज्ञानक्षणे तज्जीवीयदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावो वाच्यः। जीवान्तरीयदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वसत्त्वात्।

ननु दृश्यपूर्वत्वाभाव एव निवेश्यतां किं दृश्याधिकरणकालनिवेशेनेति चेन्न। दृश्यपूर्वत्वं दृश्यप्रागभावकालवृत्तित्वम्। तथा च तदभावो न दृश्योच्छेदशब्दार्थः(१)। चरमतत्त्वज्ञानक्षणवृत्तिदृश्यानामग्रिमकालानुवृत्तिवादिनां तार्किकादीनां मतेऽपि तादृशोच्छेदव्यवहारसम्भवात्, अविद्याद्यनादिदृश्यानां तादृशोच्छेदव्यवहारासम्भवाच्च, तेषां प्रागभावाप्रसिद्धेः। ननु क्षणप्र-

नारायणी।

अज्ञानेन च। (२)दुःखित्वाद्यभिमानात् दुःखित्वादिभ्रमात्(३)

(१) दृश्यपूर्वत्वाभाव इत्यस्य दृश्यप्रागभावकालवृत्तित्वाभाव इत्यर्थः। तथा दृश्यप्रागभावरूपस्य तस्य दृश्यरूपत्वमेव समायास्यतीति।

(२) शुद्धेपि सर्वधर्मातीतेपि। आत्मनि सर्वाधिष्ठाने साक्षिणि। इत्यधिकः पाठः

(३) आदिना कर्तृत्वादिभ्रमपरिग्रहः। दुःखमेव साक्षाद्बन्ध इति ज्ञापयितुं दुःखस्य कण्ठरवेणोक्तिः। इत्यधिकं खपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

वेशो ऽयर्थः, व्याप्तिविशेषबलेन क्षणस्यैव तादृशपूर्वत्वाभावस्स्वीक्रियते, तत्त्वप्रमाक्षणो यो यो भवति स तत्त्वाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्यकालपूर्वत्वाभाववान्, तत्त्वप्रमोत्पत्तिद्वितीयक्षणः तादृशाभाववानिति वा व्याप्तेः, तत्त्वज्ञानस्य क्षणिकत्वस्वीकारे आद्यः, कस्यापि न क्षणिकत्वमिति पक्षे द्वितीय इति चेत् । सत्यम् । तथापि तादृशव्याप्तिसूचनाय क्षणपदमिति बोध्यम् । अथैवमुच्छेदस्य निर्वचनेऽपि तत्र ज्ञानस्याजनकत्वेन ज्ञानेनेति तृतीयानुपपत्तिरिति चेन्न । तृतीयायाः प्रकृते ज्ञापकहेतुबोधकत्वात् । एतत्समानार्थकश्रुतयोऽप्येवं व्याख्येयाः ।

नारायणी ।

शास्त्रीयेण–तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितेन । ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन–ब्रह्मात्मनोः परजीवयोरखण्डरूपाभेदाऽर्थज्ञानेन । समूलस्य तस्य–अज्ञानरूपमूलसहितस्याहङ्काराद्यध्यासस्य । निवृत्तेः–नाशात् । नाशश्चाग्रे निरूपणीयः(१) । अयं भावः । श्रुतिस्मृतिपुराणादिषु समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दैकरसमद्वितीयमात्मतत्त्वं पठ्यते इति नाहंप्रत्ययस्य सोपाधिकार्थस्यात्मतत्त्वावगाहित्वं वक्तुं शक्यम्, स्वतःप्रमाणश्रुत्यादिविरोधात्। अहमिहैवास्मि सदन इत्यादिप्रतीतेर्भ्रमत्वावश्यकत्वाच्च आत्मनो व्यापकत्वात् । नापि तादृशप्रतीतीनां गौणत्वं वक्तुं शक्यम्, भेदाग्रहात्(२)। अतोहंप्रत्ययत्वाविशेषात् गौरोहं कर्तेत्यादिप्रत्यया अपि भ्रमरूपा एवेति सङ्क्षेपः।

---

(१) स्वाभिमतैक्यज्ञानस्य प्राह्याभावानवगाहित्वेपि मणिमन्त्रादिन्यायेनैव सकलतादृशभ्रमनिवर्तकत्वं श्रुतिस्मृतिप्रमाणादिति भावः। अत्रैतन्मते अन्तःकरणधर्मस्य आत्मन्यसम्बन्धान्न तन्नाश उद्देश्यः सम्भवतीति तु न वाच्यम्, साक्षादसम्बन्धेपि कारणतादात्म्याध्यासवशादाध्यात्मिकतत्सम्बन्धाङ्गीकारात्। समूलस्य तस्येत्यनेन पुरुषव्यापारो हेतुरुच्छेदे। पुरुषार्थत्वं तु दुःखनिवृत्तेः स्वत इष्यमाणत्वादिति ज्ञापितम्। यद्यप्येतन्मते स्वप्रकाशब्रह्मसम्पत्तिरेव मोक्षः न तु दुःखाभावः, तथापि मोक्षे दुःखाभाव आवश्यकः स चोद्देश्योपि भवतीत्यत्र तथोक्तः, अविद्यानिवृत्तेस्तु दुःखनिदाननिवृत्तित्वेन गौणमेव पुमर्थत्वं न मुख्यमिति भावः। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्। इत्यधिकः पाठः खपुस्तके।

(२) शास्त्रजन्यविवेकज्ञानात् पूर्वं नाहं गौरो नाहं बधिरो नाहं कर्ता नाहं भोक्ता चेति भेदस्याग्रहादित्यर्थः।

न्यायरत्नावली ।

अथैवमपि ज्ञाने इच्छानुपपत्तिः, मनोवृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य (१)सुखदुःखाभावान्यत्वात्तत्साधनान्यत्वाच्चेति चेन्न । नितरां निरुध्य मनो निदिध्यासनादिना यतमानतया मुमुक्षुपुरुषे जायमानाया दुःखधारायाः निरतिशयात्मसुखाभिव्यक्तिनिदानत्वेन दुःखत्वेनागणनीयायाश्चरममनोवृत्तिसमुदयक्षणमारभ्य विच्छिन्नाया ध्वंसरूपत्वस्य चरमवृत्तौ सम्भवात् । यस्योत्पत्तिक्षणे हि यद्विच्छिद्यते, तत्पूर्वं च वर्तते, स एव मनःपरिणामस्तस्य ध्वंसः । यथा एकक्षणान्तरितोत्पत्तिकसमानाविषयकज्ञानेच्छादिस्थले, तादृशोत्तरपरिणामस्य पूर्वपरिणामध्वंसरूपत्वौचित्यात् । तदन्यस्य ध्वंसस्य स्वीकारे तत्स्वरूपतद्धेतुत्वादिकल्पने गौरवात् । अभिव्यज्यमानात्मसुखव्याप्यत्वाच्च चरमवृत्ताविच्छा । यो हि यदा यदिच्छति स कदाचित्तद्व्याप्यमपीच्छतीति सर्वानुभवसिद्धम् । युक्तं चैतत् । यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टाभावस्तत्र द्वेषस्येव, यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टं तत्रेच्छाया अनुभवात् चरमतत्त्वज्ञाने इच्छा । इष्टव्याप्यमपि हि लोकैरिष्यत इति सर्वानुभवसिद्धम् । अत एव विपदोऽपि स्वकीयाः श्रीकृष्णभगवद्दर्शनव्याप्यतया कामिताः कुन्त्या । तदुक्तं श्रीभागवते—

विपदस्सन्तु नश्शश्वत्तत्र तत्र जगद्गुरो ! ।
भवतो दर्शनं यत्स्यादपुनर्भवदर्शनम् ॥ इति ।

युक्तं चैतत् । यस्मिन् सत्यवश्यमिष्टसम्बन्धस्तस्यापीष्टत्वौचित्यात् । अत एव "मोक्षः पुनरात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरित्युक्त्वा काम्यश्च दुःखाभावः दुःखस्य स्वभावतो हेयत्वात् । सुखार्थं तथाऽयमिति चेन्न । दुःखाभावस्य सुखाहेतुत्वात् । अथ सुखव्या

(१) सुखदुःखेति । सुखदुःखाभावयोर्वा सुखसाधने दुःखाभावसाधने वा इच्छा भवति, मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य तदभावात्तत्र इच्छाभाव इति तात्पर्यम् ।

न्यायरत्नावली ।

प्यत्वात्स तथेति चेन्न । तस्य तदव्याप्यत्वादि"त्युक्तमुदयनाचार्यैर्बौद्धाधिकारे । सुखव्याप्यत्वस्य काम्यत्वाप्रयोजकत्वे अथेत्यादिशङ्कानुपपत्तेः । तस्मात्सुखत्वादिवत्सुखादिव्याप्यत्वमपीच्छाप्रयोजकम् ।

वस्तुतस्तु अस्मद्दर्शने सुखमात्मैव । चन्दनादियोगजन्यमनोवृत्तेस्तत्र व्यञ्जकत्वमात्रम् । तस्य च न केवलरूपेण काम्यता, सिद्धत्वात् । नापि भानाविषयत्वेन, तस्य स्वप्रकाशत्वेन भानाविषयत्वात् । नाप्यावरणाभावविशिष्टतया, आवरणस्य तत्र कल्पितत्वेन तदभावस्यावरणकालेऽपि सत्त्वेन सिद्धत्वात् । किन्तु स्वावरणविरोधिमनोवृत्तिविशिष्टतया । यद्यप्यनवच्छिन्नानन्दरूपेण आत्मा मूलाज्ञानेन संसारकाले सदैवावृतः, तथाप्यवच्छिन्नसाक्ष्यानन्दाद्यावरणावस्थाविशेषस्य चन्दनादियोगजन्यमनोवृत्त्या समुच्छेदात्तस्याः स्वपूर्वकालीनसाक्ष्यानन्दाद्यावरणं प्रति विरोधित्वेन तद्विशिष्टतया काम्यत्वम् । एवं चरममनोवृत्तेरनवच्छिन्नात्मानन्दावारकमूलाज्ञानविरोधित्वात्तद्विशिष्टतया काम्यता । आवारकाज्ञानविरोधित्वं तु आवारकाज्ञानतत्प्रयुक्तद्वयोरुक्तोच्छेदवान् यः क्षणः तत्र वर्तमानत्वम् । यद्यपि साक्ष्यानन्दे कालान्तरावच्छेदेनावारकाज्ञानस्य एतत्कालीनमनोवृत्त्युत्पत्त्यव्यवहितपूर्वम् आवारकत्वाभावात् अज्ञानानामनादित्वेऽपि कदाचिदेव कस्यचिदज्ञानस्यावारकत्वमिति सिद्धान्ते स्वीकारात् कालान्तरावच्छेदेनावारकाज्ञाने एतत्कालीनमनोवृत्तिर्न विरोधिनी, तथापि या मनोवृत्तिः स्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकाले यादृशानन्दावारकाज्ञानस्य विरोधिनी तद्विशिष्टतया तादृशानन्दस्य काम्यतेत्युक्तौ न दोषः । तथा च तत्त्वज्ञाने इच्छानुत्पादेऽपि तद्विशिष्टरूपेण अनवच्छिन्नानन्दे इच्छासम्भवात् तादृशानन्दरूपेष्टप्रयोजकत्वज्ञानात् श्रवणादौ प्रवृत्तिः ।

वस्तुतस्तु मन्मतेऽपि तार्किकादिमत इव सुखत्वजातिमत्त्वेनैव

न्यायरत्नावली ।

काम्यता, न तु तादृशवृत्तिमत्त्वेन, गौरवात् । उक्तजातिस्तु तादृशवृत्त्युपहितात्मनि स्वीक्रियते । असत्त्वापादकाज्ञानाविषयत्वप्रयोजकाविशिष्टाचिति ज्ञानत्वजातिरिव, कैवल्यदशायामात्मनि ज्ञानत्वस्येव, सुखत्वस्यासत्त्वेऽपि तदुपलक्षितप्रकाशसत्त्वान्न दोषः । पदवाच्यतावच्छेदकमात्रस्य तदानीमस्वीकारात् सर्वथापि मुमुक्षोस्तत्र प्रवृत्तिरुपपद्यते ।

अथैवमपि तत्त्वधीकालपर्यन्तमनुवर्तमानः संसारबन्धस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्युत्तरकाले क्व गत इति प्रश्ने किमुत्तरं भवद्दर्शन इति चेत् । दर्शनान्तरे यदुत्तरम् । अथ दर्शनान्तरे आत्यन्तिको दुःखध्वंसस्तत्त्वज्ञानेन जायत इति चेत्, किं तावता, दुःखं तु क्व गतम् । अथ न कुत्रापि गतम्, तत्त्वज्ञानोत्तरं तु कुतो न प्रमीयते इति चेत्, ध्वंसाधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वाभावनियमस्वीकारादिति चेत्, सत्यम् । सखे न खेदं तदा याहि । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणस्य दुःखाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमोऽपि नापलापितुं शक्यते तद्वत् अस्मदीयदर्शनेऽपि प्रमायाः स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्यविरोधित्वनियमः, शुक्त्यादिप्रमायां तथा दर्शनात् ।

अथ तत्त्वज्ञानस्य संसारनाशहेतुत्वे सत्येवेदमुपपद्यते, नाशजनकस्य प्रतियोगिविरोधित्वनियमात्, अन्यथा व्याप्तिग्राहकतर्कानवतारादिति चेन्न । घटदुःखादीनां तत्तत्कालविशिष्टकपालात्मादिकमेव नाश इति प्राभाकरादिमतेऽपि मुद्गरपाततत्त्वज्ञानादीनां घटदुःखादिविरोधित्वस्वीकारात् । यदि तेषां तन्न स्यात्, तदाऽग्रेऽपि घटाद्यनुवृत्तिस्स्यात् इत्यादितर्कावताराच्च । एकाज्ञानपक्षे शुक्त्यादिप्रमाया उक्ताविरोधित्वाभावात् अदृष्टान्तत्वेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवात् सम्भवत्येव प्रमाया उक्तविरोधित्वानुमानम् । 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्याच्चोक्तावि-

तस्मादज्ञातज्ञापकत्वात्सप्रयोजनकत्वाच्चात्मतत्त्वप्रतिपा-

न्यायरत्नावली।

रोधित्वमिति दिक्।

ननु जीवन्मुक्तिस्वीकारपक्षे तत्त्वज्ञानस्य नोक्तविरोधित्वमिति चेन्न। अप्रामाण्यज्ञानाद्यनास्कन्दिततत्वेनैव भ्रमव्याप्यभुज्यमानादृष्टाद्यभावेनापि तत्त्वज्ञानस्य विशेषणीयत्वात् तादृशस्य दर्पणादिसान्निधानस्य समकालीने तत्त्वज्ञाने प्रतिबिम्बादिभ्रमविरोधित्वादर्शनादज्ञानतज्जन्यभ्रमयोरुच्छेदेऽपि भ्रमसंस्काराधीनभयकम्पादिकार्यदर्शनेन तत्त्वज्ञानाधीनदृढसंस्कारसहिततत्त्वधीविशेषस्यैव उक्तविरोधित्वानियमाच्च। स्वसमानविषयकाज्ञानतत्सम्बन्धतदधीनदृश्यसत्यत्वधीविरोधित्वनियमस्तु तत्त्वधीमात्रस्य न व्याहत इति दिक्। उपसंहरति—तस्मादिति।

नन्वात्मभिन्नवस्तुमात्ररूपस्य समूलबन्धस्य तदुपहितात्मज्ञानेन नोच्छेदः, ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्तकत्वात्। 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती'त्यादिश्रुत्याऽऽत्ममात्रविषयकज्ञानस्यैव बन्धनिवर्तकत्वोक्तेश्च। तादृशज्ञानं च न प्रत्यक्षम्, आत्मनो बहिरिन्द्रियायोग्यत्वात्। तस्य स्वप्रकाशत्वेन सुखादीनां स्वप्रकाशसाक्षिमात्रभास्यत्वेन च मनसो बहिरिन्द्रियाद्यसहकृतस्य ज्ञानाकरणत्वाच्च। 'औपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिश्रुत्या उपनिषद्वाक्यमात्रबोध्यत्वोक्तेश्च। नापि शाब्दम्। परोक्षज्ञानस्य प्रत्यक्षाध्यासानिवर्तकत्वात्।

अत एव नानुमितिः। तत्र हि अनात्मरूपे पक्षे आत्मनः संसर्गो

नारायणी।

फलितार्थमुपसंहरति तस्मादिति। तस्माच्छास्त्रजप्रमातः पूर्वमध्यासानुगुणाज्ञानकल्पनात् अज्ञातज्ञापकत्वात् अज्ञानविषयतावद्विषयकत्वात्। तथा चाहंप्रत्ययस्य केवलात्मविषयत्वाभावादात्मनः सन्दिग्धत्वापूर्वत्वादिसम्भवात्तत्र प्रमाणं सच्छास्त्रं सार्थकमेवेति भावः। अत एव प्रयोजनसद्भावादपीत्याह सप्रयोजनकेति। भ्रमनिवृत्तिरूपप्रयोजनस-

न्यायरत्नावली ।

विषयः ? अथवाऽऽत्मरूपे ?। नाद्यः । तादृशज्ञानस्य बन्धानिवर्तकत्वात् । नान्त्यः । अत्यन्ताभेदे संसर्गासम्भवात् । तद्धटस्तद्धट इत्यादिज्ञानस्याप्रमात्वेन तद्धटादिव्यक्तिभिन्नवस्त्वनुयोगिकसंसर्गेण तद्धटादिव्यक्तिविशिष्टज्ञानत्वं तद्धटादिव्यक्तिप्रमात्वमित्यस्यावश्यवाच्यत्वात् । तद्व्यक्तौ तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशिष्टज्ञानस्यानुवादरूपत्वेनाप्रमात्वाच्च । स्वकारणीभूताद्धट इति ज्ञानविषयादधिकं घटे द्रव्यत्वसंसृष्टाभेदं विषयीकुर्वतो हि ज्ञानस्य प्रमात्वं युक्तम् । तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तिस्वरूपं तद्व्यक्तितादात्म्यं विषयीकुर्वता तु ज्ञानेन स्वकारणीभूततद्व्यक्तिरितिज्ञानविषयादधिकं किं विषयीकृतम्, येन धारामध्यगज्ञानवदप्रमा न स्यात् ।

ननु विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेः विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ हेतुत्वस्य मीमांसकैरस्वीकारात्, स्वीकारेऽपि कार्यभूतज्ञानस्य विषयतायाः कारणीभूतज्ञानविषयतातः विलक्षणत्वेन च नानुवादकत्वमिति चेन्न । विलक्षणाया अपि विषयतायाः नैष्फल्येन ज्ञानेऽनुवादतुल्यत्वस्य दुर्वारत्वात् । न हि 'घटो घट' इति ज्ञानस्य स्वीकारे तस्य संशयादिनिवृत्तिरूपं फलमस्ति । 'घटो घटो नवे'त्यादिज्ञानस्याहार्यत्वेन तन्निवृत्तेरफलत्वात् । जीवत्वेश्वरत्वोपलक्षितयोः ऐक्याज्ञाननिवृत्तिस्तु तादृशैक्यस्य निर्विकल्पकादेव । तच्च नानुमितिः । तस्याः किञ्चिद्धर्मविशिष्टपक्षसाध्यावगाहित्वनियमात् । तस्मादभेदे सत्यपि उपाधिभेदप्रयुक्तो वा, विशिष्टकेवलभावप्रयुक्तो वा यत्र विशेषणविशेष्यव्यक्त्योर्भेदः; तत्रैवाभेदसंसर्गस्य प्रमा । यथा घटो द्रव्यं विशिष्टसत्ता शुद्धसत्तेत्यादौ । अत एव घटाभावो घटाभाववानित्यादौ एकत्वादिविशिष्टघटाभावत्वादिरूपेणैव घटाभावादेर्विशेष्यता ।

नाप्युपमितिः । 'स गौरनेन गवयेन सदृश'

दनं न व्यर्थम् । तस्य चात्मतत्त्वस्य 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी' त्यादिवेदान्तमहावाक्यमेव प्रमापकम् ।

न्यायरत्नावली ।

इत्याद्युपमितिस्थल इव प्रकृते सदृशवस्तुद्वयावगाहने मतान्तरे पदवाच्यत्वावगाहने च अनात्मविषयकत्वापत्तेः । नाप्यर्थापत्तिः । आत्मनि तत्संसर्गं विना कस्यचिदर्थस्यानुपपन्नत्वाभावात् । संसर्गस्यात्मरूपत्वे अनात्मरूपत्वे वा पूर्वोक्तदोषापत्तेश्च । नाप्यनुपलब्धिकरणकम् । तस्याभावमात्रे प्रमात्वात् । स्वाभावाभावत्वेनाभावग्राहकत्वेऽपि अनात्मविषयकत्वतादवस्थ्यात् । प्रमेयस्यात्मत्वे अनात्मत्वे वा पूर्वोक्तदोषापत्तेश्च । तस्मान्नोक्तज्ञानोत्पत्तिसम्भव इत्यत आह—तस्य चेति । ब्रह्मात्मैक्यस्य चेत्यर्थः । आत्मतत्त्वस्य साक्षिस्वरूपस्य । प्रमापकं प्रत्यक्षप्रमाकरणम् । शब्दकरणकमपि आत्मज्ञानं प्रत्यक्षमेव, साक्ष्यभिन्नविषयकत्वात् । घट-

नारायणी ।

द्भावाच्चेत्यर्थः । न व्यर्थं न पुरुषार्थसाधनरहितम् । (१)

ननु तथापि शास्त्रं व्यर्थं तस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्यात् परोक्षज्ञानस्य चापरोक्षाध्यासाप्रतिक्षेपकत्वात् , अन्यथा श्वैत्याद्यनुमानादिनापि पीतः शङ्ख इत्यादिभ्रमस्य निवृत्त्यापत्तिस्तत्राह तस्य चेति । ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणस्याखण्डार्थस्येत्यर्थः । आदिना 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिपरिग्रहः । प्रमापकं-साक्षात्काररूपप्रमाया जनकम् । ज्ञानस्य वस्तुमाहात्म्यकृतमेव परोक्षत्वमपरोक्षत्वं च नतु प्रमाणस्वभावकृतम्, ब्रह्म च 'यत्साक्षादपरोक्षात्' ब्रह्मेति श्रुतेः स्वतोऽपरोक्षमेवातस्तद्गोचरं वाक्यजन्यं ज्ञानं दशमस्त्वमसीत्यादाविवापरोक्षमेवेति सङ्क्षेपः(२) ।

(१) नारम्भानर्हमिति वा । यद्यप्येतन्मते भ्रमनिवृत्तेरात्मस्वरूपतया नोद्देश्यत्वं सम्भवति सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तथापि परोक्षसिद्धत्वज्ञानेऽप्यपरोक्षसाध्यकत्वभ्रमजन्यप्रवृत्तितः प्रातीतिकसाध्यत्वरूपफलत्वस्याबाधेनोद्देश्यत्वं सम्भवत्येवेत्यग्रे स्फुटीभविष्यति । इत्यधिकः पाठः खपुस्तके ।

(२) अयमत्रात्यन्तमधिकः पाठः खपुस्तके । यथाः —

न च दशमस्त्वमसि इत्यादौ वाक्यात्पदार्थोपस्थितौ मानसः संसर्गबोधः, वाक्यसहकृतेन चक्षुषैव वा साक्षात्कार इति वाच्यम् । तथा सत्याद्ये सर्वस्विन्नपि वाक्ये तथास-

म्भवेन शब्दप्रमाणमात्रोच्छेदापत्तिः, द्वितीये वाक्यान्वयव्यतिरेकिविरोधप्रसङ्गः। न चालोकादेरिव अन्वयव्यतिरेकौ तौ न करणत्वसाधकाविति वाच्यम्। तथासति व्यासङ्गदशायां सत्यपीन्द्रियसम्बन्धे प्रत्यक्षादर्शनान्मन एव सर्वत्र प्रमाणं चक्षुरादि तु सहकारिकारणमिति कल्पनायाः सम्भवात् सर्वत्र प्रमाणमात्रोच्छेदापत्तिः। सिद्धमतः शब्द एव तत्र करणं तज्जन्यं चापरोक्षमेव, तदन्तरं साक्षात्करोमीति प्रतीतेः। एवं कृतेपीत्यभिप्रेत्यैवात्र वाक्यमेवेत्येवकारः। अनेनेन्द्रियकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमितिप्रत्यक्षलक्षणानुरोधात् भावनया सहकृतेन मनसैवापरोक्षप्रमा भवति वाक्यात्तु प्रथमतः परोक्षप्रमैव भवति करणस्वाभाव्यादिति योगिनां मतनिरासः। इन्द्रियकरणकमेव ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षलक्षणानुरोधेन मनसैव तस्यापरोक्ष्यमित्यभ्युपगमे 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिविरोधः। भावनाजन्यत्वे तस्य कामातुरस्य कामिनीं भावयतो व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारस्येवाप्रामाण्यप्रसङ्गश्च।

ननु भावनाजन्यत्वं न तत्राप्रामाण्यप्रयोजकं किन्तु बाधितविषयत्वम्, शुक्तिरजतादिभ्रमेषु भावनां विनापि जातेषु बाधितविषयत्वेनैवाप्रामाण्यानिश्चयात्, ब्रह्मसाक्षात्कारे त्वबाधितविषयत्वात्प्रामाण्यं भावनाजन्यत्वेपि न व्याहन्यते, नापि भावना सर्वत्र दोषः, येन भावनारूपदोषजन्यत्वेनाप्यप्रामाण्यं स्यादिति चेत्। सत्यम्। तथापि परोक्षज्ञानमूलकभावनाया अपरोक्षधीजनकत्वबाधस्य वह्न्यनुमितिमूलकभावनायां दृष्टत्वान्न भावनाकोटिभिरपि साक्षात्कारो भवति किन्तु शब्दादेव, तदर्थस्यापरोक्षत्वादिति भावः। तत्र विषयगतापरोक्षत्वं—स्वाकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वशून्यत्वे सति योग्यत्वम्। धर्माधर्मयोः प्रत्यक्षवारणाय विशेष्यदलम्। रूपी घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले सङ्ख्यापरिमाणादेः प्रत्यक्षत्ववारणाय सत्यन्तदले स्वाकारवृत्त्युपहितेति प्रमातृविशेषणम्। तथाच रूपसङ्ख्यादीनामेकदेशस्थत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यानामैक्याद्रूपावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमात्रभेदे सङ्ख्याद्यवच्छिन्नस्यापि प्रमात्रभिन्नतया सङ्ख्याद्यवच्छिन्नसत्ताया रूपप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तत्वाभावेपि न सङ्ख्यादीनां रूपाद्याकारवृत्तिदशायां प्रत्यक्षत्वं तदानीं सङ्ख्याद्याकारवृत्त्यभावेन सङ्ख्यादिसत्तायाः सङ्ख्याद्याकारवृत्त्युपहितप्रमातृचैतन्यसत्तातिरिक्तत्वाभावात्। प्रमात्रभिन्नत्वमपहाय तादृशशून्यत्वोक्तिस्तु बाह्यविषये वस्तुतः प्रमात्रभेदस्य 'अहमिमं पश्यामि' इति भेदानुभवबाधितत्वात्। तादृशशून्यत्वं च ब्रह्मचैतन्ये स्वत एवास्ति चैतन्यांशस्यैकत्वेनैवैकसत्ताकत्वात्। बाह्ये त्विन्द्रियसन्निकर्षादिबलेनान्तःकरणं यदा बहिर्निःसरति तदा विषयचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोरेकदेशस्थत्वेनैक्यात्स्वावच्छिन्ने ब्रह्मचैतन्येऽध्यस्तं विषयादिकं प्रमातृचैतन्य एवाध्यस्तं भवति, आरोपितस्याधिष्ठानभूतविषयचैतन्याभिन्नप्रमातृचैतन्यसत्तामात्रत्वात्, आरोपितपदार्थस्याधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताया अनङ्गीकारात्। अत एवानुमित्यादिस्थले न वह्न्यादेः प्रत्यक्षत्वं तत्रान्तःकरणस्य बहिर्निर्गमनाभावेन विषयचैतन्यप्रमातृचैतन्ययोरेकत्वाभावेन प्रमातृचैतन्यस्याधिष्ठानत्वाभावात् वह्न्यादेस्ततः पृथक्सत्ताकत्वात्।

अथवा निवृत्ताज्ञानत्वमपरोक्षत्वं तच्च चितोऽज्ञानाविषयताशून्यत्वे सति चिद्रूपत्वम्, दृश्यानान्त्वज्ञानविषयतानवच्छेदकत्त्वे सति दृश्यत्वम् । तत्राद्ये विशेष्यदलं वक्ष्यमाणयुक्त्या स्वतोऽज्ञानाविषयस्य घटादेः सर्वदाऽपरोक्षव्यवहारवारणाय । विशेषणदलं त्वज्ञाननाशकवृत्तेः पूर्वमपि साक्षिणोऽपरोक्षव्यवहारवारणाय । द्वितीये विशेष्यं विकल्पोल्लिखिते तुच्छेऽतिव्याप्तिवारणाय । सत्यन्तमाकाशादेः प्रत्यक्षत्ववारणाय । चिदाचितोर्द्वयोरपि कथितप्रकाराज्ञानशून्यत्वं तु प्रमासामग्र्यैव प्रमाकाले भवति 'तरति शोकमात्मवित्, विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादि श्रुतिभिः ज्ञानसमकालं मुक्त इति वृद्धोक्तिभिश्चाज्ञाननाशस्य ज्ञानसमकालिकत्वप्रतिपादनेन प्रमासामग्र्या एवाज्ञानानाशकत्वज्ञापनात् । सा च सामग्री इन्द्रियसन्निकर्षादिरूपा, योग्यत्वपदार्थाभेदपरशब्दादितात्पर्यनिश्चयरूपा च । प्रमया तु प्राकट्यं विषयस्येति न प्रमाया अपि वैयर्थ्यमिति सङ्क्षेपः । ज्ञानस्यापरोक्षत्वं तु तादृशापरोक्षयोरन्यतराश्रयविषयकत्वम् । अथवा ज्ञानस्यापरोक्षत्वं तत्तदिन्द्रिययोग्यवर्तमानविषयावच्छिन्नचैतन्याभिन्नत्वम् । अतीतसुखादिस्मृतावतिव्याप्तिवारणाय वर्तमानत्वं विषयविशेषणम् । धर्मादिशाब्दबोधेऽतिव्याप्तिवारणाय योग्येति । सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभादेः प्रत्यक्षत्ववारणाय तत्तदिन्द्रियेति सङ्क्षेपः । अथवा सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो ज्ञानार्थं मननापरपर्यायो विचारः तदनु निदिध्यासनं च सामान्यज्ञानमेव तत्तु निर्गुणत्वादिना प्रमाणायोग्यस्य कुतस्तत्राह—**तस्य चेति । प्रमापकं** शाब्दपरोक्षप्रमाजनकं निदिध्यासनं प्रति श्रवणस्य कारणताज्ञापनाय वाक्यमेवेत्येवकारः। श्रुतिभिरेवावगतस्य भावनासहकृतेन मनसाऽऽपरोक्ष्यम् 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेरिति भावः । न च 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिविरोधः, भावनां विना मनोगम्यं न भवतीति तदर्थत्वात् । अन्यथा औपनिषदत्वमपि न स्यात् 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेः । तस्माद्यथा औपनिषदत्ववागगम्यत्वयोर्द्वयोरप्यविरोधाय शक्त्या वाचो निवर्तन्ते इत्येवार्थो न तु सर्वथा निवर्तन्ते एवेति तथा प्रकृतेपि 'मनसा न मनुते' 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति द्वयोरविरोधाय भावनां विना न कदाचिन्मनसा जानाति भावनायान्तु जानात्येवेत्यर्थः तथैवोपलब्धेरिति भावः । एतेन परोक्षत्वापरोक्षत्वयोः प्रमाणस्वभावकृतत्वेपि न हानिः, मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वेन ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्वाभ्युपगमात् । एवं भावनाजन्यत्वेन व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारवन्नाप्रामाण्यमपि, अबाधितार्थत्वेन प्रामाण्यसम्भवात् ।

अयमत्रनिष्कर्षः । शाब्दापरोक्षत्ववादिमते 'मनसैवानुद्रष्टव्य' मित्यत्र कर्तृत्वं तृतीयार्थो न करणत्वं 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुतिविरोधात्, औपनिषदसमाख्याविरोधाच्च । तथा च साधनचतुष्टयसम्पदनन्तरं श्रुतिकरणकमनःकर्तृकदर्शनविषय आत्मेति तत्रार्थः । योगजापरोक्षवादिमते तु शब्दादेव परोक्षं न मानान्तरात्, [औपनिषदसमाख्याविरोधात्] अपरोक्षं तु भावनासहकृतान्मनस एव, केवलस्य व्यभिचारित्वेन करणत्वासम्भवेपि योगसहकृतस्यायोग्यपरमाण्वादिप्रत्यक्ष इव कारणत्वे बाधकाभावात् । 'निदिध्यासितव्य'

न्यायरत्नावली।

चाक्षुषादीनामपि प्रत्यक्षत्वं नेन्द्रियकरणकत्वादिरूपम्, सुखादि-प्रत्यक्षे आत्मसाक्षिमात्ररूपे अव्याप्तेः। किन्त्वज्ञानविषयतासामान्यशून्यविषयकत्वम्। घटादिकं च यद्यपि जडत्वात् सर्वदैवाज्ञानाविषयः, तथापि तत्र चाक्षुषादिवृत्त्यभावकाले तदवच्छिन्नचितोऽज्ञानविषयत्वात्तत्तादात्म्यापन्ने घटादावप्यज्ञानाविषयत्वव्यवहारः। अत एव चाक्षुषादिवृत्त्यभावकालीने घटादिपरोक्षज्ञाने न प्रत्यक्षव्यवहारः। चाक्षुषादिवृत्तिकालीने तु घटादेरपरोक्षज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारो निष्प्रत्यूहः। विद्यमानसुखादौ तु साक्षी सर्वदैव प्रत्यक्षः। सुखादितादात्म्यापन्नस्य साक्षिणः सर्वदैवाज्ञानाविषयत्वात्, ब्रह्मात्मैक्याकारमनोवृत्तिकाले च ब्रह्मात्मैक्यस्याज्ञानाविषयत्वात्तद्विषयकत्वेनोक्तवृत्तेः प्रत्यक्षतेति न कोऽपि दोष इति भावः।

ननु वृत्तिः प्रत्यक्षरूपा सती अज्ञाननाशिका, प्रत्यक्षत्वं च तस्या अज्ञानाविषयविषयकत्वम्, तथा चाज्ञाननाशात् पूर्वमज्ञानाविषयत्वस्य विषयेष्वभावात् वृत्तेरज्ञाननाशकत्वानुपपत्तिरिति चेन्न। न हि वृत्तिरज्ञाननाशिका, किन्त्वज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तिवृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वात्(१)

नारायणी।

वाक्यबोधकरीतिस्तु सङ्क्षेपेण प्रदर्श्यते।
पदयोस्तु समानाधिकरणत्वं पदार्थयोः।
विशेषणविशेष्यत्वं लक्ष्यलक्षणतापि च।
सम्बन्धः सोयमित्यादाविव तस्माद्विरुद्धकम्॥
त्यक्त्वा विरुद्धं तत्रैव विशिष्टपरमात्मनोः।
स्वरूपं लक्षयत्येकं तत्त्वमस्यादिका श्रुतिः॥
उपक्रमादिलिङ्गेन नैव भिन्नार्थिका ततः॥

अयमर्थः। पदयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरूपं सामा

इत्यादिना भावनायाः कारणत्वप्रतिपादनाच्च। तत्र प्रथममते श्रवणमनननिदिध्यासनानां क्रमेणाप्रामाण्यशङ्काऽसम्भावनाविपरीतभावनानां निवृत्तिः फलम्, द्वितीयमते तु ज्ञानं प्रत्येव द्वारद्वारिभावेन हेतुत्वमिति विवेकः। व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात्।

(१) किन्त्वज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तिः वृत्तेरेवाज्ञाननाशकत्वादिति सर्वत्र पाठः स च विरुद्ध एव भातीत्ययमस्माभिर्निवेशितः।

न्यायरत्नावली ।

तत्रापि इन्द्रियजन्या वृत्तिः स्वसमानविषयकाज्ञाननाशः । आत्मविषयका तु शब्दजन्यापि । तथा च यादृशाज्ञानाभावो यद्वृत्तेरुत्पत्तिक्षणावधि प्रतीयते, सा वृत्तिः तदज्ञाननाश इति तु निष्कर्षः । वृत्तिविशेषस्याज्ञानविशेषनाशकत्वे तु तदुत्पत्तिक्षणे तद्वृत्तितदज्ञानयोः प्रत्ययस्यानुभवविरुद्धस्यापत्तेः । न हि युगपदेकस्मिन्विषये ज्ञातत्वाज्ञातत्वे केनाप्यनुभूयेते । यदि तु घटाद्यवच्छिन्ना चिच्छुद्धाचितो न भिन्ना (१)तथा च ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरं घटाद्याकारवृत्त्यभावकाले अज्ञानाविषयशुद्धाचित्तादात्म्यस्य घटादौ सत्त्वात् अपरोक्षव्यवहारापत्तिरित्युच्यते, तदा चितः अपरोक्षत्वमज्ञानाविषयचिद्रूपत्वम् । विशेष्यमात्रस्योक्तौ तत्त्वज्ञानात् पूर्वमपि आत्मब्रह्मणोरैक्यं साक्षात्करोमीति धीस्स्यात् । विशेषणमात्रस्योक्तौ घटादौ सर्वदा अपरोक्षव्यवहारस्स्यात् । दृश्यानामपरोक्षत्वं त्वज्ञानाविषयतानवच्छेदकत्वविशिष्टदृश्यत्वम् । तादृशापरोक्षत्वयोरन्यतराश्रयविषयकत्वं ज्ञानस्यापरोक्षत्वम् ।

नारायणी ।

नाधिकरण्यम्, पदार्थयोः परस्परोद्देश्यविधेयभावेन परस्परभेदव्यावर्तकत्वात् व्यावर्त्यव्यावर्तकभावरूपो विशेषणविशेष्यभावः, पदयोः पदार्थयोश्च विरुद्धविशिष्टत्वांशपरित्यागेनाविरुद्धनिष्कृष्टधर्मिमात्रेण सह लक्ष्यलक्षणभावः, पदप्रत्यगात्मनोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः, पदार्थप्रत्यगात्मनोस्तु उपपाद्योपपादकभावरूपश्चेति सम्बन्धत्रयस्य सोयं पुरुष इत्यादिवाक्येष्विव तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि सद्भावात् । तेन श्रुतीरपि निष्कृष्टयोरैक्यरूपं शुद्धं स्वरूपं बोधयति । तथाहि यथा सोयं पुरुष इति वाक्ये स इति तत्पदस्य तद्देशतत्कालवैशिष्ट्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् अयंशब्दस्यैतत्कालैतद्देशवैशिष्ट्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः सोयंशद्बयोरेकस्मिन्पुरुषपदोपस्थापितपिण्डे तात्पर्यम् । सोयमयं स इति च विशेषणविशेष्य-

(१) अत्र "तथाच घटाद्याकारवृत्त्यभावकाले अज्ञानाविषयशुद्धचित्तादात्म्यस्य घटादौ सत्त्वात् ब्रह्मसाक्षात्कारोत्तरमपरोक्षव्यवहारापत्तिरित्युच्यते" इतिपाठो गपुस्तके परन्तु तत्त्वे ग्रन्थासङ्गतेरत्र घपुस्तकीयो निवेशितः ।

न्यायरत्नावली।

ननु उक्तवाक्यादपि नोक्तज्ञानस्योत्पत्तिसम्भवः, उक्तवाक्यान्तर्गततत्त्वमादिपदार्थापरिचयात्। मानान्तरप्रमिते हि पदार्थे गृहीतसङ्केतसम्बन्धस्य पदस्य ज्ञानेन उपस्थापिते सति वाक्यार्थः प्रमीयते। तत्त्वमादिपदानां चार्था न मानान्तरेण प्रमिताः। जगत्कारणत्वादिविशिष्टचिद्रूपस्य तत्पदवाच्यस्य हि नानुमानेन ज्ञानम्। 'आद्यकार्यं सकर्तृकम् कार्यत्वात् यद्यत्कार्यं तत्तत् सकर्तृकम्, यथा घट इत्याद्यनुमानस्याप्रयोजकत्वात्। यदि हि कार्यसामान्ये कर्ता करणं स्यात् तदा कार्यत्वं कर्तृजन्यत्वरूपसकर्तृकत्वव्याप्यं स्यात्। यदा तु घटादिकार्येऽपि न कुलालादिः कारणम्, कुलालादिक्रियादेरवश्यं कारणत्वस्य वाच्यत्वेन कुलालादेः तत्पितृवदन्यथासिद्धत्वात्, तदा आद्यकार्ये कर्तुः कारणत्वस्य का कथा। आरम्भवादस्वीकारेण आद्यकार्यस्य क्रियासंयोगादिप्रयोज्यत्वासम्भवात्। 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिश्रुत्यनुसारेण महत आकाशादेरेव प्रथममुत्पत्तेः उक्तश्रुतेस्स्तावकत्वेन न स्वार्थे प्रामाण्यम्। तत्प्रामाण्यवादिनो देवताधिकरणस्य अस्वीकारिणि 'न कदाचिदनीदृशं जग'दिति मीमांसकसिद्धान्ते सृष्टिप्रलयाभावेन आद्यकार्यस्यैवा-

नारायणी।

भावः, विशिष्टशक्तयोः सोयंशब्दयोर्विरुद्धविशिष्टांशत्यागेन पुरुषेण सह लक्ष्यलक्षणभावश्च। तथा तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि जगत्कर्तृत्वादिवैशिष्ट्यं तत्पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, त्वंपदस्यावस्थात्रयवत्त्वम्। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः तत्त्वंपदयोरेकस्मिन् शुद्धे तात्पर्यम्, तत्त्वं त्वं तदिति विशेषणविशेष्यभावः, विरुद्धार्थधर्मत्यागेन शुद्धेन सह लक्ष्यलक्षणभावश्चेति। विशिष्टयोस्तत्त्वंपदाभ्यां शक्त्योपस्थापितयोर्भिन्नयोरभेदायोगेन लक्षणया बोधितयोः शुद्धपदार्थयोरैक्यं सामानाधिकरण्यमर्यादया प्राप्तमप्युपासीतेति पदकल्पनाभ्रमनिरासद्वाराऽसीत्यादिपदेन दृढीक्रियते। एवमन्यत्रापीति दिक्। नच तत्त्वमसीति वाक्यस्य तस्य त्वमसीत्यर्थ इति वाच्यम्। 'एकमेवाद्वितीय' मित्युपक्रम्य 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इत्युपसं-

वाक्यं च पदार्थज्ञानद्वारैव ज्ञापकमिति तत्त्वंपदार्थयोः प्रकृतवाक्यार्थानुकूलयोरन्यतोऽसिद्धत्वात्तावपि

न्यायरत्नावली।

लीकत्वात्। उक्तान्यथासिद्धिमस्वीकृत्य कुलालादिहेतुत्वं च स्वीकृत्य तद्दृष्टान्तमात्रेणाद्यकार्ये कर्तृजन्यत्वस्वीकारेऽपि बहुजनाश्रयप्रासादादिदृष्टान्तेन पृथिव्यादेर्नानाकर्तृकत्वानुमानापत्तेश्च। अत एव कार्योत्पत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि नेशस्य जगत्कारणत्वे मानम्। तथा च तत्पदवाच्यस्यानुभूतत्वेन तत्सम्बन्धित्वेन शुद्धब्रह्मणस्तत्पदलक्ष्यस्य सुतरामननुभूतत्वान्न तत्पदेनोपस्थितिसम्भवः। त्वम्पदवाच्यस्य तु जाग्रदाद्येकैकावस्थाविशिष्टरूपेण साक्षिणा गृहीतत्वेऽपि अवस्थात्रयविशिष्टस्य त्वम्पदमुख्यार्थस्य त्वम्पदलक्ष्यस्य शुद्धजीवस्वरूपस्य चाननुभूतत्वेन न त्वम्पदेनोपस्थितिसम्भव इति तत्त्वम्पदलक्ष्यार्थयोरैक्यं कथं बोध्यमित्यत आह—वाक्यं चेति। ज्ञापकं—पदार्थयोरैक्यादिज्ञापकम्। तत्त्वम्पदार्थयोः—पदाभ्यां वाच्ययोर्लक्ष्ययोश्च। प्रकृतवाक्यार्थानुकूलयोः—तत्त्वमसीति वाक्यार्थबुद्धौ प्रयोजकीभूतोपस्थितिविषययोः। वाच्योपस्थितिद्वारकलक्ष्योपस्थितेरेव लक्ष्यघटितवाक्यार्थबोधे हेतुत्वात्। अन्यतः-श्रुतिभिन्नप्रमा-

नारायणी।

हारादिलिङ्गविरोधात्। कौशीतक्यां तत्त्वमसीत्यात्माऽवगम्य इत्युक्त्वा तत्त्वमसिवाक्यस्य 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यर्थप्रदर्शनाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

ननु तत्त्वंपदार्थयोर्मानान्तरगम्यत्वमस्ति न वा? आद्ये मानान्तरानधिगत त्वरूपापूर्वत्वलिङ्गभङ्गप्रसङ्गः। अन्त्ये शास्त्रादपि तद्बोधासंभवः। मानान्तरेण प्रमिते पदार्थे गृहीतवृत्तिकस्य पदस्य ज्ञानेनोपस्थापिते सति वाक्यार्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् न तयो रूपाद्यभावान्मानान्तरगम्यत्वं संभवति वक्तुं वा युक्तं सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गादित्यत आह—वाक्यं चेति। पदकदम्बात्मकं वाक्यं चेत्यर्थः। पदार्थज्ञानद्वारैव—वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिद्वारैव, ज्ञापकं-वाक्यार्थप्रमापकम्। तत्त्वंपदार्थयोः—तत्त्वंपदाभ्यां. वाच्ययोर्लक्ष्ययोश्च, प्रकृतवाक्यार्थानुकूलयोः-प्रकृतवाक्यार्थबुद्धिप्रयोजकीभूतोपस्थितिविषययोः। अन्यतोऽसिद्धत्वात्-उपनिषद्भिन्न-

शास्त्रेणैव प्रमातव्यौ, यूपाहवनीयादिपदार्थवत् । ततश्च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि

न्यायरत्नावली ।

णात् । शास्त्रेणैव-श्रुत्यैव । यूपेत्यादि । यथा यूपपदार्थोद्देशेन तक्षणादिसंस्कारकर्मविधायकस्य 'यूपं तक्षती'त्यादिवाक्यस्य पर्यालोचनात्तक्षणादिजन्यसंस्कारविशिष्टकाष्ठं यूपपदवाच्यमिति निर्णीय 'यूपे पशुं बध्नाती'त्यादिवाक्याद् यूपसंसर्गो बुध्यते, यथा वा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' 'नक्तं गार्हपत्यमादधाति दिवाऽऽहवनीय' मित्यादिवाक्यपर्यालोचनेन दिवाधानादिसाध्याग्न्यादिराहवनीयादिपदवाच्य इति निर्णीय 'आहवनीये जुहोति 'गार्हपत्ये पत्नीस्संयाजयन्ती'त्यादिवाक्यादाहवनीयादिसंसर्गो बुध्यत इत्यर्थः । भूतानीति । उत्पन्नानीत्यर्थः । तेन पञ्चभूतान्यस्य गुणक्रियादेर्दृग्दृश्यतादात्म्येक्षणादेश्च ब्रह्महेतुकत्वलाभः । जायन्ते-उत्प

नारायणी ।

मानतोऽप्रमितत्वात् । तावपि-तत्त्वंपदवाच्यलक्ष्यावपि, शास्त्रेणैव-वाक्यशेषरूपश्रुत्यैव । जन्यत्वं तृतीयार्थः । प्रमातव्यौ-प्रमार्हौ, श्रुतिप्रमाणमात्रजन्यप्रमाविषयाविति यावत् । तथाच मानान्तरतोऽप्रमितत्वेपि वाक्यशेषैरेव प्रमिते तत्त्वंपदार्थे गृहीतवृत्तिकस्य तत्पदादेर्ज्ञानेनोपस्थापने सति वाक्यार्थबोधसंभवान्नानुपपत्तिरिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह यूपेति । यथा यूपे पशुं बध्नातीति वाक्यात् यूपे पशुबन्धनसंसर्गे प्राप्ते यूपपदार्थाकाङ्क्षायामन्यतोऽप्राप्तं यूपपदार्थं 'यूपं तक्षती'ति वाक्यं यूपोद्देशेन तक्षणादिसंस्कारविशेषविशिष्टं काष्ठं यूप इति वाक्यमर्यादया प्रमापयति एवम् 'आहवनीये जुहोति' इति वाक्येनाहवनीये होमसंसर्गे प्राप्ते आहवनीयपदार्थाकाङ्क्षायामन्यतोऽप्राप्तमाहवनीयपदार्थम् 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत' 'नक्तं गार्हपत्यम्' 'दिवा आहवनीय'मितिवाक्यं दिवाऽऽधानादिसामग्रीविशिष्टोऽग्निराहवनीय इति प्रमापयति । एवं गार्हपत्यादिकमपि । आदिपदात् स्वर्गादिपरिग्रहः । एतेन यूपाहवनीयादेः केवलस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वेपि न हानिः स्वर्गादेरतथात्वादिति दिक् । उपपादनफलमाह—ततश्चेति । मानान्तरेण प्रमितार्थस्य वाक्यशेषैरेव प्रमित्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः । यतो वेत्यादि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन

जीवन्ती'त्याद्याः सृष्ट्यादिश्रुतयस्तत्पदवाच्यार्थस्य समर्पिकाः। 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादयस्तु लक्ष्यार्थस्य। एवं

न्यायरत्नावली।

द्यन्ते। जातानि—दृश्यतया प्रादुर्भूतानि दृश्यानीति यावत्। जीवन्ति—सत्तास्फूर्तिमर्यादादिकं प्राप्तानि। प्रयन्तीति शतृप्रत्ययान्तं लयं लभमानानीत्यर्थः। तथा च यतो ब्रह्मणो हेतोः कार्यं सर्वमुत्पद्यते, दृश्यानि सर्वाणि यतः सत्तास्फुरणादि लभन्ते, लीयमानानि च सर्वाणि प्रलयकाले यत्प्रविशन्ति, तद्ब्रह्मेत्यर्थः। पञ्चमीतृतीययोर्हेतुसामान्यार्थकत्वेऽपि लीयमानकार्याधारत्वोक्त्योपादानत्वं लभ्यते। 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये' ति 'सोऽकामयत तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति ईक्षणकामनाकृतीनां जगत्कारणनिष्ठतया निर्देशाद्ब्रह्मणो जगत्कर्तृतालाभः। 'येने'त्याद्येकवचननिर्देशात् 'य एको जालवानीशत ईशनीभि'रित्यादिश्रुतेश्च जगज्जन्मादिहेतोरेकत्वमिति बोध्यम्। तत्पदवाच्यार्थस्येति। तत्त्वमसीति वाक्यप्रवृत्तेः पूर्वं सृष्ट्यादिवाक्यस्य प्रकृतत्वात् प्रक्रान्तवाचितत्पदस्य सृष्ट्यादिकारणं वाच्यमिति भावः। इत्यादयस्तु लक्ष्यार्थस्येति।

नारायणी।

जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे, त्याद्याः सृष्टिस्थितिप्रलयबोधिकाः श्रुतयः। श्रुत्यर्थस्तु यतः यस्मादुपादानात् वै एव इमानि प्रत्यक्षाद्यवगतानि नामरूपात्मकानि भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि जायन्ते उत्पद्यन्ते येन निमित्तभूतेन जातानि उत्पन्नानि जीवन्ति वर्धन्ते यत्प्रयन्ति यत् ब्रह्म लयसुषुप्त्यादौ वासनारूपेण गच्छन्ति अभिसंविशन्ति बाधेन ज्ञानकाले तन्मात्रस्वरूपाणि भवन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्विचारय विचार्यमाणे यत्सृष्ट्यादिकर्तृ तद्ब्रह्मेत्यर्थः। तत्पदवाच्यार्थस्य—तत्पदशक्यार्थस्य ब्रह्मणः, समर्पिकाः—प्रमापिकाः। एवं प्रमिते विशिष्टे गृहीतशक्तिकेन तत्पदेन लक्षणया शुद्धोपस्थितौ कारणीभूतानुभवजनकं वाक्यमाह—सत्यमिति। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां सोऽश्नुते सर्वान्कामान्' इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः। लक्ष्यार्थस्य—तत्पदलक्ष्यस्य लक्षणया तत्पदबोध्य-

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिश्रुतयः(१) 'तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चे'त्याद्यास्त्वंपद-

न्यायरत्नावली।

'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यनेन शुद्धब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे उक्ते किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां सत्यमित्यादिवाक्यस्य प्रवृत्तत्वेन तत्पदलक्ष्यशुद्धब्रह्मपरत्वमिति भावः।(२) कूले—नद्यास्तीरे, अन्तौ—कर्मफलपरिपाकरूपौ, अनुसञ्चरति—अनुगच्छति, स्वप्नान्तं—स्वप्नभोगरूपमन्तम्, बुद्धान्तं—जाग्रद्भोगरूपमन्तम्। बुद्धान्तं चेत्याद्या इत्यत्राद्यशब्देन 'तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहृत्य पक्षौ सल्लयायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं

नारायणी।

स्येति यावत् प्रमापिका इति शेषः। श्रुत्यर्थस्तु यः पुरुषधौरेयः ब्रह्म व्यापकं सत्यं कालत्रयाबाध्यं ज्ञानं ज्ञानस्वरूपं अनन्तं न विद्यते अन्तो यस्येति परिच्छेदत्रयरहितं गुहायां पञ्चकोशाख्यायां निहितं साक्षित्वेन स्थितं जानाति सर्वान् कामान् सर्वानानन्दान् अश्नुते अनुभवति सः। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिना शुद्धस्यैव प्रक्रान्तत्वात्सत्यादिवाक्यं शुद्धतात्पर्यकमिति भावः।

तत्पदार्थस्योभयविधस्य बोधिकामुक्त्वा त्वंपदवाच्यसमर्पिकामाह—तद्यथेति। 'तद्यथा महामत्स्य उभे कूलेऽनुसंचरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसंचरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च। आदिना 'तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः पक्षौ संहृत्य सल्लयायैव ध्रियते एवमेवायं पुरुष एतस्मा अन्ताय धावती' त्याद्याः श्रुतयः। अयमर्थः। तत

(१) तद्यथा महामत्स्य इत्याद्यास्त्वंपदवाच्यार्थस्येति पाठः घपुस्तके। तद्यथा महामत्स्य इत्याद्या जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिश्रुतय इति खपुस्तके। घपुस्तके न्यायरत्नावल्यामेषा श्रुतिः संपूर्णा पठिता मूले त्वंश एवास्या इति।

(२) इति भावः इत्यस्यानन्तरं बुद्धान्तं चेत्यादिः तथा २९ पृष्ठेऽग्रेश्रुतिसङ्ग्रह इत्यनन्तरं कूले नद्या इत्यादिपाठः गपुस्तके, घपुस्तके तु तद्यथा इत्याद्या श्रुतिरेवात्र टीकायां दृश्यते, मूले त्वंश एवास्याः। अस्माभिस्तु मूलानुरोधात् स्थानपरिवर्तनं कृतमिति।

न्यायरत्नावली।

कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यती'ति श्रुतिसङ्ग्रहः। सुपर्णः शीघ्रगतिः श्येनः विपरिपत्य विशेषेण नानादेशेषु पतित्वा श्रान्तो भूत्वा पक्षौ संहृत्य संयुक्तीकृत्य सल्लयाय नीडाय ध्रियते नीडप्राप्त्यर्थं यतते। अन्ताय उपरतावस्थारूपान्तप्राप्त्यर्थं धावति यतते।

ननु जाग्रदाद्येकैकावस्थाविशिष्टस्यापि त्वम्पदवाच्यतासम्भवे नावस्थात्रयविशिष्टस्य सा कथमुक्ता। एवं जन्माद्येकैकहेतुत्वविशिष्टस्यापि तत्पदवाच्यतासम्भवेन जन्मस्थितिसंहाररूपत्रयहेतोरेव सा कथमुक्ता। न च 'स वा अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादि वाक्यस्य 'तद्यथा महामत्स्य' इत्याद्यवस्थात्रयविशिष्टजीवबोधकवाक्योत्तरं विद्यमानत्वाज्जीवबोधकपदानां महावाक्यस्थानामवस्थात्रयविशिष्टचिदेव मुख्योऽर्थः, एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य जन्मादिहेतुब्रह्मबोधकवाक्योत्तरं सत्त्वात् तादृशं ब्रह्मैव ब्रह्मबोधकपदमुख्यार्थ इति वाच्यम्। श्रुतिष्वप्यवस्थात्रयस्य जन्मादित्रयस्य च कथं निर्देश इति पर्यनुयोगात् एकैकघटितस्यैव वाच्यतेत्यभिप्रायेणापि उक्तश्रुतिसङ्गतेश्च। न च जन्मलयहेतुत्वस्याविद्यायामपि सम्भवेनातिप्रसक्त्या स्थितिहेतुत्वमावश्यकम्, एवं विशेषविज्ञानाभावरूपसुषुप्तेरपि घटादावतिप्रसक्तत्वेन न मुख्यार्थतावच्छेदकत्वम्, (१)ये एव हि तत्त्वम्पदयोर्मुख्यार्थोपलक्षिते स्वरूपे, तयोरेवैक्यं महावाक्येन बोधनीयमिति वाच्यम्। स्थितिहेतुत्वस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वात्तदन्यवैयर्थ्यात् घटादौ सुषुप्तिव्यवहाराभावेन उपरतमनस्कत्वस्य तद्वि-

नारायणी।

तत्र स्वप्नबुद्धान्तयोः संचरन्नप्यात्माऽसङ्गत्वात्कर्तृतद्धर्मैरवशीकृत एव, यथा लोके महामत्स्यो नादेयस्रोतसाऽवशीकृत एव पूर्वं च परं चेत्युभे कूले तटावनुक्रमेण संचरति ताभ्यां भिन्नः सन्, एवमेवायं पुरुष उपाधिभिन्नः सन्नुपाधिनाऽवशीकृत एव अन्तौ कर्मफलपरिपाकावनुसंचरति। स्वप्नान्तं

(१) एवं हि तत्त्वंपदयोरिति पाठः घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

शिष्टानन्दसामान्यानुभवितृत्वस्य वा सुषुप्तित्वात् 'आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञ' इति श्रुत्या तथा बोधात्, जाग्रदाद्यन्यतरमात्रस्यानतिप्रसक्तत्वाच्च । न च जन्मादित्रयहेतूनां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां जाग्रदाद्यवस्थावतां विश्वतैजसप्राज्ञानां (१)चैकस्वरूपमिति लाभाय श्रुतिषु त्रयमुक्तम्, अन्यथा हि जन्ममात्रहेतुत्वस्य एकवाक्येनोक्तौ प्रदेशान्तरयोर्वाक्याभ्यां स्थितिसंहारयोरेकैकहेतुत्वोक्तौ जन्मादित्रयहेतूनां त्रयाणामैक्यं न लभ्येत, एवं विश्वतैजसप्राज्ञानामप्येकप्रदेशानुक्तौ नैक्यं लभ्येत, तथा च त्रयाणां त्रिभिरैक्यस्य महावाक्याल्लाभेऽपि स्वरूपत्रयस्य सत्यत्वापत्त्या अद्वैतश्रुतिविरोध इति कल्पतरूक्तं युक्तमिति वाच्यम् । 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिना ब्रह्मणः, 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः सलिल एको द्रष्टा अद्वैतो भवती' त्यादिना च जीवस्य निरङ्कुशाद्वैतस्वरूपबोधनात् तदर्थमुक्तप्रयासस्यानौचित्यादिति चेत् । अत्रोच्यते । जन्मादिहेतुत्वानां जाग्रदाद्यवस्थानां च एकैकमात्रस्योक्तौ महावाक्यस्थतत्त्वम्पदाभ्यामेकैकमात्रोपलक्षितस्वरूपयोरैक्यं बोध्येत, तथा च तयोरेव भेदभ्रमो निवर्तेत । न तु हेतुतात्रयोपलक्षितेशस्वरूपादवस्थात्रयोपलक्षितजीवस्वरूपस्य भेदभ्रमो निवर्तेत । न हि 'छत्री कुण्डली वाससी यः स श्यामः स्थूलश्चैत्रो ने'ति भ्रमः छत्री श्याम इति वाक्यजन्यज्ञानेन निवर्तते । निवर्तते तु चैत्र इत्यन्तोक्तवाक्यजन्यज्ञानेन । तादृशज्ञानयोस्तद्व्यक्तिमात्रविषयत्वात् (२)अविशेषेऽपि सामग्रीविशेषजन्यज्ञानस्यै-

नारायणी ।

स्वप्नभोगरूपम्, बुद्धान्तं जाग्रद्भोगरूपम्, सुपर्णः गरुडजातिः, श्येनः शरभजातिः, विपरिपत्य नानादेशेषु पतित्वा, अतः खिन्नः सन् पक्षी संहत्य

(१)—मप्येकप्रदेशेनुक्तौ नैक्यं लभ्येत एवं त्रयाणामित्यादि पाठभेदः घपुस्तके ।

(२) अत्र यद्यपि तादृशज्ञानयोस्तद्व्यक्तित्वाविशेषात् अविशेषेपि इत्यादिपाठः सर्वत्रोपलभ्यते, किन्तु विषयत्वाविशेषेपीति समस्तेन भाव्यम् । लेखकदोषादेवं जातमिति लक्ष्यते ।

वाच्यार्थस्य समर्पिकाः । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृ-द्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः, न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्यादयस्तु ल-

न्यायरत्नावली ।

वोक्तभ्रमनिवर्तकत्वेन सर्वानुभविकत्वात् । तस्मात् त्रितयोपलक्षि-तस्वरूपयोरैक्यविषयकस्य मूलाज्ञानस्य तादृशैक्यज्ञानं विनोच्छे-दासम्भवात्तं विना च तादृशाज्ञानमूलकभेदभ्रमोच्छेदासम्भवात्ता-दृशज्ञानमावश्यकम् । तच्च त्रितयविशिष्टोपस्थितिपूर्वकशुद्धोपस्थि-तिजन्यमेवेति तादृशोपस्थित्यर्थमेकस्मिन्नेव वाक्ये त्रितयोक्तिराव-श्यकीति बोध्यम् ।

योऽयमित्यादि । बृहदारण्यके (१)चतुर्थाध्याये तृतीयब्राह्मणे 'एष ब्रह्मलोक' इत्यादिवाक्येन शुद्धजीवब्रह्मणोरैक्यस्य वक्ष्यमाण-त्वेन तदुपयुक्तस्वप्रकाशजीवस्वरूपमादित्यचन्द्राग्निवाचामभावे जी-वस्य व्यवहारप्रयोजकं ज्योतिः किमिति प्रश्नपूर्वकेणैव 'आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती'त्यन्तेन उक्त्वा 'कतम आत्मे'त्यनेन शुद्धात्मस्वरूपमा-त्रज्ञाने आकाङ्क्षामुत्थाप्य योऽयमित्यादिवाक्यस्य उक्तत्वेन शुद्धा-त्मपरत्वम् । तत्र च वाक्येऽयमर्थः—विज्ञानमयः बुद्धिविकाराभिमा-नी प्राणेषु अभिमानसम्बन्धेन प्राणसम्बन्धी हृदि हृदयस्थमनो-ऽभिमानी अन्तर्ज्योतिर्मनोवृत्तिरूपः [बहिर्ज्योतिरन्यस्वभावः] पुरुषः

नारायणी ।

संप्रसार्य सल्लयाय नीडाय म्रियते यतते अन्ताय उपरतावस्थार्थं धावति यतते । तथाचात्माऽवस्थात्रयवान् त्वंपदार्थ इति सिद्धम् ।

एवं प्रमिते विशिष्टे गृहीतवृत्तिकेन त्वंपदेन लक्षणया शुद्धोपस्थितौ कारणीभूतानुभवजनकं वाक्यमाह—योऽयमिति । अयमहमितिधीगो-चरः यः तवापि संमतः विज्ञानमयः विज्ञानप्रायः विज्ञानाभिमानीति यावत्, प्राणेषु ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकेषु अन्तर्यामितया स्थितः हृदि बुद्धौ अन्तर्ज्योतिः अन्तर्वर्तमानज्योतिः आदित्याग्निवाचामभावेपि प्रकाशक-ज्योतिः स्वप्रकाशः पुरुषः सर्वदृश्यानुस्यूतः । श्रुत्यन्तरं—न दृष्टेरिति । दृष्टेः

(१) सर्वेषु पुस्तकेषु 'षष्ठाध्याये' इति वर्तते तल्लेखकप्रमादादित्यवसेयम् ।

क्ष्यार्थस्य । तेन प्रथममवान्तरवाक्येभ्योऽनुभूतयोः शुद्ध-योर्जीवब्रह्मणोस्तत्त्वमस्यादिवाक्ये मुख्यार्थान्वयानुपप-

न्यायरत्नावली ।

पूर्णः । तथा च ज्योतिरात्मेत्यनेनाहमाकारधीविषयत्वे पूर्ववाक्येन ज्योतिषो ज्ञानेऽपि बुद्ध्यादीनां सर्वेषामेव तत्सम्भवाद्विज्ञानमयादि-पदैर्बुद्ध्यादिविलक्षणं स्वप्रकाशरूपं प्रदर्शितम् । तेनेति । उक्त-श्रुतिभिर्वाच्यलक्ष्योभयसमर्पणेनेत्यर्थः । वाच्यसमर्पणस्य फलमाह-मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्येति । मुख्यवृत्त्युपस्थापितयोर्विशिष्टजी-वब्रह्मणोरैक्यबोधस्य प्रमात्वानुपपत्तिज्ञानेनेत्यर्थः । वाच्यलक्ष्योभ-यसमर्पणस्य फलमाह-अवान्तरवाक्येत्यादिना । अवान्तर-वाक्येभ्योऽनुभूतयोः शुद्धयोर्लक्षणया स्मरणोपपत्तिरिति योजना । वाच्यसमर्पणे प्रति वाच्ययोरन्वयानुपपत्तिज्ञानम् , ततश्च वाच्य-ज्ञानात्तत्सम्बन्धिनो लक्ष्यस्य अवान्तरवाक्याधीनपूर्वानुभवाधी-नसंस्कारजन्यस्मृत्या तदैक्यरूपवाक्यार्थप्रमेति भावः ।

ननु वाच्ययोरशुद्धयोश्च अवान्तरवाक्यानुभूतत्वं वक्तव्यम् ,

नारायणी ।

प्रमाणजन्यवृत्तेः द्रष्टारं भासकं न पश्येः न पश्यसि ? सर्वभासकं भास्यभि-न्नं निर्धर्मकत्वात् प्रमाणायोग्यं यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म तन्मे व्याचक्ष्वेति पृष्टं त्वंपदलक्ष्यं ब्रह्मेत्यर्थः । धर्मिप्रमापकं प्रदर्श्य वाक्यार्थबोधमुपसंहरति-तेनेत्यादिना । तेन-वाच्यलक्ष्यसमर्पणेन । तत्र लक्षणाबीजभूतवाच्यसमर्पण-फलमाह—प्रथममिति । तत्त्वमस्यादिवाक्ये मुख्यार्थयोः तत्त्वंपदशक्यार्थयो-विशेषणभेदाद्भिन्नयोः अन्वयानुपपत्त्या तादात्म्यसंसर्गरूपान्वयस्य बाधि-तत्वप्रतिसन्धानेन(१) वाच्यसमर्पणे सत्येव वाच्ययोरन्वयानुपपत्तिप्रति-सन्धानं ततो वाच्यज्ञानाद्वाच्यसम्बन्धिनो लक्ष्यस्यावान्तरवाक्यैरनुभवे सति तन्मूलकस्मृत्या वाक्यार्थप्रमा भवतीति । वाच्यलक्ष्योभयसमर्पणफ-लमाह अवान्तरेत्यादिना । 'सत्यं ज्ञानमनन्तम् , योयं विज्ञानमय' इत्याद्यवा-न्तरवाक्यजन्यानुभवविषययोर्निरतिशयपरमानन्दरूपयोः परापरात्मनो

(१)—नेनेत्यर्थः तात्पर्यानुपपत्तित एव लक्षणायाः सर्वत्र प्रतिपादने विशिष्टान्वयबो-धस्यौत्सर्गिकत्वात् तद्बाधितत्वप्रतिसन्धानादपि लक्षणेति भावः इत्यधिकः पाठः खपुस्तके

न्यायरत्नावली ।

शुद्धयोरपि वा तन्न वक्तव्यम् , तेनेत्यनेनैव तल्लाभात् ; किमिति-शुद्धयोरेव तदुक्तमिति चेत् । अत्रोच्यते । यद्यपि वाच्ययोरपि यतो वेत्यादिना तद्यथेत्यादिना च वाक्येनानुभवोऽस्ति तथापि तत्र तयोर्नावान्तरवाक्यत्वम् । तत्रैव तात्पर्यापर्यवसानात्, तयोर्ब्रह्मजीवलक्षणबोधकत्वेन लक्षणविशिष्टब्रह्मजीवबोधनद्वारा शुद्धब्रह्मजीवस्वरूपपरत्वात् । लक्षणबोधकवाक्यमात्रस्य लक्षणविशिष्टबोधनद्वारा लक्षणोपलक्षिताखण्डव्यक्तिपरत्वमित्यस्यार्थस्याद्वैतसिद्धिद्वितीयपरिच्छेदे जन्मादिसूत्रकल्पतरौ च व्यवस्थापितत्वात् । तथा च यतो वेत्यादिवाक्ययोरपि शुद्धबोधपर्यवसितत्वेन शुद्धयोरेवान्तरवाक्यानुभूतत्वोक्तिर्युक्तैवेति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम् । वाच्यसमर्पकत्वं तत्पदवाच्यबोधद्वारकशुद्धचिद्बोधपरत्वम् । तेन सत्यादिवाक्यस्यापि सत्यादिपदवाच्यबोधद्वारकशुद्धचिद्बोधपरत्वेऽपि न वाच्यसमर्पकत्वम् । शुद्धबोधपरत्वेऽपि यतो वेत्यादिवाक्यं न स्वरूपलक्षणपरम् । ब्रह्मस्वरूपं सत्यत्वाद्युपलक्षितात्यन्ताभिन्नं न वेत्यादिसंशयाद्यनिवर्तकत्वात् , स्वरूपे भ्रमसंशयनिवर्तकधीपरस्यैव स्वरूपलक्षणपरत्वात् । एवं तत्पदवाच्यत्वं न सृष्ट्यादित्रितयजनकत्वम् , प्रलये तदभावात् । न हि तदा सृष्ट्याद्यन्यतमस्यापि उपधायकत्वमस्ति । न चोपलक्षणविधया तादृशत्रयोपधायकत्वं वाच्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इत्यादावुत्तृणत्वादेरिवोपलक्ष्यतावच्छेदकस्यावश्यमुपलक्षणबोध्यतया तस्यैव वाच्यतावच्छेदकत्वस्य युक्तत्वात् । किन्तु सृष्ट्यादिजननस्वरूपयोग्यतावच्छेदकीभूताविद्याबिम्बत्वरूपमीश्वरत्वम् । एवं त्वम्पदवाच्यत्वमपि नावस्थात्रयवत्त्वम् । मूर्छासमाध्योस्तदभावात् । किन्तु अवस्थात्रयसम्बन्धयोग्यतावच्छेदकीभूताविद्याप्रतिबिम्बत्वरूपं जीवत्वम् । न च मूर्छायां कर्म-

रया लक्षणया स्मरणोपपत्तिः । सुषुप्तौ निर्विकल्पकसा-

न्यायरत्नावली ।

न्द्रियव्यापारसत्त्वात् जाग्रद्रूपत्वम्(१) समाधिकाले तु न जीवस्य त्व-म्पदवाच्यतेति जाग्रदाद्यन्यतमवत्त्वस्य त्वम्पदवाच्यत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम् । मूर्छायां कायक्रियामात्रेण गात्रकम्पादेस्सत्त्वेऽपि कर्मे-न्द्रियव्यापारसत्त्वे मानाभावात्(२)। समाधेस्तु असम्प्रज्ञातरूपस्याप्य-विद्यानिवृत्तेः पूर्वमपि त्वम्पदार्थसाक्षात्कारहेतुतयाऽनुष्ठेयत्वेन तदा-नीं जीवत्वसत्त्वेन त्वम्पदवाच्यतानपायात् । नन्ववान्तरवाक्यैश्शुद्धे-ऽनुभूते सति महावाक्यस्थपदैः शुद्धस्मृतिसम्भवः, अवान्तरवाक्य-स्थपदैस्तु कथं शुद्धस्य स्मृतिः ? तत्पूर्वं शुद्धस्याननुभवादित्यत आह—सुषुप्ताविति । निर्विकल्पकेति । साक्षिस्वरूपसुखस्व-रूपाज्ञानस्वरूपाकाराः निर्विकल्पास्तिस्रोऽविद्यावृत्तयः सुषुप्तौ जा-यन्त इति विवरणेऽङ्गीकृतम् । साक्षिणश्चाविद्योपहितचिद्रूपत्वपक्षे-ऽप्यविद्यायाः साक्षिस्वरूपाघटकत्वात् शुद्धचिद्रूपत्वमेव । पक्षान्तरे तु वक्ष्यन्त्याचार्या एव-'साक्षी तु सर्वानुगतस्तुरीयः (३)तथा एकः कूटस्थः साक्षी'त्यादि । तथा च सौषुप्तिकनिर्विकल्पकानुभवमूलि-

नारायणी ।

रित्यर्थः—लक्षणया—जहदजहत्स्वार्थलक्षणया, स्मरणोपपत्तिः-स्मृतिसंभव तत्त्वमादिपदैरिति शेषः । तथाच लक्षणयोपस्थितयोः शुद्धयोरन्वयबोधो-ऽयत्नसिद्ध एवेति भावः। अवान्तरवाक्येभ्योप्यनुभवे हेतुभूतमनुभवमाह-सुषुप्ताविति । अथवा न केवलमवान्तरवाक्येभ्य एव तत्त्वंपदलक्ष्ययोरनुभवः किन्तु सौषुप्तप्रत्यक्षतोपीत्याह—सुषुप्ताविति । अन्तःकरणवृत्त्युपरमावस्था यामित्यर्थः। निर्विकल्पकेति । निर्विकल्पको यः साक्षिचैतन्यविषयकोऽनुभवो

(१) विशेषविज्ञानाभावात्सुषुप्तित्वं च इत्यधिकः पाठो घपुस्तके स च युक्तः ।

(२) उपरतमनस्कत्वे सत्यानन्दानुभवितृत्वस्यैव सुषुप्तत्वेन तत्र तदभावात्, तद गात्रकम्पादिसत्वेन जीवस्य त्वम्पदवाच्यतानपायात् इत्यधिकः पाठो घपुस्तके स युक्ततरः ।

(३) तथा शब्दो घपुस्तके नास्ति ।

न्यायरत्नावली ।

केवा(१)न्तरवाक्यस्थपदजन्या शुद्धस्मृतिरिति भावः ।

ननु वार्तिककारमते सुषुप्तौ नोक्तनिर्विकल्पकवृत्तिः स्वीक्रियते। तत्कथमवान्तरवाक्यस्थपदैः स्मरणम् । न चैवं तन्मते 'सुखम-

नारायणी ।

ज्ञानाख्योऽविद्यापरिणामस्तस्य सुखमहमस्वाप्समिति स्मृत्यन्यथानुपपत्त्या विवरणाचार्यादिभिः स्वीकृतत्वादित्यर्थः(२) ।

---

(१) 'एव' इति घपुस्तके नास्ति ।

(२) अयमत्राधिकः पाठः खपुस्तके:—

'तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तर' मित्यादिश्रुत्या कामुकस्य सुखसम्पत्त्या सर्वावेदनदृष्टान्तेनाहमर्थस्य ब्रह्मसम्पत्त्या सर्वावेदनकथनात्तत्र भासमानं सुखं तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैव, सामग्र्यभावेन तत्र वैषयिकसुखासत्त्वात्तस्यैवाहमर्थनिष्ठस्वापे विशेषणत्वात् । अहमर्थस्य सुखं सन्नहमस्वाप्समिति सुखभिन्नतयाऽप्रमीतेश्च । स्वापश्च मनोलयसहितं मूलाज्ञानं सर्वविषयकं तूलाज्ञानं च । मनसो लीनत्वादेव च न तत्र विशिष्टा वृत्तिः किन्तु साक्षात्कारा सुखाकारा स्वापाकारा चेति तिस्रो निर्विकल्पका अविद्यावृत्तयः समूहालम्बनरूपाः । तादृग्भिः संस्कारद्वारा प्रबोधे स्मृतिरपि स्वसमानाकारा निर्विकल्पकसमूहालम्बनरूपैव, निष्प्रकारकानुभवात्सप्रकारकस्मृतेरसम्भवात् । निर्विकल्पकानुभवान्निर्विकल्पकस्मृतिस्त्वनुभवस्मृत्योः समानविषयत्वेन सामान्यविषयकार्यकारणभावादुपपद्यते । अस्मिन्मते अहङ्कारस्य 'अस्वाप्सम्' इति भूतलकारोत्तमपुरुषाभिलापस्तु स्मर्यमाणाभिन्नसाक्षिणि तादात्म्येनाध्यासेन स्मर्यमाणत्वाभिमानादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

ननु प्रबोधे स्वापविशिष्टस्मृतेरेवानुभाविकत्वात्तज्जन्यरूपविशिष्टविषयकानुभव एवाविद्यावृत्तिरूपः कल्पयितुमुचितः, समानप्रकारत्वेनैवानुभवस्मृतिभ्यां संस्काराणां कार्यकारणभावात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नच विशिष्टानुभवेऽहङ्कारस्य निमित्तत्वात् सुषुप्तौ च तदभावात्प्रथमाविद्यको विशिष्टानुभवः स्यादिति वाच्यम् । अविद्यावृत्तौ अहङ्कारस्य निमित्तत्वे मानाभावात् । तथा च कथं तत्र केवलानुभवः ? । अपि चाहमर्थस्य वर्तमानतया प्रत्यक्षत्वादस्मरणे सौषुप्तसुखसाक्षिणोरपि नित्यतया सर्वदाऽनुवर्तमानत्वेन प्रत्यक्षत्वात् न स्मृतिविषयत्वसम्भवः । एवं जागरणाद्यक्षणेऽनुभूयमानपदार्थगोचरतदानीन्तनाज्ञानस्य नष्टत्वेन मनोलयस्य चातीतत्वे स्मृतिसम्भवेपि मूलाज्ञानस्य विषयाज्ञानानां च यावत्स्वविषयकज्ञानोदयमनुवर्तमानत्वात्तदसम्भव एव । अत एवोक्तं वार्तिककारपादैः 'न सुषुप्तिगेत्यादि'ग्रन्थस्त्वभिन्न एवास्मात् ।

क्षिचैतन्यानुभवाङ्गीकाराच्च। अद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयि-

न्यायरत्नावली।

हमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिष' मित्याकारकज्ञानस्य जाग्रत्कालीनस्य स्मृतित्वं न स्यादिति वाच्यम्। तस्य तन्मतेऽनुभवत्वस्वीकारात्। उक्तं हि अव्याकृतप्रक्रियायां वार्तिके—

न सुषुप्तिगविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः।
कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक्॥

कालाद्यव्यवधानत्वादिति। यदा स्मृतिः परेण वाच्या, तदापि साक्षिरूपानुभवोऽस्तीत्यर्थः। अत्र हेतुः--न हीति। आत्मस्थं सुषुप्तिजीवस्थं साक्षिचैतन्यम्, अतीतभाक् अतीतताभाक्। न चाज्ञानाकारवृत्तिं विना नाज्ञासिषमित्याकारो नोपपद्यत इति वाच्यम्। न किञ्चिदवेदिषमित्यनेन अनेकविषयकाज्ञानस्यैवोल्लेखात्। तन्नाशादेव तदवच्छिन्नचिन्नाशरूपसंस्कारोत्पादेन स्मृतिसम्भवात्, नाज्ञाशिषमिति स्मृतिरिति मूलाज्ञानस्मृतिनिषेधः। न च तथापि वार्तिकमते साक्षिणः स्वप्रकाशतया सर्वदा भानस्यानपलापात् तद्बलाच्छुद्धस्मृतिरवान्तरवाक्यस्थपदैः स्यादेवेति वाच्यम्। जन्यनिर्विकल्पकं विना तत्सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारजस्मृत्यसम्भवादित्यत आह--अद्वितीयेति।

नारायणी।

ननूत्थितस्य तादृशप्रत्ययो न स्मृतिः साक्षिणोऽव्यवधानेनोत्थानकालस्यानुभवकालत्वात्। अत एवोक्तं वार्तिके—

न सुषुप्तिगविज्ञानं नाज्ञाशिषमिति स्मृतिः।
कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक्॥ इति।

तथाच तादृशस्मृत्यन्यथानुपपत्त्या सुषुप्तावनुभवायोगात् उत्थानकाले च सर्वानुस्यूतरूपेणैव साक्षिणो भानादनुपहितरूपेण भानाभावात्कथं पदैः स्मृतिसंभव(१)स्तत्राह—अद्वितीयेति। अथवा नन्वेवं शुद्धयोरपूर्वत्वम-

(१) कथं वा पदानां शक्यसम्बन्धरूपः शक्तिग्रहस्तत्राह अद्वितीयेति। सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यब्रह्मणः। इत्याधिकः पाठः खपुस्तके।

षया प्रवृत्तानां सत्यज्ञानादिपदानामुपाधिविशिष्टचैतन्ये शक्तत्वेऽपि चैतन्यमात्रे तात्पर्येण तत्रैव तदंशे एव संस्कारोद्बोधाच्च।

इच्छन्ति ह्याकाशादिपदादपि निर्विकल्पकं स्मर-

न्यायरत्नावली।

शुद्धेत्यर्थः। विजिज्ञापयिषया-प्रमार्थम्। उपाधीति। सत्यत्वादीत्यर्थः। शक्तत्वेऽपि-शक्ततया ज्ञातत्वेऽपि। चैतन्यमात्रे-शुद्धचैतन्ये। तात्पर्येण-तात्पर्यनिश्चयेन। तदंशे-शुद्धचिद्रूपे, विशिष्टस्यांशे। संस्कारोद्बोधात्-स्मृतिरूपकार्यजनने संस्कारस्य सहकारित्वकल्पनात्। सत्यज्ञानादिपदानामित्यनुषज्यते। तथा च विशिष्टस्यैव पूर्वमनुभूतत्वेन संस्कारसत्त्वेऽपि सत्यादिवाक्ये शुद्धब्रह्मतात्पर्यानुरोधेन तस्य संस्कारस्य सत्यादिपदज्ञानसहकृतशुद्धस्मृतिहेतुत्वं कल्प्यत इति भावः।

ननु पदपदार्थयोः वृत्तिज्ञानजन्या पदार्थोपस्थितिरेवान्वयबोधे हेतुः, सत्यादिपदस्य शुद्धे लक्षणारूपवृत्तिज्ञानं न सम्भवति, शुद्धस्य पूर्वमज्ञानात् अत आह-इच्छन्तीति। मणिकारादय इति

नारायणी।

ङ्गप्रसङ्गः, सौषुप्तप्रत्यक्षेण ग्रहादत आह—अद्वितीयेति। अद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयिषया-न विशेषेणाखण्डसच्चिदात्मना ज्ञापयितुमिच्छया, प्रमार्थमिति यावत्। प्रवृत्तानां-किं तत् ब्रह्मेत्याकाङ्क्षापरिपूरकत्वेन पठितानाम्, सत्यादिपदानां--सत्यज्ञानानन्तविज्ञानमयादिपदानाम्। उपाधिविशिष्टचैतन्ये शक्तत्वेपि--पदस्वाभाव्यादिना सत्यत्वादिधर्मविशिष्टचैतन्ये कल्प्यमानशक्तिमत्त्वेऽपि, चैतन्यमात्रे--अनुपहितचैतन्ये तात्पर्येण, तदंश एव--विशिष्टस्यांशे विशेष्ये शुद्ध एव, संस्कारोद्बोधाच्च--संस्कारोद्बोधकत्वाच्च। सत्यादिपदानामिति शेषः। सत्यत्वादिविशिष्टविषयकशक्त्यनुभवजनितसंस्कारस्यैव धर्मांशमोषेण शुद्धस्मृतिहेतुत्वं कल्प्यते तात्पर्यानुगृहीतसत्यादिपदज्ञानरूपोद्बोधवत्त्वादिति यावत्।

विशिष्टसंस्कारात् शुद्धस्मृतिस्तार्किकाणामपि सम्मतेत्याह-इच्छन्तीति।

न्यायरत्नावली।

शेषः। शक्तिवादे हि मणावुक्तम्–"आकाशादिपदस्य शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टे न शक्तिः, कदाचिदष्टद्रव्यान्यद्रव्यत्वरूपेणाऽप्याकाशादिपदाच्छाब्दबोधोत्पत्तेः तद्विशिष्टेऽपि शक्त्यापत्तेरेकस्यामाकाशादिव्यक्तौ केवलायामेव शक्तिसम्भवात्(१) शक्त्यनुगमार्थमेव किञ्चिद्धर्मविशिष्टे शक्तिस्वीकारात्। न च शुद्धे शक्तिज्ञानात्स्मृतौ सत्यां शुद्धस्यैव शाब्दबोधः स्यात्, न तु शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टस्येति वाच्यम्। यद्यपि शब्दाश्रयत्वाद्यंशे न शक्तिर्गृह्यते,

नारायणी।

तार्किका अपीति शेषः। आकाशादिपदादपि–आकाशः शब्दाश्रय इत्यत्राकाशपदादपि, निर्विकल्पकं स्मरणम्। अन्यथा तत्र शब्दाश्रयः शब्दाश्रय इति पौनरुक्त्या शाब्दबोधानुपपत्तेः। अतः आकाशपदस्य यद्यपि शब्दाश्रयत्वविशिष्टे शक्तिस्तथापि तत्र(२)मोषात् शुद्धस्यैव स्मृति-

---

(१) अत्र गपुस्तके 'सम्भवाच्च' इति पाठः।

(२)—तत्र शब्दाश्रयत्वांशे मोषात् शुद्धस्यैव स्मृतिरङ्गीक्रियते प्रतीत्यनुसारात्। आदिना रामरावणादिपदेभ्योपि प्रमेयत्वरूपेणानुभवजनितसंस्कारसचिवैर्मोषादिवलतो रामरावणादीनां शुद्धरूपेण स्मृतिः स्पष्टैवेति ज्ञापितम्। अपिनेतरवाधादितर्केभ्योऽपि शुद्धस्य स्मृतिर्ज्ञापिता। इत्थं च प्रकृतेपि विशिष्टघटकचिदंशस्य शक्त्यैवोपस्थितौ निषेधवाक्यादिना द्वैतत्वावच्छिन्नं मिथ्येति बोधिते तर्कादपि शुद्धोपस्थितौ पदानां भागत्यागवृत्तिः सुकरेति भावः। उभयमते तादृशकल्पनायां बीजं कण्ठरवेणाह–तात्पर्याधीनत्वादिति। तात्पर्यविषयप्रमानुसारियथासम्भवकल्पनाविषयत्वात्। शब्दवृत्तेः बोधानुकूलसामर्थ्यरूपशब्दवृत्तेः। शक्तिलक्षणान्यतररूपशब्दस्य चेत्यर्थः। तथा च दृष्टान्ते यदा शुद्धस्याकाशविशेष्यकशब्दाश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधे तात्पर्यं तदा विशिष्टशक्तस्यापि पदस्योक्तप्रकारेण शुद्धस्मृतौ सामर्थ्यं कल्प्यते, यदा त्वाकाशपदस्य अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादिना बोधे तात्पर्यं तदा लक्षणा। एवं दार्ष्टान्तिके यदा पुरुष 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुत्यनुसार्युक्तोपधायकनिर्विकल्पकबोधे तात्पर्यं तदा सर्वपदानामुक्तप्रकारेण शुद्धस्मृतौ सामर्थ्यं शुद्धे भागत्यागलक्षणा च, यदा तु न तादृशबोधे तात्पर्यं तदा तत्तत्पदबोध्यत्वादिनैव लाक्षणिकान्वयबोधसम्भवान्न मोषादिकल्पनेति भावः।

अथवा ननु तर्हि लक्षणेति प्रवादो व्यर्थः शक्त्या मोषेणैव स्मृत्युपपत्तेः इति चेदिष्टापत्तिरेवेत्यभिप्रेत्याह—तात्पर्याधीनत्वादिति। इति पाठः खपुस्तके।

णम् । तात्पर्याधीनत्वाच्छब्दवृत्तेः ।

न्यायरत्नावली ।

तथापि शब्दाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशव्यक्तौ शक्तिग्रहस्यैव शब्दाश्रयत्वादिविशिष्टविषयकस्मृतिहेतुत्वसम्भवेन विशिष्टविषयकस्मृतिहेतुकशाब्दबोधसम्भवात् । अथवा आकाशादिपदान्निर्विकल्पकमेव स्मरणमास्ताम् । ततः शुद्धाकाशस्यैव सुवर्थोपरागेण शाब्दबोधे भानसम्भवात् । निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधास्वीकारेऽपि आकाशमस्तीत्यादिवाक्यादेकमस्तीत्याकारके, अस्तित्वाश्रयत्वम् एकवृत्तीत्याकारके वा शाब्दबोधे बाधकाभावा"दिति । तदत्र कल्पद्वये मणिकारोक्तेऽपि(१) आद्ये शब्दाश्रयत्वाद्यंशे शक्त्यग्रहात्तद्विशिष्टस्य स्मृत्या शाब्दबोधासम्भवः । यदंशे वृत्तिः पूर्वं ज्ञायते, तत्स्मृतेरेव शाब्दबोधजनकत्वात् । द्वितीये शुद्धस्य पूर्वाननुभूतत्वेन स्मृत्यसम्भवः । तथापि तत्कल्पनेव मन्मतेऽपि युक्तं (२)पूर्वोक्तकल्पनमिति भावः । (३)अत्रापिशब्दस्य स्मरणमित्यस्योत्तरं योजनया उक्ताद्यकल्पमिच्छन्तीत्यपि लभ्यते ।

ननु तदप्यनुपपन्नमेवेत्यत आह-तात्पर्याधीनत्वादिति । तात्पर्यविषयवाक्यार्थप्रमानिर्वाहकयथासम्भवकल्पनाविषयत्वात् । शब्दवृत्तेः-शब्दार्थसम्बन्धरूपशक्त्यादिज्ञानस्य । तथा च तात्पर्य-

नारायणी ।

रङ्गीक्रियते प्रतीत्यनुसारादिति यथा तथाऽस्मन्मतेपीति भावः । अपिशब्दादेकरूपेणानुभवसंस्कारतोऽन्यरूपेण स्मृतिर्मोषादिना रामरावणादिपदेभ्यः स्पष्टैव ज्ञाप्यत इति दिक् ।

उभयमते तादृशकल्पनायां बीजं कण्ठरवेणाह—तात्पर्येति । वृत्तेः—प्रवृत्तेः । बोधानुकूलसामर्थ्यस्येति यावत् । अथवा ननु तर्हि कथं लक्षणेति प्रवाहः शक्त्या मोषेणैव स्मृत्युपपत्तेरित्याह—तात्पर्येति । तात्पर्यगोचर-

(१) अपि शब्दो नास्ति घपुस्तके ।

(२) पूर्वोक्तेति । विशिष्टसंस्कारस्य शुद्धस्मृतिहेतुत्वमिति ।

(३) अत्रापीति । मूलस्थस्य आकाशादिपदादपीत्यपिशब्दस्येत्यर्थः ।

नारायणी ।

प्रमानुसारिकल्पनाविषयत्वात्, शब्दवृत्तेः-शब्दसम्बन्धस्य शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धस्य(१) अत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितेरेव लक्षणात्वाङ्गीकारादिति भावः । तदुक्तम्—

(१) अत्रायमधिकःपाठः खपुस्तके । अयं भावः । यत्र शुद्धबोधे एव तात्पर्यं तत्र व्यक्तावेव शक्तिरङ्गीक्रियते न विशिष्टे, केवलोपस्थितेरेवापेक्षितत्वात् । यत्र तु विशिष्टान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र तु विशिष्टे एव शक्तिः, यदंशे वृत्तिग्रहः तदंशस्यैव स्मृतिरिति नियमात् ।

ननु विशिष्टबोधादपि यत्प्रकारकः शाब्दबोधः तदंशेऽनतिप्रसक्तत्वरूपावच्छेदकत्वावगाहित्वेनोपलक्षितवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वाङ्गीकारे घटादिपदादप्यनतिप्रसक्तघटत्वादेरेवोपस्थितिसम्भवात् अतिप्रसक्तानां द्रव्यादीनां च बोधसम्भवात् तद्धिया विशिष्टे वृत्त्यङ्गीकारो निरर्थक इति चेत्, कानो हानिः ? उपलक्षणतया व्यवच्छेदकस्य कथितप्रकारेण शाब्दबोधे भानसम्भवात्, तात्पर्यकृतमोषाभावोपपत्तेश्च । यदि तु शक्यतावच्छेदकाविशिष्टे एव शक्तिरिति नियमः विशिष्टज्ञानस्यौत्सर्गिकत्वात्, तदापि न हानिः; मतान्तरेपि यथाकथञ्चिदन्वयप्रतियोग्युपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुत्वात् । तत्रान्वयप्रतियोग्युपस्थितेरेव लक्षणात्वमङ्गीकृत्य निर्वाहात्। तदुक्तम्—

स्मृतिरन्वयिनो या हि शक्त्याद्यन्येन रूपतः ।
लक्षणा गदिता सा हि वृद्धतार्किकसम्मता ॥

इति यथा तथा अन्यत्र शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेप्यत्र शक्याद्यन्येन रूपेणोपस्थितिरूपैव लक्षणाऽङ्गीक्रियते, महावाक्यार्थप्रमित्यनुसारात् । लक्षणयेत्यस्य तु मोषेणत्यर्थ इति दिक् । लक्षणापदमपि लाक्षिणिकमिति यावत् ।

अथवा पदजन्यवृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिर्वाक्यार्थबोधहेतुरिति तार्किकनियममाश्रित्य तथोक्तम्, तथाच शक्यसम्बन्धस्य लक्षणात्वेपि न हानिः । विशिष्टघटके चिदंशे शुद्धविशिष्टसम्बन्धिनि मोषेणोपस्थिते भागत्यागस्य सुकरत्वेन तेनैवोपस्थितौ शाब्दबोधाऽसम्भवात् । एतेन विशेषणयोरन्वयेपि 'गेहे घटोस्ति, नीलोयं घटः' इत्यादाविव विशेष्ययोरन्वये बाधकाभावान्न लक्षणेति प्रवादो व्यर्थ इति वदतां प्रलापोपि निरस्तः, परिभाषामात्रभेदात् । अन्वयप्रतियोगिमात्रपदार्थमात्रवृत्त्योपस्थित्यङ्गीकारात् । विशेष्ये बाधेन विशेषणान्वये गौर्नित्येत्यादौ लक्षणाभावप्रसङ्गाच्च । न च निराकाङ्क्षत्वात्तल्लक्षणा न विशेष्ये यथा गौरानित्येत्यादाविति वाच्यम् । गोत्वादिविशिष्टेऽनित्यत्वान्वये गोत्वस्यापि तत्प्रसङ्गात् तदुपलक्षित एव वाच्यः तथाच लब्धपदैव लक्षणेति सङ्क्षेपः । महावाक्यार्थबोधो न निर्विकल्पकः किन्तु त्रिपुटीरूप एव, ज्ञानस्य सर्वत्र तथावगमात् । 'तमेव विदित्वे' त्यादिश्रुतौ तु प्रकृतित्रितयान्यविषयस्यैव व्यवच्छेदो नैयायिकानामिव, तं विदित्वैवेत्येवकारव्यत्यासो वेति वदतां प्राभाकराणां मतमतिदेशेन निराकरोति—एतेनेति ।

न्यायरत्नावली ।

निर्वाहाय प्रथमकल्पो लाघवेन युक्त एव । अत एव सर्वेषां पदानां नवीनैस्तथा कल्प्यते । लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाया इव शक्यतावच्छेदके शक्तेर्ग्रहानुपयोगात् । न च लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि लक्षणा गृह्यत एव, तीरसम्बन्धिप्रवाहशक्तं गङ्गापदमिति ज्ञानस्यैव तत्त्वात्, तीरसम्बन्धित्वस्यैव तीरत्वलक्षणात्वात् । लक्षणासम्बन्धेन लक्ष्यप्रकारकस्यैव हेतुत्वस्वीकारेऽपि उक्तज्ञानस्य समानविषयतया स्वाश्रयसम्बन्धिप्रवाहशक्तत्वसम्बन्धेन गङ्गापदे तीरत्वप्रकारकत्वसम्भवाच्च । तथा च लक्ष्यतावच्छेदक इत्यादिदृष्टान्तशिरोमण्युक्तोऽसिद्ध इति वाच्यम् । उक्तशक्तत्वसम्बन्धेन तीरत्वविशिष्टमित्याकारकत्वस्यानुमित्यादिरूपे तीरलक्षणाज्ञानेऽसम्भवात्, जातिशक्तिज्ञानात् व्यक्तिशाब्दधीस्वीकारात्, यदंशे वृत्तिरित्याद्युक्तनियमस्य गौरवपराहतत्वाच्च । द्वितीयकल्पोऽपि युक्तः । विशिष्टविषयकशक्त्यनुभवजन्यसंस्कारस्य पदज्ञानसहकृतस्य तात्पर्यानुरोधेन शुद्धविषयकस्मृतिहेतुत्वसम्भवात् । अत एव प्रमेयवदनुभवजन्यसंस्कारस्य शुद्धदशरथत्वादिजातिविशिष्टांश एवोद्बोधकं प्रकल्प्य स्मृते तस्मिन् दशरथादिपदशक्तिग्रहः । अन्यथा शुद्धदशरथत्वादिजातेर्दशरथादिपदेनानुपस्थित्या तात्पर्यविषयशाब्दबोधे तद्विशिष्टस्य भानासम्भवादिति वदन्ति । एवं मन्मतेऽपि विशिष्टशक्तिविषयकस्य सत्यादिपदज्ञानसहकृतविशिष्टसंस्कारस्य तात्पर्यानुरोधेन शुद्धस्मृतिहेतुत्वं कल्प्यते । न चैवं लक्षणया शुद्धबोध इति सिद्धान्तविरोध इति वाच्यम् । विशिष्टशक्तेर्विशिष्टशाब्दबोधप्रयोजकत्वस्य औत्सर्गिकस्य त्यागेन विशेष्यमात्रशाब्दबोधप्रयो-

नारायणी ।

अन्वयप्रतियोगिनो या स्यात्स्मृतिः सा निगद्यते ।
लक्षणा न तु शक्यस्याशक्ये वृत्तिरिहोच्यते ॥ इति ।

तथा च अन्यत्र शक्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वेपि अत्र शक्यादन्येन रूपे-

एतेन प्रमितिप्रमात्रोर्महावाक्यार्थबोधे भानमपा-

न्यायरत्नावली ।

जकताया लक्षणाशब्देन गौण्या वृत्त्या शास्त्रे व्यवहारात् । प्राचीनतार्किकमीमांसकमतयोरिव मन्मते शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाज्ञानस्य शाब्दबोधाहेतुत्वेन शक्तिज्ञानप्रयोज्यत्वेन शक्यसम्बन्ध्युपस्थितेर्लक्षणात्वेन तत्स्वरूपस्यैव शाब्दबोधहेतुत्वेनोक्तसिद्धान्ताविरोधाच्च।

एतेन—तात्पर्यानुरोधतो महावाक्यजन्यज्ञानस्य शुद्धं ब्रह्मैव विषयो नान्यदिति स्वीकारेण । भानं—प्राभाकरसम्मतं विषयत्वम् । मणिकारोक्तप्राभाकरनव्यमते हि सर्वज्ञानेषु स्वं स्वाश्रयश्च विषय इति स्वीक्रियते । प्राचीनप्राभाकरमते तु प्रमाया विषयत्वं न प्रमितिप्रमात्रोः स्वीक्रियते । प्रमायास्तादात्म्यसमवायाभ्यामेव तयोर्व्यवहारसम्भवात् । ननु 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेती' त्यादिश्रुत्याद्यालोचनेन शुद्धब्रह्मान्यो महावाक्यजन्यज्ञाने विषयो नेति निर्णीयते, तथापि प्रमितिप्रमात्रोर्विषयत्वमेव, तदन्यस्यासाधारणस्य विषयस्यैव तथा निर्णयात् , भवत्सिद्धान्तेऽपि हि प्रमितिप्रमात्रोर्महावाक्यार्थबोधकाले साक्षिणा भाने बाधकाभावः, तथा च प्राभाकरमते नित्यसाक्ष्यसम्भवात् सर्वज्ञानानां मितिमातृविषयकत्वं युक्तमेव, सुषुप्त्यन्यकाले हि सदा मितिमातृमेयरूपा त्रिपुटी मत-

नारायणी ।

णोपस्थितिरूपैव लक्षणाऽङ्गीक्रियते महावाक्यार्थप्रमानुसारात् । लक्षणयेत्यस्य तु मोषेणेत्यर्थ इति दिक् ।

एतेन—निरुक्ततात्पर्यबलतो निर्विकल्पकबोधाङ्गीकारेण, प्रमितिप्रमात्रोः—प्रमितिप्रमाश्रययोः भानम् । सर्वस्यैव ज्ञानस्य घटत्वेन घटं जानामीत्याद्यनुव्यवसायरूपत्वात्प्रकृतेप्यात्मत्वेनात्मानं जानामीति सम्भाविते प्रत्यये प्रमेयस्यैवावश्यकं प्रभाकरसंमतं विषयत्वमपास्तम्, कर्तृकर्मविरोधेन स्वविषयत्वस्य बाधादाश्रयभानस्याप्ययोगात्सर्वत्र त्रिपुटीवादस्याप्रमाणिकत्वादिति भावः । श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रादिषु सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन समाधिद्वैविध्यस्योक्तेरपि मुक्तिजनकात्मसाक्षात्कार-

स्तम् । असम्प्रज्ञातसमाधेः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाच्चेति ।

न्यायरत्नावली ।

द्वयेऽपि भासते, तत्राह—असम्प्रज्ञातेति । सर्ववृत्तिशून्यनिरुद्ध[1] मनोरूपेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादिति । मैत्रायणीयशाखादौ हि श्रूयते—

लयविक्षेपरहितं मनः कृत्वा सुनिश्चलम् ।
यदा यात्यमनीभावं तदा तत्परमं पदम् ॥
तावन्मनो निरोद्धव्यं हृदि यावद्गतक्षयम् ।
एतज्ज्ञानं च मोक्षश्च शेषास्तु ग्रन्थविस्तराः ॥
समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् ।
न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते ॥
अपामापोऽग्निरग्नौ च व्योम्नि व्योम न लक्षयेत् ।
एवमन्तर्गतं यस्य मनस्स परिमुच्यते ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥ इति ॥

अत्र भाष्यं—'लयो निद्रा, विक्षेपो विषयस्मृत्यादिः । अमनीभावः मनःप्रवेशकृतविशेषस्यात्मनि त्यागः तम् यदा याति

नारायणी ।

स्य निर्विकल्पत्वमेवेत्याह—असम्प्रज्ञातेति । निर्विकल्पकसमाधेरित्यर्थः । श्रुतीति । उपलक्षणमेतद्योगसूत्राणामपि । सिद्धत्वात्–प्रमितत्वात् । तथा च श्रुतिः—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ।

इत्यादिका । स्मृतिश्च—

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥

इत्यादिका । सूत्राणि तु–'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' । 'तदा द्रष्टुः स्वरूपे-

न्यायरत्नावली।

तदा परमं पदं याति। न(१)पुनरावृत्तिप्राप्तिरस्येत्यर्थः। हृदि हृदयसाक्षिणि। गतः प्राप्तः क्षयो विनाशो येन तत्तथा। तथा च सूक्ष्मावस्थारूपस्य मनस आवृतत्वात् अमनीभावे केवलसाक्षिभानं समाधाविति भावः। तस्य परमसुखव्यञ्जकत्वमाह-समाधीति। अन्तःकरणेन शुद्धसत्त्वेन निरुद्धेन गृह्यते व्यज्यते। यद्वा अन्तः-करणावस्थाविशेषवशात् साक्षिणा स्वयं गृह्यते स्वप्रकाशतया त-द्भातीति। अपाम् अप्सु आपः क्षिप्ता इत्यध्याहारः। अग्निरग्नौ निक्षिप्त इत्यनुषङ्गः। व्योम घटाद्याकाशम्। एवमिति। तथा च निरुद्धं सत् न्यग्भूतं भवती' ति। असम्प्रज्ञातसमाधिकाले साक्षि-स्वरूपं ब्रह्मैव भातीत्यर्थः। एवं कठवल्लीषु श्रूयते—

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम्॥
अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ।

ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्च न विचेष्टति वृत्तिरूपेण नपरिणमते। अप्रमत्तः द्वैतभानरूपप्रमादशून्यः। प्रभवाप्ययौ-(२)पुण्यहेतुः पापनाशकश्च। निरुद्धस्य मनसोऽपि न्यग्भावेन सा-क्षिभास्यत्वाभावात्। सौषुप्तलयावस्थाया इव निरुद्धावस्थाया अप्यावृतत्वेन न्यग्भाव इति भावः। तथा च व्याख्यातम्-

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते।

इत्यादि गीताश्लोके सरस्वतीभिः। विनियतं सर्ववृत्तिशून्य-तया निरुद्धम्। आत्मन्येवावतिष्ठते चितेरेव प्राधान्यात् न्यग्भूतं भवतीति। स्मर्यते च गीतायाम्-

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति॥

(१) न पुनरप्राप्तप्राप्तिरित्यर्थः इति पाठो घपुस्तके।
(२) गपुस्तके प्रभवाप्ययाविति प्रतीको न दृश्यते।

न्यायरत्नावली।

सुखमात्यन्तिकं यत्र बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा॥

योगसेवया असम्प्रज्ञातसमाधिरूपयोगाभ्यासेन। यत्र यस्मिन् मनःपरिणामे जाते सति चित्तं निरुद्धं सर्ववृत्तिशून्यं सदुपरमते कमपि विषयं न गृह्णाति, विषयाकारपरिणामाभावे च सुषुप्तिवत् सूक्ष्मावस्थं भवति इति भावः। यत्र च मनःपरिणामे सति आत्मना शुद्धसत्त्वेन मनसैव व्यञ्जकेन आत्मानं ब्रह्माभिन्नसाक्षिणमेव पश्यन् पुरुषः आत्मन्येव तुष्यति, द्वैतभानप्रयुक्तानन्दाल्पतारहितः तं परिणामं योगसंज्ञितं विद्यात्। निरुद्धेन मनसा ब्रह्मैव भाति, न तदन्यत्। मनसोऽपि न्यग्भावेनावृतत्वादिति भावः। आत्मन्येव तोषमुपपादयति—यत्र मनः परिणामे सति। आत्यन्तिकं सर्वसुखेभ्य उत्कृष्टं सुखं वेत्ति। विषयसुखाद्भिनत्ति—अतीन्द्रियं विषयेन्द्रिययोगाजन्यम्। सौषुप्तसुखाद्भिनत्ति-बुद्धिग्राह्यं निरुद्धमनोऽभिव्यक्तम्, सुषुप्तौ तु मनो न व्यञ्जकम्, लीनत्वात्। तदुक्तं गौडपादैः—

लीयते तु सुषुप्तौ तन्निरुद्धं नैव लीयते। इति।

आत्यन्तिकत्वे हेतुमाह—यस्मिन् परिणामे स्थितो योगी तत्त्वतो ब्रह्माभिन्नस्वरूपात्परमार्थान्न चलति, द्वैतभानाभावात्। तथा च पातञ्जलसूत्राणि—'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः। तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्। वृत्तिसारूप्यमितरत्र'। इति। तदा सकलचित्तवृत्तिनिरोधकाले द्रष्टुः दृग्रूपस्य पुरुषस्य स्वरूप एव अवस्थानम्,

न्यायरत्नावली ।

न तु बुद्धिवृत्तौ प्रतिबिम्बितत्वम् । इतरत्र कालान्तरे तु वृत्तिसारूप्यं बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बितत्वम् , द्वैतभानं विषयवासना च आत्यन्तिकसुखानाभिव्यक्तौ प्रयोजकम् । तत्राद्यं तत्त्वतो न चलतीत्यनेन द्वितीयम् अयमित्यनेन निर्वासनबोधकेन निरस्तम् । एतस्याः सम्प्रज्ञातसमाधेरावश्यकतामाह—यं परिणामं लब्ध्वा अवस्थितः अपरं श्रवणादिभिन्नं लाभं महावाक्यार्थधीप्रयोजकं शास्त्रेण नाधिकं मन्यते । तस्यैव शुद्धत्वम्पदार्थसाक्षात्कारद्वारा महावाक्यार्थधीप्रयोजकत्वात् । अधिकमित्यनेन देहाद्यधिष्ठानतया आत्मज्ञानस्य निरोधसमाधिकारितया तत्तुल्यत्वं ज्ञापितम् । उक्तं च तयोस्तुल्यत्वं वासिष्ठे गीताटीकायां च । तत्र वासिष्ठम्—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ! ।
योगस्तद्वृत्तिरोधश्च ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥
असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्यचित्तत्त्वनिश्चयः । इति ।

चित्तनाशस्य चित्तादर्शनप्रयुक्तस्य शुद्धात्मदर्शनस्य । क्रमौ साधनानुष्ठानक्रमेण क्रियमाणावुपायौ । गीताटीकायां तु—

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

इति पद्ये तथोक्तम् ।

ननु, देहाद्यधिष्ठानतयाऽऽत्मज्ञानं कथं शुद्धात्मसाक्षात्कारं प्रति हेतुः, तस्याप्रमाणत्वादिति चेत् । उच्यते । तादृशाविवेकज्ञानोत्तरं देहादीनां हेयतया केवलात्मन एव जिज्ञास्यत्वात् । तेनैव प्रतिबन्धादहङ्काराद्यभाने साक्षिमात्रविषयकसौषुप्तवृत्तिरिवाविद्यावृत्तिविशेषरूपः तादृशाविवेकज्ञानोत्तरं त्वम्पदार्थशोधकवाक्यस्मृत्या मनोवृत्तिरूपो वा शुद्धात्मसाक्षात्कारः । एवं निरोधस्थलेऽपि तत्साक्षात्कारः । महावाक्यार्थसाक्षात्कारोत्तरमपि तदावश्यकतायामाह—यस्मिन् स्थित इत्यादि । गुरुणा तत्त्वदर्शनानाऽप्यभुज्य-

न्यायरत्नावली ।

मानकर्मजन्येन। प्रारब्धकर्मापेक्षयाऽपि समाधेर्बलवत्त्वेन तन्नाशकतया दुःखं नोत्पद्यत एव । अत एवाणिमाण्डव्यादीनां समाधिस्थानां चोरबुद्ध्या शूलाग्रपातितानामपि न दुःखमुत्पन्नम् । प्रत्युत समाधिमाहात्म्येन तदपेक्षयाप्युत्कृष्टतेति महाभारतादावुक्तमिति भावः। तथा च सम्प्रज्ञातसमाधिपाटवेनासम्प्रज्ञातसमाधिलाभः । सम्प्रज्ञातसमाधिस्तु मनोदेहादिभिन्नतया साक्षिणो ज्ञानप्रवाहरूपः । 'ब्रह्मास्मी'ति शाब्दज्ञानोत्तरं तु तादृशधीप्रवाहरूप एव । असम्प्रज्ञातसमाधिस्तु सकलवृत्तिशून्यनिरोधरूपेण परिणतमावृतं मन एव । वेदान्तसारादौ तु 'निरोधरूपेण परिणामोऽपि असम्प्रज्ञातः, स केवलात्माकारवृत्तिरूपः, मनोवृत्तिभानाभावे समानेऽपि मनोवृत्तिसत्त्वासत्त्वाभ्यामसम्प्रज्ञातसमाधिसुषुप्त्योर्भेदादि'त्युक्तम् । तन्न । 'मोक्षे निर्विषयं स्मृतम्, यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह, तद्यच्छेच्छान्त आत्मनी'ति श्रुतीनामुक्तसूत्राणां च विरोधात् । सर्वथा प्रमात्रादिभानशून्यस्यासम्प्रज्ञातसमाधेरावश्यकत्वात्, सुषुप्तिभिन्नसर्वकाले प्रमात्रादिभानमिति स्वीकारासम्भवात्, भिन्नविषयकानुमित्यादिसामग्रीरूपप्रतिबन्धककालीनघटादिमात्रप्रत्यक्षे व्यभिचारेण सुषुप्तिसमाधिभिन्नसर्वकाले प्रमादिभानमित्यस्याप्यसम्भवात्, प्रमात्राद्यविषयके महावाक्यार्थबोधे बाधकाभाव इति भावः। अथवा अवान्तरवाक्यार्थानुभवकारणपदार्थस्मृतौ सौषुप्तानुभवः कारणमिति सुषुप्त्यादिनोक्तम् । वार्तिकमते सौषुप्तजन्यानुभवास्वीकारात्, तन्मतेऽद्वितीयब्रह्मविजिज्ञापयिषयेत्यादिना शुद्धतात्पर्यज्ञानसहकृतस्य विशिष्टविषयकसंस्कारस्यैव शुद्धविषयकस्मृतिहेतुत्वमुक्तम्। इदानीम् असम्प्रज्ञातसमाधेरपि तादृशस्मृतिहेतुत्वं सम्भवतीत्याशयेनाह-असंप्रज्ञातेति । न च नियामकाभावेन न तस्य शुद्धचिद्विषयकत्वसम्भव इति वाच्यम् । सम्प्रज्ञातसमाधिपाटवस्यैव

न्यायरत्नावली ।

अनात्माकारसर्ववृत्तिनिरोधेच्छासहितस्य तादृशनिरोधहेतुत्वात् 'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतस' इत्यादिश्रुत्या 'आत्मसंस्थं मनः कृत्वे'त्यादिस्मृत्या च तथा प्रत्ययात्, निरोधविवेकज्ञानयोः पश्चात्केवलात्मसाक्षात्कारस्य पूर्वोक्तस्य कल्पनापेक्षया तयोरेव तत्साक्षात्कारत्वकल्पनस्य युक्तत्वात्, केवलात्मजिज्ञासासहितस्य विवेकज्ञानहेतोरेव विवेकोपलक्षितशुद्धात्मसाक्षात्कारहेतुत्वसम्भवात् । 'मोक्षे निर्विषयं स्मृतम्' इत्यादिश्रुतिस्तु असंप्रज्ञातसमाधेः आत्मान्याविषयकत्वबोधिका । एवं योगसूत्राण्यपि बोध्यानि । अत एवोक्तं संक्षेपशारीरके--

आत्मानात्माकारं स्वभावतोऽवस्थितं यदा चित्तम् ।
आत्मैकाकारतया तिरस्कृतानात्मदृष्टि विदधीत ॥ इति ।

न चैवं निरोधस्य संप्रज्ञातसमाधितो विशेषानुपपत्तिरिति वाच्यम् । निरोधरूपपरिणामविशेषत्वप्रमाणाजन्यत्वाभ्यां ततो विशेषात् । अस्मिन् पक्षे निरोधस्यैव वाक्यगतपदार्थस्मृतिहेतुत्वानुभवत्वेन निरोधस्य वाक्यजन्यत्वेन प्रमाणाजन्यता । तस्मादात्मविषयकनिरोधपरिणामस्य सूक्ष्मावस्थारूपसंस्कारद्वारा शुद्धस्मृतिहेतुत्वं निर्दोषम् । गीताटीकायान्तु निरोधसमाधिरूपस्य योगस्य पुण्यविशेषद्वारा यथार्थप्रत्यक्षहेतुत्वात् परमार्थभूतात्ममात्रप्रत्यक्षहेतुता । उक्तं हि पतञ्जलिना--'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा । श्रुतानुमानाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वा'दिति । निर्विचारः सूक्ष्मवस्तुविषयकानिर्विकल्पकसमाधिः, तस्य वैशारद्ये पाटवे सति अध्यात्मप्रसादः अत्यन्तसत्त्वोद्रेको भवति । ततः ऋतम्भरा सत्यमेव गृह्णती प्रज्ञा जायते । सा च शब्दानुमानविषयाभ्यामन्याविषया । शब्दानुमानग्रहणायोग्यविशेषाविषयत्वात् । अत्र शब्दस्य विषयः तच्छक्त्या ग्राह्यः । तेन ब्रह्मणः श

(१)पारोक्ष्यसद्वितीयत्वाभ्यां च न तत्त्वम्पदार्थमात्रानु-

न्यायरत्नावली ।

त्पदलक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिरिति तदर्थः । तथा च योगजधर्मजन्यप्रत्यक्षमेवावान्तरवाक्यस्य पदजन्यस्मृतिमूलमित्युक्तम् ।

ननु महावाक्यार्थबोधे शुद्धं ब्रह्मैव विषय इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, अवान्तरवाक्यार्थस्यापि शुद्धचिद्रूपत्वेन महावाक्यस्यानुवादकत्वापत्तेः तत्राह--पारोक्ष्यसद्वितीयत्वाभ्यामिति । ब्रह्मणि परोक्षताभ्रमस्य जीवस्वरूपे दुःखित्वादिभ्रमस्य च सत्त्वादित्यर्थः । पदार्थानुभवात्-तत्त्वम्पदार्थानुभवात्, अवान्तरवाक्यजन्यतत्त्वम्पदार्थानुभवात् । कृतकृत्यता-महावाक्यजानुभवकार्योक्तभ्रमनिवृत्तिलाभः । तथा चावान्तरवाक्यजानुभवादुक्तभ्रमनिवृत्त्यभावेन उक्तभ्रममूलीभूतमूलाज्ञानस्यापि न निवृत्तिरिति । अवान्तरवाक्यजन्यबोधोत्तरमज्ञातमैक्यं बोधयन्महावाक्यमननुवादकम् । तज्जन्य-

नारायणी ।

ऽवस्थानम्' 'वृत्तिसारूप्यमितरत्र' इत्यादीनि(२) ।

ननु निर्विकल्पमहावाक्यार्थपक्षे महावाक्यस्यावान्तरवाक्यानुवादकत्वापत्तिस्तेनापि शुद्धस्यैव बोधजननादि(३)त्यत आह—पारोक्ष्येति । सत्याद्यवान्तरवाक्यैः सत्यादिपदवाच्योपस्थितिद्वारा तत्पदलक्ष्यस्यावान्तरवाक्यार्थस्य बोधनेऽपि तत्रापरोक्षत्वं(४)पदार्थाभेदानवगाहनात् परोक्षता भ्रमस्य, एवमवान्तरवाक्यैस्त्वंपदार्थस्य बोधनेपि तत्र तत्पदा-

---

(१) तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्यैर्जीवब्रह्मणोस्तयोरभेदस्य च यथार्थानुभवे जाते किमपरमापादनीयमिति चेत्तत्राह—पारोक्ष्येति । अभेदस्य यथार्थानुभवान्निःश्रेयसं विन्देत यदि बलवद्विरोधिज्ञानं न स्यात् । विद्यन्त एव परोक्षत्वापरोक्षत्वसद्वितीयत्वाद्वितीयत्वादीनि विरोधिज्ञानानीति नानुभवादेव कृतकृत्यतेत्याशयः ।

(२) 'ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा' श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्' इति । तथाच प्रकारस्य अनात्मत्वेन तदभानाय समाधेरनुसरणात् मोक्षहेतोर्बोधस्य निर्विकल्पत्वमेव युक्तमिति पाठः खपुस्तके ।

(३) इष्टापत्तौ तु तत एव कृतार्थताप्रसङ्गस्तत्राहेति पाठः खपुस्तके।

(४) त्वंपदार्थभेदावगाहनात् इति पाठः खपुस्तके ।

भवादेव कृतकृत्यता । वाच्यार्थाभेदावभासान्न पौन

न्यायरत्नावली ।

बोधे च मूलाज्ञाननिवृत्त्या सर्वभ्रमोच्छेदेन कृतकृत्यतेति भावः । अथ शुद्धब्रह्मप्रमायाः भ्रमनिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यात् शुद्धप्रमोत्पत्तौ न कुतो भ्रमनिवृत्तिरिति चेन्न । उक्तरूपपरोक्षदुःखोपलक्षिततत्त्वस्वरूपस्यापरोक्ष्याभावात् ।

ननु तथापि सत्यज्ञानादिपदानां सर्वेषां लक्षणया शुद्धब्रह्मबोधकत्वात् पौनरुक्त्यम्, तत्राह—वाच्यार्थाभेदावभासादिति । वाच्यार्थानां तादात्म्यज्ञानजननरूपप्रयोजनसत्त्वादित्यर्थः । सत्यमित्यादिनानापदानामिति शेषः । सत्यत्वज्ञानत्वादिविशिष्टानां सत्यादिपदवाच्यानां तादात्म्यबोधनद्वारा शुद्धयोरैक्यं वाक्येन बोध्यते । ननु—वाच्ययोस्तादात्म्यधीश्शक्त्यैव वक्तव्या न तु लक्षणया, वक्ष्यमाणरीत्या वाच्यार्थबोधोत्तरं विरोधप्रतिसन्धाने सत्येव लक्षणावतारात् । शक्तिज्ञानजन्योक्तधीस्तु एकवाच्यतावच्छेदकविशिष्टे वाच्यतावच्छेदकान्तरविशिष्टस्य तादात्म्यविषयिका, अन्यथा विशिष्टे विशिष्टान्वयबोधस्य लाक्षणिकाद्युपहितान्वयादुपलक्षितान्वयाच्च मुख्यत्वस्य 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'

नारायणी ।

र्थाभेदाप्रतीतेर्भिन्नत्वादिभ्रमस्य च सत्त्वात् तत्त्वंपदार्थमात्रानुभवादेव-तत्त्वंपदार्थलक्ष्ययोरेवावान्तरवाक्यजानुभवादेव, न कृतकृत्यता-न समूलबन्धनिवृत्तिः, तयोरभेदाज्ञानात् । तथा च तयोरज्ञातमैक्यं बोधयन्महावाक्यमननुवादकमेवेति भावः ।

ननु तथापि सत्यादिपदानां (१)सत्यत्वाद्युपलक्षितैकधर्मिबोधकत्वात्पौनरुक्त्यं तत्राह—वाच्यार्थेति । वाच्यार्थानां सत्यत्वादिविशिष्टानामभेदावभासस्तादात्म्यज्ञानं(२) तस्मान्न घटः कलश इतिवदर्थपुनरुक्तता-नैकव्यक्तिबोधकत्वेनान्यतरवैयर्थ्यं सत्यादिपदानामिति शेषः । वाच्यार्था-

(१)—लक्षणया निरुक्तरीत्या शक्त्यैव वा सत्यत्वा० इत्यादिपाठः खपुस्तके ।

(२) तस्मादित्यर्थः । पौनरुक्त्यं घटः कलश० इत्यादिपाठः खपुस्तके ।

त्यादौ महाभाष्याद्युक्तस्यासाङ्गत्यापत्तेः। विशिष्टे विशिष्टस्य तादात्म्यधीस्तु विशेषणीभूतयोर्वाच्यतावच्छेदकयोस्तादात्म्यमेकवाच्यतावच्छेदकोपहितेऽपरवाच्यतावच्छेदकतादात्म्यं चावगाहते, तथा च तादृशबुद्ध्यनुपपत्तिः बाधबुद्धेर्विरोधित्वादिति चेन्न। बाधबुद्धेस्तत्राविरोधित्वात्। तदुक्तं खण्डने—

अत्यन्तासत्यपि ज्ञानं त्वर्थे शब्दः करोति हि। इति(१)

अत्यन्तासति बाधिते सति। हिशब्देन तादृशज्ञानस्य कलहादिस्थले प्रसिद्धिलाभः। तथा चोक्ततादात्म्यज्ञानस्य सम्भवात्तद्विना विरोधाप्रतिसन्धानेन लक्षणानवतारात्। तदवतारार्थं सत्यादिपदानां विशिष्टतादात्म्यबोधकत्वेनावश्यकत्वम्। न चैवमपि पदद्वयादेव लक्षणावतारासिद्धेस्तृतीयादिपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। वाच्यार्थानां मिथो भेदज्ञानस्यान्योन्यमभेदज्ञानं विना निवर्तयितुमशक्यत्वात्। ननु सत्यत्वाद्युपलक्षितस्य भेदधीर्ब्रह्मणि निवर्तनीया, तन्निवृत्तेरेव वक्ष्यमाणरीत्या प्रकृतोपयोगात्। तन्निवृत्तिस्तु ब्रह्मणि तत्तादात्म्यबुद्ध्यैव, न तु सत्यादिपदवाच्यतादात्म्यबुद्ध्येति वाच्यार्थाभेदावभासादिति मूलमयुक्तमिति चेन्न। ब्रह्मणि सत्यत्वाद्युपलक्षितभेदबुद्धौ सत्यत्वाद्युपहिततादात्म्यबुद्धेरपि विरोधित्वात्। तदुपहिततादात्म्यावगाहितया तद्विशिष्टवाच्याभेदबुद्धेरपि तद्विरोधित्वात्। यथाहि 'भूतलं न द्रव्य'मिति ज्ञाने भूतल द्रव्यमित्यस्य भूतलं नीलद्रव्यमित्यस्य च विरोधित्वम्, तादात्म्येन द्रव्यप्रकारतानिरूपितभूतलविशेष्यताकत्वस्य विरोधिताप्रयोजकस्योभयत्र सत्त्वात्; तथा ब्रह्मत्वोपलक्षिते सत्यत्वाद्युपलक्षितस्य भेदबुद्धौ ताभ्यामुपलक्षितयोरुपहितयोश्च तादात्म्यबुद्धेर्विरोधित्वम्। उपहितप्रकारकबुद्धौ शुद्धयोरुपलक्षितयोस्तादात्म्यस्य

(१) अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलाम्॥ इत्युत्तरार्धम्।

न्यायरत्नावली।

विषयत्वात् । तस्यां (१)तस्याविषयत्वेऽपि तयोः प्रकारत्वात् । तस्यां तयोरप्रकारत्वेऽपि तयोर्भेदबुद्धौ उपाहितयोरेव तादात्म्यबुद्धेर्विरोधित्वात् । अन्यथा इयं सत्ता नेति शुद्धसत्ताभेदबुद्धौ इयं विशिष्टसत्तेति तादात्म्यबुद्धेश्शुद्धघटभेदबुद्धौ च नीलत्वाद्युपाहितघटतादात्म्यबुद्धेर्विरोधित्वस्य सर्वानुभाविकस्यापलापापत्तेः । न चोपलक्षितयोश्शुद्धयोर्भेदज्ञानस्य घटो न घट इति ज्ञानवदाहार्यत्वेन न तत्र किमपि ज्ञानं विरोधीति वाच्यम् । भिन्नधर्मोपहितयोरिव भिन्नधर्मोपलक्षितयोरपि भेदज्ञानस्याहार्यत्वाभावात् । न हि यत्र तत्ता, यत्र चेदन्ता, तयोरेकत्रापरस्य भेद इति ज्ञानमाहार्यत्वेन व्यवह्रियते, तदिदं न द्रव्यं न घट इति ज्ञानवत् । एवं च यत्र ब्रह्मत्वं यत्र च सत्यत्वं तयोरेकत्रापरस्य भेद इत्याकारकज्ञाने (२)तयोरेकत्रापरस्य न भेद इत्याकारकज्ञानस्य विरोधित्वं युक्तमेव।

किञ्च तयोः (३)तादात्म्यज्ञानं एकवाच्यतावच्छेदकरूपविशेषणे अपरवाच्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्यापि तादात्म्यमवगाहत (४)एवेति तद्वदेव एकवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितेऽपि विशेष्ये अपरवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य विशेष्यस्यापि तादात्म्यमवगाहते । एवं च ब्रह्मत्वोपलक्षिते सत्यत्वाद्युपलक्षिततादात्म्यावगाहनात् वाच्यतादात्म्यज्ञानस्य सुतरामुपलक्षितयोर्भेदबुद्धौ विरोधित्वम् । शुद्धयोः उपलक्षितयोः अत्यन्ताभेदात् यद्यपि (५)न तादात्म्यं सम्बन्धः, तथापि निरूढलक्षणया

(१) गपुस्तके तस्यामिति नास्ति ।

(२) तयोरेकत्रापरस्य भेद इत्याकारकज्ञाने इति पाठो गपुस्तके प्रमादभ्रष्टः प्रतिभाति आवश्यकत्वात् घपुस्तकीयो निवेशितोऽस्माभिः ।

(३) वाच्ययोस्तादात्म्येति पाठो घपुस्तके ।

(४)-तथाचैकवाच्यतावच्छेदकोपलक्षिते विशेष्येऽपरवाच्यतावच्छेदकोपलक्षितस्य विशेष्यस्यापि तादात्म्यमवगाहते—एवेति तद्वदिति पाठो घपुस्तके ।

(५) यद्यप्युपलक्षितयोः न तादात्म्यमिति पाठो गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

विशेषणविभक्त्युपस्थापितस्य भेदाभावस्यैव विशेष्यतया भानं सम्भवति। तयोरेकत्रापरभेदो नेत्याकारकस्य सम्भवात्। भेदाभावत्वस्यैव धर्मितावच्छेदकत्वसम्भवात् न निर्धर्मितावच्छेदकत्वं शाब्दबोधे दोषः। नीलो घट इत्यादौ तु तादात्म्यस्य सम्बन्धतासम्भवात् विशेषणविभक्तिः पदसाधुत्वार्था। अत एव मणिकारादिभिरुक्तम्—'विशेषणविभक्तिस्साधुत्वार्था अभेदार्थिका वे. ति। न हि तार्किकादीनाम्मतेऽपि अत्यन्ताभेदे तादात्म्यस्य क्वापि सम्बन्धत्वमुक्तम्, प्रत्युत जातिशक्तिवादादौ शब्दमण्यादिषु तस्यासम्बन्धत्वमेव प्रकाटितम्। तच्च पूर्वमेव उक्तम्। न च घटो घट इत्यादौ अत्यन्ताभेदे सम्बन्धाभावादेव शाब्दधीवारणसम्भवेन निराकाङ्क्षत्वोक्त्यैव तद्वारणमसङ्गतमिति वाच्यम्। योग्यताभ्रमेण शाब्दबोधे आपादिते निराकाङ्क्षत्वेन तद्वारणस्य युक्तत्वात्।

न च विशेषणविभक्त्यर्थे तत्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयाऽन्वयसम्भवेऽपि विशेष्यपदार्थस्य तत्र विशेषणत्वेनान्वयोऽव्युत्पन्न इति वाच्यम्। प्रकृतवाक्यस्थले विशेषणविशेष्यपदार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधिशाब्दबोधो हि सर्वानुभवसिद्धः। तत्र शुद्धयोः तादात्म्याभावात् तादात्म्यसंसर्गकतादात्म्यप्रकारकबोधासम्भवे भेदाभावत्वावच्छिन्नविषयताकबोधस्यावश्यकत्वे, विशेष्यपदार्थस्य शुद्धत्वेन विशेष्यत्वासम्भवे चागत्या व्युत्पत्तिवैचित्र्यकल्पनेनोक्तबोधस्वीकारात्। प्रथमाया विशेष्यपदोत्तराया आधेयत्वार्थतया विशेष्यवृत्तित्वस्य विशेषणभेदाभावे बोधो वा। निपातसाधारणनामार्थयोरभेदेनैवान्वय इति पक्षे घटो न पट इत्यादौ घटवृत्तिपटप्रतियोगिकभेदबोधस्य तस्य आधेयत्वार्थकत्वेनैव निर्वाहात्। गगनं द्रव्यं भवतीत्यादौ भवत्यर्थे तादात्म्यादौ द्रव्यवृत्तित्वबोधाच्च।

व्युत्पन्नश्च विभक्त्यर्थे विभक्त्यर्थस्यान्वयः। क्रयाच्चैत्रस्य धनमि-

न्यायरत्नावली ।

सादौ स्वत्वे क्रपजन्यत्वस्यान्वयात् । न च शुद्धरूपेणोपस्थितिं पदजन्यां विना शुद्धयोर्भेदाभावः शाब्दबोधे न भातुमर्हतीति वाच्यम् । इतराविशेषणत्वेनोपस्थितिं विनाऽपि प्रकृते विशेषणयोः तादात्म्यभानवत् , घटः प्रमेयवानित्यादौ सर्वमतेऽपि विशेषणयोः तादात्म्यभानवच्चेतराविशेषितेन रूपेणोपस्थितिं पदजन्यां विनाऽपि शुद्धयोः भेदाभावभानसम्भवात् । विशिष्टविषयकशक्तिज्ञानाद्विशेषणान्वययोग्यतातात्पर्यज्ञानादिरूपकारणान्तरसहितात् तादृशविषयताशालिशाब्दधीसम्भवात् । यत्र तु तात्पर्याभावनिर्णयादिना विशिष्टयोर्नान्वयबोधः, तत्र विशेषणविशेष्ययोः तादात्म्यस्य शुद्धयोः भेदाभावस्य चाभानात् शाब्दबोधस्य नोक्तशक्तिज्ञानजन्यत्वम् । किन्तु लक्षणयोपहितयोः तादात्म्यस्य शुद्धयोर्भेदाभावस्याखण्डैक्यस्य वा भानम् । ननु सत्यत्वाद्युपहितस्य सत्यादिपदवाच्यसत्यादिसम्बन्धाऽसम्भवात् सत्यत्वादिपदलक्ष्यत्वासम्भव इति चेन्न । विशिष्टस्य सत्यादिपदवाच्यत्वेन सत्यत्वाद्युपहितस्य तत्र तादात्म्यसत्त्वात् । विशिष्टं हि विशेष्यं विशेषणं चेति द्वयम् । तत्र च उपहितान्यत्वसत्त्वेनोपहिततादात्म्यमस्त्येव । तथा च उपहिततादात्म्यवद्यद्विशेष्यविशेषणोभयं तत्पर्याप्तशक्यताकं सत्यादिपदमित्याकारकलक्षणाज्ञानं सम्भवत्येव ।

वस्तुतस्तु नोपहितान्वयबोधे लक्षणायाः धीः कारणम्, किन्तु शक्तेः । विशिष्टनिरूपितशक्तेरुपहितेनापि निरूप्यत्वात् । उपहितानिरूपितत्वेनैव तत्स्थले शक्तिग्रहो हेतुः, लक्षणास्थल इव तादृशत्वेन शक्तेस्स्मृतिकल्पनात् । 'तात्पर्याद्धि वृत्ति'रिति मण्युक्तेः । अत एव एकदेशशक्तेरपि लक्षणावदमुख्यवृत्तित्वम् । शक्यतापर्याप्त्यधिकरणे गृह्यमाणशक्तेरेव मुख्यवृत्तित्वात् , न तु विशिष्टनिरूपितत्वेन, विशेषणनिरूपितत्वाप्रतीतेः । तथा चोपहिता

न्यायरत्नावली ।

न्वयस्थले विशिष्टान्वयाभावात् लक्षणेत्युपचारः, शुद्धविशेष्यकनिर्विकल्पकशाब्दस्थलवत् । यदि तूपाधौ शक्तेरग्रहे तस्योपहितान्वयबोधे भानासम्भवः, वृत्तिज्ञानविषयस्यैव शाब्दधीविषयत्वात्, अन्यथा उपाधौ शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यादिसालोच्यते; तदा उपहितान्वयबोधेऽपि विशिष्टे शक्तिज्ञानं हेतुः । परन्तु विशिष्टान्वयबोधे तेन जननीये यत् कारणं विशेष्यान्वयिनि विशेषणस्य योग्यताज्ञानं तात्पर्यज्ञानं वा, तस्योपहितान्वयबोधे तेन जननीये(१) प्रतिबन्धकत्वम्, तदभावस्सहकारी । शुद्धविशेष्यान्वयबोधे तु शुद्धविशेष्ये शक्तिज्ञानं हेतुः । एवं च उपहितमात्रान्वयबोधाद्विशिष्टान्वयबोधस्य मुख्यत्वमुपपद्यते । विशिष्टान्वयधीसामग्रीसत्त्वे तदनुत्पत्तेः । शुद्धविशेष्यशाब्दबोधापेक्षया तु उपहितमात्रान्वयधीः विशिष्टान्वयधीश्च मुख्या । तादृशधीद्वयं लक्षणयेति पक्षस्तु युक्तः । उक्ताभावस्य हेतुत्वाकल्पनेन लाघवात् । (२)*एवं च शुद्धयोर्भेदस्य महावाक्यार्थधीपूर्वं बाध्यत्वेन प्रातीतिकत्वात् तज्जनकाज्ञानस्योक्तभेदाभावधीबाध्यत्वसम्भवात् तादृशाभेदधीस्साक्षादेवोक्तधीविरोधिनी, न तु स्वजन्यसंस्कारविशिष्टनिर्विकल्पकप्रमाद्वारा । यदि च शुद्धयोर्भेदो व्यावहारिक एव महावाक्यार्थधीप्रयोजकादवान्तरवाक्यार्थज्ञानात् पूर्वं बाध्यत्वस्यैव प्रातीतिकरूपत्वात् । व्यावहारिकभेदस्य च न *व्यावहारिकाभेदधीबाध्यत्वम् । बाध्यसत्ताधिकस-

(१) यत्कारणं विशेष्यान्वयिनि विशेषणस्य योग्यताज्ञानं तात्पर्यज्ञानं वा तस्योपहितान्वयबोधे तेन जननीये इति पाठो घपुस्तके संशोधितो दृश्यते ।

(२)*............*एतच्चिह्नद्वयमध्यस्थः पाठोऽतिविशदो घपुस्तके दृश्यते तत्र हि—एवं च शुद्धयोरभेदस्तदा सत्यत्वाद्युपाधिविशिष्टे शक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकमुपहितमात्रान्वयधी-शुद्धविशेष्यमात्रशाब्दधी-विशिष्टान्वयधी-त्रितयसाधारणविशेषणभूतसत्यत्वाद्यन्यधर्मानवच्छिन्ना सती सत्यत्वाद्यन्यधर्मानुपहितब्रह्मनिष्ठा या विषयता तच्छालिशाब्दत्वम् । न चैवं विशिष्टान्वयशाब्दबोधस्थलेऽप्युपहितमात्रान्वयधिया शुद्धविशेष्यमात्रशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टान्वयभानसामग्रीसत्त्वे तदभावस्यापादयितुमशक्यत्वेन तादृशबोधापत्तेरसंभवात् ।

तादृशसामग्री च विशिष्यान्वयिनि विशेषणान्वयस्य तात्पर्यज्ञानयोग्यताज्ञानादिकम्। तदभावे तादृशबोधापत्तिरिष्टैव। अत एवानुकूलत्वयत्नत्वाभ्याम् विशिष्टे शक्तात् आख्यातात्केवलानुकूलत्वरूपेण गमनानुकूलव्यापारस्य रथो गच्छतीत्यादौ शक्त्यैव धीरिति कुसुमाञ्जलावुक्तम्, बलवदनिष्टाजनकत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे शक्तादपि विधिप्रत्ययात् 'श्येनेनाभिचरन् यजेते'त्यादौ इष्टसाधनत्वमात्रधीः शक्त्यैवेति चिन्तामणितदालोकादावुक्तम्। सेयं जहदजहत्स्वार्था वृत्तिस्तार्किकादिभिरपि स्वीकृता तत्र लक्षणा शब्देनौपनिषदैर्व्यवह्रियते, शक्यतापर्याप्त्यधिकरणविषयकबोधाधायकधीविषयवृत्तेरेव शक्तित्वेन व्यवहारस्यौचित्यात्। अस्मिंश्च पक्षे शुद्धब्रह्मणः पूर्वमज्ञातत्वेपि सत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मणि शक्तिज्ञानोत्तरं सत्यादिपदज्ञानस्य शुद्धब्रह्ममात्रे संस्कारोद्बोधकत्वकल्पनात् शुद्धब्रह्मनिर्विकल्पकस्मृतिशाब्दधियोरुपपत्तिः, सौषुप्तेनासम्प्रज्ञातसमाधिरूपेण वा निर्विकल्पानुभवेन शुद्धब्रह्मणः पूर्वं ग्रहणसम्भव इति पक्षे तु शुद्धब्रह्मणि शक्तिज्ञानं तच्छब्दानुभवे हेतुर्विशिष्टब्रह्मणि शक्तिस्तु सत्यत्वाद्युपाध्यवच्छिन्ना या विषयता तच्छालित्वसम्बन्धेन सत्यत्वादिविशिष्टो यः शाब्दबोधस्तदनुकूलशक्तिः। शक्तिश्च पदार्थान्तरम्। तथा चोपाध्यंशेपि शक्तिग्रहान्न तस्य शाब्दबोधाविषयत्वानुपपत्तिः। सत्यत्वाद्युपहितान्वयितावच्छेदकधर्मविशिष्टे सत्यत्वाद्युपाधिप्रकारिका शाब्दधीरपि तादृशादेव शक्तिज्ञानाद्योग्यताज्ञानादिसहितात्। अथ प्रथमपक्षे विशिष्टप्रकारकतादृशशाब्दधीसामग्रीसत्त्वे पूर्वोक्तरीत्या उपहितमात्रकेवलविशेष्यशाब्दधियोरनुत्पादे च विशिष्टप्रकारकशाब्दधीस्तादृशधीद्वयापेक्षया भवतु मुख्या,चरमोक्तपक्षे तु कथं तदपेक्षया सा मुख्या,विशिष्टे केवलविशेष्ये च युगपच्छक्तिज्ञाने सति तयोः शाब्दबोधस्य युगपत्सम्भवात्। यदि च तस्याः सामग्री तच्छाब्दधियः प्रतिबन्धिका कल्प्यते तस्या मुख्यत्वानुरोधात्,उक्तं हि महाभाष्ये 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती' त्यादौ लौहित्यस्योपाधित्वोपलक्षणत्वापेक्षया विशेषणत्वमभ्यर्हितम्। अतः 'सर्वादिः सर्वनामे'त्यत्र सर्वपदस्य विशेषणत्वात्सर्वनामसंज्ञेत्युच्यते तदा तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्य च कल्पने मानाभावः। न्यायमूलकं हि तद्वचनं धर्मशास्त्रवद्वा ? अन्त्ये विचाराभावः। आद्ये तु कोयं न्यायः उच्यते, विशिष्टस्यान्वयधीर्मुख्यैव उपहितान्वयितावच्छेदकधर्मविशिष्टे उपाधिप्रकारकप्रवृत्त्यादिरूपस्याधिकप्रयोजनस्य तस्याः सत्त्वेन तस्यामेव तात्पर्यनिश्चयात्। यद्यपि हि 'अर्थेनुपलब्धे तत्प्रमाण'मित्यादि जैमिन्युक्त्या प्रयोजनवदर्थमात्रे तात्पर्यमुक्तं तथाप्यधिकप्रयोजनवति शब्दस्य तात्पर्यसम्भवेनाल्पप्रयोजनवति तात्पर्यं युक्तं शास्त्रस्य महाफलकत्वौचित्यात्। अत एव नामधेयस्थले प्रवृत्त्यतिशयकरत्वेन गुणविधित्वशङ्का।तस्मात् न्यायमूलमेवोक्तमहाभाष्यम्। यत्र तु विशिष्टान्वयो बाधितः तत्रेतरौ बोधौ स्वीक्रियेते एव, तयोरेव तात्पर्यात्, न विशिष्टान्वयबोधः। एवं च शुद्धयोर्भेदस्य महावाक्यार्थधीपूर्वं बाध्यत्वेन प्रातीतिकत्वे तज्जनकाज्ञानस्योक्तभेदाभावधीबाध्यत्वसम्भवात्तादृशाभेदधीः साक्षादेवोक्तभेदधीविरोधिनी, न तु स्वाजन्यसंस्कारविशिष्टनिर्विकल्पकप्रमाद्वारा। यदि च शुद्धयोर्भेदो व्यावहारिकः एवं च महावाक्यार्थधीप्रयोजकादवान्तरवाक्यार्थज्ञानात्पूर्वं बाध्यत्वस्यैव प्रातीतिकत्वरूपत्वेन वक्तुं शक्यत्वात्। व्यावहारिकभेदस्य च न इत्याद्यग्रे समः।

त्ताकविषयज्ञानस्यैव बाधकत्वात्। न च उक्ताभेदधीजन्यसंस्कारविशिष्टोक्तनिर्विकल्पकज्ञानस्य उक्तभेदबाधकत्वं सर्वसम्मतम्, तार्किकैस्तस्याकल्पनात्। (१)अभेदव्यापकतासंस्कारविशिष्टज्ञानस्यैव तैः तत्कल्पनादित्यालोच्यते,(२)तथाऽपि विशेषणविभक्त्या विशेषणभेदाभावस्य यथा बोधः, तथा (३)तया विशेष्यविभक्त्या वा विशेष्यव्यापकत्वस्य विशेष्यनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वरूपस्य विशेषणनिष्ठतया शाब्दधीसम्भवात्। अत्यन्ताभिन्नविशेष्यविशेषणस्थले विशेष्यव्यापकत्वविशिष्टतादात्म्यस्य सम्बन्धविधया (४)भानासम्भवात् विशेष्यव्यापकत्वबोधस्यानुभाविकत्वाच्च। पूर्ववद्व्यापकत्वस्य नामार्थद्वयविशेषितरूपेण भानसम्भवाच्च। शुद्धब्रह्मनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वस्य सत्यत्वाद्युपलक्षितनिष्ठतया बोधसम्भवेन तादृशव्यापकत्वधीजन्यसंस्कारविशिष्टनिर्विकल्पकप्रमायास्सत्यत्वाद्युपलक्षितस्य भेदः शुद्धब्रह्मनिष्ठ इत्याकारकभेदधीविरोधित्वं सर्वसम्मतं सम्भवत्येव। व्याप्यत्वव्यापकत्वाभ्यां तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभ्यां गृहीतयोरनाहार्यभेदबुद्धेः केनाप्यस्वीकारात्। द्रव्यव्याप्या पृथिवीति ज्ञानजन्यसंस्कारे उद्बुद्धे सति पृथिवी द्रव्यं नेति ज्ञानस्यानाहार्यस्यानुत्पत्तेः।

ननु व्यापकत्वं विशेषणविभक्तेर्विशेष्यविभक्तेर्वार्थ इति कैरपि तान्त्रिकैर्नोक्तमिति स्वकपोलकल्पितमिति चेन्न। (५)यथा ह्यत्यन्ताभेदे तादात्म्यस्यासम्भवात् भेदाभावस्यापि सम्बन्धत्वासम्भवात् असम्बन्धतया भेदाभावस्य भानाय विशेषणविभक्त्यर्थत्वं शब्दमणावुक्तम्, तथा विशेषणे विशेष्यव्यापक-

(१) अभेदव्याप्यतेति पाठः घपुस्तके। (२) तदापीति घपुस्तके।
(३) तथा विशेष्यविभक्त्या विशेष्यव्यापकेत्यादिपाठो घपुस्तके, तया वा इति शब्दौ न स्त इत्यर्थः।
(४) भानसम्भवादिति पाठो गपुस्तके। (५) तथाहीति पाठो घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

त्वस्य बाधकाभावे सति सम्बन्धतया भानस्य तान्त्रिकैरुक्तत्वात्। विशेष्यविशेषणयोः अत्यन्ताभेदे तादृशभानस्य असम्भवात्। असम्बन्धतया (१)भानाय विशेषणविभक्त्यर्थत्वस्य तत्र तान्त्रिकाभिप्रेतत्वमुन्नीयते । तथा च विशेषणविभक्तिरभेदार्थिकेत्यत्र मण्यादिवाक्ये अभेदेत्युपलक्षणम् । (२)व्यापकत्वाद्यर्थिकेत्यपि बोध्यम्। अत एव विशेषणभिन्नभिन्नत्वरूपं विशेषणव्याप्यत्वमपि विशेषणविभक्त्यर्थः सम्भवतीति तत्र विशेष्यवृत्तित्वभानमपि प्रकृते वक्तुं शक्यम् । न चैवमपि व्यापकत्वादिसंस्कारस्यैव उक्तभेदधीविरोधित्वेन तद्विशिष्टाया निर्विकल्पकप्रमायास्तद्विरोधित्वोक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । उद्बुद्धसंस्कारस्यैव विरोधित्वेनोक्तप्रमाया एव प्रकृते(३)उद्बोधकत्वेन विनिगमकाभावात्, उक्तसंस्कारविशिष्टोक्तप्रमाया उक्तसंस्कारोक्तप्रमयोर्वा विरोधित्वेन तदुक्तेर्युक्तत्वात्। अन्यथा व्यावहारिकव्यापकत्वादिविषयकत्वेन संस्कारमात्रस्य बाधकत्वासम्भवात् ।

न च भेदाभावज्ञानस्य भेदभ्रमविरोधित्वपक्षे निर्विकल्पकप्रमा व्यर्थेति वाच्यम् । पदार्थज्ञाने तात्त्विकप्रमात्वज्ञानं विना महावाक्यार्थज्ञाने तदसम्भवात् , शुद्धपदार्थज्ञानं विना तद्घटितस्य निर्विकल्पकस्यासम्भवात्, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' मिति श्रुतेः 'तमेव विदित्वे' त्यादिश्रुत्यनुसारेण शुद्धब्रह्मणो ज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वे(४)सिद्धे कैर्विशेषणैरुपलक्षितं तत् ब्रह्मेति जिज्ञासायास्सत्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकं विना निवृत्त्ययोगात् । भेदाभावज्ञाने शुद्धस्य भानेऽपि सत्यत्वाद्युपलक्षितत्वस्य तत्प्रका-

(१) तद्भानायेति पाठो घपुस्तके। (२) व्याप्यत्वाद्योथर्कीति पाठो घपुस्तके।
(३) प्रकृते उद्बुद्धत्वेन उद्बोधकत्वेन च गिनिगमकाभागादिति पाठो घपुस्तके ।
(४) मोक्षहेतुत्वे बुद्धे इति पाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

रकधीद्वारकनिर्विकल्पकविषयत्वरूपस्याभानात्। न च सिद्धान्ते ऐक्यज्ञानेनैव तदज्ञानस्य भेदभ्रमसहितस्य निवृत्तिसम्भवात् द्राढीभूतसप्रकारकधीः व्यर्थेति वाच्यम्। व्यावर्तकाकारत्वस्य तत्प्रयोजकत्वेन विशेषणतया तस्याप्रमात्वप्रयोजकत्वेन चोपलक्षणतया तस्यावश्यकत्वे सप्रकारकधीद्वारकत्वस्यावश्यकत्वात्। उक्तं चाद्वैतसिद्ध्यादौ तथा (१)।

ननु शुद्धयोर्भेदज्ञाने भेदाभावधीः विरोधिनीत्युक्तम्। शुद्धयोर्भेदज्ञानमेव न सम्भवति। अभावबुद्धौ प्रतियोग्यनुयोगिविशेषणभाननियमात्। तदुक्तं शिरोमण्यादौ 'प्रतियोगिविशेषितत्द्भानं विशिष्टवैशिष्ट्यबोध(२)मर्यादां नातिशेते' इति (३)। प्रतियोगिनः वैशिष्ट्यमवश्यमभावेऽवगाहते। तथानुयोगितावच्छेदकविशिष्टे अवश्यमभावस्य वैशिष्ट्यम्। तुल्यन्यायत्वादिति तदर्थादिति चेन्न। (४)उक्तवाक्ये भानमित्यस्य लौकिकप्रत्यक्षार्थकत्वेन प्रतियोगिविशेषिताभावलौकिकप्रत्यक्षस्यैव तथा नियमात्। (५)ससम्बन्धिविषयकलौकिकप्रत्यक्षे सम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिविषयकत्वनियमस्य संयोगादिलौकिकप्रत्यक्षे दृष्टत्वात्। न ह्यभावत्वमात्ररूपेण गोत्वादिशुद्धप्रतियोगिकाभावत्वमात्ररूपेण वा शाब्दधीर्न जायते।

न चोक्तनियमोऽपि न(६), अयं गौरिति ज्ञानोत्तरं शुद्धगोत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति ससम्बन्धिकज्ञानस्य प्रत्यक्षे तत्सम्बन्धिनो गोत्वस्य स्वरूपेणैव भानेन सम्बन्धितावच्छेदकाभा-

(१) तथा शब्दो नास्ति गपुस्तके। (२) बोधशब्दो नास्ति गपुस्तके।

(३) -प्रतियोगिविशेषिताभावज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकतया ज्ञायमानधर्मेण विशिष्टस्य प्रतियोगिनः वैशिष्ट्यम् इत्यादिपाठो घपुस्तके।

(४) उक्तशिरोमणिवाक्ये इत्यर्थः। (५) सत्त्वसम्बन्धीति पाठो गपुस्तके।

(६) 'न' इति पदं नास्ति गपुस्तके।

नादिति वाच्यम्। तत्र शुद्धगोत्वस्यैव सम्बन्धित्वेन सम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टसम्बन्धिविशेषितविषयकलौकिकप्रत्यक्षस्योक्तनियमानपायात्। यद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धिताकं यत् तद्विषयकलौकिकप्रत्यक्षस्य तद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपिततन्निष्ठलौकिकविषयताकत्वनियमात्। अयं गौरिति ज्ञानस्य गोत्वविशिष्टविषयतारूपसम्बन्धितायाः केनाप्यनवच्छिन्नत्वात्। शुद्धगोत्वस्य तत्प्रत्यक्षे भानेऽपि यादृशी सम्बन्धिता अवच्छिन्ना अनवच्छिन्ना वा, तादृशरूपेण तन्निरूपकज्ञानादिलौकिकप्रत्यक्षे तस्याः भाननियमस्य पर्यवसितत्वात्। अत एव जातिमानिति ज्ञानस्य जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयतारूपा सम्बन्धिता तद्रूपेणैव तत्प्रत्यक्षे भाति। तथा च शुद्धप्रतियोगिविशेषितभेदत्वेन भेदस्य परोक्षज्ञाने(१) बाधकाभावः। तादृशरूपेण लौकिकप्रत्यक्षस्यापि शुद्धगोत्वप्रकारकज्ञान(२)प्रत्यक्षस्येव स्वीकारात्।

न च प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टविशेषिताभावबुद्धेरेव प्रतियोगिमत्ताधीप्रतिबध्यत्वात् तादृशबुद्धेरेव प्रतियोगिमत्ताधीविरोधित्वमिति(३) यदा स्वीक्रियते, तदा तादृशबुद्धेरेव भेदाभावधीविरोधित्वात् तादृशभेदबुद्धिं प्रत्येव तादृशभेदाभावबुद्धेर्विरोधित्वमिति वाच्यम्। शुद्धप्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेरपि शुद्धप्रतियोगिमत्ताधीविरोधित्वस्यावश्यकत्वात्। अन्यथाऽयं घट इत्यादिबुद्धेर्बाधप्रतिबद्ध्यत्वानुपपत्तेः। न च नायं घट इति भेदधीरेव तत्र प्रतिबन्धिका, तस्याः घटतादात्म्यविषयकत्वादिति वाच्यम्। विरोधिन्या अनुमित्यादिसामग्र्याः सत्त्वे, अत्र शुद्धघट-

(१)—ज्ञानकाले बाधकाभाव इति पाठो घपुस्तके।
(२) 'ज्ञान' इति पदं नास्ति गपुस्तके।
(३) यथा स्वीक्रियते तथा० इति पाठो घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

त्वप्रकारकप्रत्यक्षं भवत्वितीच्छया जातस्योक्तप्रत्यक्षस्य घटतादात्म्याविषयकत्वात् ।

न च शुद्धघटत्वप्रकारकेदंविशेष्यकज्ञानेऽपि घटभेदबुद्धेर्विरोधित्वमिति वाच्यम् । तत्कल्पनापेक्षया लाघवेन शुद्धघटत्वविशेषितात्यन्ताभावबुद्धेरेव तत्कल्पनात् । एवं च शुद्धप्रतियोगिकभेदबुद्धौ तदभावबुद्धेर्विरोधित्वं युक्तमेव । न च यादृशयोः भावाभावयोः सहानवस्थाननियमः, तादृशयोरेव तयोर्ज्ञाने मिथो विरोधिनी, शुद्धघटत्वतदभावयोस्तु न सः, शुद्धघटत्ववति(१) शुद्धघटत्वपटत्वोभयाभावादिसत्त्वादिति वाच्यम् । यथा जातिमानिति ज्ञाने जातित्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानस्य विरोधित्वकल्पनात् घटवृत्तिजातिरत्र नास्तीति धीर्न विरोधिनी, तथा शुद्धघटत्वप्रकारकज्ञाने घटत्वनिष्ठानवच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभाव(२)ज्ञानत्वेन विरोधित्वकल्पनादुक्तोभयाभावादिसत्त्वज्ञानस्याविरोधित्वात् । तथा च तादृशयोर्भावाभावयोः सहानवस्थानस्यापि सत्त्वान्नोक्तदोषः । प्रागभावस्यानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि तद्वत्ताधीर्न विरोधिनी, (३)अत्यन्ताभावत्वस्य विशेषणात् । किञ्चोभयत्वाविशिष्टं शुद्धघटत्वादतिरिक्तमिति तदभावात्तदभावस्याप्यतिरिक्तत्वाच्छुद्धघटत्वपटत्वोभयाभावयोस्सहानवस्थाननियमाभावेऽपि न क्षतिः । तस्माच्छुद्धघटत्व(४)-तदभावधियोरिव शुद्धब्रह्मभेदतदत्यन्ताभावधियोर्विरोधित्वे न किञ्चित् बाधकम् ।

न च सत्यादिवाक्यात् प्रथमत एव निर्विकल्पकधी-

(१) शुद्धघटत्ववतीति गपुस्तके नास्ति ।

(२)-अभाववत्त्वज्ञानत्वेनेति पाठो घपुस्तके ।

(३) अत्यन्ताभावत्वनिवेशात् इति पाठो घपुस्तके ।

(४)-तदत्यन्ताभाव० इत्यादिपाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

र्जायत इति सिद्धान्तेऽपि स्वीकारात् भेदाभावादिविशेष्यकज्ञानस्य द्वारता न युक्तेति वाच्यम् । तस्यापि सिद्धान्ते स्वीकारात् । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः
पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः ।
उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डार्थधीः
सर्वैरेव ततः पदैरयमिह ज्ञेयः क्रमः सूरिभिः ॥ इति ।

सामानाधिकरण्यं पदयोस्समभिव्याहारज्ञानम् । अन्वयः वाक्यतात्पर्यविषयवाक्यार्थधीप्रयोजकः । विशेषणेतरतया विशेषणविशेष्यभावेन वाच्यार्थाभेदज्ञानमन्वय इत्यनुषज्यते । विरोधः विरोधज्ञानम्, वाच्यार्थाभेदज्ञाने प्रमात्वासम्भवेन तात्पर्याविषयत्वज्ञानान्निर्विकल्पकशाब्दबोधे तात्पर्यज्ञानमिति यावत् । अन्वय इत्यनुषज्यते । यदि तु सत्यादिवाक्यजन्यनिर्विकल्पकप्रमोत्तरमर्थापत्त्या सत्यत्वाद्युपलक्षितानामभेदनिश्चयः 'सत्यत्वाद्युपलक्षितानामभेदः परस्परवृत्तिरि'त्याकारको जायते, समानविभक्तिकसत्यज्ञानादिपदजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वस्य तादृशाभेदं विनाऽनुपपत्तेः, तदुक्तं कल्पतरौ–'इतरव्यावृत्त्यादिकमर्थात्, न तु शब्दादिती'ति पक्षोऽद्वैतसिद्ध्यादावाश्रितः आश्रियते, तदा नोक्तक्लेशः । वाच्यार्थभेदावभासादिति पाठे तु वाच्यानां मिथो भेदज्ञानस्य सत्त्वात्तन्निवर्तकनिर्विकल्पकज्ञानस्य वाच्याभेदज्ञानद्वारकवाक्यार्थज्ञानस्योत्पत्तये सत्यादिनानापदानामावश्यकत्वात् न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । ननु तादृशभ्रमनिवृत्तिं विनापि शुद्धपदार्थद्वयप्रमापूर्वकमहावाक्यार्थप्रमासम्भवात् तादृशभ्रमनिवर्तकज्ञानार्थकतया कथं पदसार्थक्यमिति चेन्न । उक्तज्ञानं विना हि ब्रह्मणोऽसत्यत्वशङ्कया वाक्यार्थज्ञानेऽप्यसत्यविषयकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का स्यात् । एवं ब्रह्मणः स्वप्रकाशकज्ञानानन्दानन्तादिभिन्नत्वशङ्कयाऽप्यपुरुषार्थवि-

न्यायरत्नावली।

नाशित्वादिशङ्कासम्भवात्, मोक्षे परमपुरुषार्थान्यत्वशङ्कया स्वर्गादित्यागपूर्वकमोक्षेच्छादिना श्रवणादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्। निष्प्रयोजनत्वशङ्कया ब्रह्मणः श्रुतितात्पर्याभावशङ्कापि स्यात्। तस्मात् तत्तच्छङ्कानिवर्त्तकज्ञानार्थं सत्यज्ञानानन्दानन्तादिपदानामावश्यकता।

किञ्च सत्यत्वाद्युपलक्षितब्रह्मैक्यापन्नजीवस्वरूपाज्ञानस्य तादृशैक्यज्ञानं विना निवृत्त्यसम्भवात् तादृशज्ञानस्य च तादृशब्रह्मविषयकावान्तरवाक्यार्थज्ञानमन्तरेणासम्भवात् तदर्थकतया सत्यादिपदान्यावश्यकानि। अत एव 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ'मित्यादिवाक्यगतानि अस्थूलादिपदान्यपि आवश्यकानि, अस्थूलत्वाद्युपलक्षितब्रह्मैक्यज्ञानार्थकत्वात्। अज्ञानस्य तादृशजीवस्वरूपविषयकत्वन्तु (१)सत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मधीपूर्वकसत्यत्वाद्युपलक्षितं

नारायणी।

न्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धाने सत्येव लक्षणया शुद्धबोधस्य संभवाल्लक्षणया तद्बोधार्थमेव पदान्तरोपन्यास इति भावः। वाच्यार्थस्य भेदावभासादिति पाठे तु सत्यादिपदानां नैकधर्मिबोधक(२)त्वरूपा पर्यायता, लक्ष्यार्थस्यैकत्वेपि शक्यार्थस्य(३) भेदाङ्गीकारात्, तथा च शक्त्यैकधर्मावच्छिन्नबोधकत्वमेव पर्यायत्वं नान्यदिति भावः।

---

(१) सत्यत्वादिविशिष्टब्रह्मधीपूर्वकस्य सत्यत्वाद्युपलक्षितं ब्रह्म न जानामीति व्यवहारस्य विषयत्वम् इत्यर्थोऽत्रावसेयः।

(२)—त्वेपि पर्यायता—इत्यादिपाठः खपुस्तके।

(३)—सत्यत्वादिविशिष्टस्य शक्यतावच्छेदकस्य सत्यत्वादेरेव भेदाङ्गीकारात्। तथाच
नैकधर्मिकबोधकत्वमात्रं पर्यायत्वं द्रव्यघटादिपदानामपि पर्यायतापत्तेः, किन्तु अभिन्न-
प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्, तच्चात्र नास्त्येव, सत्यत्वादिभिन्नधर्मप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति भावः।
लक्ष्यार्थस्याविशेषेपि व्यवच्छेद्यविभेदतः। ज्ञानानन्दादिशब्दानां पर्यायव्यर्थते नहि॥
भ्रमप्रतीतभेदस्याश्रयत्वप्रातियोगिते। (अवच्छिन्नवृत्ति यद्यत्तदुपलक्षितो बोधतः॥)
भेदभ्रमानिवृत्तिर्हि सोयमित्यत्र दृश्यते। अतोऽनेकपदानां च श्रुतौ नहि विरुध्यते॥ इत्यादि
इत्यधिकः पाठः खपुस्तके।

रूकत्वम् । लक्ष्यस्य चार्थस्यैकत्वादखण्डार्थता । पदजन्यस्मरणस्य निर्विकल्पकवाक्यार्थानुकूलस्य निर्विकल्पकत्वमनुभववदेवाविरुद्धम् ।

न्यायरत्नावली ।

ब्रह्म न जानामिति व्यवहाराविषयत्वम् । एतेन ज्ञानस्य सत्यत्वादिविशिष्टप्रकारकधीद्वारा सत्यादिवाक्यजन्यत्वमेव सत्यत्वाद्युपलक्षितब्रह्मविषयकत्वम्, अज्ञानस्य त्वजन्यत्वात् कथं तादृशब्रह्मविषयकत्वमित्यपास्तम् ।

ननु वाच्याभेदज्ञापकत्वे सत्यादिवाक्यस्य शुद्धब्रह्ममात्रबोधकत्वरूपमखण्डार्थत्वं न स्यात् तत्राह--लक्ष्यस्य चेति । एकत्वाच्छुद्धत्वात् । ननु किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव स्मृतिः पदज्ञानाधीना वाक्यार्थज्ञानहेतुः, लोके तथा दृष्टत्वात्, तथा च कथं निर्विकल्पकस्मृतिः तथा तत्राह-पदजन्यस्मरणस्येति । वाक्यार्थानुकूलस्य वाक्यार्थबोधहेतोः । अनुभववदिति । वाक्यार्थानुभवस्येवेत्यर्थः । यथा चन्द्रस्वरूपमात्रजिज्ञासोत्तरं प्रवृत्तस्य प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिवाक्यस्याज्ञातचन्द्रस्वरूपमात्रपरत्वम्, विशेषणसंसर्गपरत्वे मानाभावात् । तथा ब्रह्मस्वरूपमात्रजिज्ञासायां प्रवृत्तस्य सत्यादिवाक्यस्य तन्मात्रपरत्वम् । यथा तत्र जिज्ञासा-

नारायणी ।

ननु तर्हि संसर्गागोचरधीजनकत्वरूपाखण्डार्थत्वभङ्गप्रसङ्गः, संसर्गावगाहिबोधाङ्गीकारादत आह—लक्ष्यस्येति । लक्षणया पदबोध्यस्य । एकत्वात्-एकमात्रव्यक्तित्वात्, अखण्डार्थता-प्रतिपिपादयिषितपदार्थसंसर्गागोचरधीजनकता, वाक्यानामिति शेषः । ननु पदानां पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव धीजनकत्वदर्शनात्कथं सत्यादिपदान्निर्विकल्पकस्मृतिः । आकाशादिपदात् त्वन्ततः सुबर्थैकत्वप्रकारिकां स्मृतिमिच्छन्ति तार्किकास्तत्राह—पदजन्येति । सत्यज्ञानादिपदजन्यस्मरणस्येत्यर्थः । निर्विकल्पकेति । निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधहेतोः । निर्विकल्पकत्वं-निष्प्रकारकत्वम्, अनुभववत्-तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यानुभवस्येव । अविरुद्धं-प्रामाणिकम्,

न्यायरत्नावली।

प्रयोजकस्य प्रकृष्टप्रकाशकत्वचन्द्रत्वाद्युपलक्षितयोः भेदसंशयस्य निवृत्तिः, तथा तादृशस्य सत्यत्वज्ञानत्वाद्युपलक्षितयोः भेदसंशयस्य निवृत्तिः। यथा च तत्तेदन्तोपलक्षितयोः भेदसंशयभ्रमनिवृ-त्त्यर्थं प्रयुक्तस्य सोऽयमिति वाक्यस्य तयोरैक्यमात्रपरत्वेन व्य-क्तिमात्रनिर्विकल्पकजनकत्वम्, तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तेः संसर्गाभावात्। तथा जीवत्वेश्वरत्वोपलक्षितयोः भेदसंशयभ्रमनिवृत्त्यर्थं प्रयुक्तस्य महावाक्यस्य तयोरैक्यमात्रपरत्वेन व्यक्तिमात्रनिर्विकल्पकहेतुत्वम्, तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तेः संसर्गाभावात्। न चोपलक्षितव्यक्त्योर्भेदधीरेव न सम्भवति, अभावप्रत्ययस्य प्रतियोग्यनुयोग्यंशे (१)किञ्चित्सं-सर्गविषयकत्वनियमादिति वाच्यम्। अभावलौकिकप्रत्यक्षस्यैव तथा नियमात्। प्रकृते च जीवस्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वेन भेदप्रत्यक्ष-सम्भवेऽपि ईश्वरस्वरूपस्य परोक्षतया तत्र भेदप्रत्यक्षस्यासम्भवेन तत्र भेदज्ञाने शुद्धयोः प्रतियोग्यनुयोगितासम्भवात्। न च तथापि तादृशभेदज्ञानस्यैक्यप्रमानिवर्त्यत्वानुपपत्तिः, प्रतियोग्यनुयोग्यंशे निर्विशेषणकस्य विरोधिधीनिवर्त्यत्वानभ्युपगमादिति वाच्यम्। प्रतिबद्ध्यत्वरूपनिवर्त्यत्वस्यानभ्युपगमेऽपि ऐक्याज्ञाननिवृत्तिद्वारा नाश्यत्वरूपस्य निवर्त्यत्वस्य तत्रानुभूयमानत्वेन तत्र निर्युक्ति-कानभ्युपगमोक्त्या निरासासम्भवात्। न च उक्तज्ञानं प्र-ति अप्रतिबन्धकस्य निर्विकल्पकस्य जनकत्वे सोऽयमित्यादिकं वाक्यमेव न स्यात्। विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकधीजनकत्वस्यैव वाक्य-त्वादिति वाच्यम्। विपरीतज्ञानाभावप्रयोजकधीजनकस्यैव वा-क्यत्वं त्वयाप्युच्येत! तादृशप्रयोजकत्वं निर्विकल्पकस्य त्वन्मते न सम्भवति, प्रतिबन्धकत्वाभावात्। मन्मते त्वज्ञाननिवृत्तिद्वारा सम्भवत्येव। यदि चोक्तवाक्यस्य द्वारीभूतं तत्त्वोपलक्षितस्य भे-

(१) किञ्चिद्धर्मसंसर्गेति पाठो घपुस्तके।

सविकल्पकवाक्यार्थबोधे च सविकल्पकपदार्थोपस्थितिर-ङ्गम्।(१)निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधे च निर्विकल्पपदार्थोप-

न्यायरत्नावली ।

दाभाव इदंत्वोपलक्षितवृत्तिरित्याकारकज्ञानं तद्द्वारा तेन निर्वि-कल्पकजननात्, तदा तादृशज्ञानस्य तज्जन्यसंस्कारस्य वा निर्वि-कल्पकोत्पत्तिकाले सत्त्वात्, तादृशनिर्विकल्पकस्य तादृशसंस्कारो-द्बोधकत्वात्, तादृशसंस्कारोद्बोधकयोर्भेदधीप्रतिबन्धकत्वं तार्कि-करीत्यैव सम्भवति। (२)+परे तु औपनिषदानां कर्ममीमांसकवत् स्वशास्त्रे व्यवहारात् तद्वदेव विपरीतज्ञानविरोधित्वम्, तैश्च विपरीत-ज्ञानानुकूलशक्तिनाशद्वारा विपरीतज्ञानाभावे प्रयोजकत्वमेव प्रति-बन्धकत्वं विपरीतज्ञानं प्रति विशेषदर्शने स्वीक्रियते। औपनिष-दानां तदनुकूलशक्तिरज्ञानमेव। तन्नाशद्वारा तदभावप्रयोजकत्वं निर्विकल्पस्येति तेषामाशयः+। तथा च वाक्यार्थानुभवस्य नि-र्विकल्पकत्वे सिद्धे तन्निर्वाहाय स्मरणमपि तथा कल्प्यमेवेति भावः॥

एवमपि घटमानयेतिवाक्यार्थबोधस्य सविकल्पकत्वात् तत्र सविकल्पकस्मरणमावश्यकमिति नाव्यवस्थेत्याह—सविकल्पके-त्यादि। निर्विकल्पक इति। कुत्रचिद्विशेष्यतया विशेषणतयैव वा यत्रात्मा भाति तदन्येत्यर्थः। 'अहं ब्रह्म, घटादिकं मिथ्ये'ति ज्ञाने

नारायणी ।

सोयं देवदत्तः प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादावपि फलानुसारेण तथा कल्प-नात्। तथा च शक्त्यैव सप्रकारकधीजनकत्वनियमो न तु लक्षणया-पीति दिक्।

तर्हि पदार्थोपस्थितिशाब्दबोधयोः कार्यकारणभावव्यवस्था कथं त-त्राह—सविकल्पकेति। घटमानयेत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे इत्यर्थः। सविकल्पकेति। घटत्वादिप्रकारकेत्यर्थः। अङ्गम्—हेतुः। निर्विकल्पक इति।

(१) +···+एतच्चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो घपुस्तके नास्ति।

(२) निर्विकल्पकवाक्यार्थबोधे च निर्विकल्पपदार्थोपस्थितिरङ्गम्। अयं पाठो गपुस्तके प्रमादभ्रष्टः प्रतिभाति।

स्थितिरङ्गम्। प्रकृते च निर्विकल्पको वाक्यार्थबोधः। तस्यैव प्र-

न्यायरत्नावली ।

(१)घटादेरेव विशेष्यत्वविशेषणत्वाभ्यां भानम्, न त्वात्मन इति तत्सङ्ग्रहः। 'अहं ब्रह्म, घटादिकमात्मनि कल्पितमि'ति ज्ञाने आत्मा विशेषणतयैव न भाति, (२)किन्त्वसंसृष्टरूपेण विशेषणतयापि भातीति तत्सङ्ग्रहः। प्रमात्वेन—अबाधितविषयकत्वेन। विशेष्यतया हि भासमान आत्मा संसर्गानुयोगी, विशेषणतया च (३)भासमानः संसर्गप्रतियोगी, तयोश्च मिथ्यात्वात्तदन्यताविषयकं ज्ञानं न प्रमेति नाविद्यातत्प्रयुक्तदृश्योच्छेदकम्, अधिष्ठानाविषयकत्वादिति भावः।

ननु 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी'त्यादिसमूहालम्बन(४)स्य दैववशसम्पन्नकारणबलात् घटादिविषयकस्य अविद्योच्छेदकत्वमास्ताम्। इष्टापत्तौ च प्रमात्रादेः महावाक्यार्थबोधे भाननिराकरणस्य पूर्वकृतस्यानुपपत्तिरिति चेन्न। शुद्धस्वरूपान्यस्य तात्पर्याविषयत्वेन वाक्यार्थबोधे नियमतो न भानम्। दैववशसम्पन्नकारणबलात् प्रमात्रादेर्भानं तु स्यादेवेत्याशयबलेन नियमतः प्रमात्रादिभानस्यैव पूर्वं निराकृतत्वात्। न च 'तमेव विदित्वे'-

नारायणी ।

निष्प्रकारकशाब्दबोधे निष्प्रकारकपदार्थोपस्थितिः, सप्रकारस्थले सप्रकारकत्वेन निष्प्रकारस्थले च निष्प्रकारकत्वेनेति कार्यकारणभावद्वैविध्यकल्पनान्नाव्यवस्थेति भावः। एवंविधकल्पनासिद्धिमाह— प्रकृतेति। किमर्थं तत्राह—तस्यैवेति। निर्विकल्पकबोधस्यैवेत्यर्थः। प्रमात्वेन—अबाधितविषयकत्वेन। लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्ट एव लक्षणेति

(१)—अहं ब्रह्म, मिथ्यात्वं घटादिवृत्तीति ज्ञाने च इत्याधिकः पाठो घपुस्तके।
(२) किन्तु असंसृष्टरूपेण भाति विशेषणतयापीति तत्सङ्ग्रह इति पाठो घ चपुस्तकयोः।
(३)—भासमानसंसर्गप्रतियोगीति पाठो गपुस्तके स चासमञ्जस एव।
(४)—समुहालम्बनं दैववशसम्पन्नकारणबलात् घटादिविषयकमविद्योच्छेदकमास्ताम् इति पाठो गपुस्तके।

न्यायरत्नावली।

त्यादिश्रुत्या आत्मान्याविषयकज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वोक्त्या प्रमात्रादिविषयकं(१)शुद्धज्ञानं नाविद्यानिवर्तकमिति वाच्यम्। 'अन्नमेव भुक्त्वा तृप्तिविशेषमाप्नोति' इत्यादेरन्नेतरभोजनत्वविशिष्टाजन्यतृप्तिविशेषाद्यर्थकत्ववत्, 'व्याप्त्यादिकमेव विदित्वानुमिनोति, ब्राह्मणानेव दृष्ट्वा अयमतितुष्यती'त्यादौ व्याप्त्याद्यविषयकज्ञानाजन्यानुमित्याद्यर्थकत्ववच्च 'तमेव विदित्वे'त्यादावात्मान्याविषयकत्वविशिष्टज्ञानाजन्यमुक्त्यर्थत्वाद् आत्माविषयकज्ञानाजन्यमुक्त्यर्थत्वाद्वा। तं विदित्वैवेति योजना तु न युक्ता, श्रुतौ श्रुतसमभिव्याहारभङ्गस्यायुक्तत्वात्(२)। उक्तं च विद्यारण्यश्रीचरणैः—

न बुद्धिं मर्दयन् दृष्टो घटतत्त्वस्य वेदिता।
उपमृद्नाति चेत् बुद्धिं ध्याताऽसौ न तु तत्त्ववित्॥ इति।

तत्त्वज्ञानस्य इतराविषयकत्वराहित्याय बुद्धिमर्दनं नापेक्ष्यते, इतरविषयकस्यापि तत्त्वविषयकत्वसम्भवात्। ध्याने तु विजातीयधीरहितसजातीयधीप्रवाहरूपे तदपेक्ष्यत इति ध्यानदीपिकास्थोक्तवाक्यार्थः। यत्तु 'जीवन्मुक्तस्य कदाचिदद्वैतात्मदर्शनं कदाचित् द्वैतदर्शनं न युगपत्सन्तमसबहुलालोकाविवे'ति विवरणे उक्तम्। तदद्वैतात्मजिज्ञासाकाले तदन्याविषयकज्ञानपरम्। अन्यथा प्रारब्धभोगसामग्रीबलाज्जायमानस्य द्वैतविषयकस्य शुद्धात्मज्ञानस्य वारणासम्भवात्। अथवा यथा 'घटो न घट' इति ज्ञानमाहार्यमेव, तथा शुद्धात्मस्वरूपाधिष्ठानतदारोपितद्वैतरूपविरुद्धद्वयविषयिका 'अहं ब्रह्म, घटो विनाशी'त्यादिवृत्तिराहार्यैव वाच्या। सा च न ज्ञानम्। अस्मन्मते हि आहार्यवृत्तिरिच्छादिवत् वृत्त्यन्तरमेव, न तु धीः। अतस्सा नात्मदर्शनामित्यद्वैतात्मदर्शनद्वैतदर्शनयोर्न यौगपद्यम्।

न च तार्किकादिमते 'घटो न घट' इति ज्ञानस्य

(१) प्रमात्रादिविषयकशुद्धात्मज्ञानामिति पाठो घपुस्तके।
(२) तस्मात्तत्त्वज्ञानस्य दृश्यविषयकत्वेपि न क्षतिः। इत्यधिकः पाठो घचपुस्तकयोः।

न्यायरत्नावली ।

एकधर्मिणि विरुद्धयोरेकविशिष्टे अपरसंसर्गविषयकत्वेनाहार्यत्वेऽप्यतथाभूतमुक्तज्ञानं कथमाहार्यमिति वाच्यम् । 'नेह नानास्ति किञ्चने'त्यादिवाक्यैः प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि निषेधा-(१)त्तदभावस्य शुद्धब्रह्मव्यापकत्वेन ग्रहात्, शुद्धब्रह्म(२)स्वरूपस्य तादात्म्येन घटाद्यभावव्याप्यतया गृहीतत्वात्, तादृशसद्रूपतादात्म्यस्य च दृश्याकारवृत्तौ दृश्यांशे भाननियमस्य सिद्धान्ते स्वीकारात्, 'अहं ब्रह्म सत् घटादिकं विनाशी'त्याकारकवृत्तेः घटाद्यभावव्याप्यतया गृहीतत्वेन घटादिविरुद्धे सद्रूपे घटादितादात्म्यविषयकत्वेनाहार्यत्वानपायात्, गन्धाभावव्याप्यतया गृहीते जलादौ गन्धसंसर्गविषयकवृत्तिवत् । अस्मिन् पक्षे च उक्तवृत्ति(३)र्नाविद्यानाशिका, ज्ञानत्वाभावात् । वस्तुतस्तूक्तवृत्तेः द्वैताद्वैतविषयकत्वेऽपि द्वैतांशे प्रमात्वानिश्चयेन प्रमात्वेन निश्चीयमानयोरेव द्वैताद्वैतधियोर्न यौगपद्यमित्यर्थकत्वेनोक्तविवरणवाक्यमविरुद्धम् ।

परमार्थतस्तु विशेषदर्शनस्य भ्रमविरोधित्वं सर्वानुभवसिद्धम् । तच्च तार्किकादिमते भ्रमप्रतिबन्धकत्वम् । वेदान्तदर्शने तु विशेषदर्शनस्याधिष्ठानज्ञानरूपस्य (४)+भ्रमं प्रति नाशरूपत्वं नाशजनकत्वं

(१) प्रपञ्चाभावस्येत्यर्थः ।

(२) शुद्धब्रह्मरूपसद्रूपस्य इति पाठो घपुस्तके ।

(३) नाविद्याविरोधिनी, ज्ञानान्यत्वादिति घपुस्तके ।

(४) अयमत्रात्यन्तं भिन्नोऽत्यन्तमधिकश्च पाठो घपुस्तके+······+एतच्चिन्हद्वयवर्ती—

+एकत्वेन भ्रमकालानवस्थायित्वेन भ्रमनाशत्वमिति । तथाच तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणे विद्यमानं तत्त्वज्ञानभिन्नं यद् दृश्यं तद्भिन्नयोर्भ्रमताद्विषययोर्नाशत्वस्य तत्त्वज्ञाने स्वीकारात् तत्त्वज्ञानं न घटादिदृश्यविषयकम्, दृश्याविषयकत्वे सति तस्य बाधितविषयकत्वेनांशिकभ्रमत्वापत्त्या तत्त्वज्ञानभिन्नतादृशदृश्याभिन्नत्वस्य तत्त्वज्ञानेऽपि सत्त्वात् । तत्त्वज्ञानरूपस्य तादृशदृश्यभिन्नभ्रमस्य नाशत्वं तत्त्वज्ञाने वक्तुमशक्यमित्युक्तनियमभङ्गः स्यात् । तत्त्वज्ञानभिन्नमित्यस्य दृश्यविशेषणस्यानुक्तौ तादृशदृश्यं तत्त्वज्ञानमपि तथापि तस्य

न्यायरत्नावली ।

वा । तथा च तत्त्वज्ञाने तदुत्पत्तिक्षणोत्तरक्षणवृत्तिदृश्येतरदृश्यप्रतियोगिनाशकत्वस्वीकारात् तत्त्वज्ञानं न भ्रमात्मकम् । स्वस्य स्वनाशत्वासम्भवात् । तादृशक्षणवृत्तिदृश्यन्तु तत्त्वज्ञानमज्ञानसंस्कारः तत्कार्यं प्रारब्धकर्मभोगोपयुक्तं अज्ञानोपादानककार्यं चेति तेषां तादृशक्षणवृत्तित्वादेव तन्नाशत्वं च तत्त्वज्ञानस्य सम्भवति । +न हि नाशः प्रतियोगिक्षणपूर्वक्षणवृत्तिः । तादृशदृश्येतरदृश्यं त्वज्ञानतत्प्रयुक्तानादिदृश्यं प्रारब्धभोगानुपयुक्तं अज्ञानोपादानक-

---

भ्रमत्वेपि तदन्यदृश्यनाशत्वं तत्त्वज्ञाने सम्भवतीति तत्त्वज्ञानस्य उक्तभ्रमान्यत्वसिद्धिरूपस्योद्देशस्य आसिद्धिः, अतस्तदुक्तम् । न च तादृशदृश्यान्यो भ्रमविषयः तत्त्वज्ञानमपीति तन्नाशत्वं तत्त्वज्ञानस्य न सम्भवतीत्युक्तानियमभङ्ग इति वाच्यम् । भ्रमविषस्य तत्त्वज्ञानान्यत्वेन विशेषणीयत्वात् । न चैवं भ्रमविषय इव भ्रमेपि तत्त्वज्ञानान्यत्वविशेषणोक्तिसम्भवेन तत्त्वज्ञानस्य भ्रमत्वमपि कुतो नोच्यत इति वाच्यम् ।

मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धाय विषयासक्तं मोक्षे निर्विषयं स्मृतम् ॥

इत्यादिमैत्रायण्यादिश्रुतिविरोधात् । विषयपदस्यानात्मपरत्वेन मोक्षपदस्य मोक्षसाधनपरत्वेन च प्रथमाविभक्तेश्चतुर्थ्यर्थकत्वेन वा अनात्माविषयकमनःपरिणामे मोक्षसाधनत्वस्य लाभात् । मोक्षसाधनमनःपरिणामत्वावच्छेदेन आत्मविषयकत्वाभावलाभाद्वा ।

लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।
सकषायं विजानीयात् शमप्राप्तं न चालयेत् ॥

इति गौडपादाचार्यीयपद्ये निरोधसमाध्यनुष्ठाने निराकरणीयत्वेनोक्तेषु लयविक्षेपकषायेषु आद्यतृतीययोः अनात्मविषयकमनःपरिणामरूपयोः मोक्षसाधनत्वासम्भवेपि मोक्षसाधनमनःपरिणामयोः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातसमाध्योस्तत्त्वज्ञाने चानात्माविषयकत्वसत्त्वात् । द्वितीयपक्षस्यादोषत्वात् ।

लयो—निद्रा, विक्षेपो—ऽनात्माकारवृत्तिः, कषायः—आत्मानात्मनोः कस्यापि ग्रहणायोग्यत्वं स्तब्धीभावाख्यम् । तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्तरवृत्तितादृशदृश्यं तु प्रारब्धकर्मभोगोपयुक्तं तत्त्वज्ञानमदृष्टमनःशरीरादिकमज्ञानोपादानकं सुखदुःखादिकमज्ञानसंस्कारोपादानकं च, तेषां तादृशक्षणवृत्तित्वादेव न तत्त्वज्ञानरूपनाशप्रतियोगित्वम् । +नहि नाशः इत्यादि सममग्रे ।

न्यायरत्नावली ।

कार्यं (१)*भ्रमतद्विषयरूपं यत् तस्य सर्वस्य नाशः तत्त्वज्ञानम् । तत्पूर्वनष्टस्यापि सूक्ष्मावस्थारूपनाशं प्रति नाशत्वस्य तत्त्वज्ञाने सत्त्वेन तादृशनष्टप्रतियोगिकनाशत्वस्यापि सत्त्वात्, प्रागभावादिनाशात्मकघटादिनाशे प्रागभावनाशत्ववत्* । न चाज्ञानसंस्कारस्य सविषयकभ्रमविशेषोपादानत्वेनावश्य(२)कल्प्यतया तस्यैवाज्ञानादितादृशदृश्यनाशत्वमास्ताम्, तथा च तत्त्वज्ञानस्य घटादिविषयकत्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । पूर्वोक्तश्रुतिसिद्धेन दृश्याविषयकत्वेन तत्त्वज्ञानस्यापि तादृशदृश्यनाशत्वसम्भवात्, तादृशदृश्यनाशरूपसंस्कारोत्पत्तिक्षणोत्पन्नत्वेनैव तत्त्वज्ञानस्य भ्रमरूपत्वासम्भवाच्च । न हि नाशोत्पत्तिक्षणे प्रतियोगी विद्यते ।

किञ्च तत्त्वज्ञानस्योत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणत्रयं भ्रमात्यन्ताभावनियमस्तार्किकादिमते सिद्धः । मन्मते तु तादृशदृश्यात्यन्ताभावनियमः । तथा च(३)तादृशदृश्यवत्क्षणोत्तरक्षणेषु तादृशदृश्यनाशं विना तादृशदृश्यात्यन्ताभावासम्भवात् तत्राद्यक्षणे तादृशनाशस्योत्पत्तिर्वाच्या । स च तत्त्वज्ञानरूपः । ज्ञानसामग्र्याः तद्धेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेन क्लृप्तहेतुनैव तदुत्पत्तिनिर्वाहे तद्भिन्ने तस्या हेतुत्वस्य कल्प्यत्वे गौरवात् । (४)ज्ञानतन्नाशयोरेव अज्ञानसंस्कारशब्देन शास्त्रे व्यवहारसम्भवात् । तदन्याज्ञानसंस्कारे मानाभा-

(१)—*च, तस्य सर्वस्य भ्रमतद्विषयात्मकस्य नाशः तत्त्वज्ञानम्, तत्पूर्वनष्टघटादेः सूक्ष्मावस्थारूपनाशस्य नाशस्तत्त्वज्ञानम्; अतः तादृशघटादेरपि नाशः । यथा प्रागभावनाशात्मकघटादेर्नाशः प्रागभावनाशः*—इति भिन्नः पाठो घपुस्तके ।

(२)—आवश्यकत्वेन तन्नाशस्यैवाज्ञानादिनाशत्वमास्ताम् इति गपुस्तके ।

(३)—तादृशदृश्यवत्क्षणान्तरेषूक्तक्षणादिक्षणत्रये तादृशदृश्यनाशं विना तादृशदृश्यात्यन्ताभावसत्त्वासम्भवात् तादृशक्षणत्रयाद्यक्षणे तादृशनाशस्योत्पत्तिर्वाच्यः—इति घपुस्तके ।

(४) ज्ञानतन्नाशयोरेव अतत्त्वज्ञानसंस्कारशब्देन शास्त्रे व्यवहारात् । तदन्यतत्संस्कारे मानाभावात् इति पाठो गपुस्तके ।

मात्वेनाज्ञाननिवर्तनसामर्थ्यात् । अतो(१) न लक्ष्यता-

न्यायरत्नावली ।

वात् तत्त्वज्ञानमेव तादृशदृश्यनाशः । एवं तत्त्वज्ञानस्य भ्रमनाशक-त्वपक्षेऽपि न भ्रमत्वम्, स्वस्य (२)स्वनाशकत्वासम्भवात् । स्वो-त्तरवृत्तिज्ञानादीनामेव ज्ञानादिनाशकत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा क्षणिकत्वापत्तेः ।

अथवा सन्तमससामान्यात्यन्ताभावः यथा बहुलालोकः तथा तादृशदृश्यसामान्यात्यन्ताभावः तत्त्वधीतन्नाशयोरन्यतरत् । (३)अत एव 'सन्तमसबहुलालोकाविव न युगपत् द्वैताद्वैत-दर्शने' इति विवरणदृष्टान्तस्वारस्यम् । एतेन नाशजनकत्वेनाभि-मता सामग्री (४)अत्यन्ताभावस्य व्याप्या । स च प्रतियोगिम-त्क्षणोत्तरक्षणे नाशोत्पत्तिं विनापि (५)सम्भवतीत्युक्तावपि न क्षतिः । अतो न लक्ष्यावच्छेदकामिति । निर्विकल्पकस्मरण-स्य प्रकृतोपयुक्तत्वात् तद्धेतुतया शुद्धे लक्षणाज्ञानस्य कल्पनाया अन्यत्रादृष्टत्वेन प्रकृतेऽनुपपत्तिर्नेत्यर्थः । उक्तकल्पनोपपत्तौ हेतु-

नारायणी ।

यो नियमः सोपि निर्धर्मितावच्छेदकबोधस्याङ्गीकारेण नास्तीत्याह— अत एवेति । निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दबोधस्याङ्गीकारादेवेत्यर्थः । लक्ष्यतेति । शक्यसम्बन्धितावच्छेदकं विना, सप्रकारकवृत्तिज्ञानस्यान्यत्र साधन-

(१) अत एव न लक्ष्यतेत्यादिनारायणीसम्मतः पाठः ।

(२) स्वनाश्यत्वासम्भवात् इति घपुस्तके ।

(३) अत एव इति नास्ति गपुस्तके ।

(४) स्वोत्तरकालत्वसम्बन्धेन अत्यन्ताभावस्य व्याप्या इति ।

(५) —सम्भवतीति तादृशनाशे स्वीकृतेपि तादृशात्यन्ताभावोपि स्वीकार्य एव, तस्य तद्व्यापकत्वात् । शक्यते च नाशकत्वाभिमतसामग्र्या एवात्यन्ताभावं प्रति क्षेमसाधा-रणकारणत्वं प्रयोजकरूपोऽखण्डधर्मो वा वक्तुम् । एवं शुद्धे लक्षणया ज्ञानस्य शुद्धस्मृतिहेतु-त्वं कल्प्यते अन्यथा शुद्धस्मृतेः प्रकृतोपयुक्ताया अनुपपत्तेरित्याह—अतो न लक्ष्यतावच्छे-दकामिति । इति पाठो घपुस्तकेऽधिकः ।

वच्छेदकमन्तरेण लक्षणानुपपत्तिः । प्रकृतवाक्यार्थानुकूलपदार्थोपस्थितेरेव शक्तिलक्षणासाध्यत्वात् ।

न्यायरत्नावली ।

माह—प्रकृतेति । वाक्यार्थानुकूलेति । वाक्यार्थानुभवजनकेत्यर्थः । साध्यत्वादिति । ज्ञानसाध्यत्वादित्यर्थः । शक्तिज्ञानप्रयोज्यसम्बन्ध्युपस्थितेः लक्षणात्वमते वाक्यार्थानुभवस्य लक्षणासाध्यत्वात् तज्जनकोपस्थितेरपि तदुक्तिसम्भवः ।

'ननु तत्त्वमसी'त्यादिवाक्यानां शाब्दधीजनकत्वं नोपपद्यते, तदादिपदानां कार्यत्वान्वितार्थशाब्दानुभवं प्रत्येव हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वात्। तथाहि—'तमानये'त्यादिवाक्यात् पित्राद्युच्चरितात् तदानयनं कार्यमित्यादिकमर्थं बुध्वा तदानयने प्रवृत्तस्य बालकस्य तदानयनरूपाञ्चेष्टामुपलभ्य तत्स्वरूपेण कार्येण तदनुकूलप्रवृत्तिमुक्तबाले अनुमाय तादृशप्रवृत्तिरूपकार्येण तत्कारणभूतां 'तदानयनं कार्य'मित्यादिबुद्धिमुक्तबालेऽनुमिनोति, ततस्तस्या बुद्धेरुपस्थितोक्तवाक्यजन्यतामनुमाय तदाद्येकैकपदस्यानयेत्यादिपदान्तरार्थघटितकार्यत्वघटितार्थशाब्दानुभवहेतुत्वं कल्प्यते । 'तमपसारये'त्यादावानयनादिकमविषयीकृत्य कार्यत्वं विषयीकृत्यैव तदादिपदार्थबुद्ध्युदयात् । लिङादिपदस्यापि कार्यरूपोऽर्थः 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ वेदे शक्त्या प्रतीयमानः का-

नारायणी ।

तया क्लृप्तस्य प्रकृते परित्यागे बीजं स्पष्टयति—प्रकृतेति । अभिमतवाक्यार्थधीप्रयोजकेत्यर्थः । शक्तीति । शक्तिलक्षणान्यतरज्ञानजन्यत्वात् । सप्रकारकशाब्दबोधानुकूलसप्रकारकोपस्थित्यर्थमेव सर्वत्र सधर्मके लक्षणाङ्गीक्रियते न स्वभावतः, प्रकृते निर्विकल्पकबोधस्यैवाङ्गीकारात्तदुपस्थितये शुद्ध एव लक्षणोचिता अतो वृत्तिज्ञानोपस्थित्योरपि सप्रकारकत्वेन सविषयकत्वेन चेति द्विधा कार्यकारणभावः कल्पनीय इति भावः । शक्तीत्यनेन लक्ष्यतावच्छेदकं विना लक्षणेव शक्यतावच्छेदकं विना शक्तिरपि वक्तुं शक्येति ज्ञाप्यते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

न्यायरत्नावली ।

र्यत्वघटित एव । 'ओदनकामः पचेत' इत्यादिलौकिकवाक्यस्थलिङादिना लक्षणया बोध्यमानं कार्यत्वघटितमेव, तद्विषयकधीविषयस्य तद्घटितपदार्थत्वात् । कार्यत्वविषयको यस्तदादिपदार्थस्य शाब्दबोधस्तत्त्वेनैव तदादिपदज्ञानकार्यता । यदि च 'फलिनो वृक्षास्तानानये'त्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे स्वातन्त्र्येण फलिवृक्षादेः विषयतेत्यानुभाविकम्, तदा तादृशकार्यकारणभावो न स्वीक्रियते, परन्तु घटकर्मत्वादिनिष्ठं यत् कार्यत्वविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन शाब्दबोधं प्रति 'घटः कर्मत्व'मित्यादिनिराकाङ्क्षपदाजन्यघटकर्मत्वाद्युपस्थिति(१)विशिष्टकार्यत्वाद्युपस्थितिः हेतुः । 'आनये'त्यादिपदे श्रूयमाणे 'घट'मित्यादिपदज्ञानं विनापि तादृशोपस्थितिमात्रेणोक्तसम्बन्धेन शाब्दबोधोत्पत्तेः 'घट'मित्यादिपदज्ञानस्य नोक्तधीहेतुत्वम् । (२)कार्यत्वविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेनानयनादिनिष्ठेन शाब्दबोधे 'आनयनं कार्य'मित्यादिनिराकाङ्क्षपदाजन्यकार्यत्वोपस्थितिविशिष्टानयनोपस्थितिर्हेतुः । एवं नीलघटकर्मत्वाद्युपस्थितेरपि हेतुत्वम् । पदजन्या तदन्या वा या या उपस्थितिः यादृशयादृशशाब्दबोधोपधायिका, तत्तदुपस्थितिपर्याप्तानां शक्तिविशेषाणामेव तादृशतादृशशाब्दहेतुतावच्छेदकत्वम्, न तु तादृशतादृशोपस्थितित्वानाम्, अतो नाननुगमगौरवे । तच्च हेतुत्वं व्यापारविधया । करणत्वं तु तादृशोपस्थितिजनकानां 'घट'मित्यादिपदानां तत्समानविषयकानामध्याहृतनामान्तराणां च विभिन्नशक्तिविशेषवत्त्वेनैव, पदज्ञानेऽध्याहृतनामान्तरे च एकस्याश्शक्तेस्स्वीकारे क्रियापदकारकपदयोरेकस्याप्यज्ञाने शाब्दबोधापत्तेः । कारकपदज्ञानकारकाध्याहारयोः

(१)—कर्मत्वाद्युपस्थितिर्हेतुः इति पाठो घपुस्तके शोधितो दृश्यते ।
(२) कार्यतानिरूपितोद्देश्यतेत्यादि पाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

न्यतरस्य च फलोपधायकत्वात्। (१)विभिन्नपदे शक्तिस्वीकारे च कारकपदक्रियापदयोः कारकपदक्रियाध्याहारयोः क्रियापदकारकाध्याहारयोर्वा मिलितयोरेव दण्डचक्रवत् फलोपधायकत्वान्नोक्तापत्तिः।

वस्तुतस्तु कारकपदक्रियापदकारकाध्याहाराक्रियाध्याहारेषु न शक्तिचतुष्टयं वाच्यम्। तथा चैकैव लाघवाच्छक्तिरस्तु। तस्या (२)एकस्या एव, घटत्वादेस्तत्तद्घटव्यक्तिष्विव क्रियाकारकपदयोः क्रियापदकारकाध्याहारयोः कारकपदाक्रियाध्याहारयोश्च पर्याप्तिस्वीकारात् तदुभयसत्त्वे तादृशशाब्दधीरिति। अथवा पर्याप्तिर्न प्रकृते निवेश्यते, तृणफूत्कारसंयोगादाविव क्रियाकारकपदमेलनादिषु त्रिषु एकस्या एव शक्तेः स्वीकारसम्भवात्, क्रियाकारकाध्याहारमेलनादिषु तदस्वीकारसम्भवाच्च। एवं च 'फलिनो वृक्षा' इत्युक्तवाक्ये वृक्षादेर्नान्वयधीः, प्रथमान्तपदस्य विधेयीभूतकृतिसाध्यत्वैकदेशकृतौ विशेषणतया सम्बोध्यतया वा स्वार्थबोधकत्वात्, 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ स्वर्गकामस्य कृत्या साध्यो याग इत्यादिशाब्दबोधात्। सम्बोध्यत्वं च प्रकृतवाक्यजन्यशाब्दधीमत्त्वेन तद्वाक्यवक्तुरिच्छाविषयत्वम्। प्रथमाविभक्त्यन्तचैत्रादिनामार्थे तस्यान्वयः। प्रकृते (३)तदन्वये निराकाङ्क्षत्वबाधौ। एवं चार्थान्तरशाब्दबोधस्य कार्यत्वोपस्थितिं विनाऽनुपपत्तेः तदुपस्थापकपदासमभिव्याहृतवाक्ये पदाजन्ययापि तदुपस्थित्यैव वाक्यार्थबुद्ध्युत्पा-

(१) विभिन्नशक्तिस्वीकारे इति पाठो घपुस्तके।

(२) तस्या एकस्यैव घटत्वादेस्तद्घटव्यक्तिष्विवेति सर्वत्र पाठः, तस्यायुक्तत्वमालोच्य शोधितोऽस्माभिः। अथवा एकस्य घटत्वादेः इति दृष्टान्ते योजनीयम्, तथात्वेपि एकस्या इत्यध्याहार्यमेव।

(३) प्रकृते त्वर्थान्वये निराकाङ्क्षत्वबाधाविति घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

दकत्वं न तां विनापि(१), शाब्दधीमात्रस्य कार्यत्वविषयत्वनियमात् तत्त्वमसीत्यादेः न ब्रह्ममात्रप्रमापकत्वसम्भव इति प्रभाकरानुयायिनो वदन्ति, तदसारम् । तदादिपदस्य हि न कार्यत्वघटितार्थशाब्दबोध एव हेतुत्वं कल्प्यते, 'स आगतः, स जीवती'त्यादौ कार्यत्वाविषयकशाब्दबोधस्यानुभाविकत्वेन कार्यत्वं विषयीकृत्यैव तदादि(२)बुद्ध्युदयादित्युक्तहेतोरसिद्धेः; किन्तु इतरान्वितार्थशाब्दबोधं प्रत्येव । तथा च शाब्दधीजननसामर्थ्यरूपा शक्तिः पदानामितरान्वितघटत्वादावेव, न तु कार्यत्वघटितघटत्वादौ ।

ननु, 'स आगत' इत्यादिवाक्यजन्यबोधात् न प्रवृत्तिः । कार्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वात् । तथा चोक्तरीत्या शाब्दानुभवहेतुत्वस्यान्वितार्थे ग्रहीतुमशक्यतया कथमुक्तहेतुतारूपशक्तिग्रह इति चेत्, शृणु । उक्तवाक्ये तदादिपदस्य भ्रातृपुत्रादिप्रियपरत्वस्यापि सम्भवात्, तदागमनज्ञानस्य सुखहेतुतया उक्तवाक्यार्थबोधादुत्पन्नसुखपुरुषस्य मुखस्मेरत्वेन कार्येण तत्कारणं सुखमनुमीयते, तेन तद्धेतुमुक्तवाक्यार्थज्ञानमनुमिनोतीति हेत्वन्तराभावस्य निश्चयात् । उक्तवाक्यस्य प्रियागमनधीपरत्वनिश्चयाच्च । ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदादिपदस्य बुद्धिस्थपुत्रादिरूपेतरान्वितं प्रति तादृशशक्तिर्निर्णीयते । एवं 'नायं सर्प' इति वाक्यस्थलेऽपि भयनिवृत्तिकार्यनिष्कम्पगात्रत्वादिलिङ्गकनिर्भयत्वाद्यनुमित्यादिप्रकारेण सर्पादिपदस्यान्वितसर्पत्वादौ शक्तिनिर्णयः ।

ननु, तथापि 'तत्त्वमसी'त्यादावनुपपत्तिः, अन्वितानुभावकत्वेन क्लृप्तस्य तदादिपदस्यानन्वितब्रह्मानुभावकत्वासम्भवादिति चेन्न । अन्वितेत्यस्य स्वघटितवाक्यतात्पर्यविषयार्थकत्वात् । तथा च यस्य पदस्य स्वघटितवाक्यतात्पर्यविषयो योऽर्थोऽन्वितोऽनन्वितो

(१) विनापीति घपुस्तके । (२) तदादिपदार्थबुद्ध्युदयादिति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

वा, तत्रैव तस्यानुभावकत्वम् । ननु 'तत्त्वमसी'त्यादौ सर्वपदानां लाक्षणिकत्वेनानुभावकत्वमनुपपन्नम् । अनुभावकत्वमेव हि अभिहितान्वयवादे अन्विताभिधानवादे च पदानां शक्तिः । तस्याश्च लाक्षणिकपदे(१) स्वीकारे मुख्यामुख्यपदविभागानुपपत्तिः । अथाभिहितान्वयवादे तादृशदोषाभावः, पदाभिहितपदार्थज्ञानस्यैवानुभावकत्वेन पदस्याननुभावकत्वात् ।

न चोक्तवादे पदानां संसर्गरूपवाक्यार्थलक्षकत्वस्वीकारात् लक्षणाज्ञानविधया पदज्ञानानामेवानुभावकत्वमिति वाच्यम् । वाक्यार्थे हि स्वरूपसती पदवाच्यसम्बन्धरूपा लक्षणोपयुज्यते, घटमित्यादिपदशक्यस्य घटत्वीयकर्मत्वादेः तत्प्रतियोगिकत्वरूपो यः सम्बन्धः तदाश्रयस्यैव दर्शनादिक्रियानिष्ठस्य निरूपकत्वादिसंसर्गस्योक्तकर्मत्वादिज्ञानानुभाव्यत्वात् । उक्तकर्मत्वाद्यप्रतियोगिकस्य निरूपकत्वस्य क्रियायामुक्तकर्मत्वादेस्संसर्गतया भाने औत्सर्गिकस्य स्वतः प्रमात्वस्य बाधापत्तेः । औत्सर्गिकस्वतःप्रमात्वं च दोषासहिताया ज्ञानसामान्यजनकसामग्र्याः व्यापिका प्रमोत्पत्तिरित्येवंरूपम् । (२)एवं च नोक्तलक्षणाधीः संसर्गशाब्दबोधे उपयुज्यते, न तरां तद्रूपेण पदज्ञानं हेतुरिति चेन्न । अभिहितान्वय इत्यस्य हि अयमर्थः—विभक्त्यन्तपदाभ्यां स्वार्थानुभवौ जन्येते, तादृशानुभवविषयत्वमेव पदार्थस्याभिहितत्वम् , तदुत्तरं तु तादृशानुभवाभ्यामेव विभक्त्यन्तपदार्थयोः संसर्गानुभवः, न तु पदेन, तथा च पदाभिहितयोरर्थयोरन्वयधीः, न तु विभक्त्यन्त(३)पदार्थयोर्मध्ये एकपदार्थान्वितस्यापरपदार्थस्य पदजन्यानुभव इति ।

अन्विताभिधानमित्यस्याप्ययमर्थः—एकपदस्य विभक्त्यन्त-

(१)—पदेऽपि स्वीकारे इति घपुस्तके ।
(२) एवं चोक्तलक्षणाधीः......न तद्रूपेण० इति पाठो घपुस्तके ।
(३)—पदयोर्मध्ये इति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

स्यार्थेनान्वितोऽन्यपदार्थः पदेनानुभाव्यते, न तु विभक्त्यन्तपदार्थमात्रमिति। तथा चाभिहितान्वयपक्षे विभक्त्यन्तप्रत्येकपदजन्यानुभवस्य वाक्यार्थधीहेतुत्वेन 'घटमानये'त्यादौ स्वीकारेण 'तत्त्वमसी'त्यादावपि निर्विकल्पकस्य तादृशस्य प्रकृतिप्रत्ययोभयतात्पर्यविषयार्थानुभवस्यावश्यकत्वेनोक्तदोषानवकाशात्(१)। घटमित्यादौ हि घटत्वकर्मत्वादिरूपोऽर्थः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधीयते। (२)तादृशाभिधायकत्वशक्तिसम्बन्धरूपघटादिपदस्य स्वार्थस्मारकत्वम्। अन्वितघटत्वानुभावकत्वमेव घटत्वेन घटपदस्य सम्बन्धः। अन्वितकर्मत्वानुभावकत्वमेव कर्मत्वस्य द्वितीयाविभक्तौ सम्बन्धः। कर्मत्वाद्यन्वयानुभावकत्वस्याभिहितकर्मत्वादावेव(३) स्वीकारेण पदेष्वस्वीकारात्। यदि त्वनुभावकत्वं न स्मारकसम्बन्धस्स्वीक्रियते, तदा घटादिपदस्य घटत्वादिस्मारकत्वं नोपपद्यते। न हि स्मरणानुकूलशक्तिरेव स्मार्यस्मारकयोस्सम्बन्धः स्मृतिप्रयोजकः, तथा स्वीकारेऽनुभवाविरोधात्। तादृशशक्त्यन्यस्य संयोगादेः सम्बन्धस्य हस्तिहस्तिपकादिनिष्ठस्य स्मृतिप्रयोजकस्य दृष्टत्वाच्च। उक्तानुभावकत्वान्यस्य उक्तशक्त्यन्यस्य सम्बन्धस्य च कल्पने गौरवम्।

ननु घटादिपदेषु घटत्वादिस्मारकत्वस्याभिहितान्वयपक्षे स्वीकारे--

अभिहितघटना यदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः।
परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलात् स्मृतियुग्ममेव पूर्वम्॥

इति संक्षेपशारीरकोक्तिविरोधः। घटना अन्वयः, परदृशि

(१)—दोषानपायादिति घपुस्तके।

(२) तादृशाभिधायकत्वरूपशक्तिसम्बन्धमादाय घटादिपदस्य स्वार्थस्मारकत्वम्। घटत्वान्वितानुभावकत्वमेव घटत्वस्य घटपदे सम्बन्ध इति घपुस्तके।

(३) कर्मत्वादेव इति गपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

शुद्धचितीत्यादिर्हि तदर्थः, इति चेन्न । पदपदस्य प्रत्ययान्तप्रकृतिपरत्वात् । तथा च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां जायमाना धीर्न स्मृतिः । घटत्वीयकर्मतामनुभवामीति शृणोमीति चानुभूयमानत्वात् । स्मृतिशक्तत्वान्यस्य स्मृतिप्रयोजकसम्बन्धस्यानुभावकत्वरूपस्यैव पदे वाच्यत्वाच्च । नापि प्रमाऽनुभवः, ज्ञातविषयकत्वात् । अतः स्मृतिसमः ।

ननु केवलेनापि प्रकृतिपदेन प्रत्ययपदेन च घटत्वादेः कर्मत्वादेरनुभव एवाभिहितान्वयपक्षे उत्पद्यते, न स्मृतिः । तथा च पदपदस्य कथं प्रत्ययान्तपरत्वमिति चेन्न ।

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिर्विद्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः ।
प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्तता ॥

इति संक्षेपशारीरकोक्त्या प्रकृतिप्रत्यययोः घटत्वाद्यन्वितानुभावकत्वस्यैवोक्तत्वात् । प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहिरिति । प्रकृतिप्रत्ययशब्दार्थयोः केवलयोः यस्संसर्गः तदन्यस्य पदार्थयोः संसर्गस्येत्यर्थः । विभक्त्यन्तपदार्थप्रतियोगिकसंसर्गस्येति यावत् । अभिहितसङ्गतिरिति । पदाभिहितार्थानुभाव्यतेत्यर्थः । अन्वितधियः प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थानुभवस्य । तद्भूतार्थाधिकरणीयवार्तिकोक्तपक्षाणां चरमत्वात्(१) अयमेव पक्षः प्रामाणिकः । तथाहि—

भावनैव हि वाक्यार्थः सर्वत्राख्यातवत्तया ।
अनेकगुणजात्यादिकारकार्थानुरञ्जिता ॥
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययार्थस्तु सेष्यते ।
कैश्चिदन्यैस्तु धात्वर्थः सामीप्येनोपकारतः ॥
अपरैस्समुदायार्थः तत एव हि गम्यते ।
पाकादौ यत्र दृष्टा सा भवत्यादौ तथैव च ॥

(१) चरमत्वादप्ययमेवेति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

इति वार्तिके । वाक्यार्थः वाक्यजन्यशाब्दधीमुख्यविशेष्यः । आख्यातत्वत्तया आख्यातसामान्यबोध्यत्वात् । प्रत्ययार्थः प्रत्ययमात्रवाच्यः । एवं धात्वर्थादिकं बोध्यम् । ततः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पचतीत्यादिस्थले आख्यातान्वये भावनान्वयः । पाक इत्यादिस्थले तद्व्यतिरेकेण भावनाव्यतिरेकः । भवत्यादौ सिद्धकर्तृक्रियावाचकधातौ । तदुक्तं वार्तिके—

सिद्धकर्तृक्रियायोगादाख्यातप्रत्यये सति ।
सामानाधिकरण्येन करोत्यर्थोऽवगम्यते ॥

इत्यर्थके । भावनामात्रं प्रत्ययगम्यमिति प्रथमपक्ष उक्तः, तत्र भावनेति कर्मत्वादेरुपलक्षणम् । तथा च प्रत्ययमात्रं कर्मत्वादिमात्रस्य वाचकम् । वाचकत्वं च अनुभावकत्वम् । शक्तिविषयकसंस्कारेणोद्बुद्धेन सहितादमादिपदात् कर्मत्वादेः प्रथमत एव शाब्दोऽनुभवः, न तु तत्स्मरणोत्तरम् । एवं घटादिपदादपि घटत्वादेस्तथा । तदस्मिन् पक्षे केवलघटत्वादेश्शाब्दानुभवस्याननुभवपराहतत्वात् द्वितीयतृतीयपक्षावुक्तौ । तत्र द्वितीयपक्षे प्रकृतेः प्राधान्येन मुख्यत्वात् कर्मत्वाद्यन्वितघटत्वाद्यनुभावकत्वम् , धातुपदस्य प्रकृतिमात्रपरत्वात् । सोऽयं पञ्चकं प्रातिपदिकार्थवादः । स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मत्वादिरूपस्य पञ्चकस्य प्रातिपदिकार्थस्य तन्मते स्वीकारात् । उक्तं च वैयाकरणैः—

वाचिका द्योतिका वा स्युर्द्वित्वादीनां विभक्तयः ।
स्याद्वा सङ्ख्यावतोऽर्थस्य समुदायोऽभिधायकः ॥ इति ॥

न तु तस्या घटत्वाद्यान्वितकर्मत्वाद्यनुभावकत्वम्, तस्यास्तद्वाचकत्वाव्यवहारात् । यन्मुख्यविशेष्यकशाब्दबोधानुकूलशक्तिमत्त्वं यत्पदे तिष्ठति, तत्रैव तद्वाचकत्वव्यवहारात् । कर्मत्वादिप्रकारकघटत्वविशेष्यक एव शाब्दबोधे घटपदस्य शक्तत्वात्तद्वाचकत्व-

न्यायरत्नावली ।

व्यवहारः । तार्किकादीनामपि सम्मतमेवैतत् । घटत्वादिवाचकत्वस्य घटादिपदे (१)तैरस्वीकारात् । (२)शक्तिज्ञानस्य कारणत्वे घटत्वानुभवानुकूलशक्तिमत्त्वेनैवेत्यन्यत् । अस्मिन् (३) पक्षे करणत्वविशिष्टं दधि विधीयते, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुया' दित्यत्रेति शास्त्रदीपिकाद्युक्तिः । तदत्रापि पक्षे कर्मत्वादेर्विशेष्यत्वेन बोधस्य सर्वानुभवाविरुद्धस्य बाधात्तृतीयः पक्ष उक्तः । तत्र घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिविषयकशाब्दानुभवे प्रकृतिपदोत्तरत्वविशिष्टप्रत्ययपदस्य कारणताग्राहकमानेन विशेषणीभूतप्रकृतेरपि कारणत्वग्रहात् घटत्वाद्यन्वितविषयकशाब्दत्वेन घटादिपदकार्यता । अमादिपदस्य तु प्रकृत्युत्तरत्वविशिष्टत्वेन रूपेण घटत्वादिविशिष्टकर्मत्वादिशाब्दबोध इवाम्त्वादिकेवलरूपेणान्वितकर्मत्वादिशाब्दत्वावच्छिन्ने कारणत्वम् । द्वितीयपक्षे प्रत्ययः पूर्ववृत्तितारूपेण सामीप्यसम्बन्धेन प्रकृतिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वात् प्रकृतेरुपकारकः । न तु कारणम् । तस्य कारणतायामुपाधित्वेन दण्डत्वादेरिव विशेषणत्वस्यास्वीकारात् । तृतीयपक्षे प्रकृतिरुत्तरवृत्तितारूपेण सामीप्यसम्बन्धेन प्रत्ययनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वात् प्रत्ययस्योपकारिका । विशेषणत्वस्वीकारात् ज्ञायमानलिङ्गमिव कारणमपीति भावः । तस्मात् केवलस्य घटत्वादेः स्मृतिरेव नानुभवः । घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादेस्तु न स्मृतिः नापि प्रमानुभवः, तस्य 'घटं पश्ये'त्यादिवाक्यार्थधीपूर्वमपि ज्ञातत्वेनाज्ञातविषयकत्वघटितप्रमात्वस्याभावात् । दर्शनादेर्घटत्वादिकर्मत्वेनाज्ञातत्वेऽपि घटत्वादेः कर्मत्वादिमात्रमुक्तवाक्यं विनापि ज्ञायत एव । अतो 'घटं पश्ये'ति प्रत्ययान्तपदाभ्यां ज्ञातविषयकत्वेन स्मृतिसममनुभवद्वयं जन्यते ।

(१) तैः स्वीकारात् इति घपुस्तके तैरपि स्वीकारादिति चपुस्तके ।
(२) शक्तिज्ञानस्य तु कारणत्वमिति घचपुस्तकयोः ।
(३) अस्मिन्नेव पक्षे इति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

अन्विताभिधानपक्षे तु तयोर्घटत्वीयकर्मत्वाद्य(१)नुभावकत्वस्वीकारात्तदेव सम्बन्धं पुरस्कृत्य घटत्वकर्मत्वादेर्दर्शनाद्यन्वितप्रत्ययार्थस्य च स्मृतिद्वयमेव ताभ्यां जन्यते । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां हि तादृशस्मृतिशक्तत्वं केवलघटत्वादिस्मृतिशक्तत्वमुक्तान्वयानुभावकत्वं वा सम्बन्धं पुरस्कृत्य घटत्वकर्मतात्वयोः स्मृतिद्वयम् । तेन च घटत्वीयकर्मतास्मृतिः । कर्मत्वस्याखण्डशक्तिरूपत्वे तु तस्यैव(२)स्मृतिः। अतः प्रत्ययान्तपदघटकाभ्यां प्रत्येकपदाभ्यां प्रयुक्तत्वादन्वितकर्मतास्मृतिः प्रत्ययान्तपदजन्येति व्यवह्रियते ।

नचाभिहितान्वयपक्षे अन्विताभिधानपक्षे च प्रथमत एव घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादिस्मृतिसम्भवात्, तया च यथामतं शाब्दधीसम्भवात् तत्पूर्वस्मृतिस्वीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । अन्वितकर्मतानुभावकतात्वादिरूपेण उक्तानुभावकत्वरूपशक्तिज्ञानं नोक्तकर्मत्वादिशाब्दधीहेतुः, गौरवात् ; किन्तु घटत्वानुभावकतात्वकर्मत्वानुभावकतात्वादिरूपेण । तथा चानुभावकत्वरूपशक्तेः यदीयतया ग्रहणं यत्र पदे भवति, ततस्तस्यैव स्मरणादाद्यपक्षे स्मृतिद्वयव्यवधानेन द्वितीयपक्षे स्मृतित्रयव्यवधानेन उक्तशाब्दधीः । अत एव 'घटमानये'त्यादौ घटादेर्लक्षणया शाब्दधीः शक्यस्मृतिजन्या, शक्यस्मृतेरेव लक्षणात्वात् । 'घटेन जलमाहरे'त्यादौ तु घटत्वादेरेव जलाहरणादौ करणत्वेन शाब्दधीः । अत एव 'व्रीहिभिर्यजेते'त्यादिश्रुतौ व्रीहित्वादेरेव करणत्वेन शाब्दधीः, करणीभूतव्यक्तिपरिच्छेदद्वारा जातिगुणादेरपि करणतासम्भवात् । 'गोमयैः पचति, काष्ठैः पचती'त्यादौ परम्परयापि करणत्वव्यवहारात् । एवं च 'घट'मित्यादिपदजन्यं ज्ञानं घटत्वकर्मतादेराद्पक्षे शाब्दधी-

(१)—कर्मत्वाद्यन्वयानुभावकत्वेति चपुस्तके ।

(२) तस्यैव प्रथमतः स्मृतिरिति पाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

जनकम्, तदन्वयस्य द्वितीयपक्षे, तथापि 'घट'मिति पदं न घटत्वादिशक्तमुच्यते, 'घटे'सस्यैव कर्मत्वकरणत्वादिरूपघटत्वान्वितमात्रं प्रत्यनुभावकत्वात् । उद्बोधकविधया स्वजन्यां स्मृतिं द्वारीकृत्य हि पदज्ञानस्य शाब्दबोधे कारणत्वम् । तच्च यद्रूपविशिष्टपदविशेष्यकजातिरूपार्थशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता, तद्रूपविशिष्टपदज्ञानत्वेनैव । तच्च रूपं घट इतिपदत्वम्, घट इति पदविशेष्यकस्यैव घटत्वशक्तिज्ञानस्य लाघवेन घटत्वान्वितविषयकशाब्दधीत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमपक्षे, घटत्वान्वितप्रतियोगिकान्वयशाब्दधीत्वावच्छिन्नं प्रति द्वितीयपक्षे हेतुत्वात् । द्वितीयाविभक्त्यादिविशेष्यकस्यैव (१)कर्मत्वादिशक्तिज्ञानस्यान्वितकर्मत्वादिशाब्दधीत्वावच्छिन्नं प्रति प्रथमपक्षे, कर्मत्वाद्यन्वयशाब्दधीत्वावच्छिन्नं प्रति द्वितीयपक्षे हेतुत्वात् । अत एव 'घटत्वशक्तं घटपद'मित्यादि मीमांसकानां व्यवहारः । यत्पदस्य यच्छक्तत्वज्ञानत्वेन हेतुता, तच्छक्तत्वेनैव तत्पदस्य व्यवहारात् ।

वस्तुतस्तु 'अभिहितघटने'त्युक्तवाक्यस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमधिकृत्योक्तत्वात् तत्रैव तत्त्वम्पदयोः स्मृतिसमधीद्वयजनकत्वम् । तादृशधीद्वयस्य निर्विकल्पकत्वात्, पदार्थमात्रविषयकत्वेन पदार्थस्य च सत्यादिवाक्येन पूर्वं ज्ञातत्वात् स्मृतिसमत्वम् । न चोक्तपदाभ्यां प्रत्येकं शाब्दबोधजनने मानाभाव इति वाच्यम् ।

प्रातिपदिकान्यनतिरिक्तविषयाणि
प्राह भगवान् प्रथमशब्दितविभक्त्या ।
पाणिनिरतस्सकलतर्कसमयज्ञो
वष्टि वचसोरनातिरिक्तविषयत्वम् ॥

इति संक्षेपशारीरकोक्त्या तथा लाभात् । अत एव 'संसर्गा

(१) कर्मत्वादिः शक्तिज्ञानान्वितकर्मत्वादीति पाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

विषयकप्रमाजनकत्वे सत्यपर्यायशब्दत्व'मिति अखण्डार्थकत्वलक्षणे घटः कलश इत्यादि वारणायापर्यायशब्दत्वमित्युक्तमित्यद्वैतसिद्धावुक्तम् ।

किञ्च अभिहितान्वयरक्षार्थमेव प्रत्ययान्तपदमात्रजन्यानुभवोऽवश्यं वाच्यः । अभिहितान्वये हि प्रत्ययान्तप्रकृतिपदमात्रधीजनितेन शाब्दानुभवेन जनितः प्रत्ययान्तपदद्वयार्थशाब्दानुभवः । प्रत्ययान्तपदाभ्यां स्वजन्यस्मृतिद्वारा एकस्यैव शाब्दानुभवस्य स्वीकारे (१)जन्यजनकभावापन्नयोरनुभवयोरसम्भवः । तथा च तत्त्वमसीतिवाक्यस्थपदयोरेव स्मृतिसमधीद्वयहेतुत्वात् घटत्व(२)कर्मत्वादिबोधस्याज्ञातविषयकत्वेऽपि न क्षतिः । (३)आद्यपक्षे घटत्वाद्यन्वितकर्मत्वादिशाब्दज्ञानस्य तादृशकर्मत्वाद्यन्वितशाब्दधीत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वेपि घटादिपदस्यापि घटत्वाद्यन्वितानुभावकत्वात्(४) ।

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थपदानां लाक्षणिकानामपि प्रत्ययान्तपदतात्पर्यविषयत्वानुभावकत्वात् , तादृशविषयशक्तत्वापत्त्या मुख्यामुख्यपदविभागानुपपत्तिर्दोष इति चेन्न । लक्ष्यार्थशाब्दधीस्थले लक्षणाया एव तादृशधीहेतुत्वात् , लक्षकपदज्ञानस्य (५)हेतुत्वे मानाभावः । तस्याश्शाब्दत्वं तु शब्दाजन्यत्वेऽपि शब्दप्रयोज्यत्वादेव । अन्यथा भट्टमतेऽपि महावाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दत्वानुपपत्तेः । यन्मते हि लक्षणाज्ञानं कारणम्, तन्मते गङ्गादिपदविशेष्यकस्य तीरादिसम्बन्धिप्रवाहशक्तत्वज्ञानस्य

(१) स्वीकारे तु कार्यकारणभावापन्नयोरनुभवयोरसम्भव इति घपुस्तके ।
(२) घटत्वान्वितकर्मत्वादीति घपुस्तके ।
(३) तस्मादाद्यपक्षे इति घपुस्तके ।
(४) घटत्वाद्यन्वितानुभावकत्वात्, तत्त्वमस्यादिवाक्येत्यादि पाठो घपुस्तके ।
(५) तद्धेतुत्वे इति घपुस्तके ।

तीरस्मृतिहेतुत्वात्तस्य तद्द्वारा तीरशाब्दधीहेतुत्वसम्भवः । प्रवाहशक्तत्वप्रकारकगङ्गादिपदज्ञानजन्यप्रवाहस्मृतिजन्यतीरस्मृतिरूपलक्षणाया एव तीरशाब्दधीहेतुत्वमिति प्राचीनतार्किकमीमांसकादिमते तु तादृशस्मृतौ पदज्ञानस्य हेतुत्वे न मानमस्ति । गङ्गापदज्ञानस्य तादृशज्ञानत्वेनोद्बोधकविधया कारणत्वस्य गङ्गापदशक्तिज्ञानसंस्कारजन्यस्मृतिं प्रत्येव क्लृप्तत्वेन तीरादिशाब्दधीजनकस्मृतिं प्रत्यक्लृप्तत्वात् ।

न चैवं शक्यस्मृत्यैव शक्यार्थशाब्दबुद्धेः सम्भवात् तादृशस्मृतावेव पदज्ञानं हेतुरस्तु, न तूक्तशाब्दबुद्धाविति वाच्यम् । शक्तिग्रहकाले प्रवृत्त्यनुमितशाब्दबोधं प्रति पदज्ञानस्य हेतुतां कल्पयित्वा तस्यास्साक्षादसम्भवेन तदुपपादकतया शक्यस्मृतिद्वारकत्वस्य क्लृप्तयोक्तस्मृतेः कारणत्वमादाय पदज्ञानकारणत्वस्येदानीं त्यागे उपजीव्यविरोधापत्तेः । शक्यार्थशाब्दधीहेतुधीविषयत्वस्यैव पदे (१)शक्यसम्बन्धरूपत्वेन तत्र तस्याक्लृप्तत्वे सम्बन्धिज्ञानविधया पदज्ञानजन्यायाः शक्यस्मृतेरसम्भवाच्च । लक्ष्यशाब्दधीस्थले तु प्रवृत्त्यनुमितया तया स्वकारणतया न पदं कल्प्यते, किन्तु तादृशलक्षणैव । (२)अतश्च पदं न लक्ष्यस्यानुभावकमिति न तत् शक्तम्, ततश्च लक्ष्यार्थं प्रत्यमुख्यमेवेति न मुख्यामुख्यपदविभागानुपपत्तिः । एवं च तत्त्वमस्यादिवाक्ये सर्वपदलाक्षणिकत्वेऽपि 'लाक्षणिकं नानुभावक'मिति सिद्धान्तस्य न भङ्गः, तत्त्वमादिपदानामनुभावकत्वास्वीकारात् । उक्तपदज्ञानजन्यशक्योपस्थितिमूलकलक्ष्योपस्थितेरेवानुभावकत्वस्वीकारात् ।

न चैवं भट्टमते पदाध्याहारनियमो न स्यात्, सर्वपदलाक्षणिकस्थले शाब्दबोधस्य पदाजन्यत्ववत् शाब्दबोधहेतुस्मृतेः पदा-

(१) शक्तिसम्बन्धेति गपुस्तके । (२) अत एव पदमित्यादिपाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

जन्यत्वसम्भवादिति वाच्यम् ; पदप्रयोज्यस्मृतेस्तदजन्यस्मृतिसह कारेण शाब्दबुद्ध्यनुपधायकत्वेन द्वारमित्यत्र श्रुते पिधेहीति पद स्यावश्यकल्प्यत्वात् । (१)शाब्दीतिन्यायेन श्रुतशब्दस्य शब्देनैवा काङ्क्षापूरणात् । अत एव यत्र पदं किमपि न श्रूयते, तत्र न पदा ध्याहारः, यथा—

पश्यतः श्वेतिमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ।

इति वाक्याधिकरणे भट्टैरुक्तम् । तच्च न्यायरत्नाकरे व्या ख्यातम् । अश्वत्वाद्यनुपहितं श्वेतत्वं पश्यन् तस्मिन् प्रदेशे हेषा शब्देनाश्वं खुरशब्देन गमनञ्चानुमिमानोऽनुपलब्धिप्रमाणेन तत्प्रदेशे श्वेतत्वाद्यन्वययोग्यवस्त्वन्तरस्याभावं जानन् पुरुषः क ल्पयति 'श्वेतत्वादीनामन्यान्वयसाकाङ्क्षाणां मिथोऽन्वयं विना नुपपन्नत्वधीसहकृतं साकाङ्क्षत्वयोग्यत्वसन्निधिसहकृतं च श्वेतत्वा दीनां ज्ञानं तेषां मिथोऽन्वयधीकरण'मिति । न च घटमानये त्यादौ पदानामेकवाक्यताज्ञानस्यार्थज्ञानसहकारितया क्लृप्तत्वा तदभावेऽर्थज्ञानस्य शाब्दबुध्युपधायकत्वासम्भवात् 'श्वेतोऽश्वो धावती'ति वाक्यमेव तत्र कल्प्यते, न तु तादृशस्यार्थज्ञानस्य शा ब्दधीकारणत्वमिति वाच्यम् । नानावर्णघटितपदानां कल्पनापे क्षया एकस्यानुपपत्तिज्ञानस्यैव कल्पनाया लघुत्वात् । मीमांसक मते हि वर्णानां नित्यत्वात् घकारोत्तरटकारत्वं न घटपदत्वम् किन्तु घज्ञानोत्तरज्ञेयटत्वम् । तथा च वर्णसमसङ्ख्याकज्ञानानां पदघटकत्वात् पदसमसङ्ख्याकज्ञानानां च वाक्यघटकत्वात् अनुप पत्तिज्ञानस्य चैकत्वात् तदपेक्षया तस्य लघुत्वं स्पष्टम् । सम्भ

(१) शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायेन ।

न्यायरत्नावली ।

वति च श्वेतत्वं तद्देशे दृश्यमानमश्वान्यासंसर्गित्वेन प्रतीयमानमश्वसंसर्गित्वं विनानुपपन्नमिति धीः । एवं धावनेऽप्यनुपपत्तिर्बोध्या । तस्माद्यत्र गवाश्वादिमत्त्वेन सम्भाविते देशे श्वेतत्वं दृश्यते, तत्रैव पदानि कल्पयित्वा तदेकवाक्यताज्ञानात् शाब्दधीः स्वीक्रियते । तदभावे तु तत्र न भवत्येव सा । भवन्त्यपि वा 'गौरश्वो वा श्वेतो धावती'ति संशयात्मिका, विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यधीवत् ।

न चैवं 'श्वेतोऽश्वो धावती'ति धीरर्थापत्तिरेव, न शाब्दधीरिति वाच्यम् । पदज्ञानस्य पदार्थप्रमायामेवोपक्षीणत्वेन साकाङ्क्षयोग्यासन्नार्थज्ञानस्यैव श्रूयमाणपदस्थले वाक्यार्थशाब्दधीकरणत्वेन क्लृप्ततया शाब्दधीत्वस्यापि तस्यां सिद्धत्वात् । मीमांसकमते गुणे जात्यस्वीकारेण शाब्दत्वार्थापत्तित्वादीनामखण्डोपाधित्वाद्विषयताविशेषरूपत्वाद्वा साङ्कर्यस्यादोषत्वात् । अथवा अश्वान्यद्रव्यवृत्तित्वबाधधीसहकृता द्रव्यवृत्तित्वशाब्दधीसामग्री अश्वद्रव्यवृत्तित्वशाब्दधियं जनयति । इतरबाधधीसहकृतसामान्यसामग्र्या विशेषरूपेण ज्ञानजनकत्वात् । तथा च तादृशज्ञानं शाब्दधीरेव, नार्थापत्तिः । प्राचीनमते तु सामान्यसामग्री सामान्यरूपेणैव ज्ञानजनिका, न त्वितरबाधसहकृतापि विशेषरूपेण । विशेषरूपं विनाऽनुपपत्तिधीस्तु विशेषरूपेणैव । सर्वमते विशेषरूपेणैव धीजनिकेत्याशयेन न्यायरत्नाकरेऽनुपपत्तिज्ञानानुसरणम् । तस्मादुक्तार्थज्ञानं शाब्दसामान्ये करणम् । विशेषकरणं तु पदैकवाक्यत्वज्ञानादिरूपमेकम्, तत्र कार्यतावच्छेदकं तदुत्तरशाब्दधीत्वम्; अपरमनुपपत्तिज्ञानादिकम्, तत्कार्यतावच्छेदकं तदुत्तरशाब्दधीत्वम् । अत एव प्राभाकरमतेऽपि घटमित्यादिपदं विना घटकर्मत्वाद्यर्थाध्याहारादपि शाब्दधीः स्वीक्रियते, परन्तु आनयेत्यादिपदधीसहकृतात् । एवं

न्यायरत्नावली।

तदर्थाध्याहारादपि तदर्थशाब्दधीः घटमित्यादिपदधीमहकृतादिति बोध्यम् । उक्ताधिकरणे भाष्येऽप्युक्तम्—'अन्तरेणापि पदं शुक्लत्वादेरन्वयधी'रिति। यदि तु 'लाक्षणिकमननुभावक'मिति वृद्धोक्तेः लाक्षणिकपदं स्वजन्यया स्मृत्या नानुभावकमित्यर्थकत्वात् स्वजन्यशक्यस्मृतिजन्यया लक्ष्यस्मृत्या लाक्षणिकस्यानुभावकत्वं स्वीक्रियते एव, तथापि न तस्य लक्ष्यार्थशक्तत्वम् । स्वजन्यशक्यस्मृतिमात्रद्वारकानुभावकत्वस्यैव शक्तित्वात् । अत एव मुख्यामुख्यविभागोऽपि नानुपपन्न इति चिन्त्यते, तदापि न क्षतिः ।

वस्तुतस्तु सत्यत्वादिविशिष्टशक्तपदस्य(१) सत्यत्वाद्युपलक्षितविशेष्यमात्रेऽपि शक्तिसत्त्वात्तस्य तदनुभावकत्वेऽपि न लाक्षणिकस्यानुभावकत्वापत्तिः । शक्त्यैवानुभावकत्वेन तत्र तस्य लाक्षणिकत्वाभावात् । प्रत्याख्यातं च पूर्वमस्माभिस्तस्य लाक्षणिकत्वम् । ननु गङ्गादिपदज्ञानस्य गङ्गात्वान्वितशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं न युक्तम् । तादृशशाब्दत्वं हि गङ्गात्वप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वम् । तथा च उक्तप्रकारताशालिशाब्दत्वेनैव तत्कार्यत्वमुचितम् । एवमन्विताभिधानपक्षे गङ्गात्वान्वितप्रतियोगिकान्वयशाब्दत्वेन गङ्गात्वप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयताशालिशाब्दत्वे पर्यवसितेन न तत्कार्यत्वं युक्तम्, किन्तु गङ्गात्वप्रकारताशालिशाब्दत्वेन, लाघवात् इति चेन्न। गङ्गात्वाद्यन्वयनिष्ठसांसर्गिकविषयताया गङ्गादिपदज्ञानकार्यतावच्छेदककुक्षावप्रवेशे आकस्मिकतापत्तेः ।

न च 'गङ्गा'मित्यादिपदज्ञानस्य गङ्गात्वान्वितकर्मत्वादिशाब्दधीकरणत्वमवश्यं वाच्यम्, अन्यथा 'अमू गङ्गे'त्यादिज्ञानादपि तदापत्तेः, तथा च तादृशविषयतायास्तादृशकारणनियम्यत्वे-

(१)—पदस्य केवलविशेष्यांशेपि शक्तेः सत्त्वात्तदनुभावकत्वेपि इतिपाठो घपुस्तके।

न्यायरत्नावली।

नाकस्मिकत्वाभावात् गङ्गादिपदज्ञानस्योक्तहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। तथा सति गङ्गात्वप्रकारताशालिशाब्दत्वस्यापि तत्कार्यतावच्छेदकत्वस्य लोपापत्तेः। परामर्शत्वादेरनुमित्यादिकारणतावच्छेदकस्य घटकतया व्याप्तिज्ञानत्वादेरिव 'गङ्गा'मितिपदज्ञानत्वरूपशाब्दधीकारणतावच्छेदकस्य घटकतया 'गङ्गे'तिपदज्ञानत्वस्यान्यथासिद्धत्वात्। अथ स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राचीनमते वह्निव्याप्तिज्ञानत्वादिना वह्न्यनुमिताविव गङ्गादिपदज्ञानत्वेन गङ्गात्वप्रकारकशाब्दबोधे हेतुत्वम्, तर्हि गङ्गात्वप्रकारतानिरूपितसांसर्गिकविषयताकशाब्दत्वेनैव तत्कार्यत्वं युक्तम्। तद्रूपेणैवान्वयव्यतिरेकज्ञानात्। 'गङ्गां गङ्गया गङ्गायै' इत्यादौ हि तादृशबोधस्यान्वये हि गङ्गापदस्यावश्यमन्वयः, तत्पदाभावेऽवश्यं (१)बोधाभावः। यत्तु गङ्गापदज्ञानत्वेन गङ्गात्वप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नेऽपि न कारणत्वमिति। तन्न। गङ्गादिपदमात्रज्ञानादपि गङ्गात्वादिस्मृतिदर्शनेन स्मार्यस्मारकसम्बन्धस्य स्मार्यानुभावकत्वरूपस्यावश्यकत्वात्।

न च 'गङ्गा'मित्यस्य स्वजन्यां गङ्गात्वकर्मत्वोपस्थितिं द्वारीकृत्य गङ्गात्वान्वितकर्मत्वशाब्दधीहेतुत्वस्यास्वीकारे 'गङ्गा कर्मत्व'मित्यादिपदजन्योपस्थितिसहितात् 'गङ्गे'तिपदज्ञानादपि शाब्दबोधापत्त्या तादृशहेतुत्वमावश्यकम्, तथा च 'गङ्गा'मित्यादेरेव शाब्दधीहेतुस्मृतिहेतुत्वसम्भवात् 'गङ्गे'त्यादेस्तन्नावश्यकम्, शाब्दबोधाधीहेतुस्मृतिहेतुत्वं तु तादृशशाब्दधीहेतुगङ्गामित्यानुपधायकगङ्गात्वादिस्मृतिहेतुत्वं तु तादृशशाब्दधीहेतुगङ्गामित्यानुपधायकगङ्गात्वादिस्मृतिहेतुत्वं

(1) तादृशबोधाभाव इति घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

गङ्गात्वादिस्मृतिहेतुत्वे गौरवात्, गङ्गात्वानुभावकत्वस्यैव उक्तघटकत्वस्थले निवेशनेन व्याप्तिज्ञानदृष्टान्तस्योक्तत्वेन च उक्तहेतुत्वौचित्येन गङ्गादिपदस्यानुभावकत्वे सिद्धेऽनुभावकघटकत्वापेक्षया लघोरनुभावकत्वस्यैव प्रयोजकताया युक्तत्वात् । गङ्गापदस्यानुभावकत्वकल्पनापेक्षयाऽनुभावकघटकत्वघटकानां विशेषणविशेष्यभावस्याविनिगम्यत्वेन स्मृतिं प्रति नानाहेतुत्वानां गुरुतररूपैः कल्पने महागौरवात् । अत एव गङ्गात्वानुभावकत्वविषयकसंस्कारत्वेन(१) शाब्दधीहेतुस्मृतिहेतुत्वम्, न तु गङ्गानुभावकत्वसंस्कारत्वेन, गौरवात् । अतश्च शाब्दबोधोऽपि गङ्गात्वान्वितस्यैव कर्मत्वादेः शक्त्या, न तु गङ्गान्वितकर्मत्वादेरित्याकृत्यधिकरणे स्थितम् ।

किञ्च त्वदुक्तरीत्यापि विनिगमनाभावात् गङ्गापदोत्तराम्पदपूर्वगङ्गापदत्वेनापि ज्ञानं गङ्गात्वकर्मताशाब्दधीहेतुरिति वाच्यम् । तथा च शक्तिज्ञानतज्जन्यसंस्कारयोर्गङ्गात्वानुभावकत्वप्रकारकगङ्गादिपदविशेष्यकत्वेनैव हेतुतास्तु, अन्वितकर्मत्वादेरिव अम्पदपूर्वत्वादेरपि उक्तहेतुतावच्छेदकशरीरे निवेशे गौरवात् । अम्पदपूर्वगङ्गापदज्ञानत्वावच्छिन्नाया गङ्गात्वान्वितकर्मत्वादिशाब्दबोधत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया एव गङ्गापदज्ञाने गङ्गात्वानुभावकतात्वेन भानसम्भवात् । एवं च गङ्गापदत्वेन रूपेण गङ्गात्वं प्रत्यनुभावकत्वरूपसम्बन्धग्रहात् तेन रूपेण तज्ज्ञानस्य तत्स्मृतिहेतुत्वात् तेनैव रूपेण तज्ज्ञानस्य गङ्गात्वान्वितविषयकशाब्दधीहेतुत्वम्, व्यापारजनकतावच्छेदकत्वेन उपस्थितस्यैव फलजनकतावच्छेदकत्वौचित्यात् । तादृशहेतुत्वनिरूपितजन्यतापि गङ्गात्वान्वितशाब्दत्वेन, न तु तदन्वितकर्मतादिशाब्दत्वेन, गङ्गा-

(१)—संस्कारत्वेनैव इति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

त्वान्वितकरणत्वादिशाब्दासङ्ग्रहात् । नापि गङ्गात्वशाब्दत्वेन, 'गङ्गा'मित्यादेः गङ्गात्वकर्मताशाब्दधीहेतुताया आवश्यकत्वेनोक्तत्वात् । 'यद्विशेषयोः कार्यकारणत्वं क्लृप्तं तत्सामान्ययोरपी'ति न्यायेन सामान्यतो हेतुत्वे वाच्ये विशेषरूपकर्मतादित्यागेऽपि (१)तदन्वयांशस्य त्यागायोगात् । अन्यथा गङ्गात्वान्वयशाब्दत्वावच्छिन्नाभावस्य गङ्गामितिपदज्ञानत्वगङ्गयेत्यादिपदज्ञानत्वरूपविशेषकारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकूटप्रयुक्तत्वे गौरवात् ।

अत एव वह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य परामर्शाभावकूटप्रयुक्तत्वे गौरवात् वह्निव्याप्तिज्ञानत्वेनैव वह्न्यनुमितिहेतुता । अपि च गङ्गात्वविषयता नोक्तकार्यतावच्छेदिका, अज्ञातार्थविषयताया एव मीमांसकमते प्रमाणप्रयुक्तत्वस्वीकारात् । प्रमाणकार्यतावच्छेदकत्वस्यैव प्रकृते प्रमाणप्रयुक्तरूपत्वात् । पदार्थमात्रस्य शाब्दबोधात् पूर्वमुपस्थितत्वादज्ञातत्वाभावेन पदार्थयोरन्वयस्यैवाज्ञातत्वेन तद्विषयताया एव तादृशजन्यतावच्छेदकत्वस्यौचित्यात् । अत एव वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानादिजन्यतापि वह्न्यादिसम्बन्धविषयकानुमितित्वादिनैव । ननु कर्मत्वादिकारकं गङ्गात्वाद्यन्वितमिति ज्ञानस्य गङ्गामित्यादिशब्दजन्यशाब्दधीपूर्वं सत्त्वेन गङ्गात्वाद्यन्वयोऽपि नाज्ञात इति चेन्न । तादृशज्ञानस्योक्तधीपूर्वं (२)सत्त्वानियमेन तादृशसत्त्वाभावकाले गङ्गादिपदज्ञानस्याज्ञातान्वयविषयताप्रयोजकत्वानपायात् । कस्याञ्चित् क्रियायां 'कर्मता गङ्गात्वीया' इति ज्ञानस्योक्तशाब्दधीपूर्वं सत्त्वनियमस्त्वसम्भवी । अत एव 'स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्त' इत्यपि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थलाभिप्रायेण पूर्वं व्याख्यातम् । गङ्गात्वादिपदार्थमात्रं त्ववश्यं शाब्दधीमद्भिः सर्वैः पुरुषैः पूर्वं ज्ञातमिति विशेषात् ।

(१) तदन्यरूपान्वयांशस्येति घपुस्तके । (२)—सत्त्वान्नियमेनेति गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

किञ्च मीमांसकमते जातेस्संस्थानव्यङ्ग्यतास्वीकारेण गुणकर्मणोरवयवसंयोगविशेषरूपसंस्थानाभावेन तयोर्जात्यस्वीकारेण शाब्दत्वानुमितित्वादेर्ज्ञानगतस्याखण्डस्य धर्मस्यैकस्मिन् ज्ञाने साङ्कर्ये बाधकाभावः। तथा च स्मृत्यनुमितिशाब्दबोधादिसामग्रीणां दैववशेन मेलने सम्पन्ने स्मृतित्वानुमितित्वशाब्दत्वविशिष्टमेकमेव ज्ञानं स्वीक्रियते । एवञ्च 'गङ्गये'त्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे अनुमित्यादिधीसामग्रीबलाद (१)पूर्वं पर्वतवह्निसंयोगादिभानेऽपि 'तादृशसंयोगं शाब्दयामी'ति प्रत्ययाभावात् तादृशप्रत्यये तादृशसंयोगविषयकत्वावच्छिन्नशाब्दत्वं विषयो वाच्यः । तादृशशाब्दत्वे प्रयोजकं पदज्ञानादिकमेवेति तादृशसंयोगादिबोधकपदज्ञानाभावकाले न तादृशशाब्दत्वविशिष्टोत्पत्तिः । तथा च 'पर्वतवह्न्योस्संयोगमनुमिनोमि, न तु पर्वतं वह्निं वा अनुमिनोमि, किन्तु साक्षात्करोमि स्मरामि वे'ति प्रत्ययस्यैव, 'गङ्गात्वकरणत्वयोः सम्बन्धं शृणोमि, न तु गङ्गात्वं करणत्वं वा शृणोमि; किन्तु स्मरामी'ति प्रत्ययस्य सार्वलौकिकत्वात्(२) गङ्गात्वादिविषयतामात्रस्य शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात् । शाब्दत्वानवच्छेदकविषयतायाश्च पदज्ञानादिप्रयुक्तत्वे मानाभावः अत एव अनुवादवाक्ये वाक्यार्थभूतान्वये स्मरामीति प्रत्ययस्यैव स्वीकारेण तद्विषयताया-ऽशाब्दत्वानवच्छेदकत्वेन पदज्ञानाप्रयुक्तत्वात् स्मृतिसामग्रीप्रयुक्तत्वमेव । न च अनुवादवाक्यस्थलेऽपि पदज्ञानादिकारणबलादन्वयविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वावच्छिन्नोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यम् । उक्तशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति अन्वयाज्ञानस्य हेतुत्वात् । तस्मादन्वयघटितमेव पदशक्यम् ।

(१) पूर्वमितिपदं घचपुस्तकयोर्नास्ति ।
(२)—सार्वलौकिकत्वादिति विषयतामात्रस्येति पाठो घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

अत एवोक्तं शाबरभाष्ये—'प्रातिपदिकादुच्चरन्ती द्वितीयाविभक्तिः प्रातिपदिकार्थो विशेषक इत्याहे'ति। विशेषको व्यावर्तकः। उपलक्षणविधया व्यावर्तकत्वलाभार्थमितिशब्दः। तथा च प्रातिपदिकार्थोपलक्षितो(१)ऽन्वयः तद्विशिष्टवाचिका सेत्यर्थः। अत एव च निरुक्तकारैरुक्तम्—'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत'-इति। घटत्वकर्मत्वाद्यंशे प्रकृतिप्रत्यययोरनुवाद(२)कत्वादन्वयमात्रांशे पर्यवसितं सहवाचकत्वमिति भावः। न्यायरत्नमालादौ घटत्वादिकमेव घटादिपदस्य शक्यम्, न त्वन्वयांशस्य तत्र निवेशः। तथा च घटत्वादिमात्रविषयकानुभवो घटादिपदधीजन्यः। न चैवं-स्मृतिरपि तादृशी वाच्या, पदज्ञानस्य साक्षादनुभवाहेतुत्वात्, तथा चानुभवविरोधः, न हि पदज्ञानोत्तरं तादृशधीद्वयं क्रमिकमनुभूयत इति वाच्यम्। तादृशस्मृतौ मानाभावात्, साक्षादेव तस्य तद्धेतुत्वात्। तदिदं पूर्वोपदर्शितवार्तिकोक्तपक्षत्रयस्याद्यपक्षावलम्बनम्। तन्न युक्तम्, उक्तभाष्यादिविरोधात्। पदतदर्थयोः सम्बन्धाग्रहेऽपि (३)पदज्ञानादर्थानुभवापत्तेः। अथ यथा पञ्चपाद्यामुक्तम्—व्याप्तिसंस्कारसहिता पक्षसम्बद्धधूमादिधीरनुमितिहेतुः, न त्वन्तरा व्याप्तिस्मृतिः कल्प्यते, गौरवादिति, तथा शक्तिसंस्कारसहिता पदधीः पदार्थानुभवहेतुः, न त्वन्तराऽर्थस्मृतिः कल्प्यते, तथा च नोक्तदोष इति चेन्न। तथाप्युक्तयुक्तिभिरन्वयघटितार्थस्यैव पदशक्यत्वात्। इदं तु बोध्यम्। अभिहितान्वयमतमेव युक्तम्, 'घटत्वकर्मतां शृणोमीति' अनुभवस्यानपलापात्।

यत्तु समानार्थकपदत्रयस्थले अन्विताभिधानमते पदेषु प्रत्येक-

(१)—लक्षितो योऽन्वयस्तद्विशिष्टवाचिका इति घ च पुस्तकयोः।

(२)—रनुभावकत्वादिति गपुस्तके। (३) पदज्ञानार्थानुभवापत्तेरिति गपुस्तके।

न्यायरत्नावली।

मर्थे इतरान्वये च शक्तिकल्पनात् षट् शक्तयः कल्प्याः, अभिहितान्वयमते तु पदेषु प्रत्येकमेकैका शक्तिरर्थे च एकैव वाक्यार्थानुभावकशक्तिरिति शक्तिचतुष्टयं (१)ममेति न्यायरत्नमालोक्तम्, तन्न। मतद्वयेऽप्युक्तस्थले शक्तिद्वयस्यैव कल्पनात्। तृणारणिमणिष्विव वह्निशक्तेः अभिहितान्वयमते पदत्रयेऽ(२)प्यर्थानुभावकशक्तेरेकस्या एव युक्तत्वात्। अन्विताभिधानमतेऽप्यन्वितार्थानुभवरूपकार्यस्यैक्येनार्थेऽन्वये च पृथक्छक्तेरयुक्तत्वात्। अर्थानुभवे अभिहितान्वयमत इवार्थस्मृतौ अन्वितार्थानुभवशक्तेरन्विताभिधानमतेऽप्यावश्यकत्वात्। न हि फलाशक्तो व्यापारः केनापि स्वीक्रियते।

न चैवमुक्तरीत्या साक्षादेवान्वितानुभवहेतुत्वस्य पदज्ञाने सम्भवात् स्मृत्यस्वीकारेणैकैव शक्तिरन्विताभिधानमत इति लाघवमुक्तस्थल इति वाच्यम्। पदधीवाक्यार्थानुभवयोर्मध्ये अर्थज्ञानस्यानुभाविकस्यापलापासम्भवात्(३)। अर्थस्मृतिशक्तिस्तु पदज्ञानेऽभिहितान्वयमतेऽपि क्लृप्तैव, परन्तु अर्थानुभवे तादृशस्मृतेर्नोपयोग इति पञ्चपादिकादृष्टान्तेनोक्तम्। तस्मादन्वयघटितार्थस्यैव पदशक्यत्वमिति सिद्धम्।

अथ पदार्थद्वया(४)न्वितविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वं 'गङ्गा' मित्यादिविभक्त्यन्तपदज्ञानस्यैव जन्यतावच्छेदकम्, 'गङ्गे'त्यादिपदज्ञानजन्यता तु अन्वयविषयतामात्रावच्छिन्नशाब्दत्वेनैवास्ताम्, न तु गङ्गात्वान्वयविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वेन, गौरवात्, अन्वयविषयतात्वं च सांसर्गिकविषयतात्वमिति चेन्न। पदसामान्यज्ञानरूपसामान्यकारणस्योक्तशाब्दत्वावच्छिन्नहेतुत्वेऽपि गङ्गापदज्ञान-

(१) शक्तिचतुष्टयमेवेति लाघवमिति न्यायरत्नमालोक्तामिति घपुस्तके।
(२)—अप्येकार्थानुभवशक्तेरिति घपुस्तके।
(३)—सम्भवादर्थस्मृतिः शक्तिस्तु इत्यादि घपुस्तके।
(४)—द्वयान्वयविषयतेति घचपुस्तकयोः।

रूपविशेषकारणस्य गङ्गात्वविषयतावच्छिन्नसंसर्गतावच्छिन्नशाब्दत्वावच्छिन्नं तादृशसंसर्गतानिरूपितमुख्यविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वावच्छिन्नं वा प्रत्येव हेतुत्वौचित्यात् । घटत्वाद्यन्वयाविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वस्य गङ्गापदज्ञानाप्रयुक्तत्वेनान्वयविषयतामात्रस्य तत्कार्यतावच्छेदके प्रवेशनस्यायुक्तत्वात् । अत एव गङ्गात्वान्वयविषयतामात्रस्य प्रत्यक्षादिसाधारणस्य न तत्कार्यतावच्छेदकत्वम्, किन्तु तदवच्छिन्नशाब्दत्वस्य कर्मतायां 'गङ्गात्वं शाब्दयामी'ति प्रत्ययात् गङ्गात्वविषयतानिरूपितसंसर्गतानिरूपितकर्मताविषयत्वादिकमेव शाब्दत्वावच्छेदकम्, अतस्तादृशेत्याद्युक्तम् । पदज्ञानतज्जन्यस्मृत्योर्नाशेऽपि गङ्गात्वकर्मताविशिष्टं दर्शनमिति महावाक्यार्थबोधस्य उत्पत्तेस्तत्र व्यभिचारात् मुख्येत्युक्तम् । तादृशबोधीय(१)गङ्गात्वकर्मताविषयता शाब्दत्वावच्छेदिका । अवान्तरवाक्यार्थबोधे जातेऽपि (२)भ्रमत्वशङ्कया तादृशबोधस्य तादृशकर्मतायामज्ञानानाशकत्वेन तदज्ञानसत्त्वेन तादृशविषयताप्रयोजकसामग्रीसत्त्वात् ।

एतेन घटत्वीयकर्मताविषयतावच्छिन्नशाब्दत्ववति बोधे तत्समानविषयकाज्ञानस्य हेतुत्वात् अवान्तरबोधे जाते जायमाने महावाक्यार्थबोधे तादृशाब्दत्वाभावेनैव तद्वारणात् (३)मुख्येति व्यर्थमित्यपास्तम् । तादृशविशिष्टविषयत्वाघटकविषयतानिरूपकत्वशून्येति मुख्यपदार्थः । गङ्गात्वविषयतायामपि तादृशविशेषणं देयम् । अन्यथा 'गङ्गा'मिति वाक्यजबोधोत्तरं 'शोभनगङ्गा'मिति वाक्यजे शोभनगङ्गात्वकर्मताबोधेऽनुपपत्तेः । न च तादृशहेतुत्वकल्पनं व्यर्थम्, तादृशविषयताशालिशाब्दत्वावच्छिन्नाभावस्तु (४)'गङ्गा'-

(१) बोधीया च इति खपुस्तके । (२) प्रमितिभ्रमत्वशङ्कया इति घपुस्तके ।
(३) अमुख्येति गपुस्तके । (४) गङ्गादिपदज्ञानाभावादेवेति गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

मित्यादिपदज्ञानाभावकूटादेव, न तु 'गङ्गे'तिपदज्ञानाभावात्, अगङ्गेतिपदज्ञानकाले तथा वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । तथापि गङ्गापदज्ञानसामान्याभावकालीनस्योक्तशाब्दत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणत्वस्य(१) गङ्गापदज्ञानस्य सामान्याभावेनैव प्रयुक्तस्य वाच्यत्वात् । अधिकरणताविशेषाणामेव कारणाभावप्रयुक्तत्वात्। अत एव काष्ठस्य दाहाभाववत्त्वं मणिप्रयुक्तम् , न तु जलस्येति धीः । अस्तु वा विभक्त्यन्तगङ्गापदज्ञानत्वेनैव तादृशशाब्दबोधहेतुत्वम् । अथ गङ्गात्वप्रकारतैव तादृशकार्यतावच्छेदके निवेश्यताम्, न तु तद्विषयता; व्यापकरूपत्वेनान्यथासिद्धत्वादिति चेन्न । 'गङ्गास्ती'तिवाक्याद्गङ्गात्वविशेष्यकशाब्दोत्पत्तेः तदसङ्ग्रहापत्तेः । यद्यपि गङ्गात्वत्वादेरुपस्थापकपदाभावात् धर्मितावच्छेदकत्वेनाभानात् निर्धर्मितावच्छेदकशाब्दास्वीकाराच्च गङ्गात्वं शुद्धं न विशेष्यम् , तथाप्येकत्वस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गङ्गात्वे विशेषणत्वेनास्तित्वांशे धर्मितावच्छेदकत्वसम्भवः । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधियो हेतुत्वास्वीकारेण प्रथमत एव एकमस्तीति शाब्दधीसम्भवात् ।

न चाभिहितान्वयमते नामार्थक्रियान्वयबोधे नामार्थविभक्त्यर्थयोरवान्तरबोधस्य हेतुत्वात्तं विना तदुत्पत्तिर्न सम्भवतीति वाच्यम् । 'श्वेतोऽश्वो धावती'त्याकारकवाक्यजन्यक्रियाबोधानुरोधेन क्रियान्वयबोधमात्रे क्रियान्वय्यर्थज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वेनावान्तरशाब्दबोधस्याहेतुत्वात् । अर्थज्ञानमात्रं तु स्मृतिरनुभवो वा शब्दादन्यतो वा जायत इत्युक्तम् । न च 'गङ्गा'मित्यादौ कर्मत्वादेः जातिवदखण्डत्वेन विशेष्यत्वासम्भव इति वाच्यम् । शक्तिविशेषरूपकर्मत्वादीनामखण्डत्वेऽपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन

(१)—त्वस्य तस्य गङ्गापदज्ञानसामान्याभावेनैव इति घपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

सङ्ख्याविशिष्टरूपेण विशेष्यत्वसम्भवात् । परमार्थतस्तु शाब्दबोधे एकपदार्थांशे अपरपदार्थविशेष्यतायाः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वानियमेऽपि शाब्दबोधीयविशेष्यतामात्रस्य नोक्तनियमः । आढ्यादिपदजन्ये धनवदादिबोधे धनत्वाद्यंशे विशेष्यतायां व्यभिचारात् । तथा चानन्वितयो(१)र्गङ्गात्वनिष्ठानवच्छिन्नविषयतैकत्वनिष्ठैकत्वत्वावच्छिन्नविषयताशालिसमूहालम्बनशाब्दधीसम्भवेन क्रियान्वये तज्जन्यत्वमपि सम्भवत्येव ।

यत्तु एकत्वत्वजातेरेव शक्यतया तादृशशाब्दबोधे भानसम्भवेन सङ्ख्याया न विशेष्यता, किन्तु तन्निष्ठजातौ निर्विकल्पकविषयतेति; तत्तुच्छम् । भावनायां सङ्ख्याविशिष्टकरणत्वादिबोधे विशेषणीभूतसङ्ख्याया एव द्रव्यपरिच्छेदद्वारा करणत्वेनान्वयस्य आनुभाविकत्वात् । सङ्ख्याया एव शक्यत्वेनोक्तजातिमात्रस्याबोधात् । अथ नीलादिवदेकत्वादिकमे(२)कमखण्डमेव शक्यमित्युच्येत, तथापि प्रकृते न कोऽपि दोषः ।

परे तु सङ्ख्यादिविशिष्टं कारकं नामार्थे विशेष्यम्, कारकविभक्तेरभावे सङ्ख्यैव विशेष्येत्याहुः । तदसत् । प्रधानवाचकनाम्नो मन्त्रघटकतया प्रकृतक्रियान्विततयोपयोगार्थं गुणीभूतसङ्ख्यावाचकस्य बहुवचनस्यैकत्वलक्षणादिकल्पनाया 'अदितिः पाशान् प्रमुमोक्त्वेता'निति मन्त्रादौ पाशाधिकरणोक्ताया विरोधापत्तेः । न च प्रथमबोधे सङ्ख्याया विशेष्यत्वेऽपि पार्ष्ठिकबोधे सङ्ख्याया गुणत्वेन भानान्नोक्तविरोध इति वाच्यम् । नामार्थसङ्ख्ययोरन्वयबोधस्य जातत्वेनानाकाङ्क्षितोक्तबोधस्य व्यर्थत्वात् । अरुणैकहायन्योस्तु परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वादेवोक्तबोधस्वीकारात् ।

अन्ये तु (३)गङ्गादिव्यक्तिरुक्तस्थले सङ्ख्याविशेष्यतया भा-

(१) अनन्वितयोः तयो इति घपुस्तके । (२) एकैकमिति घपुस्तके ।
(३) गङ्गादिव्यातिरिक्तस्थले इति पाठो गपुस्तके प्रामादिकः ।

न्यायरत्नावली ।

ति, अस्तित्वाश्रयत्वं तु व्यक्तौ विशेषणं न तु विशेष्यम्, भावनाया एव कारकेषु विशेष्यत्वात् । अत एवोक्तम्—

जातेरास्तित्वनास्तित्वे न हि काश्चिद्विवक्षति ।
नित्यत्वात् लक्षणीयाया व्यक्तेस्ते हि विशेषणे ॥ इति ॥

अत एव घटमानयेत्यादौ कर्मत्वादौ व्यक्तेरेवान्वयः । तथा च गङ्गापदं नोक्तबोधे कारणम्, लाक्षणिकत्वात् । उक्तबोधीयव्यक्तिविषयताया गङ्गात्वान्वयविषयतानिरूपितत्वेऽपि (१)शाब्दत्वानवच्छेदकत्वेन गङ्गापदधीकार्यतानवच्छेदकत्वात्, व्यक्तिगङ्गात्वयोरन्वयस्य (२)अपदार्थघटकत्वेन उक्तविषयतायाश्शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात्, पदार्थयोरन्वयविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वादित्याहुः। तदप्यसत् । तावतापि नाम्नो मुख्यार्थबोधकत्वानुपपादनात्, जातेरेव शक्यताया आकृत्यधिकरणे स्थितत्वात्, व्यक्तिपरिच्छेदद्वारा जातेरेव करणत्वाद्यन्वयधीसम्भवाच्च । प्रकृते जातेरेवान्वयसम्भवे तत्त्यागस्यायुक्तत्वात्, विद्यमानव्यक्त्यवच्छेदेनास्तित्वस्य कालसम्बन्धरूपस्य नष्टव्यक्त्यवच्छेदेन नास्तित्वस्य च जातौ विवक्षासम्भवाच्च । एवमन्विताभिधानपक्षेऽपि गङ्गात्वान्वितविषयतानिरूपितान्वयविषयतानिरूपितविषयतावच्छिन्नशाब्दत्वेनैव गङ्गादिपदधीजन्यता ।

एतेन उक्तपक्षे साकाङ्क्षयोग्यासन्नपदान्तरार्थान्वितघटत्वादिकं घटादिपदशक्यम् । तथा च 'घटेन जलमानये'त्यादौ आनयनकरणीभूतं घटत्वं घटपदेनानुभाव्यते, 'घटत्वकरणकमानयनमानयतिना' इति वाक्यार्थभेदात् वाक्यभेदः स्यात् । न च घटपदेनापि घटत्वकरणकमानयनमनुभाव्यत इति वाच्यम् । तदा घटपदस्य नानार्थत्वापत्तेः,

(१) शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात् । व्यक्तिगङ्गात्वयोरिति घपुस्तके पाठः ।
(२) पदार्थघटकत्वेनेति गपुस्तके ।

न्यायरत्नावली ।

आनयनस्येव घटत्वस्यापि तदनुभाव्यत्वेन शक्यभेदादित्यादिशास्त्रदीपिकाद्युक्तिरपास्ता। घटत्वान्विते(१) घटपदस्य, करणत्वान्विते तृतीयाविभक्तेः, अन्वितानयने आनयतेः, कार्यत्वान्विते लौकिकलिङादिपदस्य, अन्वितकार्ये वैदिकलिङादिपदस्यानुभावकतया तेषामेकवाक्यतया 'घटत्वकरणकानयनं कार्यमि'त्यनुभवोत्पत्तेः।

अथैवमप्यभिहितान्वयपक्षे (२)घटत्वान्वितस्यान्वितकरणत्वस्य च पृथग्भानेन घटत्वान्वितं करणत्वमित्येव ज्ञानस्याकारो न स्यात्। अन्विताभिधानपक्षे च (३)घटत्वान्वितस्य करणत्वान्वितस्य पृथग्भानेन घटत्वान्वितकरणत्वान्वितमानयनमित्येवाकारो न स्यादिति चेन्न। 'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत' इति निरुक्तकारानुशासनेनोक्तपृथग्भावेनोक्ताकारनियमास्थितेः। उक्तपृथग्भाने हि सति प्रकृतिप्रत्ययोरेकवाचकत्वरूपस्य सहवाचकत्वस्य भङ्गापत्तिः। 'घटत्वान्वितं करणत्वमि'ति बोधे पदाभ्यां जनिते तु पदयोस्सहवाचकत्वमुपपद्यते। एकस्यैवान्वयस्य भानादुभयकार्यतावच्छेदकविशिष्टस्योत्पत्तिः। एवं द्वितीयपक्षेऽपि घटत्वान्वितविषयतानिरूपितान्वयविषयताया एव करणत्वान्वितविषयतानिरूपितान्वयविषयतात्वेन पदद्वयकार्यतावच्छेदकविशिष्टस्योत्पत्तिनिर्वाहः। यद्यप्याद्यपक्षे प्रकृतिप्रत्ययोः घटत्वकर्मत्वाद्यंशे न सहवाचकत्वं तथापि न क्षतिः, तदंशविषयतायाः स्मृतित्वावच्छेदकत्वेन शाब्दत्वानवच्छेदकत्वात्, तदंशे वाचकत्वस्यैवाभावेनान्वितांश (४)एव सहवाचकत्वसत्त्वात्। एवं द्विती-

(१) घटत्वान्वितान्विते इति घपुस्तके।
(२) घटत्वान्वितान्वितस्य करणत्वान्वितस्य च इति घपुस्तके।
(३) घटत्वान्वितान्वितस्य इति घपुस्तके।
(४) अन्वितांशसहवाचकत्वसत्त्वादिति घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

यपक्षेऽप्यन्वयांश एव सहवाचकत्वम् । पक्षद्वयेऽपि तदन्यांशो वाच्योपाधिः, न तु वाच्यः । दण्डत्वादिरिव कारणोपाधिः, न तु कारणम् । अत एव घटत्वान्वितयोः शक्ययोर्भेदात् शक्तिभेदापत्तिरित्यपास्तम् । ज्ञाने पदानां (१)शक्तिः शक्यत्वादिति न्यायेन शाब्दज्ञानस्यैव पदशक्यत्वाच्च । अत एव गोत्वोपहिता धानकर्मविशेषा एव धेनुपदशक्याः न तु गोत्वमिति प्राभाकराः ।

ननु अन्विताभिधानपक्षे 'गङ्गात्वकर्मतां शृणोमी'ति प्रत्ययानुपपत्तिः, गङ्गात्वान्वितान्वितविषयताया एव शाब्दत्वावच्छेदकत्वादिति चेन्न । तत्पक्षे 'गङ्गात्वकर्मतां स्मरामी'ति प्रत्ययस्यैव स्वीकारेण गङ्गात्वकर्मताविषयतायाः शाब्दत्वानवच्छेदकत्वेन स्मृतित्वावच्छेदकत्वस्यैव स्वीकारात् । तत्पक्षे क्रियाकारकान्वयरूपवाक्यार्थस्यैव शाब्दत्वात् । अन्यथा 'घटत्वीया कर्मते'ति शाब्दधीस्वीकारे शाब्दधीमात्रस्य कार्यत्वविषयत्वानियमस्य तत्पक्षे स्वीकृतस्य भङ्गापत्तेः । एवं च तस्याः ज्ञातानिष्ठाविषयतात्वादपि प्रमाणाप्रयुक्तत्वेन न गङ्गादिपदज्ञानकार्यतावच्छेदकत्वमिति दिक् । वेदान्तदर्शने तु गङ्गादिपदघटितवाक्यतात्पर्याविषयविषयकशाब्दत्वेनैवोक्तकार्यत्वस्वीकारेणेयं गङ्गेति वाक्यात् अखण्डार्थकशाब्दबुद्ध्युपपत्तिः । अत एव तत्त्वमस्यादिवाक्येऽपि नानुपपत्तिः । तदयं निष्कर्षः-अभिहितान्वयपक्षे अन्विताभिधानपक्षे च लाक्षणिकसर्वपदप्रयुक्तवाक्यस्थले पदानामनुभावकत्वाभावेऽपि पदजन्यशक्योपस्थितिजन्यलक्ष्योपस्थितेः वाक्यार्थानुभावकत्वम् । न चैवम्—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दयोः पुनर्नित्यमन्वितधियो निमित्तता ।

(१) शक्तिशक्यादिन्यायेनेति गपुस्तके पाठः प्रामादिकः ।

न्यायरत्नावली।

इति संक्षेपशारीरकोक्तिविरोध इति वाच्यम्। तथा हि प्रकृतिप्रत्यययोरन्वितविषयकशाब्दधीप्रयोजकत्वमेवोक्तम्। प्रकृतिप्रत्यययोरेकैकमात्रं(१) न स्वार्थमनुभावयति। अत एवैकैकमात्राभिहितार्थानुभवो न प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थान्वयानुभवहेतुः, किन्त्व(२)लाक्षणिकप्रकृतिप्रत्ययाभ्यां मिलिताभ्यां स्वार्थस्मृतिद्वारा स्वार्थयोरन्वयानुभवो जन्यते। लाक्षणिकसर्वपदस्थलेऽपि वाक्यार्थबोधः परम्परया (३)प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रयुक्त इत्यत्रैव तस्यास्तात्पर्यात्। अत एव—

प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो वहिर्युज्यतेऽभिहितसङ्गतिश्च नः।

इति पूर्वार्धे तथोक्तम्। अथ वा लाक्षणिकस्थले मुख्यार्थान्वये तात्पर्याभावज्ञानद्वारा लाक्षणिकार्थे तात्पर्यज्ञानाय मुख्यार्थान्वयानुभवस्य तात्पर्याविषयस्यापि स्वीकारात् उक्तसंक्षेपशारीरकोक्तिः तमादायैव सङ्गमनीया। उक्तं च तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थले संक्षेपशारीरक एव—

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः
पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः।
उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डार्थधीः
सर्वैरेव ततः पदैरयमिह ज्ञेयः क्रमस्सूरिभिः॥ इति।

सामानाधिकरण्यं पदयोस्समभिव्याहारधीः। अन्वयः—तात्पर्यविषयवाक्यार्थधीप्रयोजकः। विशेषणेतरतया—विशेषणविशेष्यताशालिनी वाक्यार्थधीरित्यनुषज्यते। विरोधोद्भवः उक्तज्ञाने तात्पर्याभावधीद्वारा लक्ष्यार्थघटितवाक्यार्थज्ञाने तात्पर्यधीरन्वयधीरित्यनुषज्यते। एवं च अभिहितार्थानुभवस्यापि सर्वपदलाक्षणिक-

(१) प्रकृतिप्रत्यययोरेकैकमिति गपुस्तके।
(२) किन्तु लाक्षणिकेति गपुस्तके।
(३) परस्परप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामिति घपुस्तके।

न्यायरत्नावली।

तास्थले वाक्यार्थानुभवहेतुता वक्तुं शक्यते। अत एवाद्वैतसिद्धौ तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थले पदाभिहितपदार्थानां वाक्यार्थानुभावकत्वमित्युक्तम्। लाक्षणिकस्थले मुख्यार्थान्वयानुभवस्यानावश्यकत्वे तु तदसङ्गतम्, पदार्थस्य पदाभिहितत्वाभावात्। पदजन्यानुभवविषयत्वं हि पदाभिहितत्वम्, न तु पदजन्यधीविषयत्वम्। प्रकृत्यर्थमात्रस्यापि पदाभिहितत्वापत्त्या 'प्रत्ययप्रकृतिशब्दतो बहि'रित्यादिसंक्षेपशारीरकविरोधात्।

ननु तार्किकादिमतेऽपि प्रकृत्यर्थान्वितप्रत्ययार्थशाब्दानुभवस्य क्रियाकारकान्वयबोधे हेतुत्वम्, गङ्गादिपदज्ञानस्य गङ्गादिपदार्थान्वयविषयताकशाब्दसामान्यहेतुत्वं च स्वीक्रियते; तथा च अभिहितान्वयवादात्तन्मतस्याविशेष इति चेन्न। तार्किकादिमते गङ्गादिपदज्ञानस्य (१)स्वप्रयोज्यगङ्गादिपदार्थधीद्वारा तदर्थविषयकशाब्दानुभवहेतुत्वस्वीकारेण स्मृतिरूपोक्तधीद्वारा प्रकृत्यर्थविशेषितप्रत्ययार्थशाब्दधीरूपोक्तानुभवस्य तादृशानुभवद्वारा क्रियाकारकान्वयधीरूपोक्तानुभवस्य च गङ्गादिपदज्ञानात् उत्पत्तिस्वीकारात्। अभिहितान्वयवादे च स्मृतिरूपोक्तार्थधीद्वारा उक्तप्रत्ययार्थशाब्दानुभव एव हेतुत्वस्योक्तपदज्ञाने स्वीकारेण क्रियाकारकान्वयानुभवस्योक्तपदज्ञानादुत्पत्त्यस्वीकारात्, गङ्गापदार्थान्वयविषयतायाश्चोक्तपदज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वस्वीकाराच्च द्वयोर्मतयोर्विशेषात्। न ह्यभिहितान्वयवादे क्रियाकारकान्वयानुभवस्य पदज्ञानकरणकत्वं स्वीक्रियते। पदज्ञानकरणकानुभवस्यैव तत्करणतास्वीकारात्। पदज्ञानस्य हि स्वप्रयोज्यधीद्वारा स्वार्थशाब्दधीर्निकार्या, प्रयोज्यत्वस्य स्मृताववान्तरवाक्यार्थधीबोधे चानुगतस्यैकस्याभावात्। स्मृतौ हि कार्यत्वं स्मृतित्वेन, शाब्दबोधे

(१) स्वप्रयोज्यगङ्गापदादिपदार्थधीद्वारा इति गपुस्तके पाठः।

ननु तर्हि वेदान्तवाक्येभ्य एव पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे च सति तस्य स्वत एव प्रामाण्यात्तेनाज्ञानत-

न्यायरत्नावली ।

च तत्त्वेन । तथा च स्वजन्यस्मृतिद्वाराऽवान्तरवाक्यार्थबोधे पदज्ञानस्य हेतुत्वम्, तद्द्वारा महावाक्यार्थबोधे तु हेतुत्वान्तरम् । तथा च द्वितीये मानाभावात् महावाक्यार्थधीरवान्तरवाक्यार्थज्ञानेनैव जन्यते, न तु पदज्ञानेनेति भट्टमते स्वीक्रियते । न वा तार्किकादिमते अन्वयविषयताघटितरूपेण पदज्ञानस्य कार्यतायां मानमस्ति, ज्ञातार्थविषयताया अपि प्रमाणप्रयुक्तत्वस्वीकारेणोपदर्शितमानासम्भवात् । न हि तन्मते प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वनियमः ।

किञ्च तार्किकादिमते प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थशाब्दबोधोत्तरमेव क्रियाकारकान्वयानुभव इति नियमो न स्वीक्रियते, 'खले कपोत'न्यायेन युगपदेव तादृशानुभवस्यापि स्वीकारात् । वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ चावान्तरवाक्यार्थानुभवपूर्वकमहावाक्यार्थस्वीकारेऽपि महावाक्यार्थानुभवसामान्यस्य तादृशनियमास्वीकारात्, अभिहितान्वयमते च तादृशनियमस्वीकारात्, स्फुट एवोक्तमतयोर्विशेषः । अन्विताभिधानवादात्त तार्किकादिमते स्फुटतरो विशेषः । तार्किकैः प्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययार्थमात्रस्य शाब्दानुभवस्वीकारात् अन्विताभिधानमते तदस्वीकारादित्यास्तां विस्तरः ।

ननु प्रमात्वेन भासमानज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्तिरिति वाक्यजज्ञानीयप्रमात्वभानार्थं शास्त्रमपेक्ष्यताम् तत्राह—तस्येति । स्वत एव—साक्षिमात्रभास्यादेव । प्रामाण्यात्—प्रमात्वात् । तेनाज्ञाननिवृत्त्युपपत्तावित्यत्र हेतुरयम् । विचारेण—विचारशास्त्रेण ।

नारायणी ।

विचारस्य सार्थकत्वं साधयिष्यन्नाशङ्कते नन्विति । वेदान्तवाक्येभ्य एव-उक्तमहावाक्येभ्य एव । पदार्थोपस्थितौ-तत्त्वंपदार्थोपस्थितौ । वाक्यार्थबोधे च सति-पदार्थयोरैक्यरूपान्वयबोधे च सति । तस्य-महावाक्यार्थबोधस्य ।

त्कार्यनिवृत्त्युपपत्तौ किं विचारेणेति चेत्सत्यम् । वेदान्ता यद्यपि स्वतःप्रामाण्यान्निर्विकल्पकमात्मसाक्षात्कारं जनयन्ति, तथापि तस्य मन्दबुद्धीनां वादिविप्रतिपत्तिजसंशयप्रतिबन्धेन अज्ञाननाशकत्वासामर्थ्यात्, विचारेण तु संशयनिवृत्तौ निरपवादमज्ञाननिवृत्तिरिति सं-

न्यायरत्नावली ।

श्रीकृष्णकृपाकटाक्षैः नितरां शुद्धचित्तस्य न विचारशास्त्रापेक्षेत्याशयेनाह—सत्यमिति । तथाप्यतथाभूतान्मन्दाधिकारिणः प्रति विचारशास्त्रमावश्यकमित्याशयेनाह—वेदान्ता यद्यपीति । स्वतः प्रामाण्यात्–साक्षिमात्रभास्यं प्रमात्वमुत्सर्गतः प्राप्यय । जनयन्ति–उत्पादयन्ति । संशयप्रतिबन्धेन–तात्पर्यसंशयरूपदोषनियतप्रमात्वावरणप्रयुक्तेनापवादकेन प्रमात्वसंशयरूपेणाज्ञाननिवृत्तिविरोधिना । निरपवादम्–उत्सर्गसिद्धस्वतः(१)प्रमात्वस्यापवाद

नारायणी ।

स्वत एव प्रामाण्यात्–स्वग्राहकसाक्षिभास्यप्रमात्मकत्वात् (२)। *स्वतस्त्वं च स्ववित्तिवेद्यत्वं वित्तिश्च साक्षिरूपा न प्रभाकरसम्मता स्वात्मिका किन्त्वविद्यावृत्तिरूपैव । अत एव भट्टसम्मता ज्ञाततालिङ्गकानुमितिरपि न. साक्षिणा च वृत्त्युत्पत्तिसमय एव तद्गताबाधितविषयकत्वरूपं प्रामाण्यमपि गृह्यत इति न तत्रापि विचारशास्त्रापेक्षेत्यर्थः *तेन-गृहीतप्रमात्वकेन बोधेन । अज्ञानेति–साध्यासाज्ञाननाशसम्भवे किं विचारशास्त्रेण श्रुतेर्निरपेक्षप्रमाणत्वेन बोधार्थं विचारशास्त्रापेक्षाऽयोगादिति भावः । भगवदनुगृहीतानां विचारशास्त्रमनतिप्रयोजनकमपि मन्दार्थ सार्थकं भवत्येवेत्यभिप्रेत्यार्धाङ्गीकारवाक्यमाह––सत्यमिति । स्वतः प्रामाण्यात्––स्वतः प्रामाण्यं प्राप्यय । निर्विकल्पकं––संसर्गानवगाहि । तस्य आत्मसाक्षात्कारस्य । वादीति । वक्ष्यमाणाभ्यो वादिविप्रतिपत्तिभ्यो जातो योऽहं कर्तृभोक्तृरूपो नवेत्यादिसंशयस्तदात्मकप्रतिबन्धेन । संशयनिवृत्तौ–विप्रतिपत्तिनिरासद्वारोक्तसन्देहनिवृत्तौ । निरपवादेति––निरप-

(१) उत्सर्गसिद्धप्रमात्वस्येत्यादिः घपुस्तके ।

(२) * * एतच्चिह्नद्वयमध्यगः पाठः खपुस्तके नास्ति ।

शयबीजभूतवादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थं विचार आरभ्यते । तत्र त्वम्पदार्थे प्रथमं विप्रतिपत्तयः प्रदर्श्यन्ते । तत्पदार्थस्य शास्त्रतात्पर्यविषयतयाऽभ्यर्हितत्वेऽपि त्वम्प-

न्यायरत्नावली ।

कोक्तसंशयशून्यम् । इदं च निवृत्तिक्रियाविशेषणम् । तथा चौत्सर्गिकस्वतःप्रमात्वस्य दोषसमवधाननियतेन प्रमात्वावरणेनापवादात् प्रमात्वसंशयोदयेनानिश्चितप्रमात्वकस्य साक्षात्कारस्य नाविद्यानिवर्तकत्वम्, विचारे सति तु निश्चितप्रमात्वसाक्षात्कारस्याविद्यानिवर्त्तकतेति भावः । त्वम्पदार्थे—मोक्षवादिभिः मोक्षभागित्वेनाभिमते । शास्त्रतात्पर्येति । जीवस्वरूपस्य शुद्धस्यापि सुषुप्त्यादिसिद्धत्वेन ज्ञातत्वात्, ब्रह्मस्वरूपस्याज्ञातस्यैव सत्यादिवाक्येन शुद्धरूपेण ज्ञापयित्वा महावाक्येन जीवस्वरूपानुवादेन ब्रह्मस्वरूपस्य तदभेदेन विधानात्, सत्यादिवाक्यविशिष्टमहावाक्यस्य विधायकत्वान्महावाक्यस्यैव द्वारीभूतशुद्धजीवोपस्थितिहेतुत्वम्पदवत्त्वेन शुद्धजीवानुवादकत्वात्, शुद्धब्रह्मण्येव शास्त्रतात्पर्यमिति ज्ञायते । महावाक्यार्थनिश्चयात्पूर्वं तत्त्वम्पदलक्ष्यस्वरूपयोर्भेदनिश्चया(१)त्तत्त्वम्पदार्थयोर्जीवस्वरूपस्यैव ब्रह्मरूपाभिन्नतया ज्ञाय-

नारायणी ।

वादं प्रतिबन्धरहितं यथा स्यात्तथा ऽज्ञाननिवृत्तिः । संशयेति--विषयप्रमागतोभयसन्देहेत्यर्थः । तत्र—तत्त्वंपदार्थयोर्मध्ये । त्वंपदार्थे—ज्ञानाधिकारिणि । विप्रतिपत्तयः--विरुद्धाः प्रतिपत्तयः, कोट्यन्तरोपस्थापकानि वादिनां वाक्यानि इति यावत् । प्रथममिति स्वोक्ते बीजं स्पष्टयति -तत्पदार्थस्येति । जगत्कर्तृत्वाद्युपलक्षितस्य । शास्त्रेति । जीवे सद्वयत्वादिभ्रमनिवृत्त्यर्थं विधेयत्वेन शास्त्रप्रवृत्त्युद्देश्यप्रमितिविषयतयेत्यर्थः । अभ्यर्हितत्वेपि-सूत्रकारादिभिर्ज्ञेयत्वाद्युक्त्या पूजितत्वेपि । शास्त्रजन्येति—परम्परया शास्त्र-

(१)—भेदानिश्चयसत्वात् । अथवा जीवब्रह्मस्वरूपयोरेकत्वेन शास्त्रतात्पर्यविषयत्वनिश्चयस्य श्रवणफलस्य काले उक्तविषयत्वरूपाभ्यर्हितत्वनिश्चयेपि तत्पूर्वं तत्त्वंपदार्थयोर्जीवस्वरूपस्यैवेत्यादिपाठोऽधिको घपुस्तके ।

दार्थस्य शास्त्रफलमोक्षभागितया ततोऽप्यभ्यर्हितत्वात्। तत्र देहाकारेण परिणतानि चत्वारि भूतान्येव त्वम्प-

न्यायरत्नावली ।

मानस्य मोक्षभागित्वेन स्वीकारात् जीवोऽभ्यर्हितः । शास्त्रतात्प- र्यविषयापेक्षया हि शास्त्राधीनप्रतिपत्तिफलं मुख्यम् , तदर्थं तस्य ज्ञेयत्वात् । फलापेक्षयापि फलकामो मुख्यः, तस्य (१)तद्गत- साक्षात्काररूपभोगजनकत्वादिति भावः ।अभ्यर्हितत्वादिति। प्रथमश्लोके(२) आचार्यैः पूजितत्वादित्यर्थः । तेन आचार्यैः मोक्षभागित्वेन प्रथमतः जीवस्वरूपस्य विवेचितत्वात् तत्रास्मा- भिरपि प्रथमं विप्रतिपत्तिरुच्यते(३) । उच्यत इत्यर्थलाभात् आ- द्यश्लोकस्य प्राथम्येऽपि हेतुलाभः । देहेत्यादि । यद्यपि भूतानि जडस्वभावानि, तथाऽपि मदिराकारपरिणतस्यान्नस्य मादकत्व- वत् देहाकारपरिणतस्य भूतचतुष्टयस्य ज्ञातृत्वम् , स्थूलोऽहं जा- नामि' इति प्रत्ययादिति भावः । चार्वाकैकदेशिनां मतान्याह-

नारायणी ।

जन्यमोक्षरूपफलभागितयेत्यर्थः। त्वंपदार्थस्य-अधिकारिणः। ततोपि- तत्पदार्थादपि ।अभ्यर्हितत्वात्--आदृतत्वात्। आचार्यैरिति शेषः। ज्ञेयापेक्षया ज्ञानाधिकारिणो मुख्यत्वात् अधिकारिणं विना विचा- रस्यैवानुत्थानादिति भावः । अत—तत्पदार्थत्वंपदार्थयोर्मध्ये । देहा- कारपरिणतानि-देहाकारेण विकृतानि । चत्वारि भूतानि—पृथिव्य- प्तेजोवाय्वाख्यानि भूतसंज्ञकानि । त्वंपदार्थः--त्वंपदाभिधेयश्चे- तनो जीव इत्यर्थः । गौरोहं जानामीत्यादिप्रतीत्या गौरस्यैव ज्ञा- तृत्वप्रतीतेरिति भावः। देहानामवस्थाभेदेन भेदेप्यहंप्रत्ययस्यानुवृत्तेर्ना- प्रत्ययगोचरो देहः किन्तु काणोहमित्यादिप्रतीतेर्यथासम्भवमिन्द्रियमेवेति

(१) तद्गतेति घपुस्तके नास्ति ।

(२) न भूमि र्न तोयं······शिवः केवलोहमिति श्लोके ।

(३) विप्रतिपत्तिरुच्यते इत्यर्थलाभादिति घपुस्तके । युक्तश्चायम् ।

दार्थ इति चार्वाकाः । चक्षुरादीनि प्रत्येकमित्यपरे । मिलितानीत्यन्ये । मन इत्येके । प्राण इत्यपरे । क्षणिकं वि-

न्यायरत्नावली ।

चक्षुरादीनीति । तत्र मृते देहे ज्ञातृत्वाभावात् पश्यामीत्यादिप्रतीतेश्चेन्द्रियमात्मा । तत्र चक्षुः सर्वापेक्षया अधिकसुखहेतुत्वेन श्रेष्ठत्वात् तदेव ज्ञातृ । तदभावे श्रोत्रमेव, अन्यापेक्षयाऽधिकसुखहेतुत्वात् । तयोरभावे त्वागिन्द्रियम्, तद्धि यद्यपि रात्रिन्दिवं बहुधा विषयग्राहिचक्षुश्श्रोत्रापेक्षया निकृष्टम्, तथापि रसनापेक्षया बहुधा विषयग्राहित्वेन श्रेष्ठम् । तदभावे रसनम्, प्रतिदिनमावश्यककार्यत्वेन घ्राणापेक्षया श्रेष्ठत्वात् । तदभावे घ्राणम् । मिलितानीति । यावन्ति इन्द्रियाणि एकशरीरे मरणपर्यन्तं तिष्ठन्ति, तावन्तीत्यर्थः । 'पश्यामी'त्यादिप्रत्ययेभ्यः कस्यचिच्चक्षुषः अधिकसुखम् अधिकविषयग्राहित्वमिव कस्यचिच्छोत्रादेनैव तदुभयमिति विनिगमकाभावात् कस्य केनेन्द्रियेण तदुभयमिति परेण ज्ञातुमशक्यत्वाच्च । अन्यानीन्द्रियाणि आलोचनात्मकानिर्विकल्पकसाधनत्वात् नात्मा । मनस्तु सविकल्पकसाधनत्वादन्येन्द्रियप्रवृत्तिमूलसङ्कल्पादिमत्त्वात् श्वेतद्वीपवासिनामन्येन्द्रियाभावेऽपि सत्त्वात् आत्मेति केचित् । सर्वदा प्राणस्यैकरूपत्वादमनस्कानामपि योग्यादीनां प्राणसत्त्वात् प्राण एवात्मेत्यन्ये । क्षणिक-

नारायणी ।

चार्वाकानुजमतमाह--चक्षुरित्यादि । विनिगमकाभावात्सर्वाण्येवात्मेत्यपरानुजमतमाह--मिलितानीति । इन्द्रियाणामभावेपि स्वप्नेऽहमिति प्रतीतेर्नेन्द्रियाण्यात्मा किन्तु मन एवेत्यपरमतमाह--मन इति । मनसोऽभावेपि सुषुप्तौ स्वापानुभवात् न मन आत्मा किन्तु प्राणवायवः श्वासादिहेतुभूता इत्यपरमतमाह—प्राण इति । ज्ञानं विना बाह्यपदार्थस्यासिद्धेर्बाह्यपदार्थ आत्मा किन्त्वर्थक्रियाकारित्वरूपे(१)ण प्रतिक्षणविनाशि ज्ञानमेवात्मेति सौगतमतमाह—क्षणिकमिति । द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोग्या-

(१)—रूपसत्त्वेन प्रतिक्षणेति पाठः खपुस्तके ।

न्यायरत्नावली।

मिति। यद्यपि सत्यं सर्वं क्षणिकम्, तथापि ज्ञानमेवात्मा, ज्ञानाभिन्ने ज्ञातरि मानाभावात्। तत्राहमिति आलयविज्ञानं पूर्वपूर्वेणैव उत्तरोत्तरं जायते। इन्द्रियादिजन्यं प्रवृत्तिविज्ञानं षड्विधम्। न च क्षणिकस्यात्मनः कालान्तरभाविभोगार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्। क्षणिकत्वभावनापरिपाकं विना स्थिरत्वगोचररागादिदृढवासनानुच्छेदात्। उक्तपरिपाके तु (१)मोक्षप्राप्त्या प्रवृत्त्यभाव इष्ट एवेति वादिनः चत्वारः सौगताः। तत्र सर्वाधमः सौत्रान्तिकः। स हि मन्यते घटपटादयो बहिर्विषयाः सर्वे नित्यानुमेयाः, (२)घटाद्याकारे हि ज्ञाने घटादीनां प्रतिबिम्बमुपलभ्य, 'तत्प्रतिबिम्बं बिम्बपूर्वकम् प्रतिबिम्बत्वात् मुखादिप्रतिबिम्बवदि'त्यनुमीयते। (३)तत्र श्रेष्ठो वैभाषिकः। स हि घटादीनां प्रत्यक्षं नापलपति। तयोर्मते भ्रमस्थले शुक्त्यादौ रजताद्यभावेऽपि ज्ञानरूपमेव रजतादिकं ज्ञायते, तत्रैव चेदन्तं वादेः संसर्गाध्यासः। ततोऽपि श्रेष्ठो योगाचारः। स हि मन्यते घटादिकं सर्वं ज्ञानमेव, बहिरर्थस्य परमाणुसमूहरूपत्वे स्थौल्यादिबुद्ध्यनुपपत्तिः, अवयवित्वे च आवृतत्वानावृतत्वस(४)कम्पत्वाकम्पत्वनीलत्वानीलत्वादिविरुद्धधर्माध्यासस्य भेदकस्य (५)बाधकत्वम्, अतस्तस्य दुर्वचत्वात् तादात्म्यजातीयसम्बन्धस्य घटो द्रव्यमित्यादौ तु क्लृप्तत्वात् तादात्म्यान्यस्य ज्ञानविषययोः सम्बन्धस्य कल्पने गौरवाच्च। घटादिकं ज्ञानात्मकमि(६)त्याकारविशेषः ज्ञानस्य निरंशत्वात्

(१) शुद्धविज्ञानधारारूपेश्वरप्रवेशरूपमोक्षप्राप्त्या इत्यादि घपुस्तके।
(२) नित्यानुमेया अपि घटाद्याकारे इति गपुस्तकीयः पाठः प्रामादिकः।
(३) ततः श्रेष्ठो वैभासिक इति भाष्यम्।
(४) सम्यक्त्वासम्यक्त्वनीलत्वेत्यादि पाठो घपुस्तके। (५) साधकत्वमिति गपुस्तके।
(६)-मिथ्याभूताकारविशेषः ज्ञानस्य निरंशत्वात् मूर्तामूर्तादिविरुद्धनानाकारत्वानाम इत्यादिपाठो घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

विरुद्धनानाकारत्वानां संशयादिस्थलेऽनुपपत्तेर्न वास्तवः । एवं सर्वबौद्धमते प्रमाणप्रमातारोऽपि ज्ञानस्य कल्पिताकाराः । प्रमेयप्रकाशनव्यवहारोपधायकत्वविशिष्टज्ञानरूपा प्रमितिः–प्रमितिव्यवहारानुकूला शक्तिः प्रमाणम्, तदाश्रयः प्रमाता, पूर्वपूर्वज्ञानादेवोत्तरोत्तरज्ञानमुत्पद्यते, ज्ञानं च सर्वं स्वविषयकम्, न तु ज्ञानान्तरविषयः, अनवस्थाद्यापत्तेः । विज्ञानवादिमते घटादेः ज्ञानाकारस्यैव विषयत्वेन ज्ञानानां क्षणिकानां भिन्नकालीनत्वेन विषयविषयिभावसम्बन्धाभावात्, त्रयाणामेषां तु विशुद्धक्षणिकविज्ञानभावनया तद्धारारूप(१) ईशप्रवेशो मोक्षः । उक्तभावनारूपपरिज्ञानस्य जीवसन्तानस्थस्य यस्मिन् विशुद्धविज्ञाने हेतुत्वम्, तस्येश्वरसन्तानस्थेन तत्कालीनेन क्षणिकेन विज्ञानेन लाघवादैक्यस्वीकारेण मुक्तजीवेश्वरसन्तानयोरैक्यसम्पत्त्या (२)जीवस्येश्वरसन्तानप्रवेश उच्यते। संसारिनानाजीवस्थानां तु विज्ञानानां नैकसन्तानप्रविष्टतापत्तिः, मिथो विलक्षणत्वात् । तत्सन्तानानां भिन्नकालगतसुषुप्तिपूर्वापरावधिकत्वेन तद्गतज्ञानानां कार्यकारणभावानापन्नत्वाच्च । सुषुप्तिर्हि विज्ञानसन्तानानां (३)पूर्वापरावधिः । उक्तं हि पञ्चपाद्यां बौद्धमतविवेचने–'सुषुप्तौ विज्ञानलेशस्याप्यभावात् अकस्मादेव जागरेऽहमिति धीदर्शना' दिति । बौद्धाधिकारादौ तु सुषुप्तावप्यालयविज्ञानं प्रवृत्तिविज्ञानरहितं पक्षान्तरमालम्ब्य स्वीकृतम् । ततोऽपि श्रेष्ठो माध्यमिकः । स हि मन्यते विज्ञानरूपमपि सर्वं मिथ्यैव । क्षणिकभावनया शून्यभावनया च आत्म-

(१)—तद्धारेति । शुद्धविज्ञानधारेत्यर्थः ।

(२) जीवस्येश्वरसन्तान प्रवेश उच्यते । नहि जीवसन्तानेन जायमानस्य विशुद्धविज्ञानस्य विशुद्धविज्ञानस्वरूपमोक्षस्येश्वरसन्ताने जायमानज्ञानाद्भेदे मानमस्ति । संसारिनानेत्यादिः घपुस्तके पाठः ।

(३) पूर्वोऽपरश्चावधिरिति घपुस्तके ।

ज्ञानमिति सुगताः। शून्यमिति माध्यमिकाः। देहेन्द्रियातिरिक्तो देहपरिमाण इति दिगम्बराः। कर्ता भोक्ता जडो विभुरिति वैशेषिकतार्किकप्राभाकराः। (१)जडो

न्यायरत्नावली।

हानरूपो मोक्ष इति। तदेतत् विज्ञानरूपात्ममिथ्यात्वमतमेव शून्यमात्मेत्यनेनोक्तम्। न हि शून्यं नाम किञ्चित्तत्त्वं तेनोच्यते। अत एव तत्त्वस्य कस्यचित्त्वयानङ्गीकारात् तत्त्वज्ञानं विना सर्वबाधासम्भवेन सर्वमिथ्यात्वासिद्धिरिति तन्मतं दूषितं भामत्याम्। सर्वं मिथ्येति माध्यमिकमतमिति खण्डनकारैरप्युक्तम्। दिगम्बरा-आर्हताः, अर्हन्नाम नित्यसिद्धः पुरुषः, तत्कृतशास्त्रानुयायित्वात्। ते च मन्यन्ते देहसमानपरिमाणः आत्मा, महान्तं देहं त्यक्त्वा न्यूनदेहग्रहणे आत्मनो ह्रासेऽपि न नाशः। परिमाणभेदेऽपि द्रव्यस्यानाशात्। आत्मा सन्ततोर्ध्वगतिस्वभावोऽपि कर्मपाशेनापि बद्धत्वात् न संसारकाले ऊर्ध्वं गच्छति। कर्मणामत्यन्तोच्छेदे तु(२)सततोर्ध्वगतिं लभते, सैव मोक्षः; अलौकिकाकाशगमनं वेति। नास्तिकानां षड्दर्शनीमुक्त्वा आस्तिकानां तामाह- कर्तेत्यादि। वैशेषिकादयस्तु आत्मनः सुखदुःखयोगात् तद्धेतुभूतं विहितनिषिद्धक्रियाकर्तृत्वमावश्यकम्। स च ज्ञानस्वरूपभिन्नत्वाज्जडः।

नारायणी।

लयविज्ञानधारारूपमित्यर्थः। प्रमेयत्वेन दृग्दृश्ययोरपि मिथ्यात्वान्न सद्रूपं क्षणिकं विज्ञानमात्मा किन्तु मिथ्याभूतं क्षणिकं विज्ञानमिति सौगतराजमतमाह--शून्यमिति। मिथ्याभूतं क्षणिकं विज्ञानमित्यर्थः। क्षणिकत्वे कर्तृभोक्तृव्यवस्थानुपपत्तेर्न क्षणिकं विज्ञानमात्मा किन्तु देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तो देहसमपरिमाणवान्, अन्यथा भोगव्यवस्थानुपपत्तेरिति। जैनमतमाह देहेन्द्रियेति। सावयवत्वेन विनाशित्वापत्त्याऽकृताभ्यागमप्रङ्गान्न देहेन्द्रियाद्यतिरिक्तो देहपरिमाणवानात्मा किन्तु निरवयवो नित्यो विभुर्ज्ञानवानिति तार्किकादिमतमाह—कर्तेत्यादिना।

(१) जडबोधात्मक इति खघपुस्तकयोः। (२) स तदोर्ध्वगतिं लभते इति गपुस्तके।

बोधात्मक इति भाट्टाः। भोक्तैव (१)केवलबोधात्मक

न्यायरत्नावली।

जानामीति, ज्ञानाश्रयत्वेन स भाति, न ज्ञानरूपत्वेन। सर्वमूर्तसंयोगित्वरूपविभुत्वमपि तस्यावश्यकम्। अणुपरिमाणत्वे हि देहव्याप्त्यभावेन युगपन्नानावयवावच्छिन्नसुखादिसमवायित्वं न स्यात्, प्रत्यक्षविषयता च न स्यात्, महत्त्वस्य तस्यां प्रयोजकत्वात्। मध्यपरिमाणत्वे च सावयवत्वेन जन्यत्वापत्तेर्जन्यभावत्वेन विनाशित्वापत्त्या परममहत्परिमाणत्वस्वीकारेण विभुत्वोपपत्तिः। देहादिभिन्नत्वेन आत्मज्ञानपरिपाकात् आत्यन्तिककर्मोच्छेदेनात्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपमोक्ष इत्याहुः। तादृशमेव भाट्टमतम्। अत्यन्तदुःखोच्छेदः नित्यसुखसाक्षात्कारो वा मोक्षः, मोक्षकाले हि चक्षुरादिविच्छेदेऽपि मनसो विच्छेदास्वीकारात् कर्मरूपस्य प्रतिबन्धस्योच्छेदेन नित्यसुखविशिष्टतयाऽऽत्मानं मनसैव साक्षात्करोति। आत्मनस्तु अंशद्वयमस्ति। चिदंशेन द्रष्टृत्वम्, 'सोऽहमि'तिप्रत्यभिज्ञाविषयत्वादिकं च, अचिदंशेन ज्ञानसुखादिरूपपरिणामित्वं च, 'मामहं जानामी' ति ज्ञेयत्वं च, ज्ञानरूपातीन्द्रियव्यापारेण विषयनिष्ठज्ञाततारूपसंवित्कर्तृत्वं चेति विशेषः। भोक्तैवेति।

नारायणी।

कर्ता—कृतिमान्, भोक्ता—सुखदुःखाद्यनुभविता, जडः—ज्ञानभिन्नः, विभुः—सर्वमूर्तसंयोगी। न केवलं जडो विभुरात्मा 'योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिश्रुतिविरोधात्, किन्तु 'मामहं जानामी'ति दृश्यत्वद्रष्टृत्वयोरपि प्रतीतेरंशतो जडोंऽशतश्च बोध इति मीमांसावार्तिककारमतमाह—जड इत्यादि। जडबोधावात्मा स्वरूपं यस्येत्यंशतो जडबोधस्वरूप इत्यर्थः। (२)'निष्क्रियं निष्कलं शान्त'मिति श्रुतेः निरवयवत्वेनात्मनोंशतो जडबोधरूपत्वासंभवान्न जडबोधरूप आत्मा किन्तु नित्यज्ञानस्वरूपो भोक्तैव न कर्ता अपरिणामित्वादिति साङ्ख्यपातञ्जलयोर्मतमाह—भोक्तैवेति। चेतनत्वा-

(१) केवलो बोधात्मक इति घपुस्तके।

(२) अत्र सर्वास्तिकेषु वैशेषिकोऽधमः शब्दप्रमाणरूपस्य वेदस्यानुमानविधया प्रामाण्याङ्गीकारात्। शब्दप्रामाण्यस्वीकर्तॄणां मध्ये तार्किकोऽधमः तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य लक्षणया

इति साङ्ख्याः पतञ्जलिश्च । अविद्यया कर्तृत्वादिभाक्

न्यायरत्नावली ।

न तु कर्ता, बुद्धिरेव कर्त्री, तदविवेकादात्मनः कर्तृत्वव्यवहारः, सर्वत्रैव हि भ्रमस्थले विषययोः असंसर्गाग्रहात् संसर्गव्यवहारः, धर्मिधर्मज्ञानयोर्भेदाज्ञानात् ज्ञानैकत्वव्यवहारः, न तु विशिष्टं ज्ञानमस्ति, अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् असंसर्गाग्रहाख्यदोषात् । एवं चासंसर्गग्रहेण न कस्यापि बाध इति लाघवम् । अत एव भ्रमस्थले प्राभाकरोऽप्येवमाहेति भावः । केवलबोधात्मक इति । (१)असङ्गस्वप्रकाशकूटस्थचिदात्मकः । अत एव भोक्ता । सुखदुःखाभ्यां विद्यमानाभ्यां बुद्धिधर्माभ्यामविवेकोपलक्षितानुभवस्वरूपं हि भोक्तृत्वम्, तच्च सत्यमेवेति भोक्तैवात्मा । तस्य बुद्धिविवेकज्ञानेन संप्रज्ञातासंप्रज्ञातसमाधिपरिपाकपर्यन्तेनाविवेकनिवृत्त्या दुःखात्यन्तोच्छेदो मोक्ष इति विशेषः । सर्वास्तिकमतसारमतमाह–अविद्ययेत्यादि । वैशेषिको हि आस्तिकानामधमः, शब्दप्रामाण्यानभ्युपगमेन वेदप्रामाण्यानङ्गीकारात् । वेदप्रामाण्यस्वीकर्तॄणां मध्येऽपि तार्किको न्यूनः, 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादि

नारायणी ।

दुभोक्तृरूप इत्यर्थः। एवकारात्कर्तृत्वव्यवच्छेदः। अयं भावः, अपरिणामिस्वभावतया कर्तृत्वायोगेपि भोक्तृत्वं युक्तम्, अचेतनस्य देहादेर्भोगायोगात्, अन्यथा मृतदेहादेरपि भोगाद्यापत्तेरिति। केवलबोधात्मकः–जडत्वादिकल्पनारहितबोधस्वरूप इत्यर्थः। वस्तुतो न भोक्ताऽऽत्मा 'असंगो ह्यय'मिति श्रुतिविरोधात् किन्तु प्रातिभासिककर्तृत्वभोक्तृत्ववानिति वेदान्तमतमाह–अविद्ययेति। निःसङ्गत्वेप्याविद्यकभोक्तृत्वमिव कर्तृत्वमपि युक्तमित्य

भावनापरत्वाङ्गीकारात् । प्राभाकरस्तु केवलोपनिषदां तन्मूलकेतिहासादीनां च स्वार्थे प्रामाण्यं नेति वक्ता सर्वास्तिकाधमोऽपि ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्याङ्गीकारादभावस्याधिकरणात्मत्वाङ्गीकाराच्चान्तवेदार्थाङ्गीकारात्ततोधिकः । भट्टस्तु जीवस्य बोधरूपाङ्गीकारात्प्रमाणषट्काङ्गीकाराच्च ततोप्यधिक इति विवेकः । अयं पाठोऽधिकः कपुस्तके परन्तु तथात्वे ग्रन्थसम्बन्धविच्छेदात् न्यायरत्नावल्युक्तस्य टिप्पणीभूतोयं लेखकदोषान्मूले पतित इत्यालोच्य तत उद्धृत्य टिप्पण्यामेव निवेशितोऽस्माभिः । खपुस्तके नास्त्येवैषः ।

(१) असंसर्गस्वप्रकाशेत्यादिः गपुस्तके ।

परमार्थतो निर्धर्मकः परमानन्दबोध (रूप) एवेत्यौपनिषदाः।

न्यायरत्नावली।

शुद्धजीवप्रतिपादकश्रुतीनां तत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनां च अभेदभावनापरत्वाभ्युपगमात्, 'इदं सर्वं यदयमात्मा, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतीनां ब्रह्मकर्तृकं विश्वमित्यर्थकत्वाभ्युपगमात्। प्राभाकरभट्टयोस्तु वेदान्तदर्शने विद्वेषाभावः—

इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या।
दृढत्वमेतद्विषयस्तु बोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन ॥

इति तर्कचरणीयभट्टकारिकया वेदान्तदर्शनपुरस्कारात्। आत्मा निष्प्रपञ्चं ब्रह्मैव, तथापि कर्मप्रसङ्गेन तथा वाच्यम्। उक्तं हि श्रीकृष्णेन भगवता—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।

इति प्राभाकरग्रन्थगतोक्तेः। तथापि भट्टैः जडबोधात्मक आत्मेति स्वग्रन्थवाक्येन अविद्योपहितचिद्रूप आत्मेति सूचनात्, प्राभाकरेण स्वप्रकाशजन्यबोधाश्रयो(१)ऽचिद्रूप आत्मेति स्वग्रन्थे कथनात्, प्रपञ्चज्ञानेऽन्यथाख्यातित्वमात्रस्याप्यकथनाच्च प्राभाकरो भट्टापेक्षया न्यूनः। भाट्टा अपि साङ्ख्यपातञ्जलापेक्षया न्यूनाः, साङ्ख्यादिवत्स्वग्रन्थे आत्मन असङ्गत्वाद्यनुक्तेः। साङ्ख्यास्तु पातञ्जलापेक्षया न्यूनाः, 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर' इति सूत्रेण हि पातञ्जल ईश्वरं स्वीकृतवान् न (२)साङ्ख्या इत्याशयेन वैशेषिकादिनिर्देशोत्तरं तार्किकादिनिर्दिष्टवानाचार्यः। निर्धर्मकत्वे हेतुमाह—अविद्यया कर्तृत्वादि-

नारायणी।

भिप्रेत्याह—कर्तृत्वादीति। मिथ्याज्ञानवासनाप्रयुक्तं नैय्यायिकमतेऽप्यस्ती-

(१)—बोधाश्रयः चिद्रूप इति गपुस्तके पाठः प्रामादिकः।

(२) न तथा साङ्ख्या इत्याशयेन पातञ्जलं साङ्ख्यनिर्देशोत्तरं निर्दिष्टवानाचार्य इत्येव युक्तम्।

एवं सामान्यतोऽहम्प्रत्ययासिद्धे चिदात्मनि वादिविप्रतिपत्तिभिः सन्दिग्धे अहम्प्रत्ययस्यालम्बनविशेषनिर्णयायाह भगवानाचार्यः—

न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायु-
र्न खं नेन्द्रियं वा न तेषां समूहः ।
अनेकान्तिकत्वात्सुषुप्त्येकसिद्ध-
स्तदेकोऽवशिष्टश्शिवः केवलोऽहम् ॥ १ ॥

(१)अस्यार्थः अहम्-अहम्प्रत्ययालम्बनम् । एकः-अद्वि-

न्यायरत्नावली ।

भागिति । अविद्यात्मककर्तृत्वादिमानित्यर्थः । सन्दिग्धे-'शरीरादिस्वभावो न वे'ति विशेषतः सन्दिग्धे । अहमित्यादि । अहम्प्रत्ययस्य यदालम्बनविशेषो देहाद्यात्मकतया भासमानं स्वरूपं तस्य भूम्यादिभिन्नतया निर्णयायेत्यर्थः । अहम्प्रत्ययालम्बनं-देहादितादात्म्येन भासमानं स्वरूपम् । अद्वितीय इति । 'एके मुख्यान्यकेवला' इति कोशादावेकशब्दस्य नानार्थकत्वोक्तावपि प्रकृते पदान्तरेणैवात्मनः प्रपञ्चापेक्षया मुख्यत्वान्यत्वयोर्लाभाद् केवलार्थत्वमेव । केवलत्वं च इतरसम्बन्धशून्यत्वम् । तत्रैकेन घटेन जलमाहरेत्यादौ घटत्वादिसंसृष्टस्य करणत्वादौ तात्पर्यावधारणात्

नारायणी ।

त्यत आह—परमार्थत इति । प्रतीतिकालेपि परमार्थत्वेन धर्माभाववानित्यर्थः । साङ्ख्याद्विशेषान्तरमाह—परमानन्दबोधरूप इति । नित्यानन्दबोधस्वरूप इत्यर्थः । एवं--दर्शितप्रकारेण, सामान्यतः--जीवत्वात्मत्वादिना, वादिविप्रतिपत्तिभिः--विरुद्धकोट्युपस्थापकनिरुक्तवादिशब्दैः, सन्दिग्धे-अहं कर्तृभोक्तृस्वरूपो न वेति विशेषतः सन्दिग्धे । अहंप्रत्ययस्येति । अहंधियोऽकर्तृभोक्तृस्वरूपविषयविशेषनिर्णयायेत्यर्थः । अहंप्रत्ययालम्बनम्-अहंप्रत्ययविषयः । अद्वितीयः-द्वित्वादिसङ्ख्यापूरकमा-

(१) अस्यार्थ इति खगपुस्तकयोर्नास्ति

तीयः । अवशिष्टः-सर्वद्वैतबाधेऽप्यबाधितः । शिवः-परमानन्दबोधरूपः । तस्यैव मङ्गलरूपत्वात् । केवलो-निर्धर्मकः । तेनाद्वितीयः सर्वप्रमाणाबाध्यः परमानन्द-

न्यायरत्नावली ।

एकपदार्थसङ्कोचकल्पनया घटान्तररूपेतरसम्बन्ध(१)बाधः । प्रकृते तु शुद्धस्वरूप एव तात्पर्यावधारणेन सङ्कोचाभावात् आत्मभिन्नरूपद्वितीयमात्रशून्यत्वं बुध्यत इति भावः । अवशिष्टपदमुपयुक्तसंसृष्टमनुपयुक्तं बोधयति । (२)आत्मा ज्ञानेनोच्छेद्यतया नोपयुक्तः उच्छेद्यमपञ्चसंसृष्टश्चेति स एव तत्पदार्थ इत्याशयेनाह — अवशिष्ट इति । ननु शिवपदमिष्टार्थकम्, कथं परमानन्दार्थकमुक्तं तत्राह-तस्येति । मङ्गलेति । इष्टेत्यर्थः । ननु एकपदं द्वितीयाभावसंसृष्टपरं न वा ? आद्ये द्वितीयसामान्याभावसंसर्गव्याघातः, संसर्गस्यैव द्वितीयत्वात्, सत्यकामादिश्रुतीनामपि सत्यकामत्वादिसंसृष्टपरत्वापत्तेश्च । द्वितीये एकपदवैयर्थ्यम् सद्वितीयत्वभ्रमानिवर्तकत्वात् तत्राह-केवलो निर्धर्मक इति । धर्माभावोपलक्षित इत्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तरीत्या उपलक्षणतया द्वै(३)ताभावसम्बन्धज्ञानस्यापि सद्वितीयत्वभ्रमानिवर्तकत्वसम्भवात् एकपदमसंसृष्टपरम् । अत एव 'एकमेवाद्वितीय'मिति श्रुतौ एकप-

नारायणी ।

यातत्कार्यरूपद्वितीयरहितः । सर्वद्वैतबाधेपि-आत्मतत्त्वधिया सर्वद्वैतस्य मूलोच्छेदेपि, स्वयं सत्यः बाधसाक्षितयापि तत्सत्त्वावश्यकत्वादिति भावः । परमानन्दबोधरूपः—नित्यानन्दबोधस्वरूपः(४) । शिवशब्दस्य परमानन्दार्थता कथं तत्राह-तस्यैवेति । परमात्मन एवेत्यर्थः । मङ्गलरूपत्वात्-कल्याणरूपत्वात् । 'प्रेयोन्यस्मात् सर्वस्मादि'त्यादिश्रुतिभिरिष्टतमत्वावगमेन कल्याणरूपत्वौचित्यादिति भावः । निर्धर्मकः-निर्गतं धर्मसामान्यं यस्मादिति धर्मसामान्याभाववानित्यर्थः ।

(१) सम्बन्धशून्यत्वबोधः इति घपुस्तके । (२) प्रकृते चात्मा इति घपुस्तके ।

(३)—उपलक्षणतयान्वितःभाव० इत्यादिः गपुस्तके ।

(४) नित्यानन्दबोध इति कपुस्तके प्रमादभ्रष्टं प्रतिभाति ।

बोध एवाहम्प्रत्ययालम्बनमित्यौपनिषदपक्ष एव श्रेया-निस्त्यर्थः। एतदुपपादनायेतरवादिमतानि निराकरिष्यन् प्रथमं देहात्मवादं निराकरोति—न भूमिर्न तोयं न ते-जो न वायुर्न खमिति। अत्राहमिति सर्वत्र(१) नञा सम्बध्यते। या भूमिः सोऽहं न भवामि योऽहं सा भू-मिर्न भवतीति च परस्परतादात्म्याभावो द्रष्टव्यः। य-द्यपि वादिना प्रत्येकं भूम्यादिरात्मत्वेन(२) नाभ्युपेयते संघातस्यैव तदभ्युपगमात्, तथापि तन्मते अवय-

न्यायरत्नावली।

देन सजातीयस्य अद्वितीयपदेन विजातीयस्य एवकारेण धर्मस्य ब्रह्मणि निषेधः, एवं च एकपदेन सजातीयविजातीययोः केव-लपदेन धर्माणां निषेध इति न तयोः पौनरुक्त्यमिति भावः। औपनिषदपक्षः-श्रीमच्छङ्कराचार्यमतम्। श्रेयान् सर्वमतेभ्य उ-त्कृष्टम्। आत्मनि देहादेः देहादौ चात्मनः तादात्म्याध्यासेन दे-ह एवात्मेति भ्रमोदयात् तन्निवृत्त्यर्थं परस्परतादात्म्याभावः प्रकृ-ते विवक्षित इत्याह—या भूमिरित्यादि। संघातस्य-मिलितभूत-चतुष्टयस्य। तथापीत्यादि। तथापि तन्मते संघातो नोपपद्यत इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकभूतनिराकरणेन भौतिकदेहात्मवादो निराकृत

नारायणी।

आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः।
प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य एकस्य किल जन्तुषु॥

इत्यादिस्मृतेरिति भावः। उक्तिफलमाह-तेनेत्यादि। तेन-निरुक्तार्थ-समर्पणेन, व्याख्यातप्रायं या भूमिरित्यादिना। उक्तस्य द्विविधोद्देश्यविधे-यभावस्य फलमाह-परस्परेति। प्रत्येकाद्देश्यविधेयभावं पूर्वपक्षसिद्धान्ता-भ्यां सफलयति-यद्यपीति। संघातस्यैव-देहाकारेण मिलितभूतचतुष्ट-स्यैव, तदभ्युपगमात्-आत्मत्वाभ्युपगमात्। तथापीति। संघातो नोपपद्यत इत्यत्रान्वयः। तत्र संघातोऽवयविभूतचतुष्टयमेलनं वा स्वरूपसम्बन्धेन

(१) सर्वत्र प्रत्येकं नञा इति खघपुस्तकयोः पाठः।
(२) भूम्यादेरात्मत्वं नाभ्युपेयते इति खघपुस्तकयोः।

अवयव्यनङ्गीकारात्पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गेन च संयोगादि-
सम्बन्धानभ्युपगमात् संहन्तुरभावाच्च संघातो नोपपद्यत

न्यायरत्नावली ।

इति योजना । संघातोऽवयवी वा ? संयुक्तचतुर्विधपरमाणवो वा ? क्षणिकचतुर्विधपरमाणुपुञ्जस्वरूपो वा ? । तत्राद्यस्यानुपपत्तौ हेतुमाह—अवयव्यनङ्गीकारादिति । कपालद्वयमेव घटः, कपालिकाद्वयमेव कपालम्, एवं त्रुटिपर्यन्तं विचारेण त्रुटेरन्यत् किमपि न प्रामाणिकम् , प्रामाणिकत्वे वा अवयवानामवयविनश्च द्विगुणगुरुत्वाद्युपलब्धिः स्यादित्यादियुक्तिभ्यः अवयव्यस्वीकारादित्यर्थः । द्वितीयस्यानुपपत्तौ हेतुमाह--पञ्चमेत्यादि । चत्वार्येव भूतात्मकानि तत्त्वानि । न च संयुक्तासंयुक्तस्वरूपवैलक्षण्याय संयोगादिकमवश्यं वक्तव्यमिति कथं चत्वार्येव तत्त्वानीति वाच्यम्। चतुर्विधपरमाणूनां क्षणिकत्वात् संयुक्तत्वेन पराभ्युपगतस्वरूपस्यासंयुक्तत्वेन पराभ्युपगतस्वरूपाद्भेदेन वैलक्षण्योपपत्त्या संयोगादिस्वीकारस्य व्यर्थत्वात् । घट इति उपलभ्यमानास्त्रुटय एव (१) हि घटस्वरूपाः । तदेवं वादिनश्चार्वाकस्य मते पञ्चमतत्त्वाभ्युपगमप्रसङ्गेन संयोगादिकं न स्वीक्रियत इति भावः । नन्वेवम् अहमित्याकारकधीविषयत्रुटिसंघात एवात्मास्तु इत्याशङ्क्योक्तत्रिविधसंघातानामनुपपत्तौ हेतुमाह--संहन्तुरभावादिति । शरी-

नारायणी ।

त्तयाऽवस्थितिर्वेति पक्षत्रयं न सम्भवतीत्यत्र क्रमेण हेतुमाह-अवयव्यनङ्गीकारादिति । द्विगुणगुरुत्वापत्तिभियाऽतिरिक्तावयव्यनङ्गीकारादित्यर्थः । द्वितीये बाधकमाह-पञ्चमेति । 'प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम्(२)' इति वदतः चार्वाकस्य मते देहादिव्यवहाराय चतुर्विधपरमाणूनां (३)संयोगरूपमेलनाङ्गीकारे संयोगरूपपञ्चमतत्त्वस्वीकारापत्तेरित्यर्थः । संयोगादीत्यादिना समवायपरिग्रहः । पक्षत्रये बाधकमाह संहन्तुरभावाच्चेति । संघात-

(१) एव बहिर्घटस्वरूपा इति गपुस्तके ।
(२) 'मोक्षश्च मरणान्नान्यः कामार्थौ हि पुरुषार्थौ' इति वदतः इति पाठः खपुस्तके ।
(३) संयोगरूपपञ्चमतत्त्वस्वीकारापत्तेरित्यर्थ इति खपुस्तके ।

इत्यभिप्रेत्य प्रत्येकभूतनिराकरणेन भौतिकदेहात्मवादो निराकृतः । यद्यपि भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनो मते आवर-

न्यायरत्नावली ।

रोत्पत्तेः पूर्वमात्मनोऽभावात् (१)न चेतनस्य व्यापाराच्छरीरोत्पत्तिः । न च प्रलयास्वीकारेणानादिमातापितृपरम्पराव्यापारेण शरीररूपसंघातोत्पत्तिरिति वाच्यम् । शरीरवैचित्र्ये हि नियामकमदृष्टं दृष्टं वा वाच्यम् ? । नाद्यः । प्रत्यक्षमात्रप्रमाणस्वीकारात् परलोकस्वीकारप्रसङ्गाच्च । नान्त्यः । एकजातीयेन मातापितृव्यापारेण उत्पन्नयोः यमलयोः वैलक्षण्यस्य अदृष्टं विनानुपपत्तेः, कारणान्तरस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणेनासिद्धत्वाच्च । तथा च क्षणिकत्रुटिसमुदायस्य दृष्टादृष्टद्वारा संघातयितृरूपो यस्संहन्ता तदभावात् संघातस्योत्पत्त्यसम्भव इति भावः । निराकरणेन—आत्मत्वनिराकरणेन । भौतिकेति-भूतसमुदायरूपेत्यर्थः । निराकृत इति । समुदायस्य प्रत्येकानतिरेकादिति शेषः । यद्यपीत्यादि । चार्वाकादिनास्तिकानां मते भूतचतुष्टयमेव तत्त्वं तदपि क्षणिकम् , 'यत सत् तत् क्षणिकमि'ति नियमात् । कथमुक्तनियम इति चेदुच्यते । यत्र यस्य सामर्थ्यं तस्य तत्साधने विलम्बो नास्ति, विलम्बोऽस्ति चेत् सामर्थ्यमेव न स्यात्, तथा च यावत्सु कार्येषु सामर्थ्यं यस्य, तावतां द्वितीयक्षणवृत्तिनां प्रथमक्षणस्थितेन तेन सिद्धिरिति द्वितीयक्षणस्थितेन तेन न कस्यचित् तृतीयादिक्षणवृत्तिनस्सिद्धिः, अतो द्वितीयादिक्षणे सत्त्वं वस्तुनो नास्ति, कार्यकारित्वमेव हि वस्तुनः सत्त्वम् , तस्मात् (२)सत्यं

नारायणी ।

कर्तुरभावाच्चेत्यर्थः । चेतनादृष्टादिकं विना पुञ्जकादाचित्कवैचित्र्याद्यनुपपत्तेरिति भावः । प्रत्येकेति । प्रत्येकभूतानामात्मत्वनिराकरणेन । भौतिकेति—भौतिकदेहस्यात्मत्ववादः । न खमित्युक्तमुपपादयितुमाह—यद्यपीति आवरणाभावत्वेनोत–पक्ष्यादिगतिप्रतिबन्धकाभावत्वेनाभिमतस्येत्यर्थः ।

(१)—अभावात् कस्य चेतनस्य० इति पाठो घपुस्तके ।

(२) सत्यमिति गपुस्तके नास्ति ।

णाभावत्वेनाभिमतस्य स्थिरस्यासत आकाशस्य देहानुपादानत्वम्, तथापि सिद्धान्ते तस्य भावत्वम्(१)। देहोपादानत्वाद्यङ्गीकारात्। तत्राप्यात्मत्वप्रसक्त्या तन्निराकृतम्। अथवा न वायुरित्यन्तमेव देहात्मवादस्य निराकरणम्, न खमिति तु शून्यवादस्य, खशब्दस्य शून्य-

न्यायरत्नावली।

सर्वं क्षणिकम्। यत्तु अलीकं तस्य कार्यकारित्वाभावेन सत्त्वाभावात् नोक्तरीत्या क्षणिकत्वमिति स्थिरत्वमिति प्रमाणागोचरत्वेऽपि विकल्पधीविषयत्वेन व्यवहारः तस्य, तथा च आवरणाभावरूपाकाशस्याभावत्वेनालीकत्वादसत्त्वस्थिरत्वावश्यकत्वात् देहं प्रत्युपादानत्वाभाव इति भावः। सिद्धान्ते—औपनिषदमते। आत्मत्वप्रसक्त्येति। अवयविखण्डनयुक्तिभिराकाशादिस्वरूप एव देहो वाच्यः, तथा च आकाशादिप्रत्येकस्यापि आत्मत्वप्रसक्तिरिति भावः। तन्निराकृतम्—आकाशस्यात्मत्वं निराकृतम्। प्रसिद्धमतनिराकरणप्रस्तावे आधुनिकपक्षनिराकरणस्यासङ्गतत्वादाह—अथवेति। शून्यवादस्य—क्षणिकज्ञानरूपात्मा मिथ्येति वादस्य। खशब्दस्य शून्यवाचकत्वात्—शून्यपदसमानार्थकत्वात्। तथा च खं नात्मेत्यस्य मिथ्याभूतविज्ञानं नात्मेत्यर्थः, खपदस्य सत्यत्वशून्या-

नारायणी।

फलितमाह—स्थिरस्येत्यादिना। स्थिरस्य-बहुकालस्थायिनः। अत एव असतः-विलम्बसहिष्णुत्वेनार्थक्रियाकारिताशून्यस्य, आकाशस्य—आकाशपदवाच्यस्य, सिद्धान्ते—वेदान्तसिद्धान्ते, तस्य—आकाशस्य। भावत्वेति। शब्दादिगुणाश्रयत्वेन भावत्वस्यावकाशप्रदत्वेनोपादानत्वस्य निमित्तत्वस्य चाङ्गीकारादित्यर्थः। तत्रापि-आकाशेऽपि, आत्मत्वप्रसक्त्या-भूम्यादेरिवात्मत्वप्रसक्त्या, तन्निराकृतम्—आत्मत्वं निराकृतम्। स्वसिद्धान्तानुसारेणात्मत्वमापाद्य तन्मतनिराकरणमयुक्तमित्यभिप्रेत्यार्थान्तरमाह—अथवेति। शून्यवादस्य-क्षणिकज्ञानस्वरूप आत्मा मिथ्येति वादस्य। शून्यवाचकत्वात्—खपदस्य पदार्थरहितछिद्रबोधकत्वेन प्रकृते सत्यत्वादिधर्मशून्यमिथ्याज्ञान-

(१)—भावत्वे देहोपादानत्वाद्यङ्गीकारादिति खघपुस्तकयोः।

वाचकत्वात्। नेन्द्रियमिति प्रत्येकमिन्द्रियाणामात्मत्वनिरासः। न तेषां समूह इति मिलितानां भूतानां देहावयव्याकारेण परिणतानामिन्द्रियाणां च मिलितानां निरासः। पूर्वं संघातमनभ्युपगम्य प्रत्येकं भूतानि निराकृतानि, अधुना तु संघातमभ्युपगम्यापि निराकृतानीति भेदः। भूतनिराकरणेन भौतिकयोः प्राणमनसो-

न्यायरत्नावली।

त्मकमिथ्याविज्ञानबोधकत्वात्। प्रत्येकमिति। इन्द्रियपदस्येन्द्रियत्वरूपेण सर्वेन्द्रियबोधकत्वात् सर्वेन्द्रियेषु प्रत्येकमात्मत्वनिराकरणमिति भावः। मिलितानां भूतानां-संहतानां पार्थिवादिपरमाणूनामात्मत्वेन चार्वाकस्वीकृतानाम्। परिणतानामिति। यद्यपि चार्वाकेणावयवी न स्वीक्रियते तथाप्यन्यैस्तत्स्वीकारात्तत्रापि प्रसक्तमात्मत्वं निरस्तम्, अवयवावयविनोस्तादात्म्यमते अवयविनः अवयवसमूहात्मकत्वात् समूहपदेन निर्देश इति भावः। अनभ्युपगम्य-उपपद्यते इत्यस्वीकृत्य। उपगम्य-उपपद्यत इति स्वीकृत्य। भूतनिराकरणेनेति। न तेषां समूह इति वाक्येनेत्यर्थः। प्राणमनसोरिति। अपिशब्दश्शेषः। मनोनिराकरणेनेत्यादि। मनोनिराकरणेन क्षणिकविज्ञानस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्य च निरास इत्यन्वयः। ननु मनोनिरासेन कुत-

नारायणी।

बोधकत्वात्। तथाच खं नात्मेत्यस्य सत्यत्वादिधर्मशून्यं मिथ्याज्ञानं नात्मेत्यर्थः। प्रत्येकमिति। नेन्द्रियमित्यत्र इन्द्रियपदस्येन्द्रियत्वेनेन्द्रियसामान्यबोधकत्वात् प्रत्येकं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वनिरास इति भावः। मिलितानां-संयुक्तानाम्। देहेति। अतिरिक्तपुञ्जात्मकदेहावयविरूपेण विकृतानामित्यर्थः। संघातं-संयोगेन तेषां पुञ्जम्, अनभ्युपगम्य--अस्वीकृत्य। अभ्युपगम्यापि-स्वीकृत्यापि। भूतनिराकरणेन—प्रत्येकस्य पुञ्जरूपविकारिणो वा पृथिव्यादिचतुर्विधपरमाणुरूपस्य भूतस्यात्मत्वनिराकरणेन, भौतिकयोः 'अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयः प्राण' इति श्रुत्या भूतकार्यत्वेनाङ्गीकृतयोः, प्राणमनसोः—क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिप्रधानयोः अपीति शेषः। मनोनि-

निरासः । मनोनिराकरणेन मनोवृत्तेः क्षणिकविज्ञानस्य देहातिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्य च निरासः । सिद्धान्ते ज्ञानेच्छासुखादीनामन्तःकरणाश्रयत्वाभ्युपगमात् । कामसङ्कल्पादीन्प्रकृत्य 'एतत्सर्वं मन एव'-

न्यायरत्नावली ।

स्तयोर्निरासः, 'विज्ञानमेव सर्व'मिति योगाचारमते मनस एवास्वीकारात्तार्किकादिमते कर्तृत्वादिविशिष्टस्य मनोभिन्नत्वादित्याशङ्क्य तयोर्हेतुगर्भं विशेषणमाह—**मनोवृत्तेरिति** । मनःपरिणामत्वेनास्मत्सम्मतस्येत्यर्थः । देहातिरिक्तस्य-देहमनआदिभिन्नत्वेन तार्किकादिस्वीकृतस्यापि । तथा च तेषां समूह इत्यस्य भौतिकत्वेनास्मत्सम्मत इत्यर्थकत्वात् योगाचारादिस्वीकृतक्षणिकविज्ञानस्य तार्किकादिस्वीकृतकर्तृत्वादिविशिष्टस्य च मन्मते मनःपरिणामत्वात् भौतिकत्वेनास्मत्सम्मतत्वात् तयोरात्मत्वनिरास इति भावः । कर्तृत्वादिविशिष्टस्य भौतिकत्वमस्मत्सम्मतं श्रुतिसिद्धत्वादित्याह—**ज्ञानेत्यादि** । **मन एवेति** । धर्मधर्मिणोस्तादात्म्य-

नारायणी ।

राकरणेन-मनस आत्मत्वनिराकरणेन । मनोवृत्तेः-वस्तुगत्या मनःपरिणामरूपस्य क्षणिकविज्ञानस्य द्वितीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनः देहातिरिक्तस्य स्थूलदेहाद्भिन्नस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नादिमत्त्वरूपकर्तृत्वसुखदुःखाद्याश्रयत्वरूपभोक्तृत्वाभ्यां विशिष्टस्य च तार्किकमतसिद्धस्यात्मनः निरासः आत्मत्वनिरासः तादृशस्य वस्तुगत्या भौतिकलिङ्गशरीरात्मकत्वादिति भावः ।

ननु क्षणिकविज्ञानवादिना मनस एवानङ्गीकारात्तार्किकेण चाभौतिकस्यैव मनोभिन्नस्यात्मत्वस्वीकारात्कथं मनोनिराकरणेन क्षणिकविज्ञानस्य तार्किकाभिमतस्य चात्मत्वनिरास इत्याशङ्क्य मनःपरिणामरूपवृत्तिभिन्नस्य ज्ञानत्वमेवासिद्धम्, औपनिषदसिद्धान्तविरोधात् अतः क्षणिकज्ञानादेर्निरास इत्यभिप्रेत्याह—सिद्धान्ते चेति । औपनिषदसिद्धान्ते इत्यर्थः । अन्तःकरणाश्रयत्वाभ्युपगमात्—अन्तःकरणाश्रितत्वाभ्युपगमात् । अभ्युपगमे श्रुतिमाह—कामेति । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृति-

ति श्रुतेः। तेन देहमारभ्य केवलभोक्तृपर्यन्तानां तत्त- द्वाद्यभ्युपगतानामनात्मत्वं प्रतिज्ञातं भवति। तत्र हेतु- माह—अनैकान्तिकत्वादिति। व्यभिचारित्वात् विना-

न्यायरत्नावली।

मेव सम्बन्ध इति कामादिमनोधर्माणाम्मनस्तादात्म्योक्तिः। तेने- ति। भूतनिराकरणेनेत्याद्युक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। केवलभोक्तृ- पर्यन्तानामिति। भोक्तैव आत्मा न तु कर्ता इति साङ्ख्यमते भोक्तृत्वमात्मनः नानुभवस्वरूपत्वमात्रम्, मोक्षेपि भोक्तृत्वापत्तेः; किन्तु सुखदुःखसंसृष्टानुभवरूपत्वम्, तथा च भौतिकमनःपरिणाम- सुखादिसंसृष्टरूपेण (१)भौतिकस्यात्मनोऽप्यनात्मत्वं प्रतिज्ञातं 'न तेषां समूह' इत्यनेन सम्भवतीति भावः। तत्रेति। देहादिष्व- नात्मत्वप्रतिज्ञायामित्यर्थः। व्यभिचारित्वादिति। सर्वेषु दे- शकालवस्तुषु सम्बध्य वर्तत एवेति नियमरहितत्वादित्यर्थः। क- चिद्देशे काले वस्तुनि वर्तमानो यः अभावः,(२)तत्प्रतियोगित्वरूपे पर्य- वसितहेतौ वर्तमानपर्यन्तवैयर्थ्यादाह—विनाशित्वादिति। विविधो देशकालवस्तुगतः नाशः अदर्शनं यतः स विनाशः, संसर्गाभावता- दात्म्याभावयोरन्यतरः तद्विशिष्टत्वात् तत्प्रतियोगित्वात्,

नारायणी।

रधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे' ति(३)संग्राहकश्रुतेरित्यर्थः। तेनेति। भूतनिराकरणेनेत्याद्युक्तव्याख्यानेनेत्यर्थः। देहमारभ्येति। न कर्तेत्यन्तानां वास्तवभोक्तृत्वविशिष्टस्य लिङ्गेऽन्तर्भावात्परिणामरूपयोः सुखदुःखयोस्त- त्रैवान्तर्भावादिति भावः। तत्र-देहादेरनात्मत्वप्रतिज्ञायाम्, व्यभिचरित- त्वात्-सर्वत्र सदाऽविद्यमानत्वात्। सर्वत्र सदेत्यंशस्यानतिप्रयोजनकत्वा- दाह-विनाशित्वादिति। विविधो देशकालवस्तुगतो नाशोऽदर्शनं यतः स वि-

(१) भौतिकस्याप्यात्मनोऽनात्मत्वमिति गपुस्तके।

(२) तत्प्रतियोगित्वरूपपर्यवसितहेतौ वर्तमानपर्यन्तं वैयर्थ्यादाहेति पाठो गपुस्तके।

(३)--इति मनोधर्मविधायकश्रुतेरित्यर्थः। न च मन एवेत्यस्य मनःकरणकमित्यर्थ इति। इतिपाठः खपुस्तके।

शित्वादिति यावत् । आत्मनो देशकालापरिच्छिन्नत्वात्तत्परिच्छिन्नानां घटादिवदनात्मत्वात् (१)ध्वंसप्रागभाव-

न्यायरत्नावली ।

अभावप्रतियोगित्वादिति यावत् । अभावप्रतियोगित्वादिति हेतुकरणे अभावपदवैयर्थ्यात् अभावस्यैव प्रतियोगितासम्बन्धेन हेतुतेति बोध्यम् । यथाश्रुतं तु विनाशित्वादित्यसङ्गतम्, आत्मन इत्याद्युत्तरग्रन्थेनाभावप्रतियोगित्वस्यात्मभिन्नत्वं(२) प्रत्यव्यभिचारित्वप्रतिपादनवैयर्थ्यात् । अथवा अभावप्रतियोगितात्वरूपसामान्यधर्मविशिष्टस्याव्यभिचारत्वप्रतिपादने ध्वंसप्रतियोगितात्वरूपधर्मविशिष्टस्य सुतरां तद् भवतीत्याशयेनात्मन इत्यादेरुक्तत्वात् यथाश्रुतमेव विनाशित्वादिति रम्यम् । ननु विनाशित्वस्यात्मान्यत्वं प्रति व्याप्यताग्रहो न सम्भवति तर्काभावादित्याशङ्क्यानात्मत्वस्य विनाशहेतुत्वकथनद्वारा तादृशव्याप्यताग्राहकं तर्कं सूचयति—आत्मन इति । तथा च विनाशित्वात् अनात्मेत्यनेनोक्ते अनात्मनिष्ठे विनाशित्वहेतुकत्वे हेतुः—देशकालपरिच्छिन्नानां घटादिवदनात्मत्वादिति, तत्र हेतुः—आत्मनो देशकालेत्यादि । आत्मन इति आत्मत्वावच्छेदेनेति भावः । देशकालापरिच्छिन्नत्वात्- देशकालवृत्त्यभावप्रतियोगिभिन्नत्वग्रहात्, तत्परिच्छिन्नानां—देशकालवृत्त्यभावप्रतियोगिनां तादृशावच्छेदेनेति शेषः । अनात्मत्वात्—अनात्मत्वग्रहात् । तथा च आ-

नारायणी ।

नाशः संसर्गान्योन्याभावयोरन्यतरस्तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः । विनाशित्वहेतोरनात्मत्वसाधकतां तर्कप्रदर्शनेन दृढयति—आत्मन इति । अनात्मनामधिष्ठानस्येत्यर्थः । देशकालापरिच्छिन्नत्वात्—देशकालवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थोऽनात्मत्वेऽन्वेति । तत्परिच्छिन्नानां देशकालवृत्त्यत्यन्ताभावप्रतियोगिनाम्, घटादिवदनात्मत्वात्-आत्मभिन्नत्वात्, अत्रापि ज्ञानज्ञाप्यत्वं पञ्चम्यर्थः, अयं च विनाशित्वहेतुकानात्मत्वे हेतुः,

(१) अत्र तद्ध्वंसेत्यादिः पाठः नारायणीसम्मतः ।

(२) आत्मभिन्नं प्रतीति गपुस्तके ।

योश्च ग्रहीतुमशक्यत्वात् अनात्मनां जडत्वात् स्वभिन्न-

न्यायरत्नावली।

त्मत्वव्यापकमपरिच्छिन्नत्वमिति ग्रहात् परिच्छिन्नत्वरूपविनाशित्व-मनात्मत्वव्याप्यतया गृह्यते, परिच्छिन्नत्वं यद्यनात्मत्वव्याप्यं न स्यात् तदाऽऽत्मत्वव्यापकस्यापरिच्छिन्नत्वस्याभावो न स्यात्, भवति तु तादृशाभावरूपम्, तस्मात् अनात्मत्वव्याप्यमिति तर्क-पर्यवसानसम्भवादिति भावः। नन्वपरिच्छिन्नत्वस्याभावाप्रतियो-गित्वरूपस्यात्मत्वव्यापकतानिश्चये सति उक्ततर्कपर्यवसानं वाच्यम्, स एव न सम्भवति तर्काभावादित्याशङ्क्य तन्निश्चायकं तर्कं ज्ञापयितुमात्मनि ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वं तद्धेतूपन्यासपूर्वक-माह—न तस्य ध्वंसप्रागभावावित्यन्तेन ग्रन्थेन ध्वंसप्रागभाव-योरित्यादिना। चकारेणात्मन इत्यनुषज्यते। आत्मनो ध्वंस-प्रागभावयोः गृहीतुमशक्यत्वात् न तस्य ध्वंसप्रागभावावित्यग्रे अन्वयः। अशक्यत्वे हेतुमाह—अनात्मनां जडत्वादिति। आत्मभिन्नानां ज्ञानरूपत्वाभावात् आत्मभिन्नेनात्मध्वंसप्रागभावौ विषयीकर्तुं न शक्येते इत्यर्थः। नन्वेकस्या आत्मव्यक्तेः ध्वंसप्रा-गभावौ अन्यदीयात्मव्यक्त्या गृह्येयाताम्, तत्राह—स्वभिन्नस्या-त्मत्वाभावादिति। यदात्मव्यक्तेः ध्वंसप्रागभावौ ग्राह्यौ, तद्भि-न्नस्यात्मत्वाभावादित्यर्थः। नन्वात्मनो नानात्वमवश्यं वाच्यम्,

नारायणी।

तथाच परिच्छिन्नत्वाभावस्यात्मत्वव्यापकत्वात् तादृशाभावप्रतियोगिनः परिच्छिन्नत्वस्यात्मभिन्नत्वं प्रति व्याप्यताग्राहको यदि परिच्छिन्नत्वमनात्म-त्वव्याप्यं न स्यात्तदा तादृशाभावप्रतियोगि न स्यादिति तर्कलाभ इति भावः। आत्मनोऽपरिच्छिन्नत्वमेव कथं लभ्यं तत्राह तद्ध्वंसेति। आत्मध्वंसप्रा-गभावयोः। अशक्यत्वे हेतुमाह—अनात्मनामिति। अविद्यातत्कार्याणामित्यर्थः। जडत्वात्-ज्ञानव्यक्तिभिन्नत्वात्। ननु मास्त्वनात्मनो ग्राहकत्वम्, आत्मा-न्तरस्य तु स्यादेव, तत्राह-स्वभिन्नस्येति। यदात्मव्यक्तेर्ध्वंसप्रागभावौ ग्राह्यौ तद्भिन्नस्यात्मत्वाभावात् आत्मन एकत्वादिति भावः। ननु तर्हि प्रत्या-

स्य चात्मत्वाभावात् आत्मन एकत्वेऽपि सुखदुःखाद्या-श्रयाणामन्तःकरणानां भेदाभ्युपगमाद्व्यवस्थोपपत्तेः। स्व-

न्यायरत्नावली।

अन्यथा यदा चैत्रस्सुखी तदा मैत्रोऽपि अवश्यं सुखी स्यात्। न च यदा चैत्रशरीरे चन्दनादियोगः, तदा मैत्रशरीरे तस्यानियमात् सुखानियम इति वाच्यम्। व्यञ्जकचन्दनादियोगं प्रति तत्तेकात्म-निष्ठादृष्टस्यैव नियामकत्वात् सर्वशरीरेषु युगपच्चन्दनादियोगोत्प-त्त्यापत्तेः। न च शरीरविशेषे चन्दनादियोगं प्रति अदृष्टविशेषस्य हेतुत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। तदापि एकस्य तत्त्वदर्शने सति कुत्रापि संसारो नोपलभ्येतेति आत्मनानात्वावश्यकत्वात् तत्राह—आत्मन एकत्वेऽपीति। व्यवस्थोपपत्तेरिति। यस्मिन् मनसि चन्दनादियोगहेत्वदृष्टमस्ति तत्रैवोक्तयोगोत्पत्तिः, मनस एव जीवविभाजकोपाधित्वं यस्य मनसो ज्ञानेनोच्छेदः तदुपल-क्षितजीवस्यैव मुक्तिः, अविद्याया जीवविभाजकोपाधित्वेपि यत्र मनसि तत्त्वदर्शनं तदुपादानभूताया एव तेनोच्छेद इति व्यवस्था-पपत्तेः। न च मनसि प्रमाणाभाव इति वाच्यम्, 'मम मन इदा-नीं प्रसन्नम्, इदानीं विक्षिप्त'मिति साक्ष्यनुभवात्, 'अन्यत्र मना अभूवं नादर्शम्' 'एतत्सर्वं मन एवे'त्यादिश्रुतेश्च तत्र मानत्वादिति भावः। नन्वात्मनैव स्वध्वंसप्रागभावौ गृह्येयाताम् तत्राह—स्वे-नेति। ग्रहणे—विषयीकरणे। ननु भिन्नकालीनयोरपि विषयवि-षयिभावसम्भवात् आत्मनः स्वध्वंसादिविषयकत्वं न विरुद्धं

नारायणी।

त्मनि नियतसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह—आत्मन एकत्वेपि। वस्तुत एकत्वे-पीत्यर्थः। व्यवस्थोपपत्तेः—चैत्रशरीरे स्रक्चन्दनादिसंयोगे चैत्र एव सु-खी न मैत्र इत्यादिव्यवस्थाया उपपत्तेरित्यर्थः। यः आत्मा स न सुखदु-खाद्याश्रयः भासकरूपत्वात्, यस्तु सुखाद्याश्रयः स तु भिन्न एव परिणामित्वादिति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः। मास्तु स्वभिन्नो ग्राहकः स्वयं तु स्यात्, तत्राह—स्वेनेति। स्वेनैव—तद्व्यक्त्यैव

नैव स्वाभावग्रहणं विरोधात् ग्राह्यकाले ग्राहकासत्त्वात् (१)ग्राहकसत्त्वे ग्राह्याभावात् कृतहान्यकृताभ्यागमप्रस

न्यायरत्नावली ।

तत्राह—ग्राह्येति । ग्राह्ययोः-विषययोः आत्मध्वंसप्रागभावयोः काले ग्राहकस्य-विषयिणः आत्मनोऽभावात् ग्राहकस्य विषयिणः आत्मनः सत्त्वे ग्राह्ययोस्तयोरसत्त्वादित्यर्थः । आत्मनो विषयग्राहकत्वं नाम तादात्म्येन (२)विषयसम्बद्धत्वम् । तथा च भिन्नकालीनविषये तादात्म्यासम्भवेनात्मनो ग्राहकत्वासम्भव इति भावः । आत्मनो ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वे गृहीतुमशक्यत्वादिति हेतुं सोपपत्तिकमुक्त्वा हेत्वन्तरमप्याह—कृतेत्यादि । आत्मनो नाशस्वीकारे कृतस्य यागादिजन्यादृष्टस्य फलाजनकत्वरूपा हानिः स्यात्, उपादानीभूतस्यात्मनो नाशे तदुपादेयस्यादृष्टस्य नाशावश्यकत्वात्, तथा च कर्तुः फलप्राप्त्यभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । आत्मनः प्रागभावस्वीकारे उत्पद्यमानस्यात्मनः पूर्वं सञ्चितादृष्टाभावेन तदकृतेनादृष्टेन भोगाभ्यागमो वाच्यः, स न सम्भवति, पित्रादिकृतेनादृष्टेन पुत्रादेर्भोगजनने मानाभावात्, (३)कल्पनापेक्षया लाघवात् आत्मनोऽनादित्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति

नारायणी ।

स्वाभावग्रहणे--स्वस्यात्मनोऽभावग्रहणे विषयीकरणे, विरोधात्-भिन्नकालीनत्वेन विषयविषयिभावासंभवरूपविरोधात् । एतदेव दर्शयति—ग्राह्येति । ग्राह्यकाले—ध्वंसप्रागभावकाले, ग्राहकाभावात्--ग्राहकस्यात्मनोऽभावात् । ग्राहकसत्त्वे--ग्राहकस्यात्मनः सत्त्वे, ग्राह्याभावात्--ध्वंसप्रागभावाभावात् । तथाच ग्राह्यग्राहकयोरसमानकालीनत्वान्न विषयविषयीभावः सम्भवतीति भावः । नन्वतीतानागतघटादिनेव विभिन्नकालीनस्वाभावेनापि सह विषयविषयिभाव आत्मनोस्तु तत्राह—कृतहानेति । कृतस्य-यागादिजन्यापूर्वस्य, हानिः-नाशः,

(१) ग्राहकत्वे इति घपुस्तके । (२) विषयसम्बन्धित्वमिति घपुस्तके ।
(३) तत्कल्पनापेक्षया इति घपुस्तके ।

ङ्गाच्च न तस्य ध्वंसप्रागभावौ। सद्रूपस्यात्मनः सर्वत्रानुगमाच्च नात्यन्ताभावसम्भवः। द्वैतस्य मि-

न्यायरत्नावली।

भावः। नन्वेतावतापि नात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वसाधकतर्कलाभः तत्राह—सद्रूपस्येति। सर्वत्रानुगमादिति। घटस्सन् पटस्सन्नित्यादिप्रत्ययेन दृश्यमात्रे सद्रूपसम्बन्धाविषयीकरणादित्यर्थः। ननु सद्रूपस्य तादात्म्यमेव दृश्ये भाति, तस्य च न सद्रूपात्यन्ताभावविरोधित्वम्, अतः कथमुक्तप्रत्ययेनात्यन्ताभावानिरास इति चेदुच्यते, यथा 'इदं रजत'मित्यादिभ्रमस्थले रजतादाविदन्त्वादिसंसर्गोऽपि भासते न त्विदमादितादात्म्यमात्रम्, अधिष्ठानस्य हि तादात्म्यमिव तद्वृत्तिधर्मसंसर्गोऽप्यारोपेऽध्यस्यते, तथा च सद्रूपस्याधिष्ठानस्य तादात्म्यमिव तद्वृत्तिधर्मसंसर्गोऽपि घटादावुक्तप्रत्ययेन भ्रमरूपेण विषयीक्रियते। तद्वृत्तिधर्मश्च सद्रूपात्मकसत्यनित्यादिकमेव, स्वस्यैव स्वस्मिन् कल्पितधर्मत्वस्वीकारात्। तथा च सद्रूपसत्त्वाद्याधारत्वस्य सद्रूपेऽपि सत्त्वादुक्तप्रत्ययविषयतया दृश्यमात्रेऽपि सत्त्वाच्च सद्रूपस्य सर्वधर्मत्वेन न कुत्राप्यत्यन्ताभाव इति भावः। नन्वेतावतापि नान्योन्याभावाप्रतियोगित्वसाधकतर्कलाभः तत्राह—द्वैतस्येत्यादि। द्वैतस्य तत्तादात्म्याभावानुपप-

नारायणी।

आत्मनो नाशे तद्गुणस्य धर्मादेर्नाशावश्यंभावात्, तथा अकृतस्य असञ्चितस्यापूर्वस्य अभ्यागमः कालान्तरे भोगाय स्वीकारस्तयोः प्रसङ्गादित्यर्थः, इत्थं च विहितगोचरा प्रवृत्तिर्बाध्येतेति भावः। परलोकवार्तामङ्गीकार्येदम्। अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधयति—सद्रूपस्येति। तत्स्वरूपस्य नित्यस्येति यावत्। आत्मनः—अनात्मनामधिष्ठानभूतस्य सर्वत्र–दृश्यमात्रे, अनुगमात्–सन् घटः सन्पटः इत्यादिधिया सत्त्वसम्बन्धविषयीकरणात्। नात्यन्ताभावसम्भवः–न सद्व्यक्ति(१)स्वरूपात्यन्ताभावः, सत्त्ववति न सत्त्वात्मकसदत्यन्ताभावः कालत्रयेऽपि वक्तुं शक्य इति भावः। अन्योन्याभावाऽप्रतियोगित्वं साधयति—द्वैतस्येति। अविद्यातत्का-

(१) न सद्व्यक्तिस्वरूपसत्त्वात्यन्ताभावसम्भव इति खपुस्तके।

थ्यात्वे(१)नाधिष्ठानसत्तादात्म्यापन्नतयैव सिद्धत्वात्

न्यायरत्नावली।

त्तिरिति योजना। तादात्म्येनाभावस्तादात्म्याभावः भेद इति यावत्। (२)*ननु तादात्म्यस्य मिथ्यात्वेन तद्वत्यपि दृश्ये तदभावः सिद्धान्तेऽपि स्वीक्रियत एवेति कथं तदनुपपत्तिरिति चेन्न। तादात्म्याभावपदस्य भेदार्थकत्वात्*। ननु तादात्म्यबलादेव दृग्दृश्ययोर्भेदोऽपि वाच्य एव अत्यन्ताभिन्नयोस्सिद्धान्ते तादात्म्यास्वीकारात् तत्राह—सत्तादात्म्यापन्नतयैव सिद्धत्वादिति। घटस्सन्नित्यादिव्यावहारिकप्रमया व्यावहारिकसत्तादात्म्यविशिष्टतयैव द्वैतस्य प्रमितत्वादित्यर्थः। एवकारेण व्यावहारिकप्रमया दृग्दृश्ययोर्व्यावहारिकभेदग्रहणं नास्तीत्युक्तम्, तथा च व्यावहारिकतादात्म्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्योऽपि भेदः प्रातीतिक एव, कार्यकारणभावादिकाल एव तदन्यथानुपपत्त्या भेदप्रत्ययात्। न च प्रातीतिकेन भेदेनोपपाद्यं कार्यकारणभावादिकमपि प्रातीतिकं स्यात्, कल्पितधूमान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानवह्निज्ञान(३)प्रातीतिकत्वदर्शनादिति वाच्यम्। पर्वते धूमादर्शनेऽपि धूलीपटलादिकल्पितधूमान्यथानुपपत्त्या कल्पितवह्नेः व्यावहारिकत्वदर्शनेन तथा नियमाभावात्। भेदोपपाद्यतादात्म्यादेः (४)प्रातीतिकत्वादर्शनेन समसत्तयोः तयोर्विरोधेन व्यावहारिकत्वावश्यकत्वात्, कपालघटयो(५)र्व्यावहारिकस्य प्रातीतिकत्वे क्षतिविरहाच्च। अत एवारम्भणाधिकरणे भाष्यम्—'न हि कार्यकारणभावादिकं वेदा-

(१)-मिथ्यात्वेन शुक्तिरजतादिवत् अध्यस्तस्याधिष्ठानभूततादात्म्यापन्नतयैव सिद्धत्वात् तत्तादात्म्याभावानुपपत्तिः इति पाठः खघपुस्तकयोः।

(२) * * एतच्चिन्हद्वयमध्यवर्ती पाठो घपुस्तके नास्ति।

(३) ज्ञानशब्दो नास्ति घपुस्तके।

(४)—प्रातीतिकत्वे सति समसत्तयोः इति पाठो घपुस्तके।

(५) कपालघटयोः कार्यकारणत्वस्य प्रातीतिकत्वे इति घपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

न्तिभिः स्वीक्रियत' इति । यद्यपि तादात्म्यप्रत्ययमात्रे भेदसमानाधिकरणतादात्म्यत्वेन तादात्म्यस्य संसर्गतया भानमिति सयुक्तिकमुक्तं चन्द्रिकायां भेदाभेदवादप्रस्तावे प्रथममिथ्यात्वलक्षणविचारे, तथापि कार्यकारणभावाद्यज्ञानदशायां तादात्म्यप्रत्ययेनात्यन्ताभेदज्ञानात्‌ न भेदज्ञानम्‌, (१)तथाहि-कपालद्वय घट इत्यादिप्रत्यये विषयः न घटत्वादिकं जातिः, किन्तु कपालद्वयत्वादिकमिति ज्ञायते । तथा चात्यन्ताभेदे सति संसर्गाभावा(२)दभेदोऽपि न संसर्गः उक्तप्रकारः । न चैवं 'घटो घटः' 'तद्धटस्तद्धटवानि'त्यादाविव 'घटो नील' इत्यादावपि भ्रमत्वव्यवहारः स्यादिति वाच्यम्‌, साम्याभावात्‌ । 'घटो नील' इत्यादौ घटे औपाधिको भेदो भाति, घटत्वे नीलत्वस्य यो भेदस्तस्यैव घटानुयोगिकत्वनीलप्रतियोगिकत्वाभ्यां प्रातीतिकाभ्यां ज्ञानात्‌ । (३)व्यावहारिकोऽपि भेदः ताभ्यां विशिष्टेन रूपेण प्रातीतिक इति विवेका(४)दभेदविषयके 'घटो नील' इत्यादौ भ्रमत्वव्यवहारः । उक्तविवेकाभावे तूक्तभेदस्य व्यावहारिकत्वग्रहान्नोक्तज्ञाने भ्रमत्वव्यवहारः । 'तद्धटस्तद्धट' इत्यादौ तु भेदस्य प्रातीतिकत्वग्रहे नोक्तविवेकापेक्षा, औपाधिकत्वाभावादिति तत्र तत्काले सदैव भ्रमत्वग्रहः, तथा च 'घटो नील' इत्यादौ भ्रमत्वव्यवहार इष्ट एव, स च 'तद्धटस्तद्वानि'त्यादिस्थलीयभ्रमत्वव्यवहारेण न तुल्यः, 'विशिष्टसत्ता सत्ते'त्यादावपि विशिष्टसत्तात्वस्य यो भेदः, तस्मिन्‌ शुद्धसत्त्वानुयोगिकत्वेन व्यावहारिकेण विशिष्टसत्ताप्रतियोगिकत्वं प्रातीतिकं कल्पितम्‌ । घटाकाशमठाकाशयोस्तु औपाधिको-

(१) तदाहि इति घपुस्तके ।

(२)—अत्यन्ताभेदोपि न संसर्गः किन्तु प्रकारः इति पाठो घपुस्तके ।

(३) तथाच व्यावहारिकोपीति घपुस्तके ।

(४)—विवेकादुक्तभेदविषयके इत्यादिः घपुस्तके ।

शुक्तिरजतादिवदध्यस्तस्य तत्तादात्म्याभावानुप-

न्यायरत्नावली ।

ऽपि भेदो व्यावहारिकः । घटपटयोस्तादात्म्याभावेन व्यावहारिकयोस्तादात्म्यभेदयोः विरोधस्य दूषणस्याभावात् । न च तादात्म्यं भेदो वा व्यावहारिक इति विनिगमकशून्यमिति वाच्यम् । तादात्म्यान्यथानुपपत्त्या भेदस्य कल्पनीयतया तादात्म्यादेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यस्यैव व्यावहारिकत्वे प्रयोजकत्वात् । एवं च 'घटस्सन्नि'त्यादिप्रतीतेस्तादात्म्यांशे प्रमात्वेऽपि भेदांशे भ्रमत्वं तद्व्यवहारश्च । वस्तुतो विशेषणाभिन्नतया ज्ञायमाने विशिष्टे तादात्म्येन विशेषणप्रकारकज्ञानत्वं विशेषणांशे तादात्म्येन प्रमात्वम्, न तु विशेषणभेदसमानाधिकरणतादात्म्यसंसर्गकत्वघटितम् । तथा च विशेषणविशेष्ययोर्भेदाग्रहकाले न तादात्म्यप्रमा, तस्याभेदविषयकत्वानियमेन भ्रमत्वानियमश्च, ज्ञानान्तरेण भेदग्रहेऽपि तादात्म्यप्रमासम्भवादिति ध्येयम् । प्रातीतिकभेदप्रतियोगित्वं च न परिच्छिन्नत्वम्, प्रातीतिकध्वंसप्रतियोगित्वस्यापि तत्त्वापत्तेरिति भावः । ननु 'घटस्सन्नि'त्यादिप्रत्यये सत्ताजातेः समवायो भाति, न तु सद्रूपतादात्म्यम्, अतो दृश्यमात्रे सद्रूपभेदस्य व्यावहारिकत्वमेवेत्यतोऽधिष्ठानेत्यन्तमुक्तम् । द्वैतस्य-दृश्यस्य, मिथ्यात्वेन-सद्रूपज्ञाननिवर्त्यत्वेन । रजतादिवत्-रजतादेरिव । अध्यस्तस्य-सद्रूपाज्ञानमूलकभ्रमविषयस्य । अधिष्ठानेति । कारणीभूताज्ञानाश्रयेत्यर्थः । यथा शुक्तिरजतादेः शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वरूपामिथ्या-

नारायणी ।

र्यस्येत्यर्थः, मिथ्यात्वेन-अधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वेन, शुक्तिरजतादिवत्-शुक्तिरजतादेरिव, अध्यस्तस्य-अधिष्ठानाज्ञानकृतभ्रमविषयस्य, घटः सन्नित्यादिप्रतीत्या सद्व्यक्तितादात्म्यविशिष्टतयैव प्रमितत्वात् । तत्तादात्म्याभावानुपपत्तिः-तादात्म्येनाभावो भेदस्तस्यानुपपत्तिः वस्तुतोऽसंभव इति यावत, तथा च वस्तुतः शुक्तिरजतादेरसत्त्वेपि नेदं रजतमिति भेद-

न्यायरत्नावली ।

त्वेन शुक्त्यवच्छिन्नसद्रूपाज्ञानकल्पितत्वेन उक्ताज्ञानाश्रयस्येदमवच्छिन्नसद्रूपस्य तादात्म्येन भानम्, 'रजतमिदं सदि'ति प्रतीतेः. तथा दृश्यमात्रस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वरूपमिथ्यात्वेन सद्रूपाज्ञानकल्पितत्वात् सद्रूपतादात्म्येन भानम्, 'घटस्सन्नि'त्यादिप्रतीतेरज्ञानस्य स्वाश्रयतादात्म्यवैशिष्ट्येनैव दृश्यरूपेण परिणामकल्पनात्, अन्यथा सत्ताजात्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्त्या 'ध्वंसस्सन्नि'त्यादिप्रत्ययानिर्वाहात्, अनादिदृश्यानामपि अनादिसत्तादात्म्यविशिष्टतयैव प्रत्ययात् । तथा च सर्वत्र सत्तादात्म्यविशिष्टतया भासमानदृश्ये सद्भेदस्य व्यावहारिकस्यासम्भवः । सद्रूपेऽपि सद्रूपात्मकसत्ताधारत्वोपपादनाय कल्प्योऽपि सद्रूपभेदो न व्यावहारिकः, विचारदशायामेव प्रतीतेरिति भावः । ननु अनुमित्यादिरूपे गुरुत्वादिप्रत्यये सत्तादात्म्यभानानियमात्सत्तादात्म्याविषयानुमित्यादिसिद्धगुरुत्वादौ व्यावहारिकसद्भेदसत्त्वे बाधकाभाव इति चेन्न । द्वैतस्येत्यादिना सिद्धत्वादित्यन्तेन 'सर्वं व्यावहारिकद्वैतज्ञानं स्वविषयीभूतद्वैतमात्रसत्तादात्म्यविषयम्, भ्रमत्वात्, प्रातीतिकभ्रमवदि'त्यस्य सूचितत्वात् । न चेदमनुपपन्नम् । ज्ञानजनकसामग्रीमात्रं सत्तादात्म्यविशेषितमेव ज्ञापयतीति नियमस्यानुभवबलेन कल्पनात् । अत एव सर्वोऽपि विषयः कालसम्बन्धित्वरूपसत्त्वेन भातीति भट्टाः । ज्ञानसम्बन्धित्वरूपसत्त्वेनेति प्राभाकराः । अत एव सद्रूपाधारत्वस्यापि पूर्वोक्तरीत्या सर्वदृश्येषु प्रतीतिसिद्धत्वात्सद्रूपात्यन्ताभावो न कुत्राप्यस्ति । न चोक्ताधारत्वस्य कल्पितत्वात् तद्वृत्तितदत्यन्ताभाव इव सद्रूपात्यन्ताभावोऽप्यास्तामिति वाच्यम् । शुद्धस्य सद्रूपस्यात्यन्ताभावो हि न प्रत्यक्षेण गृह्यते किञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकाभावस्यैव तेन ग्रहणात् । नाप्यनुमानादिना, व्याप्तिग्राहकतर्काद्यभावात् । प्रत्युत

पत्तेः । तेन आत्मा नाभावप्रतियोगी । अभावप्रतियोगिनश्च देहेन्द्रियादयः । (१)तेनाऽमी नात्मानः ।

न्यायरत्नावली ।

'सत्यस्य सत्य'मित्यादिश्रुतिपीडनात् सद्रूपसम्बन्धिनि तदत्यन्ताभावस्वीकारे सद्रूपं मिथ्या स्यात् । येन हि सम्बन्धेन यत् यद्विशिष्टं तत्सम्बन्धावच्छिन्नं तस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् । तथा च सद्रूपस्याधारे आधारत्वसम्बन्धेनाभावस्वीकारेण मिथ्यात्वापत्त्या उक्तश्रुतिः पीड्येत, आधारत्वादेस्तु दृश्यत्वादिना मिथ्यात्वानुमानमुक्तश्रुत्या अनुगृह्यते इति ध्येयम् । ध्वंसप्रागभावयोरित्यादिना आत्मन अभावाप्रतियोगित्वं (२)स्वीकृत्य आत्मन इत्यादिना तत्पूर्ववाक्येन उक्तमर्थमुपसंहरति-तेनेत्यादिना । तेन आत्मनः अभावाप्रतियोगित्वग्राहकमानसत्त्वेन । आत्मा नाभावप्रतियोगी-आत्मत्वावच्छेदेन आत्माभावप्रतियोगित्वेन न गृह्यते । तेनेति । आत्मत्वव्यापकतया गृहीतं यदभावाप्रतियोगित्वं तदभावत्वेन हेतुनाऽभावप्रतियोगित्वेऽनात्मत्वव्याप्यताग्रहात् अनात्मरूपपक्षे वृत्तित्वग्रहाच्चानुमितिसम्भवेनेत्यर्थः । नात्मानः-आत्मस्वरूपत्वाभाववन्तः । यथाश्रुते आत्मभेदस्य साध्यत्वे तस्य प्रातीतिकस्यैव वाच्यत्वेन देहाद्यात्मवादिनं प्रति उपन्यासानौचित्येन असङ्गतेः । आत्मस्वरूपत्वं चात्ममात्रविषयकधीविषयत्वम् । ननु द्वैतस्य पूर्वोक्तमिथ्यात्वे दृश्यत्वादिकमेव हेतुः,

नारायणी ।

प्रतीतिवत् प्रपञ्चभेदप्रतीतिरपि काल्पनिकप्रपञ्चप्रतियोगिककाल्पनिकभेदपरतया नेयेति भावः । उक्तार्थमुपसंहरति-तेनेति । आत्मनोऽभावाऽप्रतियोगित्वग्राहकमानसत्त्वेनेत्यर्थः । नाभावप्रतियोगी-नाभावसामान्यप्रतीयोगी । तावता किं तत्राह-अभावेति । तेनेति । अभावसामान्यप्रतियोगित्वेन, अमी-देहेन्द्रियादयः, नात्मान-आत्मस्वरूपाभाववन्तः । यदि नात्मस्वरू

(१) तेन तेऽमी नात्मान इति ग पुस्तके।

(२) स्थिरीकृत्य तद्धेतुकम् आत्मन इति घपुस्तके पाठः ।

किन्तु स्वप्रकाशबोधरूपाख्ये आत्मनि अद्वैतेऽप्यनाद्य·

न्यायरत्नावली ।

दृश्यत्वादिकं च दृक्तादात्म्यादिरूपम् , तस्य कथं मिथ्यात्वव्याप्यता(१)प्रयोजकत्वमिति चेन्न । मिथ्यात्वव्याप्यत्वं न स्याच्चेत् तर्हि दृश्यत्वं न स्यादिति तर्कसम्भवात् । अथ दृग्दृश्ययोस्तादात्म्यमनुपपन्नम् , तस्य दृग्दृश्याभ्यां सम्बन्धान्तर(२)काले तस्यापि सम्बन्धान्तरम् एवं तस्यापीति अनवस्थानात् । तस्य ताभ्यां सम्बन्धान्तरास्वीकारे ताभ्यामसम्बद्धस्य तस्य कथं तदुभयं प्रति सम्बन्धता, तथा च तत्तादात्म्यमनुपपद्यमानं सत् स्वमिव स्वप्रतियोगित्वानुयोगित्वोपहितत्वरूपेण दृग्दृश्यावपि मिथ्यात्वेन ज्ञापयतीति चेत् , एवमपि तत्तादात्म्योपहितरूपेणैव दृश इव दृश्यस्य मिथ्यात्वं स्यात , न तदनुपहितरूपेणापि दृश्यस्य । अथानुपपद्यमानदृक्सम्बन्धाधीनासिद्धिकत्वात् दृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वम् , तर्हि वेदान्तवाक्यजज्ञानीयानुपपद्यमानसम्बन्धाधीनसिद्धिकत्वात् आत्मापि मिथ्या स्यात् अत आह–किन्तु स्वप्रकाशेत्यादि । स्वप्रकाशबोधरूपे कल्पिता अनिर्वचनीया एवेति योजना । स्वप्रकाशतादात्म्यवर्जितस्यानुपपन्नत्वेन कल्पितत्वमेवेत्यर्थः । अनुपपद्यमानस्सम्बन्धः स्वोपहितमेव मिथ्यात्वेन ज्ञापयतीति वेदान्तवाक्यजवृत्तिज्ञानोपाहितस्य मिथ्यात्वेऽपि न शुद्धब्रह्मणो मिथ्यात्वम् । न हि यत्र यत्रानुपपद्यमानमस्ति तन्मिथ्येति नियमे मानमस्ति । मिथ्योपहितं तु मिथ्यैव, मिथ्याघटितत्वात् । दृक्तादात्म्यानुपहितमपि सर्वं दृश्यरूपं मिथ्या । उक्तरीत्याऽनुपपद्यमानेन

नारायणी ।

पास्तर्हि व्यवहारक्षमास्ते कीदृग्विधा इत्याशङ्क्य स्वरूपमाह–किन्त्विति । स्वप्रकाशरूपे अनिर्वचनीया एवेति योजना । सदसद्भिन्नरूपाऽनिर्वाच्यत्वे

(१) मिथ्यात्वव्याप्यता अप्रयोजकत्वादिसम्भवात् । अथ दृग्दृश्ययोस्तादात्म्यम् इत्यादिः घपुस्तके ।

(२) सम्बन्धान्तरस्वीकारे इति घपुस्तके ।

निर्वचनीयाविद्याकल्पिता अनिर्वचनीया एवेति सिद्धान्तरहस्यम्। ननु बोधरूप आत्मेति तवाभ्युपगमात्सु-

न्यायरत्नावली।

घटत्वादिसम्बन्धेनोपहितत्वात्। न हि दृश इव दृश्यस्य अनुपहितं रूपमस्ति, दृश्यग्राहकप्रमाणमात्रस्य सम्बन्धोपहितदृश्यग्राहकत्वात् निर्विकल्पकप्रत्यक्षस्याप्रामाणिकत्वात्। प्रामाणिकत्वेऽपि सम्बन्धमगृह्णतोऽपि तस्य (१)सम्बन्धोपाहितस्य स्वरूपग्राहकत्वेन चरितार्थत्वात्। अनुपाहितरूपग्राहकत्वकल्पने गौरवात्। वेदान्तजन्यधीविषयस्तु अनुपहितमेव, तात्पर्यानुरोधात्। तच्च स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपम्, अन्यथा स्वतःपुरुषार्थरूपमोक्षरूपत्वानुपपत्तेः। तथा च अनात्मानः केनापि स्वरूपेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् अनिर्वचनीयाः, उपहितैः स्वीयसर्वरूपैः अनुपपन्नत्वात् विचाराऽसहत्वात् मिथ्याभूता इति भावः। ननु तर्हि स्वप्रकाशे शुद्धात्मनि न दृश्यारोपस्सम्भवति, अप्रकाशमान एव शुक्त्यादौ रूप्याद्यारोपदर्शनात्; अथ अज्ञानसम्बन्धात् तत्सम्बन्ध इति चेन्न, तस्यापि तत्रासम्भवात् अत आह-अनाद्यनिर्वचनीयेत्यादि। इदमाद्याकारमनोवृत्तिनिर्गमनात् शुक्त्यादौ साक्षिरूपप्रकाशसम्बन्धे सति (२)अज्ञानसम्बन्धेन रूप्याद्यारोपात् प्रकाशमानेऽप्यात्मनि अज्ञानात् दृश्यारोपसम्भवः। न च दृष्टान्तेऽप्यसम्भवः, अज्ञानस्यानादित्वात् अनिर्वचनीयत्वाच्च। प्रमाणजन्यज्ञानरूपेणैव प्रकाशेनाज्ञानस्य विरोधः, न तु चित्प्रकाशेन। मन्ददीपान्धतमसयोरिव

नारायणी।

हेतुमाह-अविद्याकल्पिता इति। ननु स्वप्रकाशे अज्ञानसम्बन्ध एव कथं? तत्राह-अनाद्यनिर्वचनीयेति। अनिर्वचनीयत्वाद्विभिन्नसत्ताकाऽविद्यासम्बन्धो घटत एव लोकेपि समसत्ताकप्रकाशाप्रकाशयोरेव विरोधदर्शनादिति भावः। आत्मनो बोधरूपत्वमिति पक्षेऽव्यभिचारित्वं प्रतिक्षिपति-नन्विति। सुप्तोत्थितस्य-स्वापानन्तरमुत्थितस्य जाग्रतः पुरुषस्य मूढोहमा-

(१) सम्बन्धोपहितदृश्यग्राहकत्वेनेति घपुस्तके। (२) सत्यपीपि घपुस्तके।

षुप्तौ च बोधाभावात् गाढं मूढोऽहमासं न किञ्चिदवेदिषमिति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात् कथमव्यभिचारिता? तस्येत्याशङ्क्याह—सुषुप्त्येकसिद्ध इति । अयमर्थः । आत्मनः सुषुप्तिसाक्षित्वान्न तत्र तदभावः । अन्यथा मूढो

न्यायरत्नावली।

तयोः स्वीयसर्वकालेषु मिथः संसृष्टतयैवोपलम्भात् । अथापि तयोर्विरोधः स्यात् यद्यज्ञानमुत्पद्येत । न ह्यन्धतमसमपि कृतमन्ददीपे गृहे उत्पद्यते । अथापि महालोकतमसोरिव समसत्ताकत्वे विरोधः स्यात्, अज्ञानं तु विचारासहत्वेन मिथ्याभूतं न परमार्थचित्प्रकाशसमसत्ताकमिति भावः । सुप्तोत्थितस्य सुषुप्त्युत्तरं जाग्रतः पुरुषस्य अवेदिषमिति परामर्शादिति योजना । परामर्शात्—स्मरणात् । अव्यभिचारिता—अभावाप्रतियोगिता । सुषुप्तीति । मनोऽवच्छिन्नजीवस्य ब्रह्मणो वा स्वप्नाध्यासोपादानत्वे मनोलयसहितं तद्विषयकमवस्थाज्ञानं सुषुप्तिः; शुद्धब्रह्मण एव तदुपादानत्वे(१) तद्विषयकमूलाज्ञानमेव मनोलयसहितं सा । तत्र पक्षद्वयेऽपि (२)गाढमूढोऽहमिति मूलाज्ञानस्योल्लेखः । आद्यपक्षे न किञ्चिदवेदिषमित्यनेन स्वप्नोपादानाज्ञानस्य मनोऽवच्छिन्नचिदज्ञानस्येव व्यावहारिकप्रपञ्चविषयकत्वस्वीकारादिति । अन्यथा

नारायणी ।

समिति प्रत्ययस्याज्ञानपरतानिरासायाह—न किञ्चिदवेदिषमिति । न किञ्चिज्ज्ञातवानित्यर्थः । धात्वर्थज्ञानस्य नञर्थेऽभावेन्वयात् ज्ञानाभाव एव प्रतीतेर्विषय उचित इति भावः । परामर्शात्—अनुमितेः । (३)जन्यज्ञानसामग्र्यभावादिरूपहेतोरिति शेषः । अव्यभिचारिता—अविनाशिता । अयमर्थ इति । सुषुप्तेन स्वापात्मकेन एकेन मुख्येन असाधारणप्रमाणभूतेन सिद्धो निश्चित इति मूलार्थः । सुषुप्तीति । सुषुप्तिविषयकानुभवरूपत्वादित्यर्थः ।

(१) तदुपादानत्वे तु इति घपुस्तके ।
(२) गाढं मूढोहमित्यनेन मूलाज्ञानस्योल्लेखः इति घपुस्तके ।
(३)—अनुमितेः अनुमितिजन्यज्ञानेत्यादिपाठः खपुस्तके युक्तश्च ।

ऽहमासमिति परामर्शानुपपत्तेः । मातृमानमितिमेयानां

न्यायरत्नावली ।

न किञ्चिदवेदिषमिति सर्वव्यावहारिकविषयकाज्ञानस्मृतेरनुपपत्तेः। वस्तुतो घटादिव्यावहारिकपदार्थानां सुषुप्तौ जागरकालीनेन अज्ञानान्तरावृतत्वेन प्रकाशाप्रसक्तेः स्वप्नहेत्वज्ञानविषयत्वास्वीकारेऽपि जीवेशाचिदज्ञानसम्बन्धादौ जागरे सदा भानेन प्रकाशप्रसक्तेः स्वप्नहेत्वज्ञानविषयत्वावश्यकत्वात्, वार्तिकमते जीवस्यानावृतसाक्षितादात्म्येनेशस्य साक्षित्वेन च तयोर्भेदस्य च अनावृतत्वेन साक्षिभास्यत्वप्रसक्तेः 'न किञ्चिदवेदिष'मित्यनेनोक्तभेदादिविषयकतया मनोऽवच्छिन्नचिदज्ञानस्योल्लेखः, न तु घटादिविषयकतयापि । द्वितीयपक्षे (१)तु मूढोऽहमासामित्याकारं मूलाज्ञानविषयकस्मरणम् । न किञ्चिदवेदिषमित्याकारकं तु उक्तभेदादिविषयकस्य सुषुप्तावनुभूयमानस्य स्वप्नानुपादानस्यापि अज्ञानावस्थाविशेषस्य स्मरणमिति ध्येयम् । अन्यथेति । सुषुप्तिरूपाज्ञानविषयकसाक्षिणः सुषुप्तिकालेऽनङ्गीकार इत्यर्थः । ननु सुषुप्त्याकाराया अविद्यावृत्तेरेव तादृशस्मृतिहेतुत्वसम्भवेन किं सुषुप्तिकालीनसाक्षिस्वीकारेण तत्राह—मातृमानमितिमेयानामिति । ज्ञातृज्ञानकरणज्ञानज्ञेयव्यक्तीनां—व्यभिचारित्वेऽपि—साक्षिसम्बन्धे

नारायणी ।

तत्र-सुषुप्तौ तदभावः-ज्ञानसामान्याभावः । यत्किञ्चिद्व्यक्तेः सामान्याभावविघटकत्वात् तथाच निरुक्तानुमाने बाध इति भावः । तत्र ज्ञाने प्रमाणमाह—अन्यथेति । सुषुप्तावनुभवानङ्गीकार इत्यर्थः । परामर्शानुपपत्तेः (२)स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य हेतुत्वात्तदानीमनुभवं विनोत्थितस्य स्मृत्यसम्भवादिति यावत् । तदानीं क्लृप्तप्रमाणादिसामग्र्यभावात्कथनुभवस्तत्राह-मातृमानेति । ज्ञानाश्रयज्ञानकरणवृत्तिज्ञेयव्यक्तीनां (३)व्यभिचारित्वेपि

(१) 'न किञ्चिदवेदिष'मित्याकारस्योक्तभेदादिविषयकस्य सुषुप्तावनुभूयमानस्य इति घपुस्तके । (२) परामर्शानुपपत्तेः स्मरणानुपपत्तेः स्मृतिं प्रतीत्यादिपाठः खपुस्तके ।

(३)—व्यक्तीनामित्यर्थः । व्यभिचारित्वेपि—तदा विद्यमानाभावप्रतियोगित्वेपि तज्ज्ञाभावसाक्षिणः ज्ञानादिभावाभावयोर्भासकस्य इति खपुस्तके पाठः युक्तश्चासौ ।

व्यभिचारित्वेऽपि तद्भावाभावसाक्षिणः कालत्रयेऽप्य-

न्यायरत्नावली ।

क्वचित्काले अभावेऽपि कालत्रये—ज्ञात्रादेः पूर्वकालस्थितिकालना-शकालेषु । कालत्रयाव्यभिचारित्वे (१)हेतुमाह—तद्भावाभावसा-क्षिण इति । ज्ञात्रादिस्वरूपतदभावभासकस्येत्यर्थः । यथा प्रति-कर्मव्यवस्थायां वक्ष्यमाणरीत्या देहस्थविषयस्थतदन्येषां मनोवृत्ति-भागावच्छिन्न(२)प्रमातृप्रमाणरूपत्वम्, तथा सुषुप्तौ मनोवृत्त्यभावेन प्रमाणाद्यभावेऽपि अविद्याविशिष्टा चित् ज्ञात्री, अविद्यावृत्त्यव-च्छिन्ना ज्ञानं तत्करणावच्छिन्ना ज्ञानकरणं विषयोपहिता ज्ञेयेति ज्ञात्रादिसाधकोऽनुभवोऽवश्यं वाच्यः । न ह्यविद्यावृत्तिरनुभवः येन तयैव (३)स्ववृत्तिर्वाच्या, अस्वप्रकाशरूपत्वेन स्वयं सन्दिग्ध-त्वेन सुषुप्त्याद्यर्थासाधकत्वात् । तदुक्तम्—

अप्रत्यक्षप्रकाशस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति । इति ।

अस्वप्रकाशज्ञानवादिनोऽर्थप्रकाशो नोपपद्यत इत्यर्थः । ज्ञा-नस्य स्वप्रकाशत्वं च ज्ञानाविषयत्वं विनैव संशयादिविष-यत्वायोग्यविद्यमानस्वरूपकत्वम् । अत एवोक्तं तार्किकादि-भिरपि 'न हि जानन्नेव जानामि न वेत्याद्यनुभवति' । इयां-स्तु विशेषः—यत्तार्किकादिमते ज्ञानस्य स्वाभाववत्त्वज्ञाने प्रतिबन्ध-कत्वात् संशयाद्यविषयत्वं मन्मते त्वनावृतत्वादिति । अत एव तन्म-तं तादृशप्रतिबन्धककल्पना(४)द्धेयम् । संशयादिकं प्रति मन्मते

नारायणी ।

तद्भावाभावसाक्षिणः—ज्ञात्रादिरूपभावतदभावभासकस्य, कालत्रये—जागराद्यवस्थात्रये, अव्यभिचारात्—अविनाशात् । तथाच लाघवात्स-र्वावभासकतयाङ्गीकृतस्य साक्षिणस्तदानीं सत्त्वान्न सामग्र्यभावेपि

(१) हेतुं विशेषणमाह इति घपुस्तके ।
(२) मनोवृत्तिभागावच्छिन्नचैतन्यानां प्रमातृप्रमितिप्रमाणरूपत्वमिति घपुस्तके ।
(३) स्मृतिर्वाच्येति घपुस्तके ।
(४) कल्पनागौरवाद्धेयमिति घपुस्तके ।

व्यभिचारात् । ननु प्रमाश्रयः प्रमाता स एव कर्ता भो-

न्यायरत्नावली ।

आवरणस्य हेतुत्वं तन्मते विशेषादर्शने(१) हेतुत्वस्य स्थाने इति न गौरवकरम्, प्रत्युत विशेषादर्शनं व्याप्यतया ज्ञातस्य निश्चयाभावः । तत्त्वं चाज्ञानत्वजातिरूपादावरणत्वाद् गुरुतरम् । गृहीताप्रामाण्यकस्याहार्यस्याव्याप्यवृत्तिविषयकत्वेन गृहीतस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तदन्यत्वेन निश्चयो विशेषणीयः । ज्ञानस्य स्वरूपसतः प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकम् । घटादौ तादृशनिश्चयसत्त्वे 'घटज्ञानवान्न वे'ति तादृशसंशयानुदयात् । आवरणं तु तादृशनिश्चयविषयेऽप्यस्तीति तत्र संशयादिकं स्यादेवेति केवलरूपेण हेतुरिति मे लाघवम् । ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेण स्वेन वा प्रकाश्यत्वे तु अनवस्थाऽऽत्माश्रयगौरवादिकम् । 'साक्षात्करोमि जानामि अनुभवामी'त्यनुगताकारबुद्धौ एकस्यैवानुभवस्य भानात् वृत्त्यविषये सुखादौ 'सुखं जानामी'त्यादिप्रतीतेश्च(२) न वृत्तीनामनुभवत्वम् । तस्मादेकस्य भानस्य तादात्म्यात् तदन्येषु सर्वेषु भातीतिव्यवहारः । तस्य चानुभवस्य अनुभवाविषयत्वेऽपि नालीकत्वापत्तिः, वेदान्तवाक्यजन्यप्रमावृत्तिविषयत्वात् कालादिसम्बन्धाच्च । तस्मिन्नुक्तव्यवहारस्तु (३)स्वरूपेणैव, न त्वनुभवान्तरापेक्षः । घटाद्यभावे तद्व्यवहार इव तदन्याभावानपेक्षः । तथा च विषयतासम्बन्धेन उक्तव्यवहारं प्रति अनुभवव्यक्तेः तादात्म्येन हेतुत्वमुक्तव्यवहारपूर्वकालीनत्वाविशिष्टायां

नारायणी ।

काचिदनुपपत्तिरिति भावः । मातृभिन्न सर्वसाक्षिणं तार्किकप्रभाकरौ

(१) विशेषादर्शनहेतुत्वस्य स्थाने इति गौरवकरं प्रत्युत विशेषादर्शनं ज्ञानस्य निश्चयाभावः इति घपुस्तके ।

(२)—प्रतीतेश्च वृत्तीनामननुभवत्वं च इति घपुस्तके ।

(३)—तत्स्वरूपेणैव इति घपुस्तके ।

क्ता प्रदीपवत्स्वपरसाधारणसर्वभासकश्चेति न घटादिवत्साक्षिसापेक्ष इति चेन्न । विकारित्वेन स्वविकारसा-

न्यायरत्नावली ।

तद्व्यक्तौ तद्व्यक्तेस्तादात्म्यसत्त्वात् कार्यवति स्वस्मिन्नपि कारणस्य सत्त्वम् । सर्वस्यैव हि कारणस्य कार्यप्राक्कालीन एव कार्योपलक्षिते सत्त्वमपेक्ष्यते । कार्यप्राक्कालीनत्वावच्छेदेन हि यत्र यद्वर्तते, तत्कार्यप्राक्कालीन एव तत्र वर्तत इति नियमादिति भावः । प्राभाकरमतमाशङ्कते-नन्वित्यादि । प्रमाश्रयः—ज्ञानाश्रयः । प्रमाता—ज्ञाता । प्रदीपवदिति । यथा दीपः स्वस्य स्वप्रभासंयुक्तस्य च व्यवहारजननरूपावभासने नान्यापेक्षः, विषयतासम्बन्धेन घटादाविव समवायेन ज्ञातरि तादात्म्येन स्वस्मिंश्च(१) घटज्ञानस्य सम्बद्धतया तेषु व्यवहारस्य तत एवोत्पत्तिसम्भवात् । तथा च सुषुप्तौ (२)अविद्यासुखवृत्तिरूपज्ञानस्वीकारेऽपि तत्साक्षिस्वीकारो निर्युक्तिकः । 'जानामी'त्यनुगताकारधीस्तु विप्रतिपन्ना । न ह्यनुगताकारबु(३)द्ध्यर्थमेकं वस्तु स्वीक्रियते, अतिप्रसङ्गादिति भावः । विकारित्वेन-परिणामित्वेन । स्वविकारसाक्षित्वानुपपत्तेः-स्वपरिणामविषयकज्ञानवत्त्वानुपपत्तेः । सुखादिरूपेण परिणतस्य प-

नारायणी ।

प्रतिक्षिपतः—नन्विति । प्रमाश्रयः-प्रमाणजन्यज्ञानाश्रयः । ज्ञानवत एव कर्तृत्वसम्भवादाह-स एवेति । कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः सामानाधिकरण्यमुचितमित्यभिप्रेत्याह--कर्ता भोक्तेति । स्वपरेति । स्वस्य आश्रयस्य परस्य ज्ञानघटादेश्च वृत्तिद्वारा व्यवहारजनक इत्यर्थः । न साक्षिसापेक्षो-न स्वभिन्नानुगताभासकव्यक्त्यन्तरसापेक्षः । भासकत्वेनान्यव्यक्तिसापेक्षत्वाभावे दीपो दृष्टान्तः व्यतिरेकेण घट इति विवेकः । तथा च न (४)सुषुप्तावनुभवः प्रामाणिक इति भावः । समाधत्ते--विकारित्वेनेति । स्वविकारेति । तार्किकप्रभाकरोभयमते कर्तृत्वादिरूपधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः ।

(१) स्वस्मिंश्च स्वघटकज्ञानस्येति घपुस्तके । (२) अविद्यावृत्तिरूपेति घपुस्तके ।
(३)—बुद्ध्यर्थमेव वस्तु स्वीक्रियते अतिप्रसङ्गापत्तेरिति भावः इति घपुस्तके ।
(४) खपुस्तके न इति नास्ति ।

क्षित्वानुपपत्तेः दृश्यस्य द्रष्टृत्वाभावात्(१)प्रमातुश्च प-

न्यायरत्नावली ।

मातुः सुखादिरूपापत्त्या पूर्वरूपोच्छेदेन पूर्वरूपस्य न सुखादिप्रमातृत्वसम्भव इति भावः । अथवा विकारित्वेनेत्यादि-भिन्नकालीनसुखादिरूपनानापरिणामित्वरूपापन्नत्वेन तादृशपरिणामान् प्रति द्रष्टृत्वानुपपत्तेः एकस्य भिन्नकालीन(२)परिणामद्रष्टृत्वं प्रत्यभिज्ञायते 'योऽहं पूर्वं सुखमन्वभूवं सोऽहमिदानीं दुःखमनुभवामि'इत्यादिप्रत्यया(३)च्च पूर्वापरकालीनमेकं द्रष्टारं विनाऽनुपपन्नम्-त्वन्मते च न द्रष्टुरेकत्वं सम्भवति, विकारित्वेन नानारूपापन्नत्वादिति भावः । ननु प्रमातुरेकदेश एव सुखादिरूपमापद्यते, तथा च तदीयपूर्वरूपस्यापि विद्यमानत्वेन द्रष्टृत्वोपपत्तिः, अत एवोक्तप्रत्यभिज्ञाप्युपपद्यते तत्राह-दृश्यस्य द्रष्टृत्वानुपपत्तेरिति । दृश्यस्यानुभवविषयत्वेन भासमानस्यानुभवाश्रयत्वमात्रानुपपत्तेः । ननु 'अहं सुखमनुभवामी' तिधिया प्रमाश्रयत्वेनैवाहमर्थो भाति न प्रमेयतया तत्राह-प्रमातुश्च परिणामित्वेन द-

नारायणी ।

स्वाश्रितकर्तृत्वादिधर्मानुसन्धातृत्वासम्भवात् । घटत्वाद्यनाश्रयस्यैव घटत्वादिविशिष्टानुसन्धातृत्ववत् कर्तृत्वादिरहितस्यैव कर्तृत्वाद्यनुसन्धातृत्वसम्भवादिति भावः । ननु स्वस्वव्याप्यभिन्नं प्रत्येव भासकत्वे भास्यधर्मानाश्रयत्वनियमः अन्यथा दीपस्य स्वीयरूपादिभासकत्वानुपपत्तिरत आह—दृश्यस्येति । दृग्विषयस्य ज्ञानभिन्नस्य जडस्येति यावत् । द्रष्टृत्वाभावात्—सविषयकभानाश्रयत्वाभावात् । तथाचाहमर्थो न द्रष्टा दृश्यत्वाद्धटवदित्यनु(४)मानाद् द्रष्टृत्वाभावसिद्धेः दीपादावपि ग्राहकज्ञानाश्रयस्य तृतीयत्वेन तद्दृष्टान्तादभिमतासिद्धेश्च नाहमर्थस्यैव द्रष्टृतेति भावः । नन्वहमर्थस्य अहं जानामीत्याश्रयत्वेन भानात् दृष्टिकमत्वरूपं दृश्यत्वमेवालीकम् , अतः कथं तेन घटादेरिव द्रष्टृत्वाभावसिद्धिस्तत्राह—प्रमातुश्चेति । अहमर्थस्येत्यर्थः । परिणामित्वेन--प्रमाणजन्यवृत्त्याश्रयत्वेन

(१)—दृष्टृत्वानुपपत्तेरिति गपुस्तके । (२)—भिन्नकालीननानापरिणामेत्यादिः घपुस्तके ।
(३)—प्रत्ययात् । तच्च पूर्वेत्यादिः घपुस्तके । (४)—इति प्रत्यनुमानात् इति खपुस्तके ।

रिणामित्वेन दृश्यत्वात् एकस्य(१)कूटस्थस्यैव सर्वसाक्षि-

न्यायरत्नावली ।

श्यत्वादिति । प्रमातुरपि बीजादिवत् नानाविधभिन्नकालीनपरिणामाश्रयतयाऽनुभवविषयत्वस्वीकारादित्यर्थः । 'अहं सुखी'त्याद्यनुभवस्य सुखादिविशिष्टप्रमातृविषयत्वात् प्रमाश्रयत्वमात्रमहमर्थस्येति वक्तुमशक्यम् । किं च प्रमाविषयत्वमेव तत्र वाच्यम्, नत्वाश्रयत्वम्, उक्तप्रत्यभिज्ञाया (२)विकारिण्यनुपपत्तेः पूर्वरूपस्य उत्तररूपतादात्म्यात्तदुत्पत्तिविनाशाभ्यां तदुत्पत्तिविनाशप्राप्तेरिति भावः । ननु प्रमाता न परिणामी, आरम्भवादस्यैव स्वीकारेण निर्विकारस्यापि प्रमासुखादिसमवायित्वस्वीकारादित्याशङ्क्य धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यानुभवात् धर्मस्योत्पत्तिविनाशाभ्यां धर्मिणस्तावश्यं वाच्यौ, तदुक्तम्—

उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् । इति ।

उपयन जायमानः अपयन् विनश्यन् विकरोति उत्पत्तिविनाशभाजं करोतीत्याशयेन उपसंहरति—एकस्येत्यादि । एकस्य—स·

नारायणी ।

दृश्यत्वात्—स्वातिरिक्तस्वप्रकाशसंविद्विषयत्वात् । प्रमाणजन्यज्ञानसापेक्षस्य स्वप्रकाशत्वायोगात् अवेद्यत्वे च शशशृङ्गादिवदलीकत्वापत्तेः, स्वव्यवहारायाहमर्थस्य स्वातिरिक्तस्वप्रकाशसंविद्विषयत्वमावश्यकमिति भावः । ननु तथापि न तत्रेष्टसिद्धिः स्वाश्रितज्ञानस्यैव स्वप्रकाशसंविद्रूपत्वाङ्गीकारात् तेन दृश्यत्वद्रष्टृत्वयोरुभयोरपि समावेशो बाधकाभावादित्यत आह—एकस्यैवेति । सजातीयभेदरहितस्यैवेत्यर्थः । कूटस्थस्य—कूटे प्रपञ्चेऽधिष्ठानतया स्थितस्य । सर्वसाक्षित्वात्—सर्वपदार्थविषयकभानरूपत्वात् । अहमर्थवृत्तेर्जडकार्यत्वेन घटादेरिव स्वतः स्फूर्त्तिमत्वस्य कर्तृकर्मविरोधेन सविषयकत्वस्यानवस्थानात् । वृत्त्यन्तरवेद्यत्वस्य चाऽयोगात् । लाघवात्सर्वभ्रमाधिष्ठानतया क्लृप्तस्यैकस्यैवाविकरिणः (३)प्रमात्रादिसाधारणसर्वसाक्षित्वकल्पनमुचितमिति भावः ।

(१) एकस्यैव कूटस्थस्येति नारायणीसम्मतः पाठः ।

(२) विकारिणोऽनुपपत्तेरिति घपुस्तके ।

(३)—अविकारिणः सर्वसाक्षित्वकल्पनमिति खपुस्तके पाठः ।

न्यायरत्नावली।

र्वदृश्यानुस्यूतस्य। तत्र हेतुः—कूटस्थस्येति। स्वसमसत्ताकं रूपान्तरमापद्यते यः तदन्यस्येत्यर्थः। एवकारात् प्रमाता सुखादिरूपं स्वसमसत्ताकपरिणाममापद्यमानो न साक्षीत्यर्थः। ननु गुणादिधर्मस्य धर्मिणि तादात्म्यमेव सम्बन्धः न तु समवायाख्यः तदन्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेदत्रोच्यते। यत्र यत्र समवायः प्राभाकराद्यैरुच्यते तत्र तत्र तादात्म्यमेव युक्तम्। तथा हि—संयोगविशेषयुक्तं कपालद्वयं घटः, शाखादिसमुदाय एव सन्निवेशविशेषयुक्तो वृक्ष इत्यनुभवात् तादात्म्यान्यसम्बन्धो न लौकिकानुभवविषयः। 'इह कपाले घट' इत्यादिधीस्तु न लोकानां स्वाभाविकी किन्तु (१)तार्किककल्पनामात्रम्, न ततोऽर्थसिद्धिः अतिप्रसङ्गात्। किञ्च (२)नीलादिगुणस्य घटादौ तादात्म्यस्वीकारे 'घटो नील' इत्यादिसर्वज्ञाने घटादौ नीलादिगुणस्य तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषणता, न तु समवायेन; तस्यैवासिद्धत्वात्। तथा च 'घटो न नील' इत्यादिज्ञाने नीलादिगुणभेदस्यैव विषयत्वम्, न तु नीलादिसमवायिप्रतियोगिकभेदस्येति नीलादिगुणतादात्म्यधीतद्भेदधियोः 'घटो नीलगुणात्मकः, घटो न नीलगुणात्मक' इत्याकारकयोरेव विरोधित्वं कल्प्यते, सर्वैरेव स्वीकारात्; न तु नीलसमवायितादात्म्यधीनीलसमवायिभेदधियोः, (३)अलीकत्वात्। तथा च लाघवम्। अपि च नीलादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन घटादौ विशिष्टबुद्धिं प्रति घटादौ नीलादिगुणभेदविशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वं त्वया मया च कल्प्यम्, त्वया तु समवायेन तत्र तद्विशिष्टबुद्धौ समवायेन यो नीलादिगुणात्यन्ताभावः तद्विशिष्टबुद्धेर्विरोधित्वं वाच्यमिति समवा-

(१) तान्त्रिककल्पनामात्रम्। न च ततोऽर्थसिद्धिरिति घपुस्तके।
(२) नीलादिघटादाविति गपुस्तके तत्र गुणस्येत्यावश्यकम्।
(३)—भेदाधियोस्तयोरलीकत्वादिति घपुस्तके।

त्वात्। ननु(१)एकः कूटस्थो निर्धर्मकः साक्षी नाद्रियते

न्यायरत्नावली।

यतद(२)त्यन्ताभावतद्धानतद्विरोधित्वादिकल्पने तु तव महागौरवम्, तस्मात् कपालघटादिसम्बन्धेषु तादात्म्यत्वरूपोऽखण्डधर्म एव कल्प्यते। 'द्रव्यं घट' इत्यादिधीस्थले सम्बन्धानिष्ठतया क्लृप्तत्वात्। न तु समवायत्वरूपः, क्वाप्यक्लृप्तत्वात्। 'अहं सुखी'त्यादावपि तादात्म्यादिसम्बन्धः सुखादेर्वृत्तिनियामकः क्वचित् संयोग इव। तथा 'घटे रूपमि'त्यादिधीस्तु लोकानां वर्तत एव, तत्रापि तादात्म्यं रूपादेः वृत्तिनियामकमिति दिक्। ननु प्रमाश्रयस्यैव लोके साक्षित्वेन व्यवहारात् एकरूपकूटस्थस्य साक्षित्वं न युक्तम्। न च प्रमाश्रयस्य प्रमेयत्वे विरोधः, गमने गन्तुरिव प्रमायां प्रमातुः कर्मत्वासम्भवादिति वाच्यम्। प्रमोपाहितप्रमातृविशिष्टरूपेण(३) एकस्यापि प्रमातृत्वप्रमेयत्वोभयोपपत्तेः। अत एव प्रमाया अपि प्रमेयत्वम्, असन्ताभेदे सम्बन्धास्वीकारेऽपि प्रमात्वोपहितप्रमात्वाविशिष्टरूपभेदेन विषयत्वोपपत्तेः। न च विकारिणि प्रमातरि नानारूपे उक्तप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरिति वाच्यम्। सुखादिपरिणामात्मकतया नानात्वेऽपि स्वरूपेण प्रमातुरेकत्वात्। एवं च स्वविषयकजन्यप्रमया धर्मव्यवहारोपपत्तौ तदन्यनित्यज्ञानरूपे साक्षिणि मानाभाव इति शङ्कते- एक इत्यादि। निर्धर्मकः- प्रमादिधर्मशून्यः। एकादिपदं श्लिष्टम्। एको न साक्षी किन्तु

नारायणी।

साक्षित्वविरुद्धैकत्वकूटस्थत्ववतः साक्षित्वं न युक्तिसहं नवा(४)शास्त्रसिद्धमित्याशङ्कते--एक इति। एकः अद्वितीयः भानसामग्र्या रहित इति यावत्, कूटस्थोऽपरिणामी निर्धर्मकः साक्षित्वादिधर्मरहितः। अप्रामाणिकत्वात्--युक्तिशास्त्राद्यगोचरत्वात्। अप्रामाणिकतोक्तिः श्रुत्यपरिज्ञान-

(१) नन्विति खघपुस्तकयोर्नास्ति।

(२)—समवायतदवच्छिन्नात्यन्तेत्यादिः घपुस्तके।

(३) रूपभेदेनेति घपुस्तके। (४)—युक्तिसहशास्त्रसिद्धमिति कपुस्तके पाठः।

अप्रामाणिकत्वादिति चेन्न। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः अदृष्टो द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादि वदता वेदान्त-

न्यायरत्नावली।

द्वौ त्रयो वा। कूटे कपटे साक्षित्वे यस्तिष्ठति, यो वा धर्मशून्यः, स न साक्षी, धर्मशास्त्रे तथोक्तत्वात् इति श्लेषः। भान्तम्-अपरोक्षव्यवहारविषयम्, अनु-आश्रित्य। किं दृग्दृश्ययोस्सहापरोक्षताव्यवहारमात्रं विवक्षितं तत्राह-तस्य भासेति। तदभिन्नभानेनेत्यर्थः। विभाति-अपरोक्षव्यवहारविषयः। दृष्टेः-चाक्षुषादिवृत्तिज्ञानस्य, द्रष्टारम्-अनुभवरूपम्, पश्येः-चाक्षुषादिवृत्तिविषयीकुर्याः। अदृष्टः-वृत्तिभिन्नानुभवस्यापि अविषयः। तर्हि नित्यचिद्रूपसाक्षिण एव वास्तवं नानात्वमस्तु तत्राह-नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति। यो द्रष्टा सोऽन्तर्यामिस्वरूपादन्यः सन् कुत्रापि नास्ति मिथ्येत्यर्थः। शुद्धेनान्तर्यामिरूपेण द्रष्टा सन् न तु तदन्यरूपेणेति द्रष्टुर्नानात्वं मिथ्येति भावः। तस्य कूटस्थचिद्रूपस्य सर्वसाक्षित्वेन-

नारायणी।

मूलेति दर्शयितुं श्रुतिमादौ उदाहरति-तमेवेति। तमेव-'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मे'त्युक्तसाक्षिणमेव। भान्तं-प्रकाशमानं भासकम् अनु आश्रित्य सर्वमिदं सूर्याग्न्यहमर्थादि विभाति भानकर्तृ भवति यथा खादित्यमनु दर्पणादित्यादि भाति। फलितमाह—तस्य भासेति। तदभिन्नभानेनेत्यर्थः। आस्तां सर्वभासकत्वं भास्यत्वासामानाधिकरण्यं तु कुतस्तत्राह-न दृष्टेरिति। दृष्टेः-प्रमाणजन्यवृत्तेः द्रष्टारं-भासकं न पश्येः-न पश्यसि तद् ब्रह्मेतिशेषः। तथाच भासकत्वभास्यत्वयोरसामानाधिकरण्यं श्रुतावेव स्पष्टमिति भावः। श्रुत्यन्तरमाह-'अदृष्टो द्रष्टेति' अदृष्टः-सर्वप्रमाणागोचरः द्रष्टा-सर्वावभासकः। नन्वस्तु द्रष्टृत्वदृश्यत्वयोरसामानाधिकरण्यं द्रष्टुरेकत्वं तु कुतस्तत्राह-नान्योतोस्तीति। अतः--पृथिव्यादिविज्ञानान्तर्यामिणः सकाशात्, अन्यः-व्यावृत्तः प्रपञ्चान्तर्गतः कोप्यहमर्थादिरूपो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः। आदिना 'नान्योऽतोस्ति श्रोते'त्यादिपरिग्रहः। अनेन (१) सर्वप्र-

(१) अनेन प्रमाणजन्येति खपुस्तके।

प्रमाणराजेन तस्यैव सर्वसाक्षित्वेनाभिषिक्तत्वात् । ननु महदेतदिन्द्रजालम्, प्रमाश्रयानकूटस्थान्विहाय कूटस्थमप्रमाश्रयमेव प्रमाणराजः सर्वसाक्षिणं करोतीति । बाढम् । इन्द्रजालमेवैतत्स्वप्नवदविद्याविलसितत्वात् ।

न्यायरत्नावली ।

स्वभिन्नं सर्वं प्रत्यनुभवरूपतया अभिषिक्तत्वात्—लाघवतर्कगङ्गाजलेन संशोध्य सर्वान् प्रति ज्ञापितत्वात् । तथा च लाघवतर्कसहकृतयोक्तश्रुत्या स्वभिन्नसर्वविषयकम् अन्याविषयीभूतमेकं निरूपं ज्ञानं कल्प्यते । चक्षुरादिजन्यप्रमा तु ज्ञानव्यञ्जिका, न तु ज्ञानम्; सुखादौ चित एव ज्ञानत्वस्य क्लृप्तत्वात् । तत्र जन्यज्ञानतत्सामग्र्यादिकल्पने तु महागौरवम् । यद्यपि यथा प्रमितवक्तरि प्रमातर्येव साक्षिशब्दस्य लोके रूढिः क्लृप्ता, तथापि 'साक्षी चेता' 'सर्वस्य साक्षी'त्यादिश्रुत्या गौण्या वृत्त्या चैतन्येऽपि तत्प्रयोगः । प्रमाता रागद्वेषादिविकारवतामनेकेषाम् अन्येषु दुष्टादुष्टत्वव्यवहारं जनयति, चैतन्यमपि सर्वेषां विकारवतां व्यवहारं प्रमातृषु जनयतीति सादृश्यादिति भावः । **कुटस्थमप्रमाश्रयमिति** । अप्रमाश्रयस्य साक्षिता लोकाविरुद्धा युक्तिविरुद्धा च । सा हि सर्वविकारितादात्म्यरूपा वाच्या । न च कूटस्थस्य विकारितादात्म्यं सम्भवतीति इन्द्रजालवत् सेति भावः । एतत्–कूटस्थस्य साक्षित्वम्,

नारायणी ।

माणजन्यवृत्तिमात्रस्यैव ज्ञानरूपता नास्तीति ज्ञापितम्, सर्वसाक्षित्वेन सर्वावभासकत्वेन अभिषिक्तत्वात्—दर्शितयुक्तिभिः संशोध्य सर्वान्प्रति ज्ञापितत्वात् । निरुक्तयुक्तिविरोधसत्त्वेपि श्रुतेः साक्षित्वप्रतिपादनं महामायेत्याशङ्कते—नन्विति । इन्द्रजालं–माया । इन्द्रजालत्वमेव समर्थयति—(१)*प्रमाश्रयानिति । तत्र हेतुः अकूटस्थानिति परिणममानानित्यर्थः । प्रमातुर्द्रष्टृत्वसंभवमुपपाद्यातिरिक्तस्यासंभवमाह*–कूटस्थमिति । कूटवद्धियमानं निर्विकारमिति यावत् । अत एवाप्रमाश्रयमित्यर्थः । इष्टमापादितमित्याह––बाढमिति । एतत्–कूटस्थस्य साक्षित्वम्, अविद्याविसलितत्वात्–

(१) *······* चिह्नद्वयवर्ती पाठः खपुस्तके नास्ति ।

तथापि दृश्यस्य घटादिवज्जडत्वेन कथं प्रमाश्रयत्वमिति

न्यायरत्नावली।

विलसितत्वात्-प्रयुक्तत्वात्। तथापि-अविद्याप्रयुक्तत्वेन मिथ्यात्वात् कूटस्थाकूटस्थतादात्म्यस्यासम्भवपरिहारेऽपि। दृश्यस्य-साक्षिभास्यमनसः। जडत्वेन-साक्षिचिदन्यत्वेन साक्षिचिदाश्रयत्वाभावेन च। **कथं प्रमाश्रयत्वमिति**। प्रमा हि अज्ञातविषयकस्वप्रकाशकज्ञानम्, स्मृतेः प्रमात्वाभावात् स्वप्रकाशत्वाभावे स्वयं सान्दिग्धत्वेन विषयभासकत्वाभावात्। तथा चाज्ञातं घटादिकं ज्ञात्वा तत्प्रमाजननाय चक्षुर्व्यापारादौ यदा मनः प्रवर्तते, तदा तस्याज्ञातघटादिज्ञातृत्वमनुपपन्नम्, साक्षिण एव तत्सम्भवात्। तदुक्तं विवरणे-'अज्ञाततया ज्ञाततया च सर्वं साक्षिभास्य'मिति। एवं मनसोऽपि घटादिविषयकस्वप्रकाशज्ञानाश्रयत्वमनुपपन्नम्। तथा चाज्ञातघटादिज्ञानाश्रयत्वेनापि मनसः (१)प्रमातृत्वानुपपत्तिः। 'प्रमिणोमी'ति धीविषयस्य ज्ञानाश्रयत्वस्य चानुपपत्तिः। न च चिद्रूपे ब्रह्माणि घटादेरिव मनसोऽपि तादात्म्येनाध्यासात् घटाद्याकारनिर्गतमनसो वृत्त्या घटादिचैतन्यस्य मनोऽवच्छिन्नत्वसम्पत्त्या घटादिविषयकस्वप्रकाशकचिदाश्रयत्वं मनसः सम्भवतीति वाच्यम्। मनसो ज्ञानतादात्म्येऽपि ज्ञानाश्रयत्वासम्भवात्। न ह्यधिष्ठानाश्रयत्वमारोप्ये क्वापि दृष्टम्। (२)+ईशस्य जीवस्य वा जगदुपादानत्वे-

नारायणी।

अविद्याप्रयुक्तत्वात्। अविद्याकृतप्रपञ्चविषयकत्वरूपावभासकताप्यविद्याकृतैवेतीन्द्रजालरूपैवेति भावः। ननु यद्यतिरिक्तः साक्ष्येव प्रमा तदाऽन्तःकरणस्य प्रमातृत्वमनुपपन्नं तस्य सर्वाधिष्ठानसाक्ष्याश्रयत्वानुपपत्तेरित्याशङ्क्ते---तथापीति। अतिरिक्तसाक्ष्यङ्गीकारेपीत्यर्थः। दृश्यस्य---साक्षिभास्यस्य, जडत्वेन---चिद्भिन्नत्वेन चिदाश्रयत्वाभावेन च कथं प्रमाया आश्रयत्वरूपं प्रमातृत्वं तद्वृत्तेः प्रमात्वानङ्गीकारात्साक्षि-

(१) प्रवृत्त्युपपत्तिर्न सम्भवति प्रमिणोमीत्यादिः घपुस्तके।

(२)+ ··· + चिह्नितः पाठो नास्ति घपुस्तके।

वेन्न । दर्पणादिवत्स्वच्छत्वेन चित्प्रतिबिम्बग्राहकत्वा- च्चित्तादात्म्याध्यासाद्वा । ननु नीरूपस्य निरवयवस्य

न्यायरत्नावली ।

ऽप्येवमिति भावः+ । स्वच्छत्वेन–प्रतिबिम्बसम्बन्धयोग्यत्वेन, चि- त्प्रतिबिम्बग्राहकत्वात्–साक्षिप्रतिबिम्बवत्त्वात् । तथा च साक्षिरूप- ज्ञानाधारत्वं मनस उपपन्नम् । प्रतिबिम्बत्वं हि मुखादेर्दर्पणादौ(१) अन्तराश्रितत्वम् , दर्पणस्यान्तर्मुखमस्तीत्यनुभवात् । तद्दृष्टान्तेन साक्षिणा मनस्यन्तराश्रितत्वम् , विशिष्टरूपेणाध्यासकल्पनात् । नन्वन्तराश्रितत्वसम्बन्धमात्रेण साक्षी मनोभासको न स्यात्, ता- दात्म्यस्यैव घटादौ साक्षिभास्यतानियामकत्वेन क्लृप्तत्वात् । (२) *अपि च साक्षितादात्म्यं विना अज्ञातघटादिप्रमार्थं मन- सः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्युक्तम्* । 'अहमि'ति प्रत्यये साक्षि- मनसोस्तादात्म्यस्य भानं सर्वानुभाविकं च तत्राह—च्चित्ता- दात्म्याध्यासादिति । साक्षितादात्म्याध्यासादित्यर्थः । 'अविद्योपहितेऽहङ्कारोऽध्यस्यते, तदुपहिते कामादयः, तद्विशिष्टे स्थू- लशरीर'मित्यादेः वक्ष्यमाणत्वात् अविद्योपहितसाक्षिणः (३)वि- शेषरूपेणाधारत्वेन भ्रमे स्फुरणम्, 'अज्ञोऽहमि'ति प्रत्ययात् । शुद्धचित्तु सर्वदृश्यानधिष्ठानमेव नाधार इति न विरोधः । 'इदं रजत'मित्यादिभ्रमे हि इदमादेराधारत्वेन रजततादात्म्येन स्फुरणे-

नारायणी ।

णश्च तद्गुणत्वाभावादिति भावः । स्वतोऽसंभवेपि प्रतिबिम्बवैशिष्ट्येन संभवत्येवेत्याह—दर्पणेति । स्वच्छत्वेन—प्रतिबिम्बसम्बन्धयोग्यत्वेन, चि- द्बिम्बेति—साक्षिप्रतिबिम्बवत्त्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बवत्त्वेप्यहं जानामी- त्येकत्वेन कथं प्रत्ययस्तत्राह—चित्तादात्म्येति । प्रतिबिम्बात्मकचित्तादा- त्म्यभ्रमादित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रतिबिम्ब एव कथं क्लृप्तसामग्र्यभावात्, तथाहि स्वाभिमुखोपाध्यभिहतैश्चक्षूरश्मिभिः परावृत्तैश्चाक्षुषद्वारा ग्री-

(१) दर्पणादाविव इति घपुस्तके । (२)*······* चिह्नितः पाठो नास्ति घपुस्तके ।
(३) विशेष्यत्वरूपेणाधारत्वेनेति घपुस्तके ।

कथं प्रतिबिम्ब इति चेत्, कात्रानुपपत्तिः ? विभ्रमहेतूनां विचित्रत्वात्। जपाकुसुमरूपस्य (१)नीरूपस्यापि स्फ-

न्यायरत्नावली।

ऽपि शुक्तित्वादिविशिष्टस्याधिष्ठानस्य यथा अस्फुरणं तथा प्रकृतेऽपि। जीवेशयोर्मनोऽविद्याप्रतिबिम्बत्वपक्षे बिम्बचिदेव साक्षी, ईशस्य बिम्बत्वं जीवस्याविद्यायां प्रतिबिम्बत्वमिति पक्षे तु शुद्धचित्, वार्तिकमते तु अविद्याचिदाभासरूप (२)ईशस्साक्षीति पक्षत्रयं मूले वक्ष्यते। (३)तथाप्यविद्यायां तद्वृत्तौ वा प्रतिबिम्बितः जीवः साक्षीति पक्षान्तरमद्वैतसिद्धावुक्तम्। सर्वथापि साक्षिण एव ज्ञानत्वात्तस्यैव मनसि प्रतिबिम्बितत्वेन मनसो ज्ञानाश्रयत्वम्, तत्र मनस्तादात्म्याध्यासेन मनोभासकत्वं च बोध्यम्। उक्तानां त्रयाणां पक्षाणां मध्ये आद्ये असाक्षिणो जगदुपादानत्वे साक्षिणस्तद्द्वारा मनस्तादात्म्यम्। द्वितीये साक्षिण एव जगदुपादानत्वे(४) साक्षादेव तत्, अन्यथा तूपादानद्वारा। तृतीये तु साक्षिण एव जगदुपादानत्वात् साक्षादेव तत्। वस्तुतस्तु यत्पक्षे यस्साक्षी तदेवोपादानम्, अधिष्ठानस्यैवाध्यासिकतादात्म्येन भासकत्वात् अतस्साक्षादेव तादात्म्यम्। निरवयवस्येति। साक्षिण इति शेषः। विचित्रत्वात्-एकविधत्वाभावात्। सरूपस्येव नीरूपस्यापि प्रति-

नारायणी।

वास्थत्वाद्यग्रहादिदोषे सति बिम्बेऽभिमुखोपाध्यन्तर्गतत्वारोपरूपो 'मम मुखं दर्पणान्तर्गत'मित्यात्मकः प्रतिबिम्बभ्रमो जन्यते, तत्र बिम्बचाक्षुषं रूपाधीनम्, उपाधेराभिमुख्यं च सावयवत्वाधीनम्, अतः कथमात्मनः प्रतिबिम्बः रूपाभावादवयवाभावाच्चेत्याशङ्कते—नन्विति। सरूपसावयवस्येव निरूपनिरवयवस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनेन सामग्रीभेदस्यावश्यवक्तव्यत्वान्नात्मनः प्रतिबिम्बेऽनुपपत्तिलेशोपीत्याह काक्का—कात्रेति। न कापीत्यर्थः। हेतुमाह—विभ्रमेति। विचित्रत्वान्नानाविधत्वात्। नानाविधत्वं समर्थयत्

(१) नीरूपस्य निरवयवस्यापीति घपुस्तके। (२)—चिदाभासरूपम्, ईशः इति गपुस्तके।
(३) तथापीति नास्ति घपुस्तके। (४) जगदुपादानत्वादिति गपुस्तके।

टिकादौ प्रतिबिम्बदर्शनाच्छब्दस्यापि प्रतिशब्दाख्य-प्रतिबिम्बोपलम्भात्तयोः सम्प्रतिपन्नप्रतिबिम्बवैलक्ष-

न्यायरत्नावली।

बिम्बभ्रमरूपकार्योपलम्भात् सरूपस्थलीयकारणाद्विलक्षणं कारणं नीरूपस्थले कल्प्यत इति भावः। (१)ननु प्रतिबिम्बस्य सरूप-सावयवत्वेन प्रतीतिः रूपावयवविशिष्टस्यैव हि मुखादेर्दर्पणाद्युपाध्यन्तर्गतत्वमारोपितं प्रतिबिम्बशब्देन व्यवह्रियते, तथा च कथं नीरूपादेः प्रतिबिम्बोक्तिस्तत्राह-जपाकुसुमेत्यादि। प्रतिश-ब्दाख्यप्रतिबिम्बेति। मठमध्यस्थपुरुषक(२)र्णावच्छिन्नत्वेन उपलभ्यमानशब्दस्य मठान्तरुपरिभागावच्छिन्नाकाशरूपोपाध्यन्त-र्गतत्वेन प्रतीयमानत्वात् प्रतिबिम्बत्वमस्तीति प्रतिबिम्बीभूतश-ब्दबोधिका प्रतिशब्द इत्याख्या यस्येत्यर्थः। तथा च प्रतिबिम्ब-स्य सरूपसावयवत्वेनैव धीरिति न नियमः, किन्तूपाध्यन्तर्गत-त्वरूपप्रतिबिम्बत्वेनैवेति भावः। सम्प्रतिपन्नप्रतिबिम्बेति। प्रति-

नारायणी।

रूपादिघटितसामग्र्या व्यभिचारमाह-जपेति। निरूपस्य-गुणानां गुणशू-न्यत्वेन रूपरहितस्य, निरवयवस्य-द्रव्यत्वाभावापराधेनावयवरहितस्य। प्रतिबिम्बदर्शनात्-उपाध्यन्तर्गतत्वारोपरूपप्रतिबिम्बदर्शनात्। तथाच स्फटिक एव तत्र व्यभिचार इति भावः। ननु साक्षात्परम्परासाधारणसम्बन्धेन रूपं हेतुः, रूपे च परम्परया धर्मिगतरूपादिकमस्ति अतो न व्यभिचार इत्यत आह-शब्दस्यापि इति। प्रतिशब्देति-बिम्बोपाधिका प्रतिशब्देत्या-ख्या यस्येत्यर्थः। प्रतिबिम्बोपलम्भादिति। मठमध्यस्थपुरुषकण्ठावच्छिन्नस्य मठोपरिभागावच्छिन्नत्वेन प्रतीत्येति भावः। नन्वरुणः स्फटिक इति भ्रमः पीतः शङ्ख इत्यनेन समानः, शब्दस्थले तु प्रतिध्वनिरूपं शब्दान्तरमेव जायते ऽतः कथं तदनुसारेण सामग्रीभेदकल्पनं तत्राह-तयोरिति। रूप-शब्दप्रतिबिम्बयोरित्यर्थः। सम्प्रतिपन्नेति। प्रतिबिम्बत्वेन सर्वसम्मतमुखा-दिप्रतिबिम्बवैलक्षण्याप्रतीतेरित्यर्थः। उपाध्यन्तर्गतत्वरूपारोपितधर्मवि-

(१) न तु इति पाठः प्रामादिको गपुस्तके। ननु प्रतिबिम्बस्य सरूपसावयवत्वेनैव प्रतीतिः इति घपुस्तके। (२)—पुरुषकण्ठावच्छिन्नत्वेन इति घपुस्तके।

ण्यानिरूपणात् । तथापीन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिबिम्ब इति चेन्न । व्यभिचारात् । अनिन्द्रियग्राह्यस्य साक्षिप्रत्यक्ष-

न्यायरत्नावली ।

बिम्बत्वेन सर्वसम्मतमुखादिप्रतिबिम्बेत्यर्थः । दर्पणाद्यन्तर्गतत्वेन भ्रमो यावद्दर्पण(१)सन्निधानं तदनुवृत्तिश्च मुखादिप्रतिबिम्बेऽस्ति, जपारूपादावपि स्फटिकाद्युपाध्यन्तर्गतत्वभ्रमो यावत् स्फटिकाद्युपाधिसान्निधानं तदनुवृत्तिश्चेति स्फटिकादौ प्रतीयमानजपाकुसुमरूपादेः (२)मुखादिना साम्यमेव, न तु तस्य ततो वैलक्षण्यं निरूपयितुं शक्यमिति भावः । शङ्कते–तथापीति । नीरूपादेः प्रतिबिम्बस्वीकारेऽपीत्यर्थः । प्रत्यक्षस्येति–साक्षिभास्यस्येत्यर्थः । ननु नभसः मुखादिवत् साक्षिभास्यत्वे अन्धस्यापि नभस्साक्षात्करोमीति व्यवहारः स्यादिति चेत्, स्यादेव । जाग्रत्स्वप्नयोर्हि भासमानमूर्तावच्छिन्नतया नभो भासत एव । ननूर्ध्वं व्यापृतचक्षुषो यावति नभोभागे संयोगो जायते तावानेव स भासते तस्मात् नभश्चाक्षुषमिति प्राभाकरमतं न युक्तम् । किञ्च घटादौ भासमाने तदवच्छिन्नमेव नभो भातीति कुतस्सम्पूर्णमेव नभो भायात् । नभसश्चाक्षुषत्वे तु घटादाविव नभस्यपि यावति भागे चक्षुषस्संयोगः तावानेव स भासत

नारायणी ।

शिष्टबिम्ब एव प्रतिबिम्बः, तादृशं च मुखमिव जपाकुसुमरूपशब्दादिकमपि प्रतीयत एवेति न तयोः प्रतिबिम्बत्वे सङ्कोचतेति भावः । ननु चक्षुर्योग्यत्वस्य व्यभिचरितत्वेऽपि बहिरिन्द्रिययोग्यत्वस्याव्यभिचरितत्वात्कथं बहिरिन्द्रियायोग्यस्यात्मनः प्रतिबिम्ब इत्यभिप्रेत्याशङ्कते–तथापीति । रूपादीनामनपेक्षायामपीत्यर्थः । अयमपि नियमो न युक्तो व्यभिचारादित्याह–नेति । व्यभिचारस्थलमाह–अनिन्द्रियेति । इन्द्रियाग्राह्यस्येत्यर्थः । साक्षिप्रत्यक्षस्य–साक्ष्येव प्रत्यक्षं यस्येति, साक्षिभास्यस्ये-

(१) दर्पणोपाधिसन्निधानं तदनुवृत्तिश्चेति स्फुटं मुखादीत्यादिः घपुस्तके ।
(२) दर्पणादौ प्रतीयमानमुखादिना इति घपुस्तके ।

स्याकाशस्यापि जलादौ प्रतिबिम्बोपलम्भात् । अन्यथा

न्यायरत्नावली ।

इति युक्तमिति चेन्न । यथा हि कालस्य साक्षिबोध्यत्वेऽपि भासमानघटाद्यधिकरणरू(१)पकाल एव तदा घटाद्याकारवृत्तेर्घटाद्यधिकरणक्षणावरणविरोधित्वस्वीकारेण तस्यैवानावृतसाक्षिसम्बन्धात्, तद्भानेनैव 'इदानीं घटः, इदानीं पट' इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेश्च । (२)परोक्षज्ञानत्वे तु अतीतानागतक्षणानां वृत्तिविषयत्वस्वीकारादेव सर्वप्रत्ययेषु (३)विषयाधिकरणस्वक्षणविषयत्वनियमोपपत्तेश्च, तथा नभसस्साक्षिबोध्यत्वेपि भासमानघटाद्यवच्छिन्नस्यैव तस्य तद्घटाद्याकारवृत्तेरेव घटाद्यवच्छिन्नाकाशावरणविरोधित्वेन तस्यैवानावृतसाक्षिसम्बन्धात्तावतैव (४)घटाकाशः पटाकाश इत्यादिप्रत्ययोपपत्तेश्च । ऊर्ध्वं व्यापृतेन तु चक्षुषा यावानेवालोकभागो गृह्यते तावदवच्छिन्नाकाशं साक्षिणा गृह्यते । अन्धेनापि त्वचा गृह्यमाण एव घटादौ तदवच्छिन्नं नभः साक्षिणैव गृह्यते । यदि च तेन तमो गृह्यते, तदा तदवच्छिन्नं नभोऽपि । एवं मनसि गृह्यमाणे तदवच्छिन्नं नभोऽपि, शरीरस्यान्तर्बहिराकाशस्य प्रतीतेः । यदि च तमआद्यवच्छिन्नं नभो न प्रतीयत इत्यनुभवः तदा घटाद्याकारेन्द्रियजन्यमनोवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिभास्यं तदास्ताम् । नन्वाच्छादितमुखे घटादौ गृह्यमाणे तदन्तराकाशं साक्षिणा गृह्यतामिति चेन्न । अन्तर्भागस्येन्द्रियाद्यसंयुक्तत्वेन तत्र साक्षिणोऽनभिव्यक्ततया तदवच्छिन्नाकाशस्याभिव्यक्तसाक्षिसम्बन्धाभावात् । तस्मा-

नारायणी ।

त्यर्थः । बहिरिन्द्रियग्राह्यस्येति वक्तव्ये इन्द्रियग्राह्यस्येति सामान्योक्तिर्मनस इन्द्रियत्वाभावमभिप्रेत्य । प्रतिबिम्बानङ्गीकारेऽनिष्टमाह–अन्यथेति ।

(१)—करणक्षणरूपः काल एव तथा, घटाद्याकारवृत्तेरित्यादिः घपुस्तके ।
(२) परोक्षज्ञानेप्यतीतेत्यादिः घपुस्तके । (३) विषयाधिकरणकालविषयत्वेत्यादिः गपुस्तके ।
(४) घटाद्याकाशं पटाद्याकाशमित्यादीत्यादिः गपुस्तके ।

(१) जानुमात्रेऽप्युदके अतिगम्भीरप्रतीतिर्न स्यात् । (२) आकाशप्रतिबिम्बस्य साक्षिभास्यत्वेपि अधिष्ठान-

न्यायरत्नावली ।

दाकाशाकारमनोवृत्तिं विनापि यद्देशावच्छेदेन साक्ष्यभिव्यक्तस्त-द्देशावच्छिन्ननभसस्तद्ग्राह्यतेति भावः । जानुमात्रेऽप्युदकेऽति-गम्भीरप्रतीतिरिति । जानुमात्रपरिमाणापेक्षयाऽधिकपरिमा-णविशिष्टस्याकाशभागस्य जानुमात्रोदकान्तर्गतत्वेन प्रतीतिरि-त्यर्थः । जानुद्वयादिपरिमिते जले अन्तर्गततया यावत आकाश-भागस्य धीस्तावतो जानुमात्रजलेऽपीति तदन्यथानुपपत्त्या तत्रो-परिस्थितस्य तावत आकाशस्य प्रतिबिम्बत्वमवश्यं वाच्यमिति भावः । ननूक्तव्यभिचारोक्तिर्न युक्ता, नभसोऽपि चाक्षुषत्वात् । चक्षुषा हि जलाभिहतेन नभो गृहीत्वा तत्र जलान्तर्गतत्वमारो-प्यते, अन्यथा 'जानुद्वयादिपरिमितमाकाशमस्मिन्नुदकेऽन्तर्गत'-मिति भ्रमे चक्षुस्संयोगापेक्षा न स्यात्, उक्तभ्रमे आकाशस्य अधिष्ठानत्वेन अधिष्ठानज्ञानार्थं चक्षुरपेक्षेत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च निमीलितचक्षुषोऽपि पुंसः स स्यात् तत्राह—प्रतिबिम्ब-स्येत्यादि । अधिष्ठानग्रहणार्थमिति । (३)अधिष्ठानसामा-

नारायणी ।

अतिगम्भीरेति । जानुमात्रपरिमाणापेक्षयाऽधिकपरिमाणविशिष्टस्याकाशस्य जानुमात्रोदकान्तर्गतत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः । परिमितापेक्षयाऽधिकबुद्धि-रधिकस्यान्तर्गतत्वारोपं विना बाधितैवेति भावः । तथाच तादृशस्यापि नियमस्यात्रव व्यभिचार इति भावः । ननु यदि बिम्बस्य नेन्द्रियग्राह्य-त्वमपेक्षितं किन्तु यथाकथंचित् ज्ञानमात्रं तदाऽन्धादेरपि प्रतिबिम्बभ्रमा-पत्तिस्तत्राह–प्रतिबिम्बस्येति । उपाध्यन्तर्गतत्वरूपारोपितधर्मविशिष्टस्या-काशादेरित्यर्थः । अधिष्ठानग्रहणार्थम्–अधिष्ठानसामान्यांशज्ञाना-

(१) जानुदघ्नेप्युदके इति खपुस्तके ।

(२) प्रतिबिम्बस्य साक्षीत्यादिः खपुस्तके । आकाशप्रतिबिम्बस्य साक्षिभास्यत्वेपि सालोकस्य साभ्रस्य प्रतिबिम्बितत्वात् तद्ग्रहणार्थम अधिष्ठानग्रहणार्थमित्यादिः गपुस्तके ।

(३) अधिष्ठानसामान्यांशस्य चाक्षुषार्थमित्यर्थः इति घपुस्तके ।

ग्रहणार्थं चक्षुषोऽपेक्षणात् । एतेन नीलं नभ इत्यादिविभ्रमेऽपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकौ व्याख्यातौ । तत्र सालोकस्याकाशस्याधिष्ठानत्वात् । तस्माच्चाक्षुषबिम्बमेव रू-

न्यायरत्नावली ।

प्यांशरूपस्य जलस्य चाक्षुषार्थमित्यर्थः । आकाशभागविशेषशून्यजलस्योक्तभ्रममूलीभूताज्ञानविषयत्वरूपमधिष्ठानत्वम्, अतस्तत्सामान्यांशरूपजलज्ञानस्योक्तभ्रमहेतुत्वाच्चादृशज्ञानार्थं चक्षुरपेक्षणेऽपि नभसश्चाक्षुषत्वासिद्ध्योक्तव्यभिचारोक्तिर्युक्तैवेति भावः । नन्वेवमपि 'नीलं नभ' इत्यादिभ्रमे नभस एवाधिष्ठानत्वात्तच्चाक्षुषार्थतया चक्षुरपेक्षणं वाच्यम्, तथा च नभसस्साक्षिमात्रवेद्यत्वहानिः; उक्तभ्रमे चक्षुरनपेक्षणे तु निमीलितचक्षुषोऽपि स स्यात्तत्राह—एतेनेति । अधिष्ठानसामान्यांशभिन्नस्य साक्षिमात्रवेद्यत्वेऽप्युक्तांशज्ञानरूपस्य भ्रमकारणस्य निष्पत्तये चक्षुरपेक्षणमिति वचनेनेत्यर्थः । व्याख्यातौ—चक्षुषो भ्रमोपयोगिताग्राहकत्वेन सूचितौ । 'नीलं नभ' इति भ्रमश्चक्षुस्संयोगे सति भवति, असति च न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तादृशभ्रमकारणेऽधिष्ठानसामान्यज्ञाने चक्षुरपेक्षेति निर्णीयत इति भावः । ननु तथापि नभसश्चाक्षुषत्वमेवागतं तत्राह—तत्रेति । 'नीलं नभ' इति वाक्येन कथ्यमाने भ्रम इत्यर्थः । सालोकस्य—सालोकस्यैव । अधिष्ठानत्वात्—अधिष्ठानसामान्यांशरूपत्वात् । तथा च नभश्शब्देन सालोकं नभ

नारायणी ।

र्थम् । तथा च बिम्बांशे ज्ञानमात्रमधिष्ठानांशे इन्द्रियजन्यमपेक्षितं तावतैवातिप्रसङ्गनिरासादिति दिक् । ननु कथं ताह 'नीलं नभ' इति विभ्रमोपपत्तिः भ्रमाधिष्ठानस्य नभसश्चक्षुरयोग्यत्वात् तत्राह-एतेनेति । अधिष्ठानसामान्यांशज्ञानार्थं चक्षुषोऽपेक्षेति वचनेनेत्यर्थः । चक्षुरिति । चक्षुःसंयोगे भ्रमस्तदभावे भ्रमाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ व्याख्यातौ भ्रमोपयोगिताग्राहकत्वेन सूचितौ । कथं तत्राह-तत्रेति । 'नीलं नभ' इति वाक्येन कथ्यमाने भ्रम इत्यर्थः । सालोकस्य-आलोकविशिष्टस्य भ्रमकारणीभूताज्ञानविष-

पसापेक्षं नान्यदित्यवधेयम् । तथाप्यात्मनः प्रतिबिम्बे किं प्रमाणमिति चेत्, शृणु । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव,

न्यायरत्नावली ।

एव कथ्यत इति भावः । नन्वेवं सालोकाकाशस्यैव जले प्रतिबिम्ब इति वक्तुं शक्यत्वादिन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिबिम्ब इति नियमे कथं व्यभिचार उक्तः ? इति चेन्न । चक्षुरपेक्षणान्यथानुपपत्त्या नभोनैल्यभ्रमे सालोकाकाशस्यैव भानम्, जले आकाशप्रतिबिम्बभ्रमे तु सालोकनभसो नियमेन भाने मानाभावः तत्र चक्षुरपेक्षणस्य जलरूपाधिष्ठानग्रहणार्थत्वेनैवोपपन्नत्वादिति भावः । ननु यत्र यत्र प्रतिबिम्बभ्रमस्तत्र तत्रोपाधिना संयुक्तास्तेनाभिहताश्चक्षूरश्मयो बिम्बेन सह पश्चात्संयुज्य बिम्बे चाक्षुषमुत्पादयन्ति, पश्चाद् बिम्बे उपाध्यन्तर्गतत्वमारोप्यत इति क्रमनियमः, तथा च रूपं विना बिम्बभूतद्रव्यचाक्षुषाभावात्कथं नभसः प्रतिबिम्बत्वमुक्तं तत्राह—तस्मादिति । इन्द्रियग्राह्यस्यैव प्रतिबिम्ब इति नियमाभावादित्यर्थः । चाक्षुषप्रतिबिम्बं—चाक्षुषद्रव्यस्य प्रतिबिम्बम् । रूपसापेक्षम्—उक्तरीत्याऽपेक्षितबिम्बचाक्षुषजनकरूपसापेक्षम् । तथा च सर्वत्र प्रतिबिम्बभ्रमे नोक्तक्रमनियम इति नभःप्रतिबिम्बे (१)बाधकाभाव इति भावः । किं प्रमाणमिति । ननूक्तरीत्या प्रमाश्रयत्वान्यथानुपप-

नारायणी ।

यत्वात्, तथाच नभःशब्देन सालोकं नभः कथ्यते, तत्र च आलोकांशः सामान्यांशस्तस्य चक्षुषा ज्ञानं सम्भावितमेवेति न तत्र व्यभिचार इति भावः । उपसंहरति—तस्मादिति । सर्वत्र भ्रमे रूपादीनां कारणत्वे व्यभिचारादित्यर्थः । चाक्षुषप्रतिबिम्बं—चाक्षुषपदार्थस्य प्रतिबिम्बं रूपसापेक्षं साक्षात्परम्परया वा रूपसापेक्षं नान्यत्—न प्रतिबिम्बान्तरम् । अस्तु नीरूपनिरवयवस्यात्मनः प्रतिबिम्बे बाधकाभावस्तथापि साधकं तु किमिति पृच्छति शिष्यः—तथापीति । निरूपनिरवयवस्य प्रतिबिम्बोपपादने इत्यर्थः । किं मानम् ? आकाशादीनामिवावश्यकं प्रमाणम् । रूपमिति । रूप्यतेऽहमिति

(१) बाधकाभावादिति गपुस्तके ।

हेतुमाह—ज्योतिराकारकत्वादिति । स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेनाप्रमेयत्वात्प्रमेयत्वे घटादिवज्जडत्वापत्तेः। 'एतदप्रमेयं ध्रुव'मित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु कस्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते। ब्रह्मणः अब्रह्मणो वा ? नान्त्यः। तस्य जडत्वादसत्वाच्च। न प्रथमः।

नारायणी।

व्येति ब्रह्म च शब्दादिरहितत्वान्न तथेतीत्याह-अव्ययमिति । न व्येति न क्षीयत इत्यर्थः। अत एव नित्यं यद्व्येति तदेवानित्यं नायं तथेति भावः। इतश्च नित्यम्-अनाद्यनन्तं न विद्यते आदिः कारणं यस्य तदनादि न विद्यन्तेऽन्तः कार्यं यस्य तदनन्तं कार्यकारणभावरहितं तस्मान्नित्यमिति भावः। महतः बुद्धेः परं विलक्षणं नित्यविज्ञानस्वरूपं ध्रुवं कूटस्थनित्यं नाकाशादिवदापेक्षिकं नित्यं तमेवम्भूतं ब्रह्मात्मानं निचाय्य दृष्ट्वा मृत्युमुखात् अविद्याकामकर्मलक्षणात् प्रमुच्यते वियुज्यते। सर्वानर्थशून्यं—सर्वप्रपञ्चतत्कृतगुणदोषरहितम्। स्वप्रकाशेति। स्वं स्वरूपं प्रकाशो यस्येति स्वपरसाधारणव्यवहारसाधनज्ञानरूपत्वेनेत्यर्थः। षष्ठ्यर्थ उपकारकत्वम्। उपकारश्च प्रमातृभावापन्नस्य स्वस्य सर्वव्यवहारः प्रमातृभावेनोपकार्यस्य साक्षिरूपेणोपकारकत्वं स्वप्रकाशत्वमिति निष्कर्षः। तथापि स्वव्यवहारसिद्धिः कथं ? स्वस्य स्वविषयत्वाभावादिति चेत् ? शृणु। यथा परेषामालोके आलोकान्तरसंयोगाभावेपि प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेनालोकसंयोगवत्त्वादेवालोकघटादेः प्रत्यक्षम्, तथा यावद्विदेहकैवल्यं प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन साक्षितादात्म्यरूपविषयतासम्बन्धवत्त्वात्साक्षिदृश्योभयव्यवहारोपपत्तिरिति। अधिकं त्वस्मत्कृतमहद्व्याख्याने द्रष्टव्यम्। अप्रमेयत्वात्-चिद्विषयतावत्त्वाभावात्, प्रमेयत्वे-साक्षिविषयतावत्त्वे, जडत्वापत्तेः-भासकचिद्भेदापत्तेः। तथात्वे जगदान्ध्यं प्रसज्येतेति भावः। अप्रमेयत्वं श्रुतिसिद्धमप्याह—एतदिति। चकारो विदिताविदितात्परः 'इतिहोचुरि'त्यादिश्रुतिसमुच्चायकः ॥ ६ ॥

सप्तमं पद्यमवतारयति—नन्वित्यादिना । ब्रह्मभावः-अभेदः, उपदिश्यते-तत्त्वमसीत्यादिना ज्ञाप्यते। ब्रह्मणः-सच्चिदानन्दस्य साक्षिणः, अब्रह्मणः-कार्यकारणभावापन्नस्य मायातत्कार्यस्य। जडत्वात्-सच्चिद्भिन्नत्वात्, तथाचातद्रूपस्य तद्रूपत्वप्रतिपादनं बाधितार्थकत्वात् भ्रान्तप्रलाप

उपदेशानर्थक्यात्। ब्रह्मभावस्य स्वत एव सिद्धत्वात्। जीवस्य स्वतो ब्रह्मभावेऽप्यविद्याव्यवधानं ज्ञानेन निवर्त्यत इति चेन्न। अविद्यानिवृत्तेरात्मस्वरूपत्वे द्वैतापत्तेर्ब्रह्मणोऽसिद्धिप्रसङ्गात्। तदुक्तं वार्तिके—

अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेति भण्यते।
ब्रह्मार्थो दुर्लभोऽत्र स्याद्द्वितीये सति वस्तुनि॥

इति। अभिन्नत्वे चोपदेशानर्थक्यमित्युक्तम्। अत्र किं परमार्थतः फलाभावमभिप्रैषि, किं वा प्रतीतितो-

न्यायरत्नावली।

अविद्याव्यवधानम्–अविद्यारूपं व्यवधायकम्। द्वैतापत्तेः–सत्यात्मभिन्नस्यापत्तेः। अव्यावृत्तम्–अननुगतम्, अनुगतधर्मशून्यम् अनुगतधर्मशून्यं च। द्वितीये–ब्रह्मभिन्ने। सति—सत्ये। परमार्थतः फलाभावं—पारमार्थिकस्वरूपेण फलस्याभावम्। प-

नारायणी।

एव स्यादिति भावः। असत्त्वाच्चेति—मिथ्यात्वादित्यर्थः। उपदेशानर्थक्यात्—परमपुरुषार्थप्रयोजकापूर्वार्थकवाक्यप्रयोगवैयर्थ्यात्। तदेवोपपादयति—ब्रह्मभावस्येति। स्वतः—उपदेशं विनैव, विद्यमानत्वात् साधनीयांशाभावेन साधनप्रयासो निरर्थक इति भावः। नन्वज्ञाननिवृत्त्युपलक्षितात्मा पुमर्थः अज्ञाननिवृत्तिश्च ज्ञानेनेति तदर्थमुपदेशः सार्थक एवेत्याशङ्कते—जीवस्येति। स्वतः—उपदेशादिकं विना। अविद्येति–अविद्यारूपं व्यवधायकम्। अविद्यानिवृत्तिरात्मनो भिन्नाऽभिन्ना वा? भिन्नापि सती असती वा? इत्यत्राद्यान्त्यपक्षस्य पुनः संसारोन्मज्जनप्रसञ्जकस्यातितुच्छत्वं मत्वा शेषपक्षौ दूषयति—अविद्यानिवृत्तेरिति। द्वैतापत्तेः–सत्यस्यात्मभिन्नस्यापत्तेः। नन्विष्टापत्तिः, न च श्रुतिविरोधः श्रुतेर्भावाद्वैतपरत्वेन विरोधाभावादित्यत आह—ब्रह्मण इति। असिद्धिप्रसङ्गात्—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुत्युक्तस्वरूपहानिप्रसङ्गात्। वस्तुपरिच्छेदाङ्गीकारादिति भावः। अत्र वार्तिकवाक्यं प्रमाणयति—तदुक्तमिति। अव्यावृत्तेति—अननुगतानुगतधर्मशून्यम्। द्वितीये-ब्रह्मभिन्ने, सति-सत्ये, परमार्थतः-वस्तुतः, प्रतीतितः फलाभावमित्यस्य फलमलीकमित्यर्थः। तथाच किं वास्तवं फलमलीकं किं

ऽपि ? तत्राद्यमिष्टापत्त्या परिहरति—

न शास्ता न शास्त्रं न शिष्यो न शिक्षा
न च त्वं न चाहं न चायं प्रपञ्चः ।
स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णु-
स्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ७ ॥

शास्ता उपदेशकर्ता गुरुः । शास्त्रमुपदेशकरणम् । शिष्य उपदेशकर्म । शिक्षा उपदेशक्रिया । त्वं श्रोता, अहं वक्ता, अयं सर्वप्रमाणसन्निधापितः प्रपञ्चो देहेन्द्रियादिरर्थः परमार्थतो नास्तीत्यर्थः । द्वितीयं नि-

न्यायरत्नावली ।

तीतितः—प्रातीतिकत्वेन रूपेण । फलाभावमिसनुषज्यते । अत्र च फलाभावमित्यस्य फलरूपमलीकमित्यर्थः । तथा च ज्ञायमानं फलमलीकमिति भावः । एतेन प्रातीतिकफलस्य प्रातीतिकत्वरूपेणाभावस्यापि सिद्धान्तेऽपि स्वीकारात् पश्चात्तद्दूषणानुपपत्तिरित्यपास्तम् । परमार्थतो नास्तीति । तथा च शास्त्रादिसर्वप्रपञ्चस्य निषेधात् परमार्थत्वरूपेण ज्ञानफलस्यापि निषेधलाभ इति भावः । द्वितीये—प्रातीतिकत्वाविशिष्टं फलमलीकमित्यभिप्रा-

नारायणी ।

प्रातीतिकं फलमलीकमिति प्रश्ननिष्कृष्टार्थः । परमार्थतो नास्ति परमार्थत्वविशिष्टमलीकमित्यर्थः । द्वितीयं प्रातीतिकत्वविशिष्टं फलमलीकमित्यभिप्रायः । आत्मैवाविद्यानिवृत्तिः, नचोपदेशवैयर्थ्यम् ; ब्रह्मानुभवप्रतिबन्धकाज्ञानविघटकत्वेन सार्थकत्वादिति वाचस्पतिमिश्राः । तन्न सम्यक् । तन्निवर्त्तकत्वादिरूपतद्विघटकत्वस्य दुर्वचत्वात् । अतो नात्मस्वरूपा किन्तु पञ्चमप्रकारा निरुक्तप्रकारेण सत्त्वस्यासत्त्वस्य च विरोधेन सत्त्वासत्त्वयोश्चासमावेशात् । नाप्यनिर्वाच्या जन्यस्याज्ञानोपादानकत्वेन मुक्तावन्वयित्वासम्भवादिति केचित् । तदपि न सम्यक् । ज्ञानसाध्यायास्तस्या अज्ञानोपादानकत्वेनानिर्वाच्यत्वात्पञ्चमप्रकारान्तर्भावे मानाभावाद् ब्रह्मणोऽसिद्धिप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न पञ्चमप्रकाराऽवि-

राकरोति—स्वरूपावबोधो विकल्पासहिष्णुरिति । अय- मर्थः—यद्यप्यविद्यानिवृत्तिरात्माऽनात्मा वेत्यादिविक- ल्पने किमपि फलं निरूपयितुं न शक्यते, तथापि स्वरूपावबोधो विज्ञानफलमनुभूयते । न

न्यायरत्नावली ।

यम् । स्वरूपावबोधः—प्रकाशमानपूर्णानन्दरूपः । विज्ञानफलं-

नारायणी ।

द्यानिवृत्तिः किन्त्वनिर्वाच्यैत्र, तदुपलक्षितश्चात्मा पुमर्थ इत्यज्ञान- नाशस्य मिथ्यात्वेन मुक्तावनन्वयित्वेऽपि न हानिः । उपलक्षितस्यानु- वृत्तेरित्यपरे । तदपि न सम्यक् । अविद्यानाशस्य सुखदुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् ,अतोऽनवच्छिन्नानन्द एव पुरुषार्थः । स च यद्यपि नित्यसिद्धस्तथापि विस्मृतग्रैवेयकादिरिव ज्ञातत्वेन प्राप्यत्वोत्फल- मिति चित्सुखाचार्याः । एतदपि न सम्यक् । अनिर्वचनीयख्यातिवा- दिमते जाग्रद्बोधादिना प्रातीतिकस्वप्नपदार्थनाशस्येव ब्रह्मसाक्षा- त्कारेण 'ब्रह्म नास्ति न भासत' इति भ्रमसिद्धानन्दावरणनिवृत्तेर्मु- ख्यफलस्यैव सम्भवात् । ब्रह्मण औपचारिकफलवत्त्वकल्पनं न युक्तमि- त्यन्ये । इदमपि न युक्तिसहम् । निवृत्तेरनिरूपणस्योक्तेः । अपि च निवृ- त्तिः प्रागभावो वा नाशो वा अत्यन्ताभावो वा ? नाद्यः । अनाद्यज्ञानस्य प्रागभावायोगात् । प्रागभावस्यानादित्वेन ज्ञानसाध्यत्वायोगाच्च । नापि द्वितीयः । तस्य पारमार्थिकत्वे ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिः, व्यावहा- रिकत्वे प्रपञ्चवज्ज्ञानबाध्यत्वावश्यकतया प्रतियोग्युन्मज्जनापत्तिः,प्राति- भासिकत्वे तु प्रतियोगिनोऽज्ञानादेः सत्यत्वापत्तिः, प्रातिभासिकाभाव- प्रतियोगिनः साक्षिणः सत्यत्वदर्शनात् । अत एव न तृतीयः । त्रिविध- सत्ताकातिरिक्तस्याऽप्रसिद्धेः । नापि चतुर्थः । तस्य प्रतियो- गिसमानाधिकरणत्वेनाकिञ्चित्करत्वादिति । तस्मान्न किञ्चि- देतत् , किन्तु निरतिशयसुखापरोक्ष्यमेव पुरुषार्थः । निरतिशयत्वं तु स्वं प्रत्यनावृतभासकचैतन्याभेदरूपापरोक्षत्वम् । अनावृतत्वं च स्वं प्रति ज्ञानेनेति केचित् ; तदपि न सम्यक् । अनावृतत्वस्यावरणाभावघटिता- र्थत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् , अतः सर्वस्याप्यज्ञाननाशद्वारकफलत्वात् अनिर्वाच्यत्वमेवेत्याशयेनाह—यद्यपीति । (१)*स्वरूपेति । परिपूर्णानन्दरूप-

(१) *अयमर्थः यद्यपि अविद्यानिवृत्तिरात्मानात्मा वेति विकल्पे न किमपि फलं

नैतत्कथमिति विकल्पनीयम् । सर्वद्वैतोपमर्देन विकल्पासहिष्णुत्वात् । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तथा

न्यायरत्नावली ।

चरममनोवृत्तिफलत्वेन प्रातीतिकेन विशिष्टम् । तथा च प्रातीतिकमज्ञाननिवृत्तित्वं पूर्णानन्दे प्रकाशमाने जीवन्मुक्तेन कल्पितम् । तद्विशिष्टस्य जन्यतारूपं फलत्वमपि प्रातीतिकम् । तदुक्तं वार्तिके—

निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ।

इति भावः । न चैतत्कथमिति । वियदादिसर्वद्वैतोपमर्दरूपे कैवल्ये कल्पितस्य निवृत्तित्वस्यासम्भवात्सत्यमेव तद्वाच्यम्, अन्यथा ह्यविद्यैव स्यादिति भावः । विकल्पासहिष्णुत्वात्—आत्मनो विकल्पविषयवैशिष्ट्यस्यासहत्वात् । तथाचोक्तं निवृत्तित्वं जीवन्मुक्तिकाल एवास्ति न तु विदेहकैवल्य इति नोक्तदोष इति भावः । ननु तत्रापि किं मानम् ? तत्राह—न हीत्यादि । 'या या प्रमा सा सा समानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तवस्तुकालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तिर्भवति, यथा शुक्त्यादिप्रमे'ति नियमे दृष्टे प्रत्यक्षादि-

नारायणी ।

स्वरूपावाप्तिः* विज्ञानफलं शास्त्राचार्यप्रसादजचरममनोवृत्तिफलम् तस्य च तत्त्वज्ञानात्पूर्वं स्वरूपस्य बद्धत्वमिव तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं फलत्वमपि जीवन्मुक्तिदशायां प्रातीतिकमेवेति भावः । तत्त्वज्ञानादूर्ध्वम् अज्ञानदृष्टिशून्यो जीवन्मुक्तः स्वरूपेऽज्ञाननिवृत्तित्वं परिकल्प्य तद्विशिष्टस्य ज्ञानजन्यत्वरूपं फलत्वमपि कल्पयन् कृतकृत्यो भवति स्वकल्पिताज्ञानतत्प्रयुक्तवस्तुकालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तिर्भवतीति यावत् । फलत्वकल्पनैव कथमिति नाशङ्कनीयमित्याह—नचैतदिति । विकल्पेति । विकल्पविषयत्वायोगात् जीवन्मुक्तिकाले स्वानुभवसिद्धस्य सकलविकल्पातीतस्य फलस्य विकल्पवैशिष्ट्यबाधादिति भावः । विकल्पातीतत्वमेव कथं तत्राह—नहीति । दृष्टे प्रत्यक्षसिद्धे अनुपपन्नं नाम युक्तिविरुद्धं किञ्चित् अनुभवविरुद्धस्तर्को नोपादेय इति भावः । प्रातीतिकफलत्व-

निरूपयितुं शक्यते तथापि स्वरूपावबोधो विज्ञानफलमनुभूयते* विज्ञानफलमित्यादिसममग्रे ।
*अयं चिह्नितः पाठो भिन्नः खपुस्तके ।

च श्रुतिः—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बुद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

न्यायरत्नावली ।

सिद्धे हि यस्माद्वैशिष्ट्यासहत्वमात्मनो बोधयन्ती सती नानुपपन्ना। ननु नानाज्ञानपक्षे दृष्टान्तसम्भवात्तादृशनियमः प्रत्यक्षादिसिद्धः। एकाज्ञानपक्षे तु का गतिः? तत्राह—तथा च श्रुतिरिति। तथा विकल्पासहत्वमात्मनो बोधयन्ती सती ज्ञानात् ब्रह्मभावं दर्शयति द्वैतजातं च वारयतीत्यग्रेऽन्वयः। निरोधः नाशः, उत्पत्तिः जन्म, प्रपञ्चस्येति शेषः। बुद्धस्तत्त्वदर्शी। साधकः श्रवणादिमान्। मुक्तः अज्ञाननिवृत्तिमान्। परमार्थतेति भावार्थो विवक्षितः। निरोधादिशून्यं परमार्थ इत्युक्ते तच्छून्यत्वं विकल्पासहत्वं न लभ्येत, ततस्तथानुक्त्वा इत्येषा परमार्थतेत्युक्तम्। इतिशब्देन तु सर्ववैशिष्ट्यासहं शुद्धं चिद्रूपमुक्तम्। (१)तत्

नारायणी ।

कल्पना श्रुतिसिद्धापीत्याह—तथेति। निरोधः नाशः उत्पत्तिः जन्म, प्रपञ्चस्येति शेषः। बद्धः अनाद्यज्ञानवान्, साधकः तन्निवृत्त्यनुकूलश्रवणादिमान्, मुमुक्षुः मुक्तः स्यामितीच्छावान्, मुक्तः अज्ञाननिवृत्तिमान्। परमार्थतेति। भावार्थोऽविवक्षितः निरोधादिशून्यं परमार्थ

(१) तत्सर्वमभवदिति। एवकारानुषङ्गेण सर्वं दृश्यजातं ब्रह्मैव। न तु ज्ञातं ब्रह्म दृश्यतत्कालपूर्वकालवृत्तीत्यर्थः। 'सविशेषणे ही'ति न्यायात्। ब्रह्मज्ञाने तादृशपूर्वकालवृत्तित्वाभावलाभः। यथा हि 'अयं पाण्डित एव न त्वस्य पाण्डित्यं चारु' इत्यादौ न त्वित्यादिनैवकारार्थस्यानुवादबलादेवकारस्य तादृशानुवादसमानार्थकत्वम्, तथा 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इत्यादौ क इत्यादिनैवकारार्थानुवादबलात् ब्रह्मज्ञाने मोहादिपूर्वकालवृत्तित्वाभावः एवकारेण बोध्यत इति निर्णीयते। तथा च हेत्वर्थकशतृप्रत्ययेन पूर्वकालवृत्तिताघटितहेतुत्वोपस्थापनात् पूर्वकालवृत्तितासम्बन्धेन मोहाद्यभावधीसम्भवेन मोहादिकारणद्वैतसत्त्वे मोहादेरुक्ताभावानुपपत्त्या च द्वैतकालपूर्वकालवृत्तित्वाभावस्य ब्रह्मज्ञाने धीसम्भव इति ध्येयम्। इति पाठान्तरं छपुस्तके।

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवदि'त्याद्याः । पूर्वमपि ब्रह्म-

न्यायरत्नावली ।

सर्वमभवदिति । सर्वं दृश्यजातं ब्रह्माभवदित्यर्थः । सर्वदृश्यानां ज्ञातब्रह्मभवनं स्वकालपूर्वकालवृत्तिभिन्नतया ज्ञातं यत् ब्रह्मतादात्म्यम् । शुक्तौ ज्ञातायां सत्यामारोपितं रजतादिकं नाभवदित्यादौ तादृशरजतादावुक्तभिन्नाया ज्ञातशुक्तेस्तादात्म्यं बुध्यते । अत एव 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं जिघ्रेदि'त्यादौ सर्वदृश्यानामात्मभवनमुक्त्वा अर्थात् प्राप्तं तत्त्वज्ञात्मनि स्वकालपूर्ववृत्तितासम्बन्धेन दृश्यादेरत्यन्ताभावमाक्षेपार्थककिंशब्देन श्रुतिरनुवदति । अस्येतिपदस्य तत्त्वसाक्षात्कारवदर्थकस्यानुषङ्गात्, किमित्यस्यापि विभक्तिव्यत्ययेन लिङ्गव्यत्ययेन चानुषङ्गात्, को ज्ञाता, किं यथा स्यात् तथा पश्येदित्यर्थलाभेन तत्त्वसाक्षात्कारवदात्मस्वरूपे द्रष्टृदृश्यदर्शनतत्साधनानामुक्तसम्बन्धेनात्यन्ताभावबोधः । एवं तत् केन कं जिघ्रेदित्यादावपि । किञ्च 'यत् फलं श्याममासीत्, तदिदानीं रक्तमेवाभवत्, न तु स्वनिष्ठश्यामतया समकालम्, नापि पूर्वकालम्' इत्यादौ नत्वित्यादिना तदिदानीमित्यादेरर्थानुवादात् तयोस्तुल्यार्थकत्वम् । रक्तादिपदस्य उक्तकालादिभिन्ने लक्षणा-

नारायणी ।

इत्युक्ते तच्छून्यत्वविकल्पासहत्वादिकं न लभ्येत ततस्तथाऽनुक्त्वा परमार्थतेत्युक्तम्, एतच्छब्देन सर्वनाम्ना सर्ववैशिष्ट्यासहं शुद्धचिद्रूपमुक्तम् । श्रुत्यन्तरमाह— ब्रह्म वेति । अग्रे-प्राग्बोधात्-वा अपि, इदं-शरीरस्थं प्रमात्रादि साक्षिभूतं त्वंपदलक्ष्यं ब्रह्मैवासीन्न सांसारिकधर्मान्विततया, तथाच शुद्धचिदानन्दैकरसमेव त्वमासीरिति गुरुणा बोधितमात्मानं तदेवास्थूलादिलक्षणलक्षितं ब्रह्मैव अवेत् ज्ञातवान् । एवकारेणाविनाभावरूपाभेदं वारयति ब्रह्मभिन्नं नावेदित्यर्थः । ज्ञानाकारमाह— अहमिति । ज्ञानफलमाह—तस्मादिति । तस्माद्विज्ञानात् सर्वं भो-

न्यायरत्नावली ।

स्वीकारेण तदन्ययोगव्यवच्छेदार्थकस्यैवकारस्य तादृशसमका-लादितादात्म्यव्यवच्छेदबोधकत्वेन च तत्सम्भवः । तथा 'तत्केने'त्याद्यनुवादतुल्यार्थकत्वात् 'यत्र त्वस्ये'त्यादेरुक्तार्थकत्वं स्वीक्रियते । लक्षणया आत्मपदोपस्थापितस्यापि तस्य दृश्यकाल-पूर्ववृत्तिभिन्नस्यात्मनो भिन्नस्यास्य दृश्यकालपूर्ववृत्तितादात्म्य-व्यवच्छेदरूपस्य अन्ययोगव्यवच्छेदस्य एवकारेण बोधसम्भवात्। विशेषणगतैवकारस्यापि शिरोमण्यादिभिरप्यन्ययोगव्यवच्छेद-बोधकत्वस्वीकारात् । तस्य अयोगव्यवच्छेदबोधकत्वस्वीकारेऽपि दृश्यकालपूर्ववृत्तिभिन्नतादात्म्यायोगव्यवच्छेदबोधकत्वसम्भवात् य-त्रेत्यनेनोक्ते तत्त्वसाक्षात्कारकाले दृश्येषु तादृशव्यवच्छेदयोस्सत्त्वात्। यदि त्वात्मैव विशेष्योऽत्र स्वीक्रियते, अत एव 'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत' इत्यत्राभूदित्येकवचनान्तमित्यालोच्यते, तदा तादृशभिन्ने भूतपदमेव लाक्षणिकम् । तत्सर्वमभवदित्यत्रा-नुवादाभावेऽप्युक्तवाक्यसमानार्थत्वाय तादृशार्थकत्वम् । 'सवि-शेषणे ही'तिन्यायात् ब्रह्मज्ञाने तादृशपूर्ववृत्तित्वलाभः । एवं 'य-स्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्शो-क एकत्वमनुपश्यत' इत्यादौ क इत्यादिना एवकारार्थवादबलात् ब्रह्मज्ञाने मोहादिपूर्वकालवृत्तित्वं एवकारेण बोध्यत इति निर्णी-यते । हेत्वर्थकशतृप्रत्ययेन पूर्वकालवृत्तिताघटितहेतुत्वोपस्थापनात् पूर्वकालवृत्तितासम्बन्धेन मोहाद्यभावधीसम्भवेन मोहादिकारण-द्वैतसत्त्वे मोहादेरुक्ताभावानुपपत्त्या द्वैतवत्कालपूर्वकालावृत्तित्वस्य ब्रह्मज्ञाने धीसम्भवः । यथाश्रुते साक्षात्सम्बन्धेन मोहादेरभाव-स्यात्मनि बोधे जीवन्मुक्तेः बाधात् । विवक्षितार्थे तु चरमज्ञाने पूर्वज्ञानहेतुकस्य उक्तकालावृत्तित्वस्य धीसम्भव इति ध्येयम्। इत्याद्येत्याद्यपदेन 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिसङ्ग्रहः ।

स्वरूपस्यैव सतो जीवस्य ज्ञानाद्ब्रह्मभावं दर्शयति। सर्वं च द्वैतं वारयति ॥ ७ ॥

नन्वात्मनः स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वे सर्वदा भासमानत्वेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिव्यवस्था कथम्? न च भ्रान्त्येव व्यवस्थेति वाच्यम्। तथा सति सर्वस्यैव स्वा-

न्यायरत्नावली।

ज्ञानादित्यादि। ज्ञानात् ब्रह्मभावो नाम ज्ञायमानजीवस्वरूपस्य ब्रह्माज्ञानकालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तित्वम्। वारयतीत्यत्रापि ज्ञानादित्यनुषज्यते। तथा च ज्ञानस्वरूपं द्वैतवत्कालपूर्वत्वशून्यक्षणवृत्तितया बोधयतीत्यर्थः। अथवा ननु प्रातीतिकफलत्वाविशिष्टोद्देशेन मुमुक्षूणां सर्वत्यागपूर्वकं श्रवणादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। प्रवृत्तिकाल एव 'आत्मसुखमनादि तस्य फलत्वं प्रातीतिकमि'ति ज्ञानसम्भवेन सिद्धत्वेन ज्ञाते आत्मसुखे इच्छानुदयात् तत्राह—न हीत्यादि। दृष्टे अज्ञानतत्प्रयुक्तविरोधिमनोवृत्तिविषयत्वाविशिष्टात्मसुखे परमपुरुषार्थ उद्देश्ये सम्भवति सति श्रवणादौ प्रवृत्त्यादिकं न ह्यनुपपन्नमित्यर्थः। आत्मभिन्नस्य सर्वस्यापरमार्थत्वेन तद्विरोधित्वमात्माकारवृत्तेर्युक्तमित्याशयेन न निरोध इत्याद्युक्तम्। तस्यामुक्तविरोधित्वबोधकं 'ब्रह्म वा' इत्यादिकमित्याशयेन तदुक्तम्। तदेतत् अस्माभिरेतद्ग्रन्थादावेवोक्तम् ॥ ७ ॥

भ्रान्त्यैवेति। यथा स्वप्नमध्ये जाग्रदादिकं भिन्नतया भ्रा-

नारायणी।

कृजातं तद् ब्रह्म अविद्यातत्कार्याभिमाननिवृत्त्याऽनुगतसच्चिदानन्दात्मकम् अभवत् भवति। अधिकं मद्व्याख्यानेनुसन्धेयम् ॥ ७ ॥

अष्टमं पद्यमवतारयति—नन्विति। आत्मनः 'योयं विज्ञानमय' इति श्रुतिबोधितस्य मनआद्यतिरिक्तस्य। स्वप्रकाशेति। संविदन्तरानपेक्षत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारचिदात्मत्वे(१)। सर्वदेति। 'अहं न प्रकाश'इत्यज्ञानभासकत्वेन व्यवहारविषयत्वे, सुषुप्त्यादीत्यादिना तत्तदवस्थाकृतभोगपरिग्रहः। व्यवस्था–असाङ्कर्यम्। भ्रान्त्यवेति। यथा स्वप्नेजाग्रदादि-

(१) अपरोक्षव्यवहार विषयत्वे, विषयत्वयोग्यत्वे इत्यन्यतरपाठस्यावश्यकतात्र।

प्नत्वापत्तिरिति चेन्न। लक्षणतस्त्रयाणामपि स्वप्नत्वेऽपि प्रतिभासतोऽविद्याकृतविशेषसम्भवात् सदसद्विलक्षणत्वेन च सविशेषत्वाद्व्यवस्थोपपत्तेः। परमार्थतस्तु न कापि व्यवस्थेत्याह—

न जाग्रन्न मे स्वप्नको वा सुषुप्ति-
र्न विश्वो न वा तैजसः प्राज्ञको वा।
अविद्यात्मकत्वात्त्रयाणां तुरीय-
स्तदेकोऽवशिष्टश्शिवः केवलोऽहम् ॥ ८ ॥

अत्र लयक्रमेण पौर्वापर्यव्यपदेशः। तथा हि—अ-

न्यायरत्नावली।

न्त्या कल्पितं तथेत्यर्थः। लक्षणतः—आविद्यकत्वादिरूपेण। त्रयाणामपीति। 'त्रयमप्येतत् स्वप्नं सुषुप्तं मायामात्रं त्रयस्स्वप्ना' इत्यादिश्रुतिभिरपि तथोक्तम्। त्रयं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपम्। एवं त्रय इत्यपि। प्रातिभासतः व्यवहारतः। ननु मिथ्याभूतस्य सदन्यत्वेऽपि सविशेषत्वस्वीकारे तच्छब्दस्यापि स स्यात् तत्राह—सदित्यादि। लयक्रमेणेति। जाग्राद्विश्वयोः स्वप्नतैजसयोः

नारायणी।

क्रमसाङ्कर्येणैव कल्पितं तथेत्यर्थः। सर्वस्यैव अवस्थात्रयस्यापि। लक्षणतः आविद्यकत्वादिरूपेण, त्रयाणां-जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनां स्वप्नत्वेपि, त्रयमप्येत्स्वप्नं सुषुप्तं मायामात्रमि'ति श्रुतिसिद्धस्वप्नत्वेपि। प्रतिभासतः-व्यवहारतः। अविद्याकृतेति। अविद्याकृतो यो विशेषोऽविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वरूपस्तस्मात्। सविशेषत्वात्—आत्मज्ञानातिरिक्तज्ञाननाश्यत्वे सति सत्त्वात् आत्मज्ञानातिरिक्तज्ञानाबाध्यत्वे सति सत्वाच्च। व्यवस्थोपपत्तेः-असाङ्कर्योपपत्तेः। तत्राद्यस्य स्वप्ने द्वितीयस्य जागरणे सत्त्वादिति भावः। ननु परमार्थसदन्यत्वेपि यदि मिथ्याभूतसत्ताविशेषरूपं सविशेषत्वं तदाऽसन्नृश्रृंगस्य विकल्पोल्लिखिता सत्तापि स्यात्तत्राह—असद्विलक्षणेनेति। अपरोक्षतया प्रतीयमानत्वादिति भावः। लयक्रमेणेति। जाग्रद्विश्वयोः स्वप्नतैजसयोः सुषुप्तिप्राज्ञयोर्लय इति क्रमसदृशक्रमेणेत्यर्थः।

स्मिन्मते पदार्थो द्विविधः, दृक् दृश्यं च। अन्येषां वादि-
परिकल्पितानां पदार्थानामत्रैवान्तर्भावात् । तत्र दृक्प-
दार्थः आत्मा पारमार्थिक एकः सर्वदैकरूपोऽप्यौपाधि-
कभेदेन त्रिविधः, ईश्वरो जीवस्साक्षी चेति । तत्र का-
रणीभूताज्ञानोपाधिरीश्वरः । अन्तःकरणतत्संस्काराव-
च्छिन्नाज्ञानोपहितो जीवः । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् । अवि-
द्याप्रतिबिम्बेश्वरपक्षे बिम्बचैतन्यं साक्षी, बिम्बेश्वरपक्षे-
तु बिम्बप्रतिबिम्बमुखानुगतमुखस्वरूपवज्जीवेश्वरानुगत

न्यायरत्नावली ।

तयोस्सुषुप्तिप्राज्ञयोर्लय इतिक्रमसदृशक्रमेणेत्यर्थः । बिम्बेश्वरे-
त्यादि । यथा बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वोपहितरूपाभ्यां मुखं द्वेधा

नारायणी ।

पूर्वं चापरं चेति पूर्वापरे तयोर्भावः पौर्वापर्यम्प्रथमपश्चाद्भावस्तेन निर्देशः
प्रथमतः कार्यस्य जाग्रदादेः पश्चात्कारणस्य सुषुप्त्यादेः कथनम् । अत्रो-
क्तिलाघवात् लयक्रम एव प्रागुक्तः कार्यस्य कारणे लयप्रदर्शनेनैव
कार्यकारणभावलाभात्, सृष्टिक्रमनिर्देशे तु लयक्रमस्य नैयायिकादि-
मतवारणाय पृथगुक्तिरवश्यं वाच्या तथाच गौरवं स्यादिति भावः ।
शिष्यबुद्धिवैशद्याय सकलवेदान्तरहस्यं प्रदर्शयितुं टीकाकारो भूमिका-
मारचयति—तथाहीति । अस्मन्मते-वेदान्तमते, पदार्थः-पदस्यार्थः पदा-
भिधेय इति यावत् । द्विविधः-द्विप्रकारः । दृगिति । निरुक्तस्वप्रकाशत्वेन
दृशः साक्षिभास्यत्वाभावात् पृथङ्निर्देशः । पदार्थत्वं दृग्दृश्योभयान्य-
तरत्वव्याप्यम्, दृक्त्वं दृश्यत्वं चोभयं पदार्थविभाजकमिति यावत् ।
ननु वैशेषिकादिभिर्द्रव्याद्यन्यतमत्वादिना पदार्थत्वव्यापकत्वाङ्गीका-
रात्कथमेतदित्याशङ्क्याह—अन्येति । अत्रैव दृग्दृश्ययोरेव अन्तर्भावं
दर्शयिष्यन्नाह-तत्रेति । तत्र दृग्दृश्ययोर्मध्ये, आत्मा-अनात्मनामधिष्ठानम्,
पारमार्थिकः-स्वान्यूनसत्ताकपरिच्छेदवद्भिन्नः, एकः-अद्वीतीयः, सर्व-
दैकरूपोपि--कूटस्थनित्योपि (औपाधिकभेदेन-उपाधिकृतभेदेन,)
त्रिविधः-त्रिप्रकारः । तदेवाह—ईश्वर इति । तत्रेशादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं
प्रसङ्गादाह- तत्रेत्यादि । तत्र-ईश्वरादिषु, अधस्तात्प्रथमश्लोकव्याख्याने ।
तत्र यो विशेषस्तत्राह—बिम्बेश्वरपक्षेति । दर्पणस्य ग्रीवास्थमुखयोर-

सर्वानुसन्धातृ चैतन्यं साक्षीत्युच्यते। (१)वार्तिककारमते त्वीश्वर एव साक्षीति द्वैविध्यमेव जीवेश्वरभेदेन दृशः। तत्रेश्वरोऽपि त्रिविधः। स्वोपाधिभूताविद्यागुणत्रयभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्रभेदात्। कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नो विष्णुः पालयिता। कारणीभूतरजउपहितो ब्रह्मा स्रष्टा। हिरण्यगर्भस्तु महाभूतकारणत्वा-

न्यायरत्नावली।

भिद्यते। दर्पणाद्युपाध्यन्तर्गतत्वे सत्यौपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वे च सति बहिस्स्थितस्वरूपकत्वं प्रतिबिम्बत्वम्। बिम्बस्य वारणायाद्यम्। घटाकाशादिवारणाय द्वितीयम्। दर्पणाद्यन्तर्गततदवयववारणाय तृतीयम्। उपाध्यनन्तर्गतत्वे सति उपाध्यन्तर्गतरूपाभिन्नबहिस्स्थितत्वं बिम्बत्वमिति विवेकात्। तथोक्तोपहितमुखद्वयात् शुद्धरूपं मुखं भिद्यते। शुद्धस्योपहितकल्पनाधिष्ठानत्वेन ततो भेदस्यावश्यकत्वात्। तथा च बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वोपहितजीवेश्वराभ्यां शुद्धचिदन्या। विशिष्टकेवलयोर्भेदाभेदस्वीकारेण तस्यां तदुभयाभेदस्यापि स्वीकारात् तदुभयानुस्यूतापि सेति भावः। जीवस्यापि कार्यभूतमनोगतसत्त्वादिगुणावच्छिन्नत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणायाह—कारणीभूतेति। अका-

नारायणी।

नुगतं यन्मुखं स्वं स्वरूपं मुखाकृतिः तद्वज्जीवेश्वरयोरन्तःकरणावच्छिन्नयोरनुगतं यत्सर्वानुसन्धातृ चैतन्यम् उभयोपाध्युपलक्षितं सर्वाधिष्ठानचिन्मात्रं साक्षीत्यर्थः। तत्र विशिष्टकेवलयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् बिम्बप्रतिबिम्बाभ्यां शुद्धस्य भिन्नत्वं तदनुस्यूतत्वं च द्वयमप्यविरुद्धमिति भावः। वाचस्पतिमते विशेषमाह—वाचस्पतीति। स्वोपाधीति। ईश्वरोपाधिभूतायाः मायायाः सत्त्वरजस्तमोगुणानां भेदेन जीवस्यापि कार्यभूतमनोगतसत्त्वगुणावच्छिन्नत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय। कारणीभूतेति-

(१) वाचस्पतिमते इति कखपुस्तकयोः।

भावात् न ब्रह्मा, तथापि स्थूलभूतस्रष्टृत्वात् (१)क्वचि-
द्ब्रह्मेत्युपचर्यते । कारणीभूततमउपहितो रुद्रः संहर्ता ।
एवं चैकस्यैव चतुर्भुजचतुर्मुखपञ्चमुखाद्या पुमाकाराः

न्यायरत्नावली ।

र्यभूतेत्यर्थः । क्वचिदिति ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत ।
तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ।

इत्यादिश्रुतौ,

ब्रह्मतत्त्वं तपो वेदाः ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः ।

इत्यादिकोशे चेत्यर्थः। एवं चेति। चतुर्भुजादिशरीरकार्यपरि-पालनादेर्विष्णवादिकर्तृकत्वे चेत्यर्थः । एकस्यैवेति । ननु चतुर्भुजाकारो विष्णोरवतारः, चतुर्मुखाकारो ब्रह्मणः, पञ्चमुखाकारो-रुद्रस्य, लक्ष्म्याकारो विष्णोः, भारत्याकारो ब्रह्मणः भवान्याकारो रुद्रस्येति विशिष्य वक्तव्यम्, किमित्येकस्येत्युक्तम् ? उच्यते। चतुर्भुजशरीरस्य पालनमेव कार्यमिति वक्तुमशक्यम्, दैत्यसंहारा-दिकार्यस्य दर्शनात् । तस्य देवरक्षणफलकत्वेऽपि तमःकार्यत्वेन

नारायणी ।

अकार्यीभूतेत्यर्थः । क्वचिदिति ।

स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते ।
आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत ॥
तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते ।

इत्यादिश्रुतौ । एवं चेति । चतुर्भुजादिशरीरकार्यपालनादेर्विष्ण-वादिकर्तृकत्वे चेत्यर्थः । एकस्यैवेति । मुख्यस्यैव कारणोपाधिकस्ये-त्यर्थः । ननु चतुर्भुजाकारो विष्णोरवतारः, चतुर्मुखाकारो ब्रह्मणः, पञ्चमुखाकारो रुद्रस्य, लक्ष्म्याकारो विष्णोः, भारत्याकारो ब्रह्मणः, भवान्याकारो रुद्रस्येति विशिष्यवक्तव्यं कथमेकस्योक्तम् ? उच्यते ।

(१) ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदाः ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिरिति कोशादित्यर्थः ।

न्यायरत्नावली।

रुद्रकार्यत्वात्। एवं पञ्चमुखशरीरे त्रिपुरसंहारादितमःकार्यस्य जगत्पालनफलकत्वेन विष्णुकार्यत्वदर्शनात् न रुद्रकार्यनिर्णयसम्भवः। एवं भवान्यादेः दैत्यादिसंहर्त्रीत्वेऽपि पालनरूपविष्णुकार्यदर्शनात् हरिवंशादौ विष्ण्वादिरूपत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वाच्च न रुद्रादिरूपत्वनिर्णयः। अत एव सरस्वत्यादेरपि पालनादिकार्यं पुराणादौ तत्र तत्रोक्तमिति न ब्रह्मादिरूपत्वनिर्णयः। तस्मात् चतुर्भुजादिशरीरं रुद्रादेरपि। एतदभिप्रायेणैव—

हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दनः।
ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं व्रजेत्।

इत्यादि ब्रह्नारदीयस्थानि,

नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च।
तान्येव मम' इत्यादिसहस्रनामभाष्योदाहृतानि च वचनानि समञ्जसानि। अन्यथा गुणभेदेन भेदसत्त्वात् विष्णुशिवादिपदानां शिवविष्ण्वादिनामत्वासम्भवाच्चासङ्गतेः। उक्ताभिप्रायादरे तु सत्त्वगुणावच्छिन्नचित इव चतुर्भुजशरीरवृत्ति-

नारायणी।

चतुर्भुजशरीरिणः पालनकर्तृताप्रयोजकं विष्णुत्वमेवेति वक्तुमशक्यम्। दैत्यसंहारादिरूपरुद्रकार्यदर्शनात्। तस्य देवरक्षणफलकत्वेऽपि तमःकार्यत्वेन रुद्रकार्य्यत्वात्। एवं पञ्चमुखशरीरावच्छिन्नस्य त्रिपुरादिसंहर्तृत्वेऽपि न रुद्ररूपत्वनिर्णयः। 'प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी'ति श्रुत्या विज्ञानमुक्तिदानादिरूपविष्णुकार्यप्रतीतेः। ज्ञानादीनां सत्त्वकार्यत्वेन विष्णुकार्यत्वात्। एवं भवान्यादेर्दैत्यादिसंहर्तृत्वेऽपि पालनरूपविष्णुकार्यप्रतीतेर्न रुद्ररूपत्वनिर्णयः। एवं सरस्वत्या अपि ज्ञानपालनादिरूपविष्णुकार्यप्रतीतेर्न ब्रह्मरूपतानिर्णयः। तस्मात्सर्वाणि शरीराणि सर्वेषामपि पालनादिरूपस्य चतुर्भुजादिशरीरावच्छिन्ने क्लृप्तकार्यस्य रुद्रादावपि प्रतीतेः। एतदभिप्रायेणैव—

हरिरूपी महादेवो लिङ्गरूपी जनार्दनः।
ईषदप्यन्तरं नास्ति भेदकृन्नरकं व्रजेत्।

न्यायरत्नावली ।

जातिविशेषविशिष्टस्यापि हरिशब्दार्थत्वात् । अन्यथा श्रुतिपुराणादौ तत्तच्छब्देन तन्मात्रव्यवहारानुपपत्तेः । महादेवशब्दितस्य तमोऽवच्छिन्नचैतन्यस्य चतुर्भुजशरीराभिमानित्वात् महादेवाभिमानाविषयस्य लिङ्गस्य पालनरूपसत्त्वगुणकार्याय जनार्दनशब्दितसत्त्वावच्छिन्नचिद्रूपविष्ण्वभिमानविषयत्वाच्च हरीत्यादेराञ्जस्यम् । चतुर्भुजशरीरस्यैव तदभिमानिनोस्सत्त्वतमोऽवच्छिन्नचिद्रूपहरिहरयोरपि हरिनारायणादिशब्दार्थत्वान्नामानीत्यादेरप्याञ्जस्यम् । कारणीभूतसत्त्वाद्यवच्छिन्नचितां विष्ण्वादिरूपत्वं मैत्रायणीयशाखायां श्रूयते—'अथ यो ह खलु वा वास्य तामसोंऽशोऽसौ (१)स ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रोऽथ यो ह खलु वा वास्य राजसोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माऽथ यो ह खलु वा वास्य सात्त्विकोंऽशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो यो यं विष्णुस्स वा एष पुरुषः एकस्त्रिधाभूत' इत्यादि । तत्र दीपिका व्याख्या । तामसः तमः प्रधानोंशः तमउपाधिको विशेषः, हे ब्रह्मचारिणः । एवमग्रेपीति । तथा भवान्यादीनामपीश्वरत्वमाश्वलायनैराम्नायते 'अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः यं कामये तन्तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधामहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषे शरवे

नारायणी ।

इत्यादिबृहन्नारदीयवाक्यानि । तस्मादेकस्यैवेश्वरस्य सत्त्वगुणावच्छिन्नत्वादिनैव चतुर्भुजादिशरीरावच्छिन्नत्वादिना हरित्वादिकमिति संक्षेपः । एतच्च स्पष्टं मैत्रायणीयशाखादौ । 'अथ यो ह खलु वा वास्य तामसोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं रुद्रो अथ यो ह खलु वा वास्य राजसोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं ब्रह्माथ यो ह खलुवा वास्य सात्विकोंशोऽसौ स ब्रह्मचारिणो योऽयं विष्णुः स वा एष एकस्त्रिधाभूत'इत्यादि । अत्र च ब्रह्मचारिण इत्यादि

(१) अत्र स· ब्रह्मचारिण इत्यादि सर्वत्र सपदरहितः पाठो गपुस्तके, परन्तु मन्त्रगतं पदं दृष्ट्वा प्रपूरितं सर्वत्राऽस्माभिः ।

न्यायरत्नावली ।

हन्त वा उ अहं जनाय समरं कृणोम्यहं द्यावापृथिवी आविवेश। अहं सुवे पितरमस्य मूर्धन्मम योनिरप्स्वन्तस्समुद्रे ततोऽवतिष्ठे भुवनानि विश्वोतामूं द्यां वर्ष्मणोपस्पृशामि। अहमेव वात इव प्रवाम्यारभमाणा भुवनानि विश्वा। परो दिवा पर एना पृथिव्यै तावती महिना सम्बभूवे'ति भवान्याः। (१)अहमित्यादि। *(२)अनृणस्य ऋषेः दुहिता वाक् 'सैव भवान्या अवतारो वैदिकेषु प्रसिद्धेः। सा जगत्कारणतया आत्मानमुक्तवती–अहमेवेदं वदामि किं देवैर्मानुषैश्च सेवितं ब्रह्म यं पुरुषमनुकम्पितं कामये इच्छामि तमुग्रं सर्वोत्कृष्टं कृणोमि करोमि, ब्रह्माणं स्रष्टारम् ऋषिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं सुमेधां सुप्रज्ञं रुद्राय रुद्रस्य आतनोमि ज्यायुक्तं करोमि, ब्रह्मद्विषो ब्राह्मणद्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं हन्त वा उ हन्त वै हन्तुम्, उः पादपूरणार्थः, समरं सङ्ग्रामं कृणोमि करोमि, किमर्थं जनाय मदीयस्तवादियुक्तजनाय तच्छरीरमाविश्य तदीयजयाय करोमि, "यथा कुरुपाण्डवयुद्धे श्रीकृष्णप्रेरितेनार्जुनेन स्तुता तदीयजयार्थं सङ्ग्रामं कृतवती" द्यावापृथिवी दृश्यमात्रम् आविवेश अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टा, पितरं द्युलोकं सुवे प्रसुवे जनयामि, 'द्यौः पिते'तिश्रुतेः, अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्ध्नि

नारायणी ।

सम्बोधनम् अन्यत्स्पष्टम्। एवं भवान्यादीनामीश्वरत्वं केनोपनिषदि

---

(१) ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियमित्यादि लक्ष्म्याः तस्यास्समुद्रा अधिविक्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः। ततः क्षरत्यक्षरन्तद्विश्वमुपजीवति। प्रणो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। धीनामवित्र्यवतित्यादि सरस्वत्याः। अनुक्रमणिकाव्याख्याने तस्या इति वाचस्समुद्रा आप इत्युक्तम्। एवं भारतपुराणवचनान्यनन्तान्युक्तार्थानि सन्ति। विस्तरभयान्न लिख्यन्ते। इति पाठान्तरं छपुस्तके। अयं पाठ एतस्मिन्नपि पुस्तके अग्रे ३५७ पृष्ठे वर्तत एव।

(२) अमरणस्येति गपुस्तके। अत ऊर्द्ध्वं सर्वत्र गपुस्तके त्रुटितपाठस्यावश्यकस्य सन्धानं शोधनञ्च कृतम् *......* एतच्चिह्नद्वयान्तर्गतपाठे क्वचित्क्वचित्।

न्यायरत्नावली।

समुद्रे ब्रह्मणि अप्सु भूतेषु अन्तर्यामिकारणरूपा मम योनिः यस्यामीक्षणरूपं गर्भं करोमि।

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन गर्भं दधाम्यहम्।

इति गीतोक्तेः, ततः हेतोः विश्वानि भुवनानि अनुतिष्ठ अनुप्रविश्य विविधं तिष्ठामि, उत अपि च वर्ष्मणा मायाशरीरेण वात इव अन्याप्रेरिता सती प्रवामि वर्ते, विश्वानि भुवनानि जनयन्ती दिवा द्युलोकस्य एनाः पृथिव्याः अस्याः भूमेः परः परस्तात् अहं (१)सम्बभूवेति* । एवं श्रुत्यन्तरमपि 'ब्रह्म ह

नारायणी।

श्रूयते (२)विस्तरभयान्न लिख्यते।

---

(१) सम्बभूव भवामि सर्वदृश्यविलक्षणसच्चिदानन्दरूपेत्यर्थः, महिना महिम्ना एतावती अहम्। एवं केनोपनिषदि श्रूयते 'ब्रह्म हे'ति घपुस्तके।

(२) 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति। तद्धैषां विजिज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्ष'मित्यादि। अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति। तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमि'त्यन्तेन वाक्येन। तत्रायमर्थः। ब्रह्म कर्तृ देवासुरसङ्ग्रामे देवेभ्यो देवानां रक्षणाय देवशरीरेषु प्रविश्य असुरान् विजिग्ये अजयत् ततो देवास्तेन जयेन अमहीयन्त महिमानं प्राप्तवन्तः जितमिति। ततस्ते ऐक्षन्त मिथ्याभिमानं कृतवन्तः अस्माकमस्मत्कर्तृक एवायं विजयः जयप्रयुक्तमहिमा चेति। ततस्तदीक्षणं ब्रह्म विजिज्ञौ ज्ञातवन्तः ततस्तेभ्यो देवेभ्यो पृथगत्यद्भुतरूपेण प्रादुर्बभूव तेषां मिथ्याभिमाननाशाय। तद्रूपं देवा न व्यजानत न ज्ञातवन्तः इदं यक्षं पूज्यं किमिति। ततो देवा अज्ञात्वा इन्द्रमब्रुवन्विजानीहीति किमेतद्यक्षमिति। ततस्तथेति स्वीकृत्य तदभ्यद्रवत् आन्तिके गतः ततस्तस्य स्वस्मिन्मनःप्रणिधानार्थं तिरोदधे अन्तर्ध्यानं कृतवत्। ततः सर्वान् देवान् अज्ञानेनाकुलान् दृष्ट्वा तद् ब्रह्म जगन्मातृरूपेण तस्मिन्नाकाशे प्रादुर्भूतम्। तां स्त्रियमुमानामिकां हैमवतीं हिमवतः दुहितरम् इन्द्र आजगाम किमेतदन्तर्हितं यक्षम् इति पृष्टवान्। ततः सा देवानां हितैषिणी तमुवाच ब्रह्मेति। ब्रह्मणो विजये ब्रह्मकर्तृकविजये महीयध्वं ब्रह्मणोऽस्मासु पक्षपातो नासुरेष्विति महिमानं कुरुथ न तु अस्माभिर्जितमिति जयाभिमानमिति भावः। अत्रोमाया ईश्वरत्वं स्पष्टम्। अनीश्वरदेवाज्ञातपक्षतत्त्वप्रदर्शनोपदेशादिकर्तृत्वोक्तेरिति संक्षेपः। अयं पाठोऽधिकः खपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्त अस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिती'त्यादि 'अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवत् तस्मात्तिरोदधे । स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति । सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार' इति। तत्रायमर्थः-देवासुरयुद्धे देवेभ्यः देवानां रक्षणाय देवशरीरेषु प्रविश्यासुरान्विजिग्ये ब्रह्माजयत् । ततो देवाः तेन जयेन अमहीयन्त तं महिमानं प्राप्तवन्तः अस्माकं अस्मत्कर्तृक एवायं जयः तत्प्रयुक्तमहिमा चेति ऐक्षन्त मिथ्याभिमानं कृतवन्तः । तदीक्षणं ब्रह्म विजज्ञौ ज्ञातवत् । तेभ्यः तेषां मिथ्याभिमाननाशायाद्भुतरूपेण ब्रह्म प्रादुर्बभूव । तद्रूपं देवास्सर्वे न व्यजानन्त किमिदं यक्षं पूज्यं वस्तु किमिति । ततो देवा अज्ञात्वा इदम्मघवन्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । ततः तथेति स्वीकृत्य इन्द्रः तदभ्यद्रवत् तदन्तिके गतः । तस्य स्वस्मिन् मनः प्रणिधानाय तद्यक्षमन्तर्धानं गतवत् । ततस्सर्वदेवानां परमाप्तेन जगन्मातृरूपेण निजरूपान्तरेण अन्तर्धानस्य तस्मिन् आकाशे अवकाशे यत्र ब्रह्म प्रादुर्भूतं तां स्त्रियमुमानामिकां हिमवतो दुहितरमिन्द्र आजगाम, किमेतद्यक्षमिति पृष्टवान् । ततः सा देवानां हितैषिणी तमुवाच ब्रह्मेति। ब्रह्मणो जगदीश्वरस्यैव एतत्, तत्कृत एव असुरविजयः न तु युष्मत्कर्तृकः, तत्रैव यूयम्महीयध्वम् । ब्रह्मणः युष्मासु पक्षपातः नत्वसुरेष्विति स्वीयं महिमानं स्वीकुरुथ जयाभिमानं तु न कुरुथेति । अत्र उमादेव्या ईश्वरत्वं स्पष्टम् । अन्यथा देवानामनीश्वराणां सर्वेषां यक्षाज्ञानस्य पूर्वमुक्तत्वात् ब्रह्मवि-

द्याधिष्ठातृत्वेन ईश्वरसहवासशीलसत्त्वेऽपि अनीश्वरत्वात् यक्षतत्त्वोपदेशकर्तृत्वासम्भवात्। एवम्–

'ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्' इत्यादिलक्ष्म्याः।
तस्यास्समुद्रा अधिविक्षरन्ति। तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः।
ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति।
प्रणो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती। धीनामवित्र्यवतु।
इत्यादि सरस्वत्याः।

तस्याः वाचः सकाशात् समुद्राः मेघाः नद्यश्च(१)=सम्यक् द्रवति जलमस्मादिति व्युत्पत्तेः=अधि अधिकं प्रभूतम् उदकं विक्षरन्ति वाग्देवतारूपेशप्रेरिता मेघनद्यादयः जलक्षरणादि कुर्वन्तीत्यर्थः। 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यस्स्यन्दन्ते। श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः, प्रतीच्याऽन्या' इति श्रुत्यन्तरात्। ततः पश्चात् तदक्षरप्रेरितमेघादिसम्बन्धि जलं क्षरते। सस्यादिकार्यं करोति। विश्वं प्राणि कुलं तदुपजीवति। सरस्वती देवी वाजिनी अन्नादिस्वामिनी वाजेभिः अन्नैः नः अस्मान् अवति रक्षति प्रावतु। एवं धीनां मनोवृत्तीनां अवित्री असद्विषयेभ्यो वारयन्ती सद्विषय एव प्रावतु प्रेरयतु। तत्प्रेरकत्वेनान्तर्यामितया ईश्वरत्वम्। एवं भारतवचनानि उक्तार्थान्यनन्तानि सन्ति, विस्तरभयात् न लिख्यन्ते। ननु—

नवकोट्यस्तु चामुण्डाः भेदभिन्ना व्यवस्थिताः।
या रौद्री तामसी शक्तिः चामुण्डा सा प्रकीर्तिता।
अष्टादश तथा कोट्यः वैष्णव्या भेद उच्यते।
या सा तु राजसी शक्तिः पालनी सैव वैष्णवी।
या ब्रह्मशक्तिस्सत्त्वस्था साऽनन्ता वै प्रकीर्तिता॥

(१) 'तस्याः समुद्रा' इति टीकोक्तमन्त्रस्थसमुद्रपदस्य मेघाः नद्यश्च इत्यर्थः कथं कृत इत्याशङ्क्य समुद्रपदस्य व्युत्पत्तिमाह सम्यगिति।

इत्यादिवाराहपुराणवचनैर्भवान्यादीनां शक्तिरूपता उक्ता। अत्र मूले तु चतुर्भुजाद्याः पुमाकारा श्रीभारतीभवान्याद्याः स्त्र्याकारा इति क्रमस्वारस्यात् विष्णुब्रह्मरुद्रभेदादित्यादिक्रमस्वारस्याच्च विष्णुब्रह्मशिवरूपत्वं श्रीभारतीभवानीनामुक्तम्। तदिदं मिथोविरुद्धमिति चेन्न। 'सेयम्माया चैतन्यदीप्ता ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणी'त्यादिश्रुतेः 'साभासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्द' इत्यादिसंक्षेपशारीरकोक्तेः।

प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यशस्विनी।
व्यक्तस्सर्वमयो विष्णुः स्त्रीसंज्ञालोकभावनः।

इति हरिवंशाद्युक्तेः। चिदाभासयुक्ताज्ञानस्यैव वार्तिकमते ईश्वरत्वस्वीकाराच्च विष्णुब्रह्मशिवानामपि साभाससत्त्वरजस्तमोरूपत्वेन शक्तिरूपत्वाविरोधात् सत्त्वादिगुणत्रयगताभासातिरिक्तचितोऽपि वार्तिकमते ईश्वरत्वस्वीकाराच्च कारणीभूतसत्त्वगुणावच्छिन्नचैतन्यं विष्णुरित्यादिमूलस्यापि सङ्गतेः। ननु तथापि राजसशक्तिः वैष्णवी कथम्। सात्त्विक्या एव शक्तेः वैष्णवीत्वौचित्यादिति चेन्न।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥

इत्यनेन विष्णोरातिशयितप्रवृत्तिमत्त्वेन तच्छक्तेरेव प्रवृत्त्यतिशयप्रधानत्वेन राजसीत्वौचित्यात्। ब्रह्मणस्तु महाभूतमात्रस्रष्टृत्वेन न तथात्वम्। अत एव 'कमण्डलुजलाक्षेपहतवीर्यानि'त्यादिब्रह्मशक्तिकर्मोक्तम्, न तु युद्धादिप्रवृत्तिरिति ध्येयम्।

भक्तेनापि न कात्स्न्र्येन ज्ञेया भक्तिर्जगद्गुरोः।
किन्तु तेनैव तद्भक्तिः परिपाकजुषापि च।

न्यायरत्नावली।

उक्तं हि यमेन स्वभटान् प्रति--

स्वयंभूर्नारदश्शम्भुः कुमारः कपिलो मनुः।
प्रह्लादो जनको भीष्मो बलिर्वैयासकिर्वयम्॥
द्वादशैते विजानन्ति धर्मान् भागवतान् भटाः। इति।
तथापि तद्गुणाः केचित् श्रुता वाचालयन्ति माम्।
(१)अयोग्योपि ततः स्वस्य शुद्ध्यै तान् कथयाम्यहम्।

तत्र भक्तिर्भजनं कायेन मनसा वाचा वा निष्पाद्यो भजनीयस्य तुष्टिहेतुर्व्यापारः भजमानपुरुषनिष्ठः। तत्र विभागो भागवतादावुक्तः--

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम्॥

भगवति सर्वात्मके परमप्रेमास्पदे अर्पिता पूर्वमपि विद्यमाना भक्तिः यदि शास्त्रेणाधीतेन तत्कालं नवलक्षणा क्रियेत, तदा तदधीतमुत्तमं मन्ये। तच्छब्दस्य उत्तरवाक्यस्थत्वात् न यच्छब्दापेक्षा। अयं भावः। विष्णोस्सर्वजीवात्मभूतत्वादात्मनि सर्वेषां जीवानां सदा भूयासमिति प्रेमसत्त्वात् स्वाभाविकतया अनुरागविशेषनियता भक्तिः विष्णावस्त्येव सार्वदिकी। सा तु शास्त्रेणाधीतेन नवविधा क्रियते श्रवणादिस्वरूपज्ञानस्य श्रोतव्यकीर्तनीयादिगुणग्रामज्ञानस्य श्रवणादीतिकर्तव्यताज्ञानस्य च शास्त्राधीनत्वात्। किञ्च पूर्वमपि स्वस्य वा पुत्रभार्यादेर्वा श्रवणादि कृतं तद्विष्णोरेव कृतम्, शास्त्रे अधीते तु अद्धा साक्षादेव विष्णौ क्रियते। 'सर्वं विष्णुरि'ति ज्ञानात् विष्णोरेव श्रवणादि सदा करोमीति

(१) अयोग्यत्वेऽपि सत्त्वस्य शुद्ध्यै इति गपुस्तके।

ज्ञायते । 'सर्वं विष्णुरि'ति ज्ञानाभावेऽपि पुत्रादेः श्रवणादिकं नादरेण करोति किन्तु विष्णोरेव निखिलमङ्गलगुणवत्त्वेन ज्ञानात् साक्षात् श्रवणादि क्रियत इति । उत्तममिति ; श्रवणादेरुक्तज्ञानजननद्वारा श्रवणाद्यनुष्ठानमधीतशास्त्रस्य फलम्, तत्प्राप्तौ सत्यामधीतमुत्तमं मन्ये, तदप्राप्तौ गुणमात्ररूपमपि तन्नोत्तमम । मुक्तावपर्यवसानादित्यर्थः । अथ श्रवणादेः किं स्वरूपम् ? उच्यते । विष्णोस्सगुणस्य वा निर्गुणस्य वा शब्देन ज्ञानं तादृशविष्णुप्रतिपादकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणं च श्रवणम् । तच्च सर्वं सगुणस्य प्रीतिकरम् । साधारणोऽपि हि जनः तादृशे स्वीयश्रवणे प्रीणाति, उक्तं हि गीतायाम्—

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः । इति ।

तादृशज्ञानरूपस्य श्रवणस्य कीर्तनहेतुत्वात्तदाह--कीर्तनमिति । सगुणस्य वा निर्गुणस्य वा बोधकस्य शब्दस्योच्चारणम् । तत्राद्यस्य तत्प्रीतिकरत्वं स्पष्टम् । द्वितीयमपि तथा । प्रणवाद्युच्चारणस्यातिप्रीतिकरत्वेन भाष्यादावुक्तत्वात्

अशक्नुवन् भावयितुं वाक्यमेव समभ्यसेत् ।

इत्याचार्योक्तेश्च । (१)तादृशविष्णोश्चानुभूतत्वात् स्मरणं जायते ।

अतस्तदुत्तरं स्मरणमुक्तम् । तच्च तादृशविष्णोः शब्दानुकरणे तज्ज्ञानं च श्रोत्रेण । तज्ज्ञानस्य श्रावणत्वात् तस्य प्रीतिकरत्वं स्पष्टम्। पादसेवनं परिचर्या विष्णुप्रतिमापादसम्मर्दन(२)गृहलेपनादिरूपा।

अविद्यो वा सविद्यो वा ब्राह्मणो मामकी तनूः ।

इति भगवदुक्तेः ब्राह्मणरूपस्य भगवद्देहस्य भगवद्भक्तस्य

(१) तदुत्तरं च तादृशशब्दस्य तादृशविष्णोरिति घपुस्तके ।
(२)—पादसम्बन्धीति सर्वपुस्तकेषु पाठः ।

न्यायरत्नावली ।

वा पादसंवाहनादिरूपा च । अर्चनं श्रवणादिभिन्नो विष्णुप्रीतिहेतुव्यापारः । वन्दनं पूजाबहिर्भूतनमस्कारः प्रतिमादौ । दास्यं दासभावः सेवा(१) विष्णुप्रीतिफलकं सर्वकर्मानुष्ठानम् । 'यत्करोषि यदश्नासी'त्यादिना लौकिकसकलक्रियासमर्पणस्य भगवति कर्तव्यत्वेनोक्तत्वात् । क्रियाया भगवत्प्रीतिफलकतापर्यवसानमेव हि भगवति समर्पणं विष्णुप्रीतिमुद्दिश्य तदनुष्ठानमिति यावत् । तच्च त्रिविधम् । पापक्षयमुद्दिश्य भगवत्प्रीतिमुद्दिश्य किमप्यनुद्दिश्य वा । यदुक्तं भागवतादौ—

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मै वा तदर्पणम् ।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावस्स सात्विकः ।

इति । कर्मनिर्हारः पापनाशः । परस्मै विष्णवे । तदर्पणं यागादिकर्मार्पणम् । विष्णुप्रीतिमुद्दिश्य तदनुष्ठानमिति यावत् । यष्टव्यमिति यजेत्–भगवदाज्ञारूपेण वेदेन कर्तव्यतया बोधितमिति मत्वैव यजेत्, न तु किञ्चिदुद्दिश्येत्यर्थः । एवं त्रिविधभावयुक्तः स सात्विकः । उक्तक्रमेणापकृष्टमध्यमोत्तमसात्विका इत्यर्थः । ननु पापक्षयरूपस्वगतफलकामेन क्रियमाणस्य कर्मणः दास्यरूपत्वे स्वर्गादिकामेन क्रियमाणमपि तथा स्यादिति चेत् । न । पापस्य ईश्वरं प्रत्यपराधजन्यत्वेन तत्क्षयकामेन क्रियमाणस्यापि दास्यत्वौचित्यात् । अपराधिनो हि प्रभुं प्रति दास्यमाचरन्तोऽपराधान्मुच्यन्त इति लोके दृष्टम् । ननु प्रभोः कोपहेतुव्यापारः अपराध इति लोके व्यवहारः, पापजनकस्यापराधत्वे तथात्वं स्यादिति चेत्, स्यादेव । 'फलमत उपपत्ते' रित्यधिकरणे महर्षिणा बादरायणेन विहितनिषिद्धयोरीश्वरप्रसादकोपजनकत्वोक्तेः । न च तथापि पापनाशफलकक्रियायाः विष्णुप्रीतिफलत्व-

(१) सेवा दासस्येव विष्णुप्रीतीत्यादि घपुस्तके ।

मपीति वाच्यम् । विहितक्रियामात्रस्येश्वरप्रसादजनकत्वात् ईश्वरप्रसादस्यैव पुण्यरूपत्वस्य बादरायणसम्मतत्वात् । अथैवं स्वर्गादिफलकक्रियापि दास्यं स्यादिति चेन्न । कर्तृसुखाजनकेश्वरप्रीतिफलकक्रियाया एव दास्यभक्तित्वात् । अत एव—

यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यस्स वै वणिक् ।

इत्युक्तं भागवते । आशिषः स्वर्गादिसुखानि आशास्ते इच्छति भृत्यः दासः ते तव । एवं च कर्तृनिष्ठसुखफलकक्रियायाः राजसतामसभक्तित्वेन भागवतादावुक्ताया अर्चनमध्ये निवेशो बोध्यः । अत एव 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये'ति गीता । न चैवं पापनाशाद्युद्देशेन कृतश्रवणादिकमपि भगवद्दास्यं स्यादिति वाच्यम् । दास्यलक्षणे श्रवणाद्यन्यत्वस्यापि निवेशात् । मातापित्रादीनां विष्णुबुद्ध्या दासवत् शुश्रूषणमपि दास्यमिति बोध्यम् । सख्यं प्रेमविशेषादिरूपम् । यथा सख्यौ तथा विष्णौ । यथा च उपादेयं भक्ष्यादिकं प्राप्तं सख्ये निवेद्यते प्रेमविशेषपूर्वकं तथा विष्णवे । यथा सख्युः दूषणादिकं परेण क्रियमाणं सोढुं न शक्यते, तथा विष्णोस्तन्न सोढव्यम् । यथा तदीयकर्म स्वकीयकर्मवत् क्रियते, तथा विष्णुकर्म कार्यम् । अयमस्मदिष्टं साधयिष्यत्येवेति विश्वासेन सख्युरनुवृत्तिः क्रियते, तथा विष्णोरित्यादि । आत्मनिवेदनं स्वस्य निवेदनम् । यथा विक्रीतस्य गवादेः योगक्षेमचिन्तायामनभिनिवेशः, तथा स्वकीयायां योगक्षेमचिन्तायाम् ।

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥

इति भगवदुक्तं प्रतिसन्धाय सदा विष्णुरेव चिन्त्य इत्यर्थः । विष्णुस्वरूपे सत्यज्ञानानन्दात्मके असङ्गसाक्षिरूपे स्वाभेदज्ञान-

न्यायरत्नावली ।

मपि आत्मनिवेदनं बोध्यम् । एतस्याः भक्तेः उक्तविश्वासादि-रूपसख्याधीनत्वेन तदुत्तरं मुक्तिः । दास्यस्यापि 'विष्णुः सर्वोत्कृष्टः अहं तदपेक्षयापकृष्ट' इतिज्ञानाधीनत्वात् तादृशज्ञानपूर्वक-कराशिरस्संयोगरूपवन्दनसापेक्षत्वात् वन्दनोत्तरं मुक्तिः । पञ्चोपचारादिसाधनके अर्चने चिरमभिनिविशमानः भक्तः आलोचयति 'किमस्य सर्वलोकनाथस्य परमसात्त्विकगणैरर्च्यमानस्य मादृशेन वराकेणार्चनमिति' ततश्च अर्चनाभिनिवेशात्(१)वन्दनादिष्वेव कायिकादिष्वाभिनिविशते । अतोऽर्चनोत्तरं वन्दनमुक्तम् । गृहलेपनादिरूपपादसेवने कृते पाद्यादिसमर्पणरूपमर्चनमाभिलषतीति पादसेवनोत्तरमर्चनमुक्तम् । पादसेवनमर्चनादिकं गुणग्रामस्मरणाधीनम् अतः स्मरणोत्तरं पादसेवनादिकमुक्तम् । स्मरणस्यापि श्रवणकीर्तनाधीनत्वात् कीर्तनस्यापि श्रवणाधीनत्वात् तयोरुत्तरयोः उक्तिः । उक्तश्रवणादिलक्षणानां क्वचिदेकत्र मेलनेऽपि न दोषः । एकस्यानेकविधभक्तित्वसम्भवात् । अत्रेदं विवेचनीयम् । श्रवणादीनां सगुणनिर्गुणविषयतया सङ्कीर्णानां साधनभक्तित्वमेव । सख्यस्य तु साधनसाध्योभयविधभक्तित्वम् । प्रेममात्रस्य साधनत्वेऽपि परमकाष्ठापन्नप्रेम्णः सगुणविषयश्रवणादिसाध्यत्वात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रह्लादविष्णुसंवादे—

या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुस्मरतस्सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥

अनपायिनी अव्यभिचारिणी । त्वामनुस्मरतः त्वदीयश्रवणादिकुर्वतः । सा तादृशी । तादृशस्य सगुणविषयकप्रेम्णः निर्गुणश्रवणादिसहितस्य चरमाऽऽत्मनिवेदनरूपा ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्काररूपज्ञानलक्षणा भक्तिः फलम् ।

(१) अर्चनाभिनिवेशं त्यक्त्वा वन्दनेति पाठः युक्तश्च ।

न्यायरत्नावली।

यस्य देवे परा भक्तिः यथा देवे तथा गुरौ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥
इति श्रुतेः।

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणि।

इति गीतोक्त्या तादृशप्रेमरूपस्य चरमभक्तेर्ज्ञानसाधनत्वोक्तेः। चकारात् पूर्वोक्तामानित्वमदम्भित्वमित्यादिसाधनसमूहस्य समुच्चयः। भागवतेऽपि उक्तम्—

मद्गुणश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ॥
लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्।
अहेतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे॥ इति।

श्रुतिमात्रेणोपस्थितिमात्रेण (१)कारणेन तत्कार्यस्योक्तप्रेम्णः ग्रहणम्, तस्यैव निर्गुणभक्तिचरमसाधनत्वात्। सर्वगुहाशये सर्वदृश्याधिष्ठानभूते। अविच्छिन्ना क्वचिदपि विषयेऽनवच्छिन्ना सर्वं विष्णुरेवेत्याकारेति यावत्। मनोगतिः मनोवृत्तिः। यथा गङ्गा पूर्वपश्चिमादिसमुद्रभागेषु धाराचतुष्टयेन गच्छन्ती समुद्रभागेषु सर्वेषु सम्बध्यते, तथा मनोवृत्तिरपि सकलदृश्यावच्छिन्नेषु मद्भानेषु सम्बध्यते। ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिश्च सर्वं विष्णुरेवेति सर्वानुस्यूततया सर्वदृश्यानां अधिष्ठानतया ज्ञायत इति यावत्। स्वरूपमुक्त्वा लक्षणमाह—लक्षणमित्यादि। अहेतुकी फलानुस-

नारायणी।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्।

इत्यादिलक्ष्म्याः। एवं 'तस्याः समुद्रा अधिक्षरन्ति तेन जीवन्ति प्रदिशश्चतस्रः। ततः क्षरत्यक्षरं तद्विश्वमुपजीवति' इत्यादि सरस्वत्या ईश्वरत्वे मानम्। अयमर्थः। तस्या वाचः सकाशात् समुद्राः मेघा नद्यश्च,

(१) गुणोपस्थितिरूपकारणेन इति घपुस्तके।

श्रीभारतीभवान्याद्याश्च स्त्र्याकारा अन्ये च मत्स्य-

न्यायरत्नावली।

न्धानशून्या। न हि ज्ञानस्य फलमस्ति। तस्य सकलदृश्यवि-रोधितया मोक्षं प्रति व्यञ्जकत्वमात्रस्वीकारात्। अव्यवहिता अहमेव विष्णुरिति स्वाभेदेन क्रियमाणा। अत एव बृहन्नारदीयादावुक्तम्—

अहमेव परो विष्णुः मत्तस्सर्वमिदं जगत्।
इति यस्सततं पश्येत्तं विद्यादुत्तमोत्तमम्॥ इति।

सा च ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुपरमप्रेमा त्रिधा—

तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाहमिति त्रिधा।
भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः॥ इति।

स एवाहमिति फलावस्थापि साधनस्य समकक्षतया उक्तप्रेम्ण एव साध्यरूपापत्त्या। गीतादौ—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।

इति सर्वेषु धर्मेषु शरणताबुद्धिं त्यक्त्वा मय्येव तां कुरु तादृशबुद्धिहेतुं उक्तप्रेमाणं कुर्विति यावत्। (१)वस्तुतस्तु प्रेमरूपसख्यभक्तेः फलमात्मनिवेदनम्। अत्र त्रिविधत्वेन उक्ते, आद्यं-तस्यैवाहमित्याद्याकारत्वात् स्वीयपालनादित्यागेन विष्णुचिन्तारूपम्।

नारायणी।

समुद्रवति जलमस्मादिति व्युत्पत्तेः। अधि अधिकम्, उदकं विक्षरन्ति-वारदेवतारूपेण प्रेरिता मेघादयो जलभरणादिकं कुर्वन्तीति दिक्। विस्तरतस्तु भवानीस्वरूपं महद्व्याख्यानेऽनुसन्धेयम्। अधिकारिकावतारत्वाऽविद्यावद्विषयकर्मकर्तृत्वादिरूपजीवलिङ्गदर्शनात् महाभूतादिसर्जनाश्रवणाच्च जीवत्वमेवावताराणामिति मन्दमतीनां भ्रमं निराकुर्वन्नाह—अन्य इति। लीलयैव-स्वेच्छयैव, आविर्भवन्ति-प्रकटीभवन्ति न तु

(१) वस्तुतस्तु तादृशप्रेमरूपसख्यभक्तेः फलमात्मनिवेदनमेवोक्तत्रिविधत्वेनोक्तम्। तत्राद्यं तस्यैव पाल्योहमित्यादीति घपुस्तके।

कूर्मादयोऽनन्तावतारा लीलयैवाविर्भवन्ति भक्तानुग्रहार्थमित्यवधेयम् ।

न्यायरत्नावली ।

द्वितीयं तु—प्रेमातिशयेनेतरजीवादिद्वैततिरोधानात्(१) *ममैवासौ सेव्य इत्याद्याकारम्,तृतीयं तु—सेव्यसेवकभावादिभेदस्यापि तिरोधानात्* सच्चिदानन्दविष्णुप्रेमरूपमिति विवेकः । तस्य च परमप्रेम्णः साधनरूपा श्रवणादिभक्तिः तत्साध्यात्मनिवेदनपर्यन्तापि

नारायणी ।

जायन्ते, सच्चिदानन्दात्मकानामुत्पत्त्ययोगात् । सच्चिदानन्दरूपता च तेषां 'सच्चिदानन्दविग्रहं पञ्चपदं वृन्दावनभूरुहजलासीन'मित्यादिश्रुतिसिद्धा । महाभारते द्रोणपर्वणि भगदत्तवधे—

चतुर्मूर्तिरहं शश्वल्लोकत्राणार्थमुद्यतः ।
आत्मानं प्रविभज्येहं लोकानां हितमादधे ॥
एका मूर्तिस्तपश्चर्यां कुरुते भुवि मे स्थिता ।
अपरा कुरुते कर्म मानुषं लोकमाश्रिता ॥
अपरा पश्यति जगत्कुर्वाणा साध्वसाधुनि ।
शेते चतुर्थी त्वपरा वरार्हेभ्यो वरार्थदा ॥

इत्यादिवदता भगवता आधिकारिकावताराणामेव लोकानुग्रहार्थमविद्यावद्विषयकर्मकर्तृत्वोक्तेरनावृतत्वेनेश्वरत्वमेव न जीवत्वमिति भावः । (२)=अत्रायं निष्कर्षः । गुणावताराणां ब्रह्मविष्ण्वादीनामखिलशक्त्याविर्भावकत्वाद्गुणावतारत्वव्यपदेशः,मत्स्याद्यवताराणां त्वल्पशक्त्याविर्भावकत्वादंशावतारत्वव्यपदेशः, गुणावतारांशावताराभ्यां भगवत एवानन्तशक्त्याविर्भावः सर्वदेति विवेकः । स च महाविष्णुरेवेति वैष्णवाः । परमशिव इति शैवाः । परदेवतेति शाक्ताः । परमेश्वर एवेति शुद्धस्मार्ता इति संक्षेपः= । ननु स्वेच्छामात्रेण जगद्रक्षणसमर्थोऽपि किमर्थमवतारादिभावेन क्लिश्यतीत्यत आह—भक्तेति । सङ्कल्पमात्रेण कर्तुं समर्थोऽपि स्वस्याष्टविधैश्वर्यसामर्थ्यमात्यन्तिकं प्रकटयन्भक्ता-

(१)—धानात् सच्चिदानन्दमात्ररूपविष्णुप्रेमरूपमिति विवेकः । इति गपुस्तके पाठः त्रुटितः प्रमादतः *……* चिह्नद्वयवर्ती ।

(२) =…= अयं चिह्नितः पाठो नास्ति खपुस्तके ।

(१)चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना॥

न्यायरत्नावली।

उत्तमसात्त्विकोत्तमराजसोत्तमतामसमध्यमसात्त्विकादित्रयाधमसात्त्विकादित्रयभेदेन (२)एकाशीतिभेदा तत्र सात्त्विकत्रयं कर्मनिर्हारेत्यादिना उक्तम्।

नारायणी।

नामभिध्यानाय तानि तानि मनोहराणि चरितानि तत्तद्रूपेण विधत्त इत्यर्थः। तत्र—

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम्।
भक्त्या सञ्जातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम्॥

इत्यादिना साध्यसाधनभेदेन भक्तिद्वैविध्यस्योक्तेर्भक्ता अपि द्विविधाः सिद्धाः साधकाश्च। तत्र साध्यभक्तिभाजः सिद्धाः, साधनभक्तिभाजः साधकाः। तत्र भजनं भक्तिरिति व्युत्पत्त्या साध्यभक्तिः प्रेमभक्तिः। सा च—

प्राप्तेऽपि विषये यस्तु नैव पश्येत कर्हिचित्।
ममेति वचनाक्रान्तो वर्द्धते च पुनः पुनः॥

इतीच्छाविशेषः। यथा—

दृष्टेऽपि कृष्णे तृष्णेयं लोचने न विमुञ्चति।
इत्यादि। सैव च शुद्धा पुमर्थरूपा—
अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी।
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः।
न ह्यतोन्यः शिवः पन्था विशतः संसृताविह॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोगो यतो भवेत्।
बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः॥

इत्यादिस्मृतेः। सुखदुःखभावान्यत्वेऽपि पुमर्थरूपता च मायाना-

(१) अयं श्लोको नास्ति कपुस्तके। (२) एका त्रिभेदेति गपुस्तके।

नारायणी।

शस्येवोपलक्षणविधयाऽऽनन्दावच्छेदकत्वेन। अवच्छेदकत्वं च विजातीयप्रेमत्वेनेति न कोऽपि दोष इत्यन्यत्र विस्तरः। (१)साधनभक्तिस्तु भज्यते सेव्यते भगवताकारमन्तःकरणं क्रियतेऽनयेति व्युत्पत्त्या–

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥
इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा।
क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम्॥

इति नवधा। तत्र श्रवणं भगवद्विषयकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणं तदर्थबोधश्च, कीर्तनं (२)भगवद्बोधकशब्दोच्चारणम्, स्मरणं भगवत्स्वरूपगुणस्मृतिः, पादसेवनं पित्राचार्यगुर्वादेः, अर्चनं चलाचलप्रतिमापूजनम्, वन्दनं पूजाबहिर्भूतनमस्कारो भगवद्भक्तप्रतिमादेः, दास्यं दासस्येव स्वामिप्रीतिकरकर्मानुष्ठानम्, सख्यं विश्वासो मित्रवृत्तिश्च, विश्वासस्तदुक्तेऽवश्यंभावधीः, मित्रवृत्तिः बन्धुसमवयस्कादिव्यवहाराख्या सेवा, आत्मनिवेदनम् आत्मनः शरीरस्य स्वीयत्वाभिमानत्यागपूर्वकं स्वामिस्वत्वफलकः सङ्कल्पः, तदभेदेनाखण्डैकरसानन्दात्मस्वरूपज्ञानं च। सेयं भक्तिस्त्रेधा (३)+कर्ममिश्रा कर्मज्ञानमिश्रा ज्ञानमिश्रा च। तत्र कर्ममिश्रा+तामसी राजसी सात्विकी च। तामस्यपि हिंसार्था दम्भार्था मात्सर्यार्था चेति त्रिधा।

अभिसन्धाय यद्धिंसां दम्भं मात्सर्यमेव च।
संरम्भी भिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः॥

---

(१) *तच्च प्रेम द्वादशविधम्। तत्र गुणश्रवणादिना द्रवच्चित्तस्य दर्शनोत्सुकतादिरूपम् १ कपटप्रश्नाद्यक्तः स एवेच्छाविशेषायत्तम् २ मुहुरीक्षणे दार्ढ्यकण्डूत्याद्यारम्भोपलक्षितम् ३ किञ्चिद्विरहादिना धार्ष्ट्यादीनां स्थूलादालितम् ४ विरहादिना द्रुतस्य चेतसो मिलने पुनस्तदाकारता मिलितम् ५ कर्मेन्द्रियादिहेतुकोपभोगजन्यः चित्तद्रावो ललितम् ६ प्रियाविषयकरागनिन्दकविषयककोपाभिव्यङ्ग्यं छलितम् ७ पूर्वजन्मप्रेमैवानुवर्तमानं वलितम् ८ उद्योगं विना प्रारब्धाभिमानेनेच्छाविषयानुवर्तनं क्रान्तम् ९ तदेवानुक्षणपरितापसहकृतं संक्रान्तम् १० इदमेव भवान्तरे वासनापरिपक्वं विद्रुतम् ११ सर्वदा द्रवच्चित्तस्य मम स्यादितीच्छा गलितम् १२ इच्छाविषयाकारमखण्डानन्दाद्वयविषयं संतृप्तम् १२ इति। अयं पाठः कपुस्तकेऽधिकः।

(२) श्रवणं भगवाद्विद्वाद्विषयकशाब्दबोधः तद्बोधकशब्दस्य श्रोत्रेण ग्रहणम् इति खपुस्तके। (३) +…+ चिह्नितः पाठः खपुस्तके नास्ति।

नारायणी ।

इति स्मृतेः । एवं राजस्यपि विषयार्था यशोर्था ऐश्वर्यार्था चेति त्रिधा ।

विषयानभिसन्धाय यश ऐश्वर्यमेव वा ।
अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजसः ।

इति स्मृतेः । एवं सात्त्विक्यपि पापनाशार्था भगवत्प्रीत्यर्था विधिसिध्यर्था चेति त्रिधा ।

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मै वा तदर्पणम् ।
यजेद्यष्टव्यमिति वा पृथग्भावः स सात्त्विकः ॥

इति स्मृतेः । एवं कर्मज्ञानमिश्रापि त्रेधा । उत्तमा मध्यमाऽपकृष्टा च सत्त्वतारतम्यात् । तत्रोत्तमा—

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः । इति ।

मध्यमा—

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ इति ।

अपकृष्टा—

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ इति ।

ज्ञानमिश्रा—

मद्गुणस्मृतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये ।
मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोम्बुधौ ॥ इति ।

अविहिता चतुर्धा । कामजा १ द्वेषजा २ भयजा ३ स्नेहजा ४ च ।

कामाद् द्वेषाद्भयात्स्नेहाद्यथा भक्त्येश्वरे मनः ।
आवेश्य तदघं हित्वा बहवस्तद्गतिं गताः ॥
गोप्यः कामाद्भयात्कंसो द्वेषाच्चैद्यादयो नृपाः ।
सम्बन्धाद् वृष्णयः स्नेहाद्यूयं भक्त्या वयं विभो ॥

इत्यत्र सम्बन्धात्स्नेहाद्वृष्णयो यूयं चेत्येवं भक्त्या विहितया वयमिति विभागः । तत्र कर्ममिश्रा नवधा गृहस्थानां कर्मज्ञानमिश्रास्तिस्रो वनस्थानां ज्ञानमिश्रैका भिक्षूणां शुद्धैका सर्वेषां निर्विण्णानां ज्ञानयोगो सन्यासिनाम् । इह कर्मसु—

जीवोऽपि त्रिविधः । स्वोपाध्यवान्तरभेदेन विश्व-तैजसप्राज्ञभेदात् । तत्र अविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरा-

न्यायरत्नावली ।

विषयानभिसन्धाय ज्ञानमैश्वर्यमेव वा ॥

अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावस्स राजसः ।

इति राजसत्रयम् ।

अभिसन्धाय चेद्धिंसां दम्भं मात्सर्यमेव वा ।

स्मरन्विभिन्नदृग्भावं मयि कुर्यात्स तामसः ॥

इति तामसत्रयम् । संरम्भी क्रोधी इति भक्तिविवेचनम् ॥ तत्रा-विद्यत्यादि। 'जागरितस्थानो वैश्वानरः,स्वप्नस्थानस्तैजसः,सुषुप्त-

नारायणी ।

तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ॥

यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।

न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥

इत्यादिस्मृतेः । अत्रानिर्विण्णानां सन्यासिनां कर्मसु सत्सु ज्ञानयोगः कर्मज्ञानयोग इत्यर्थः । तत्राविहिताश्चतस्रो गोप्यादितुल्यानाम् ।

तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत् ।

इति स्मृतेः । (१)*भक्तिभूमयस्तु—

प्रथमं महतां सेवा तद्दयापात्रता ततः ।

श्रद्धा च तेषां धर्मेषु ततो हरिगुणश्रुतिः ॥

ततो रत्यङ्कुरोत्पत्तिः स्वरूपाधिगतिस्ततः ।

प्रेमवृद्धिः परानन्दे तस्याप्यस्फुरणं ततः ॥

भगवद्धर्मनिष्ठातः स्वस्मिंस्तद्गुणशालिता ।

प्रेम्णोथ परमा काष्ठेत्युदिता भक्तिभूमयः ॥

इति संक्षेपः* । त्वंपदार्थं विविच्य दर्शयति—जीवोपीत्यादि । सोपाधीति । जीवोपाधेरविद्याया योऽवान्तरभेदः कार्यकारणतया भेदस्तेनेत्यर्थः । तत्राविद्येति । 'जागरितस्थानो वैश्वानरः स्वप्नस्थानः तैजसः सुषुप्तस्थानः प्राज्ञः' इत्यादिमाण्डूक्यादिश्रुतिभिर्जाग्रदाद्यभिमानीनां विश्वादिसंज्ञा उक्ता अभिमानित्वं चोपाधित्रयद्वयैकावच्छिन्नानां

(१) *...* अयं पाठो नास्ति खपुस्तके ।

वच्छिन्नो जाग्रदवस्थाभिमानी विश्वः । स एव स्थूलशरीराभिमानरहित उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नाभिमानी तैजसः । शरीरान्तःकरणोपाधिद्वयरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नाविद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञः । एतेषां च स्वतन्त्रोपाधिभेदाभावेन स्वतन्त्रभेदाभावेऽप्यवान्तरोपाधिभेदादेकत्वेऽप्यवान्तरभेदो व्यव-

न्यायरत्नावली ।

स्थानः प्राज्ञ' इत्यादिमाण्डूक्यादिश्रुतिभिर्जागराद्यभिमानिनां विश्वादिसंज्ञा उक्ताः । अभिमानित्वं च उपाधित्रयद्वयैकावच्छिन्नानां क्रमेण योग्यत्वादित्याशयः । स्थूलशरीराभिमानेति । व्यावहारिकस्थूलशरीराभिमानेत्यर्थः । स्वतन्त्रोपाधीति । निरपेक्षत्रयोपाधीत्यर्थः । स्वतन्त्रभेदेति । अत्यन्तभेदेत्यर्थः । अवान्तरोपाधीति । संस्कारावच्छिन्नत्वादिरूपोपाधिविशेषणेत्यर्थः । एकत्वेऽपि–तादात्म्येऽपि । यथा घटपटयोरमिलितत्वेन निरपेक्षयोस्स्वोपहिताकाशभेदकत्वमत्यन्तभेदप्रयोजकत्वरूपम् । यथा वा बिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वयोस्तादृशयोस्तथात्वं तथा संस्कारावच्छिन्नाविद्यादीनां प्राज्ञादिषु विश्वादितो नात्यन्तभेदकत्वम् । विश्वाद्युपाधिमध्येऽविद्यादीनां निवेशात्, य एव सुषुप्तावविद्योपाधिकः स्थितः, स एव जागरे इदानीमुपाधित्रयोपहित इति न हि मलिनतद्वस्त्रवतश्चैत्रस्य निर्मलतद्वस्त्रविशिष्टचैत्रादत्यन्तभेदो व्यवह्रियते । प्रत्युत य एव मलिनतद्वस्त्रः स्थितः, स एवेदानीं निर्मलतद्वस्त्र इति अभेद एव प्रतीयते । वस्तुतस्तु दृष्टान्ते मालि-

नारायणी ।

क्रमेण योग्यत्वादिति भाव. । स्थूलेति । व्यावहारिकस्थूलशरीराभिमानीत्यर्थः । स्वतन्त्रोपाधीति । परस्परं कार्यकारणभावरहितोपाधीत्यर्थः । स्वतन्त्रभेदेति । अत्यन्तभेदेत्यर्थः । अवान्तरोपाधिभेदेन–कार्यरूपोपाधिभेदेन, अवान्तरभेदः–व्याप्यव्यापकभावनिबन्धनो भेदः । यथा मृद्घटा-

ह्रियते। साक्षी तु सर्वानुसन्धाता सर्वानुगतस्तुरीयाख्य एकविध एव। तत्रोपाधिभेदेनापि न कदाचिद्भेदः। तदुपाधेरेकरूपत्वात्। अविद्यातद्व्याप्यतत्कार्यात्मकः प्रपञ्चो दृश्यपदार्थः। तस्यापारमार्थिकत्वेऽपि व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमात् न स्वाप्निकपदार्थवन्निरूपणं व्यर्थम्। उपासनादावुपयोगादिति। सोऽपि त्रिविधः। अव्याकृतमूर्तामूर्तभेदात्। तत्र साभासाविद्या मूर्ता-

न्यायरत्नावली।

न्योपलक्षिततद्वस्त्रोपहितस्यैव निर्मलवस्त्रोपहिततादात्म्यं प्रतीयते, न तु मालिन्योपहिततद्वस्त्रोपहितस्येति दार्ष्टान्तिकेऽपि संस्कारोपहिताविद्यादिमद्भेदस्य विश्वादिष्वस्वीकारे तात्पर्यमिति बोध्यम्। भेदेनापीति। बिम्बत्वोपहितस्य साक्षित्वपक्ष इति शेषः। तद्व्याप्येति। अविद्याचितोस्सम्बन्धादिरर्थः। साभासेत्यादि। साभासा अविद्या तद्व्याप्यैश्चैतन्यसम्बन्धादिभिः सहिता

नारायणी।

काशयोर्भेद इति दिक्। भेदवार्ता जीवेश्वरयोरेव न लक्ष्यस्य साक्षिण इत्याह—साक्षी त्विति। तुरीयाख्यः अकारोकारमकारार्थाद्भिन्नश्चतुर्थः। उपाधिभेदेनापीति। बिम्बत्वोपहितस्य साक्षित्वपक्ष इति शेषः। तद्व्याप्येति। तत्समनियतेत्यर्थः। चिदचित्सम्बन्धादीति यावत्। ननु दृग्भिन्नः पदार्थो यद्यस्ति तर्हि द्वैतापत्तिः, नास्तीति चेत्कथं निरूप्यते? स्वप्नवदङ्गीकारेऽपि स्वप्नस्येव निरूपणवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्य आह—तस्येति। दृश्यपदार्थस्य अपारमार्थिकत्वेऽपि–मिथ्यात्वेऽपि। व्यावहारिकसत्त्वेति। अर्थक्रियाकारिताप्रयोजकसत्त्वेत्यर्थः। न स्वाप्निकेति। यथा प्रातिभासिकस्वप्नादेरर्थक्रियाकारित्वायोगस्य करदन्तान्वेषणवन्निरूपणं व्यर्थं तथा न व्यावहारिकपदार्थानां निरूपणं व्यर्थमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह—उपासनदाविति। तथा च न दृग्भिन्नपदार्थाङ्गीकारमात्रेण निरूपणानर्हत्वं वस्तुतोऽसत्त्वेन द्वैताभावात्, व्यावहारिकत्वेन निरूपणार्हत्वादिति संक्षेपः। साभासेत्यादि। साभासाविद्यातद्व्याप्यैश्चैतन्यतत्सम्बन्धा-

मूर्तप्रपञ्चबीजशक्तिरूपा । तदजन्यत्वेऽपि तन्निवृत्तौ निवर्तमानत्वेन तद्व्याप्यैः चैतन्यतत्सम्बन्धजीवेश्वरविभागचिदाभासैः सहानादित्वादव्याकृतमित्युच्यते ।

न्यायरत्नावली ।

अव्याकृतमित्युच्यते इति योजना । बीजशक्तिरूपेति । प्रयोजकशक्तितादात्म्यापन्नेत्यर्थः । शक्तिश्च त्रिधा । अदृष्टप्रपञ्च(१)-संस्काररूपा सूक्ष्मावस्था अज्ञाननिष्ठावरणविक्षेपशक्ती च । एवं चादृष्टादीनां अव्याकृतमध्ये निवेशाभावेऽपि न क्षतिः । अत एव वक्ष्यति 'पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ते' ति । ननु चैतन्याविद्यासम्बन्धादेरविद्याकार्यत्वाभावात् कथं तद्व्याप्यता ? तत्राह– तदजन्यत्वेऽपीति । तन्निवृत्तौ निवर्तमानत्वेनेति । यद्यपि तन्नाविद्याकार्यं तथापि यदा यदा चैतन्यतत्सम्बन्धादि तदा तदाऽविद्येति कालिकव्याप्तिरस्त्येव । अविद्योच्छेदक्षण एवाविद्याचित्सम्बन्धादेरप्युच्छेदात् । शुक्त्याद्यवच्छिन्नचिदविद्यासम्बन्धादौ तथादर्शनात् । चैतन्यतत्सम्बन्धेति । चिदविद्यासम्बन्धेत्यर्थः । जीवेशविभागेति । जीवेशभेदेत्यर्थः । जीवेशयो-

नारायणी ।

दिभिः सहाव्याकृतमित्युच्यत इति योजना । बीजशक्तिरूपेति । प्रयोजकशक्तितादात्म्यापन्नेत्यर्थः । शक्तिश्च त्रेधा जीवादृष्टं प्रपञ्चसंस्काररूपा सूक्ष्मावस्था अज्ञाननिष्ठावरणविक्षेपशक्ती च । ननु चैतन्याविद्यासम्बन्धादेरविद्याकार्यत्वाभावात् कथं तद्व्याप्यता तत्राह—तदजन्यत्वेपीति । यद्यपि तन्नाविद्याकार्यं तथापि यदा यदा चैतन्यतत्सम्बन्धादि तदा तदाऽविद्येति कालिकी व्याप्तिरस्त्येव । अविद्योच्छेदक्षण एवाविद्याचित्सम्बन्धादेरुच्छेदात् शुक्त्याद्यवच्छिन्नचिदविद्यासम्बन्धादौ तथा दर्शनात् । चैतन्यसम्बन्धेति । चिदविद्यासम्बन्धेत्यर्थः । जीवेशविभागेति । जीवेशयोर्भेदेत्यर्थः । जीवेशयोस्तु त्वम्पदार्थ एवान्तर्भावो नाव्याकृते इश्ये । चिदाभासैः-वृत्तिप्रतिबिम्बादिरूपैरवान्तरैः । कार्यक्रमवैचित्र्ये

(१) अदृष्टं पूर्वसंस्कारेति गपुस्तके ।

(१)+अयं चाव्याकृतपदार्थ ईश्वरोपाधिः+। सा च स्वयं जडाप्यजडेन चिदाभासेनोज्ज्वलिता पूर्वपूर्वसंस्कारजीवकर्मप्रयुक्ता सती शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकान्याकाशवायुतेजोजलपृथिव्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयति। तत्र पूर्वपूर्वभूतभावापन्नाया अविद्याया उत्तरोत्तरं

न्यायरत्नावली।

स्तु दृश्यन्तर्भावः, नाव्याकृते दृश्ये। चिदाभासेति। चित्तादात्म्यापन्नाभासेत्यर्थः। साभासेत्यनेनैवाभासस्य लब्धत्वेऽपि तस्य तद्गतचित्तादात्म्यस्य चाविद्याव्याप्यतालाभाय चिदाभासेत्युक्तम्। तथा च अनादिपञ्चकमेव शक्तिद्वयसंस्कारादृष्टसहितमव्याकृतमित्युच्यते। व्याक्रियमाणाकाशादिकार्यान्यत्वादिति भावः। 'तद्धेदन्तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत' इत्यादिश्रुतिभिस्तु अव्याकृतपदार्थैकदेशस्यैवाज्ञानस्य उपादानत्वादिकमुच्यते। शक्तिद्वयोपहिताज्ञानस्य परिणामित्वात्तद्गतचिदाभासस्य वार्तिकमते उपादानत्वात्कर्तृत्वाच्च अज्ञानस्येव तुल्यन्यायेन अज्ञानसम्बन्धादेः कालविधया निमित्तत्वात् अदृष्टादेर्निमित्तत्वादित्याशयेनाह-सा चेति। चिदाभासेनोज्ज्वलिता-चिदाभासरूपेणेश्वरेणाधिष्ठिता। प्रयुक्ता—सहकृता। गन्धात्मकानीति। गुणगुणिनोस्तादात्म्यस्वीकारात्। युक्तमेतत्। अत एव श्रुतौ गुणानां पृथक्सृष्टिर्नोक्ता। भूतभावापन्नाया इति।

नारायणी।

उपपादयिष्यन् सहकारिभेदसहकृताविद्यातः सृष्टिमाह—सा चेति। चिदाभासेनोज्ज्वलिता-चिदाभासरूपेणेश्वरेणाधिष्ठिता चिदाभासाविवेकेनेश्वरेणाधिष्ठिता वा, प्रयुक्ता-सहकृता। गन्धात्मकानीति। गुणगुणिनोस्तादात्म्याङ्गीकारात्। युक्तं चैतत्, श्रुतौ गुणानां पृथगुत्पत्तेरश्रवणात्। अविद्यैव यदि साक्षात् सर्वेषां जनिका तदा भूतपरिणामविशेषगुणादिव्यवस्था कथं तत्राह-तत्रेति। तेषु तेषु भूतेषु मध्ये। पूर्वपूर्वेति। पूर्वपूर्वभूतरूपेण प-

(१) +......+ एतच्चिह्नमध्यस्थः पाठो नास्ति कपुस्तके।

प्रति कारणत्वात् पूर्वपूर्वभूतगुणानामुत्तरोत्तरभूतेष्वनुप्रवेशः । एवमविद्यात एवान्धकारोऽपि भावरूप एवावरणात्मा चाक्षुषज्ञानविरोधी आलोकनाश्यश्च

न्यायरत्नावली ।

भूतविशिष्टाया इत्यर्थः । तथा च पूर्वपूर्वभूतानामप्युत्तरोत्तरभूतेषूपादानत्वम् । अत एवाकाशादीनां वाय्वाद्यपेक्षया महत्त्वं पुराणाद्युक्तं युज्यते । न ह्याकाशादीनां कात्स्न्र्येन वाय्वादिरूपेण परिणामः, तथासति उत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वपूर्वोच्छेदप्रसङ्गः, किन्त्वेकदेशेन; तथा च सुतरां पूर्वपूर्वस्य महत्त्वम् । नन्वेवं 'प्रमास्वनाश्यत्वादिविशिष्टवस्तुपूर्विका प्रकाशत्वादालोकवदि'त्यनुमानादालोकस्य स्वनाश्यतमःपूर्वकत्वं स्वीकृत्य विवरणादिग्रन्थोक्तेः कथं सङ्गतिः ? । तमस आलोकनाश्यभावरूपत्वे श्रुतिषु तत्सृष्टयुक्त्यापत्तेः (१)आलोकरूपतेजोऽभावरूपत्वात्तत्राह—एवमित्यादि । आवरणात्मकत्वं प्रकटयति—चाक्षुषज्ञानवि-

नारायणी ।

रिणताया इत्यर्थः । आकाशरूपेण परिणताया वायुं प्रति, वायुरूपेण परिणतायास्तेजः प्रतीत्येवं कारणत्वादिति यावत् । तथाच पूर्वपूर्वभूतानामप्युत्तरोत्तरेषु भूतेषूपादानत्वम् 'आकाशाद्वायुः वायोरग्निरि'ति श्रुतेः । अत एवाकाशादीनां वाय्वाद्यपेक्षया महत्त्वं पुराणादिषूक्तं युज्यते । नह्याकाशादीनां कात्स्न्र्येन वाय्वादिपरिणामः तथासत्युत्तरोत्पत्तिकाले पूर्वरूपोच्छेदप्रसङ्गात्, किन्त्वेकदेशेन; तथा च सुतरां पूर्वपूर्वस्य महत्त्वमिति संक्षेपः । पूर्वपूर्वभूतगुणानामिति । आकाशादिगुणानां शब्दादीनां वाय्वादावुत्पत्तिरित्यर्थः । कारणगुणा हि कार्यगुणानारम्भन्त' इति न्यायादिति भावः । आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात्तमो न भावरूपं किन्त्वालोकाभाव एवेति तार्किकमतं निराकरिष्यन्प्रसङ्गादन्धकारं निरूपयति—एवमिति । भावरूप एव-अभावभिन्न एव अबाधितनीलरूपवत्त्वादिप्रतीतेरिति भावः । लाघवतर्कं निरसिष्यन्नाह—आवरणात्मेति । आवरणात्मत्वं स्फुटयति—चाक्षुषेति । चाक्षुषधीप्रति-

(१) आलोकाभावरूपत्वादिति घपुस्तके ।

झटिति महाविद्युदादिवदाविर्भवति तिरोभवति चेति सि-

न्यायरत्नावली ।

रोधीति । चाक्षुषधीप्रतिबन्धक इत्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेका-भ्यामालोकस्य चाक्षुषहेतुत्वात् तमसस्तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभा-वस्तत्राह—आलोकनाश्य इति । आलोकस्य संयोगसम्ब-न्धेन चाक्षुषहेतुत्वे आलोके तदभावेन चाक्षुषं नोत्पद्येत, तस्मा-द्विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति अवच्छेदकतासम्बन्धेन तमः प्रति-बन्धकम्, आलोकासम्बद्धद्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये तमउत्पत्त्या तत्र न चाक्षुषोत्पत्तिः, आलोकावच्छिन्नचैतन्ये तमोऽनुत्पत्त्या तत्र चाक्षुषोत्पत्तिः । आलोकस्य तमोनाशकत्वेन चाक्षुषोपयोगितया तदन्वयव्यतिरेकावुपक्षीणाविति भावः । ननु तर्हि तमसः सृष्टिः

नारायणी ।

बन्धक इत्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामालोकस्य चाक्षुषहेतुत्वात्त-मसस्तत्प्रतिबन्धकत्वे मानाभावस्तत्राह—आलोकनाश्य इति । संयोगेना-लोकस्य समवायेनालोकसंयोगस्य वा चाक्षुषहेतुत्वे स्वर्णभिन्नत्वम-हत्त्वावच्छिन्नत्वादिकमवश्यं निवेश्यम्, अन्यथा स्वर्णपरमाण्वा-दिसंयोगेनान्धकारादौ चाक्षुषापत्तेस्तथाच गौरवम् । अस्मन्मते तु विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रत्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तमः प्रतिबन्ध-कम्, आलोकासम्बद्धद्रव्यावच्छिन्नचैतन्ये तम उत्पत्त्या चाक्षुषानु-त्पत्तिः, आलोकावच्छिन्नचैतन्ये तमोनुत्पत्त्या चाक्षुषोत्पत्तिरित्यालो-कस्य तमोविघटकत्वेन चाक्षुषोपयोगितयान्वयव्यतिरेकावुपक्षीणावि-ति भावः । तर्हि तदङ्गीकारे तदुत्पत्तिविनाशकल्पनातो महागौरवं तत्राह—झटितीति । स्पष्टम् । एतेन गृहादावारोपितमञ्जनादिमालिन्या-दिकमेव तम इत्यपि मतं न समीचीनमिति ज्ञापितम्, आलोकाजन्य-चाक्षुषविषयत्वात् । न च गृहादावञ्जनादिमालिन्यस्यानुभूयमानारोपा-सम्भवेऽपि स्मर्यमाणारोपे बाधकाभाव इति वाच्यम् । तथा सति 'गृहे तम'इति तमोविशेष्यकचाक्षुषानुपपत्तेः बहिरिन्द्रियजन्यज्ञान उपनी-तस्य विशेषणतया भाननियमात् । 'उपनीतं विशेषणतयैव भासते मा-नसे त्वनियम' इति सिद्धान्तात् । न चायंप्रत्ययो मानस एवेति वा-च्यम् । चाक्षुषत्वानुभवविरोधात् । न च चाक्षुषत्वाऽनुभवोऽपि भ्रम

द्धान्तः। संसारहेतुदेहोपादानत्वाभावाच्च न श्रुतिषु सृष्टिप्रक्रियायामाम्नात इत्यविरोधः। दिक्कालौ त्वप्रामाणिकत्वान्नोक्तौ। आकाशस्यैव दिग्व्यवहारजनकत्वसम्भवात् 'दिशः श्रोत्र' मिति श्रुतेश्च। कालस्त्वविद्यैव।

न्यायरत्नावली।

कथं न श्रूयते ? तत्राह—संसारेति। देहमध्ये तमस्सत्त्वे मानाभावेन तमसो न देहोपादानत्वम्, आकाशं त्ववकाशदानाय देहान्तरस्त्येवेति भावः। दिक्कालाविति। क्लृप्तपदार्थान्याविति शेषः। श्रुतिषु सृष्टिप्रक्रियायामित्यनुषज्यते। आकाशस्यैवेति। पराभिमतादिश इव आकाशस्य सर्वगतत्वात् दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धेन सर्वाधारत्वसम्भवात् उदयाचलसन्निकृष्टमूर्तविशेषोपहितत्वादिरूपेण प्राचीत्वादिसम्भवादिति भावः। ननु आकाशः अविद्यादिकं वा दिगित्यत्र विनिगमकाभावात् अतिरिक्ता दिगास्ताम् तत्राह—दिश इति। दिग्जन्यमित्यर्थः। तथा च श्रुतिरेव आकाशस्य दिक्त्वे मानम्, नाभसत्वेन प्रमितस्य श्रोत्रस्य दिग्जन्यताबोधकत्वादिति भावः। अविद्यैवेति। ननु

नारायणी।

इति वाच्यम्। घटादेरपि अचाक्षुषत्वप्रसङ्गात्। ननु तर्हि तमसोऽपि श्रुतिषु सृष्टिः श्रूयते तत्राह—संसारेति। देहमध्ये तमसः सत्त्वे मानाभावेन तमसो न देहोपादानत्वम्, आकाशं त्ववकाशदानाय देहमध्येऽस्त्येवेति भावः। दिक्कालाविति। क्लृप्तपदार्थान्याविति शेषः। नोक्तौ—कालत्वदिक्त्वादिना पृथङ्नोक्तौ। श्रुतिषु सृष्टिप्रक्रियायामित्यनुषज्यते। यदि नातिरिक्तौ तर्हि 'इहेदानीमि'त्यादिप्रतीतेः का गतिस्तत्राह—आकाशस्यैवेति। पराभिमतदिश इवाकाशस्यापि सर्वगतत्वाद्दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धेन सर्वाधारत्वसम्भवात् उदयाचलसन्निकृष्टमूर्तविशेषोपहितत्वादिरूपेण प्राचीत्वादिसम्भवादिति भावः। नन्वाकाशोऽविद्यादिकं वादिगित्यत्र विनिगमकाभावादतिरिक्ता दिगास्तां तत्राह—दिश इति। दिग्जन्यमित्यर्थः। तथाच श्रुतिरेवाकाशस्य दिक्त्वे मानं नाभसत्त्वेन प्रमितस्य श्रोत्रस्य दिग्जन्यताबोधकत्वादिति भावः। अविद्यै-

तस्या एव सर्वाधारत्वादिति । तानि च सूक्ष्माण्यपञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतान्यमूर्ताख्यानि कारणैकघात्सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकानि सत्त्वांशप्राधान्येन ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकमेकं स्वच्छद्रव्यं चित्ररूपमिव मिलित्वा जन-

न्यायरत्नावली ।

नेदं युक्तम्, प्रतिबिम्बत्वोपहितं जीवं प्रत्यविद्याया आधारत्वेऽपि ईशं प्रति तत्सत्त्वे मानाभावः, शुद्धं प्रति तु सुतराम्, तस्यैव सर्वाधारत्वात्; तत्राह-तस्या एवेति । सर्वाधारत्वात् कालिकसम्बन्धेन स्वेतरसर्वाधारत्वात् । ईशादिकमपि तत्सम्बन्धेन तद्वृत्ति, शुद्धचितस्तु तद्वृत्तित्वाभावेऽपि न क्षतिः । 'ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य' इत्यादिश्रुतिषु (१)सर्वदृश्याधारकालाधारत्वात्, 'चक्षुषश्चक्षुरि'त्यादिश्रुतिषु दृश्यभासकचक्षुरादिभासकत्ववत् । वस्तुतस्तु महाकाले मानाभावः, इदानीमिदमित्यादिबुद्धेर्जन्यमात्ररूपखण्डकालमात्रविषयकत्वमेव । अयं साभासाविद्यारूपः, अविद्यागताभासावेविक्तचित एव ईश्वरत्वस्योक्तत्वात् । साभासाविद्यायां ईश्वरोपाधित्वमिति भावः । स्वच्छत्वसम्पादनायाह—सत्त्वांशप्राधान्येनेति । ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकं ज्ञानक्रिययोर्जननानुकूले ये शक्ती, तद्विशिष्टम् । धर्मधर्मिणोस्ता-

नारायणी ।

वेति । लाघवादिति भावः । ननु तथाप्यविद्यात्मक एवेत्यत्र किं बीजं ? तत्राह—तस्या एवेति । अविद्याया एव कालिकसम्बन्धेन स्वेतरसर्वदृश्याधारत्वादित्यर्थः । अयं साभासाविद्यारूपः । अमूर्तमाह—तानि चेति । शब्दादितन्मात्रात्मकानीत्यर्थः । लिङ्गस्य स्वच्छत्वज्ञापनायाह—सत्त्वप्राधान्येनेति । सत्त्वांशाधिक्ययुक्तानीत्यर्थः । ज्ञानेति । ज्ञानक्रिययोर्जननानुकूले ये शक्ती तद्विशिष्टम्, धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्तदात्मकोक्तिः । एकमिति । (२)प्रतिजीवं स्थूलशरीरवदेकं चित्प्रतिबिम्बयो-

(१) सर्वदृश्याधारो यः कालः तस्याप्याधारत्वस्य अवगतत्वादित्यर्थः ।

(२) एकं स्वच्छं द्रव्यमिति प्रतिजीवमित्यादि खपुस्तके ।

यन्ति । तस्य च ज्ञानशक्तिप्रधानांशोऽन्तःकरणम् । तच्च बुद्धिर्मन इति द्विधोच्यते । क्रियाशक्तिप्रधानांशः प्राणः । स च पञ्चधा-प्राणोऽपानो व्यान उदानस्समान

न्यायरत्नावली ।

दात्म्यात् तदात्मकत्वोक्तिः । प्रधानः-उपहितः । बुद्धिर्मन इति द्विधेति । बुद्धेरप्यहमित्याकारकनिश्चयतदन्यनिश्चयरूपवृत्तिभेदेनाहङ्कारोऽनहङ्कारश्चेति द्वैविध्यम् । मनोऽपि द्विविधं संशयवृत्त्या चित्तम्, सङ्कल्पादिवृत्तिभिराचित्तम् । 'कामस्सङ्कल्पो विचिकित्से'त्यादि 'एतत्सर्वं मन एवे' त्यादिश्रुतेः । प्राण इत्यादि ।

'हृदि प्राणो गुदेऽपानस्समानो नाभिसंस्थितः ।

नारायणी ।

यं सकलवृत्त्याश्रयीभूतमित्यर्थः । एतेन वक्ष्यमाणसप्तदशराशिरूपमेव लिङ्गशरीरं नावयव्यन्तरं कल्पनागौरवादित्यर्वाचीनानामुक्तिर्निराकृता । 'तमुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्तीति'श्रुतेः—

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥

इत्याचार्योक्तेश्च विरोधात् ।

कर्मात्मा पुरुषो योसौ बन्धमोक्षैस्स युज्यते ।
स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते त्वसौ ॥

इतिमोक्षधर्मे । राशिपदोक्तिस्तु तार्किकाभितावयवावयविभावनिरासाय न धर्मिप्रतिषेधायेति न कोपि विरोध इत संक्षेपः । ननु विजातीयभूतानां कथमेकवस्त्वारम्भकत्वं तत्राह—चित्ररूपमिवेति । यथा नीलपीतादिगुणाः परस्परमेलने सति चित्ररूपं जनयन्ति तथा विजातीयभूतान्यपि परस्परं मेलने सति चित्रद्रव्यमुत्पादयन्तीत्यर्थः । एवं लिङ्गशरीरं व्युत्पाद्य तस्यावयवान् विभजते—तस्य चेति । लिङ्गस्य चेत्यर्थः । प्रधानः—उपहितः विशिष्ट इति यावत् । द्विविधेति । बुद्धेरप्यहमित्याकारनिश्चयतदान्यरूपवृत्तिभेदेनाहङ्कारोनहंकारश्चेति द्वैविध्यम् । मनोपि द्विविधं संशयवृत्त्यान्वितं सङ्कल्पादिवृत्तिभिरन्वितं 'कामः सङ्कल्पो विचिकित्सेति' श्रुतेः । प्राण इति ।

इति। एवमेकैकभूतेभ्यो ज्ञानक्रियाशक्तिभेदात् प्रत्येकमिन्द्रियद्वयं जायते। आकाशाच्छ्रोत्रवाचौ, वायोस्त्वक्पाणी, तेजसश्चक्षुष्पादौ, अद्भ्यो रसनपायू, पृथिव्याः घ्राणोपस्थौ। अत्र 'तेजोमयी वागि'ति श्रुतेस्तैजसी वाक्। पादस्तु नाभस इति केचित्।। शब्दव्यञ्जकेन्द्रियत्वेन श्रोत्रवद्वाचो नाभसत्वम्। पादचिकित्सया च चक्षुषः स्वास्थ्यदर्शनाच्चक्षुर्वत्पादस्यापि तैजसत्व-

न्यायरत्नावली।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानस्सर्वशरीरगः॥

इति हृदयाद्यवच्छिन्नक्रियाजनकत्वमेव प्राणत्वादिकमिति भावः। शक्तिभेदादिति। द्वयं द्वयमिति योजना। तथा चैकैकभूतेभ्यो ज्ञानशक्तिमदेकैकं क्रियाशक्तिमदेकैकं चेत्यर्थः। शब्दव्यञ्जकेत्यादि। वागिन्द्रियस्य शब्दोत्पादनद्वारा शब्दव्यञ्जकत्वम्। पादचिकित्सयेत्यादि। तथा च संस्कृतस्य पाद-

नारायणी।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिदेशगः।
उदानः कण्ठदेशे स्याद्व्यानः सर्वशरीरगः।

इत्युक्तेर्हृदयाद्यवच्छिन्नक्रियाजनकत्वादिकमेव प्राणत्वादिकमित्यर्थः। श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणमनांस्येवेन्द्रियाणि, ज्ञानजनकत्वात्। 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणी'ति भगवदुक्तेश्च, न वागादीनिति तार्किकाः। तन्न साधीयः। 'दशेमे पुरुषे प्राणा'इत्यादिश्रुतिविरोधात्। तत्र 'वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं च पादौ च गन्तव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च उपस्थश्चानन्दयितव्यं चे'त्यादिना वागादीनामपीन्द्रियत्वसूचनात्तथाच प्राणेतरत्वे सत्यपञ्चीकृतभूतोपादानकत्वमेवेन्द्रियत्वं न ज्ञानकरणत्वमात्रमित्यभिप्रेत्य ज्ञानकर्मप्रधानं फलभेदतोतिभिन्नमिन्द्रियं विशिष्य सकारणं दर्शयति-शक्तिभेदादिति। द्वयं द्वयमित्यत्र योजना। तथाचैकैकगुणप्रधानेभ्यो भूतेभ्यो ज्ञानशक्तिमदेकं क्रियाशक्तिमदेकं चेत्यर्थः। शब्दव्यञ्जकेति। वागिन्द्रियस्य शब्दोत्पादनद्वारा शब्दव्यञ्जकत्वम्। पादचिकित्सेति। तथाच संस्कृतस्य पादस्य चक्षुषः

मिति तु युक्तमुत्पश्यामः । तेजोमयत्वश्रुतिस्तु मनसः पञ्चभूतकार्यस्यापि अन्नमयत्वश्रुतिरिव तदुपका-

न्यायरत्नावली ।

स्य चक्षुस्स्वास्थ्योत्पादनद्वारा रूपव्यञ्जकत्वात्तैजसत्वमिति भावः। एवं त्वचस्स्पर्शव्यञ्जकत्वेन प्राणेः क्रियाशक्त्याधिक्येन वायवीयत्वम् । स्पर्शो हि वायावेव प्रथममभिव्यक्तत्वाद्वायोरेव गुणः। वायूपादानकत्वात् भूतान्तरेऽनुगच्छति। एवं वायोरेव क्रियाशक्तिः, चलस्वभावत्वात्। तत्सम्बन्धादन्यत्रापि। अत एव शब्दस्याकाशमात्रगुणत्वात्तद्व्यञ्जकयोश्श्रोत्रवाचोर्नाभसत्वम्। रसनेन्द्रियस्य रसव्यञ्जकत्वेन जलीयत्वम्, पायोस्तु जलवन्मलशोधकत्वेन तत्। घ्राणस्य गन्धव्यञ्जकत्वेन पार्थिवत्वम्, उपस्थस्य तु दुर्गन्धातिशयव्यञ्जकत्वात् तत्। श्रुतिपुराणवाक्यादिनि सर्वत्र साधकानि सन्त्येव। तदुपकार्यतयेति।

नारायणी ।

स्वास्थ्योत्पादनद्वारा रूपव्यञ्जकत्वात्तैजसत्वमित्यर्थः । एवं त्वचः स्पर्शव्यञ्जकत्वेन, पाणेः क्रियाशक्त्याधिक्येन वायवीयत्वम् । स्पर्शो हि वायावेव प्रथममभिव्यक्तत्वाद्वायोरेव गुण, वायूपादानत्वाद्भूतान्तरे तु गच्छति, एवं वायोरेव क्रियाशक्तिश्चलनत्वात्तत्सम्बन्धादन्यत्रापि। रसनेन्द्रियस्य रसव्यञ्जकत्वेन जलीयत्वम्, पायोस्तु जलवन्मलशोधकत्वेन (१)तत्। घ्राणस्य गन्धव्यञ्जकत्वेन पार्थिवत्वम्। उपस्थस्य च(२) शुक्राभिव्यञ्जकत्वेन तत्। उपकार्यतयेति। सुवर्णादिभक्षणोपकार्यतयेत्यर्थः(३)*वायुभुजामपि मोददर्शनेन 'अन्नमयं हि सोम्य मन'इ-

(१) मलशोधकत्वेन स्निग्धत्वेन च तदिति खपुस्तके ।

(२) उपस्थस्य च दुर्गन्धातिशयव्यञ्जकत्वेन कठिनत्वेन च तत् इति खपुस्तके ।

(३) अत्रायमधिको भिन्नश्च पाठः खपुस्तके । *तत्र दृष्टान्तमाह--मनस इति। अन्तःकरणाख्यलिङ्गशरीरभागस्य । पञ्चभूतकार्यस्यापीति--उक्तश्रुतिभिरपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यस्यापि । अन्नमयत्वश्रुतिवत्--'अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषम्भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन' इत्याद्युपक्रम्य 'अन्नमयं हि सोम्य मन'इति त्रिवृदन्नकार्यत्वबोधकश्रुतिवदित्यर्थः। वायुभुजामपि

र्तया व्याख्येया । मनसश्च पञ्चभूतगुणग्राहकत्वेन

न्यायरत्नावली ।

तैजससुवर्णादिभक्षणोपकार्यतयेत्यर्थः । ननु मनसः पाञ्चभौतिकत्वे किं मानम्? तत्राह—मनसश्चेति । तद्वत्त्वनिश्चयात्—पञ्चभूत-

मोददर्शनाल्लोकान्तरगतिसमर्थस्य स्थूलभूतकार्यत्वायोगात्पञ्चभूतगुणग्राहकस्य पृथिवीमात्रकार्यत्वायोगाच्च श्रुतिर्न यथाश्रुतार्थपरा किन्तु मनःस्थूलान्नोपकार्यमित्यर्थपरा । उपकार्यता च तत्कृतोपचयवत्त्वेन तत्कृतबलवत्त्वेन वेति अन्यदेतत् । एवमापोमयः प्राण इति श्रुतिः प्राणाख्यलिङ्गशरीरभागस्य न जलकार्यत्वबोधिका तस्यापि अपञ्चीकृतभूतकार्यत्वात् । तैः सर्वैः सहितैः प्राणो वृत्तिभेदात् स पञ्चधा । इत्यादिवाक्यैः सिद्धान्ते तथा प्रतिपादनात् । समानयुक्तित्वाच्च । तस्मात् 'अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राण' इति श्रुतेः यथा श्रुतार्थबाधवत् 'तेजोमयी वाग्' इति श्रुतेः यथाश्रुतार्थबाधो इष्ट इति भावः । ननु कथं तर्हि मनसो भौतिकत्वसिद्धि ? तत्राह—मनसश्चेति । अन्तःकरणाख्यलिङ्गशरीरभागस्य तु इत्यर्थः । पञ्चभूतगुणग्राहकत्वेन पञ्चभूतानां पृथिव्यप्तेजोवायुगगनानामसाधारणगुणाः पञ्चभूतगुणाः गन्धरसरूपस्पर्शशब्दास्तेषां ग्राहकं पञ्चभूतगुणग्राहकं पञ्चभूतगुणानापरोक्षप्रत्यक्षस्य जनकं तस्य भावः तत्त्वं तेन पञ्चभूतसाधारणगुणप्रत्यक्षजनकत्वेनेति यावत् । अत्र कालादृष्टादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ इन्द्रियत्वं देयम् । तथा चायं प्रयोगः 'मनः पञ्चभूतगुणवत्पञ्चभूतारब्धं पञ्चभूतसाधारणगुणप्रत्यक्षजनकेन्द्रियत्वात् यदिन्द्रियं यद्भूतासाधारणगुणग्राहकं भवति तत्तद्भूतासाधारणगुणवत्तद्भूतोपादानकं भवति, यथा घ्राणादिकं पृथिव्यसाधारणगुणं गन्धादिग्राहकं गन्धादिमत् पार्थिवमिति । नच घ्राणादीनां गुणप्रत्यक्षं प्रति असाधारणकारणत्वात् मनसश्च ज्ञानसामान्यं प्रति कारणस्य गुणप्रत्यक्षं प्रति साधारणकारणत्वात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैशम्यमिति वाच्यम् । विषयसाधारणरूपचाक्षुषं प्रति चक्षुष इव विषयसाधारणगुणप्रत्यक्षं प्रति विषयमनोयोगस्याहेतुत्वे मनसोपि असाधारणत्वाद् वैषम्याभावात् । एतत्सर्वमभिप्रत्योक्तं वार्तिककारपादैः—

स्वग्राह्यार्थसजातीयमिन्द्रियं स्यात्प्रदीपवत् ।
रूपस्यैवावभासित्वान्न चेत्स्याच्चित्ररूपवत् ॥
न चेदर्थसजातीयं सर्वार्थग्रहणं भवत् ।
एकैकस्येन्द्रियस्येह मनोबुद्ध्योर्यथा तथा ॥
सर्वभूतात्मकत्वात्तु सर्वार्थग्रहणं तयोः ।

इत्यादि । न चाहङ्कारिकत्वादिबोधककपिलादिस्मृतिविरोधात्तर्कोऽप्रमाणं तत्राह—अन्यदिति* ।

तत्त्वनिश्चयात्पञ्चभूतात्मकत्वमित्यन्यदेतत् । एतेषाम-

न्यायरत्नावली।

गुणवत्त्वनिश्चयात्। अन्यदेतादिति। यथा 'चक्षुस्तेजोमात्रोपादानकम्, रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वात् प्रभादिवदि'त्याद्यनुमानैः चक्षुरादीनां तेजोमात्रोपादानकत्वादिकं सिध्यति, तथा 'मनः पञ्चभूतोपादानकम्, पञ्चभूतगुणानां ग्राहकत्वादि' त्यनुमानेन मनसः पाञ्चभौतिकत्वं सिध्यति। तार्किकादिमते तु तस्याणुत्वाद् पञ्चभूतानारभ्यत्वेन न तथानुमानमिति भावः। एतषां-ज्ञानक्रियेन्द्रियाणाम्। ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानाः-ज्ञानक्रिययोर्जननानुकूलशक्तिमन्तः। ज्ञानशक्तिसमष्टिः-ज्ञानेन्द्रियाणां सहकारि, क्रियाशक्तिसमष्टिः क्रियेन्द्रियाणां सहकारी। ननु देवानामधिष्ठातृत्वे किं मानमिति चेत्, उच्यते। अचेतनस्य रथादेः चेतनाधिष्ठानेनैव क्रियादर्शनात् जीवस्यापरोक्षज्ञानरूपाधिष्ठानविषयत्वस्येन्द्रियादिष्वसम्भ-

नारायणी।

त्यादिश्रुतेर्यथाश्रुतार्थबोधेनोपष्टम्भकत्वरूपार्थमात्रपरत्वान्मनसो भौतिकत्वे मानत्वायोगादनुमानमेवोपन्यस्यति-मनस इत्यादि। पञ्चभूतासाधारणगुणधीकरणत्वेन तद्वत्त्वनिश्चयात्-पञ्चभूतासाधारणगुणवत्त्वनिश्चयात् पञ्चभूतात्मत्वमिति शेषः। तथाचायं प्रयोगः 'मनः पञ्चभूतगुणवत् पञ्चभूतारब्धं च, पञ्चभूतासाधारणगुणग्राहकत्वात् यद्यद्भूतासाधारणगुणग्राहकं भवति तत्तद्भूतासाधारणगुणवत् तद्भूतोपादानकं च, यथा घ्राणादिकं पृथिव्याद्यसाधारणगुणगन्धादिग्राहकं गन्धादिमत्पार्थिवमिति दिक्। ननु श्रुतिविरोधात्तर्कोऽप्रमाणं तत्राह—अन्यदिति*। अनुमानस्य स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामती'ति बृहदारण्यकश्रुत्याद्यनुकूलत्वान्नाप्रामाणिकत्वं तथाच मनसो भौतिकत्वमेव युक्तमिति भावः स-प्रमाता, तेजोमात्राः तेजःप्रधानभूतसूक्ष्मांशान् समभ्याददानः सम्यक् निःशेषमाभिमुख्येनोपसंहरमाणः हृदयमेव हृदयस्थां बुद्धिमेव अन्ववक्रामति अन्वागच्छतीत्यर्थः। अत्र भूतसूक्ष्मसंहारपूर्वकसंहारोक्तेरुपसंह्रियमाणस्यापञ्चीकृतभूतारब्धत्वं ज्ञापितम्। नच स्पर्शवत्त्वेन द्रव्यारम्भकत्वापत्तिः। चक्षुरादितुल्यत्वाभ्युपगमादित्यन्यत्र विस्तरः। एतेषां-ज्ञानकर्मेन्द्रियाणाम्, अधिष्ठातारः-प्रव-

धिष्ठातारो देवा अपि ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानाः–दिगग्नी, वातेन्द्रौ, आदित्यविष्णू, वरुणमित्रौ, अश्विप्रजापती । तत्र ज्ञानशक्तिसमष्टिरन्तःकरणम् । क्रियाशक्तिसमष्टिः प्राणः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । त्वक्चक्षुषी स्वग्राह्यगुणाश्रयं द्रव्यमपि गृह्णीतः ।

न्यायरत्नावली ।

त्वात् इन्द्रियापरोक्षज्ञानवन्तो देवा एव अधिष्ठातारो न जीवः । अथ कर्मेन्द्रियेषु किं मानमिति चदुच्यते । 'श्रोत्रं च श्रोतव्यं च वाक्च वक्तव्यं चे' ति श्रुतौ (१)श्रोत्रादीनामिव वागादीनामपि सविषयकत्वेनोक्तिरेव । शब्देत्यादि । शब्दादिनामिव तद्वृत्तिजातीनामपि ग्राहकाणि बोध्यानि । गृह्णीत इति । द्रव्याविषययोः चाक्षुषस्पार्शनयोरनुपलम्भादिति शेषः । ननु श्रोत्रस्य केन सन्निकर्षेण शब्दग्राहकत्वम् ? स्वाश्रयाकाशसमवेतत्वेनेति चेत्, तर्हि श्रोत्रस्य श्रावणप्रत्यक्षहेतुत्वे मानाभावः । शब्दे विद्यमाने श्रोत्रसन्निकर्षस्य सदा सत्त्वेन तद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकानु-

नारायणी ।

त्तकाः, देवाः–ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधानाः । ज्ञानक्रिययोर्जननानुकूलशक्तिमन्तः । इन्द्रियगोचरापरोक्षज्ञानस्य जीवे बाधेन देवानामेव तादृशज्ञानवतामधिष्ठातृत्वमुचितमिति भावः । ज्ञानशक्तिसमष्टिः–ज्ञानजनकेन्द्रियाणां सहकारि, क्रियाशक्तिसमष्टिः–कर्मेन्द्रियाणां सहकारी शब्देत्यादि। शब्दादीनामिव तद्वृत्तिजातीनामपि ग्राहकाणि बोध्यानि। गृह्णीत इति। द्रव्याविषयकयोश्चाक्षुषस्पार्शनयोरनुपलम्भादिति शेषः । घ्राणजरासनश्रावणप्रत्यक्षं तु द्रव्याविषयकमेव, द्रव्यग्रहणे घ्राणादीनामसामर्थ्यात् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं तच्च निरवयत्वान्न बहिर्गच्छति किन्तु वीचीतरङ्गन्यायेन प्राप्तशब्दस्यैव ग्राहकमिति तार्किकास्तन्न सम्यक् । 'आत्मन आकाशः संभूत' इतिश्रुत्या जन्यत्वोक्तेराकाशस्य निरवयवत्वायोगात्, वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दानन्त्यकल्पने

(१) श्रोत्रादीनां समभिव्याहारविशेषेण वागादीनामुक्तिरेव इति घपुस्तके ।

श्रोत्रमपि चक्षुर्वत् गत्वा शब्दग्राहकम्(१) दूरे शब्द इति प्रत्ययात्। वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकानि वाक्पा-

न्यायरत्नावली।

पलम्भात्। अथ स्पर्शादिषु श्रावणादिप्रत्यक्षवारणाय विषयतया श्रावणं प्रति शब्दत्वादिना हेतुत्वस्य वाच्यतया तद्बलात्सर्वेषु शब्देषु सर्वेषां पुरुषाणां प्रत्यक्षं कुतो न स्यादिति चेन्न। शब्दनिष्ठविषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयश्रावणं प्रति तत्पुरुषीयकर्णगोलकस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुत्वात्, तस्माच्छ्रोत्रस्येन्द्रियत्वे मानाभावः तत्राह--श्रोत्रमपीति। गत्वा--शब्दावच्छेदकदेशेन संयुज्य। ग्राहकं--शब्दस्य प्रत्यक्षजनकम्। 'दूरे शब्द' इति प्रत्ययात्--'अयं श्रुतं शब्दः दूरस्थः विलक्षणध्वनिविशिष्टत्वा' दित्यनुमितेः। तथा च स्वसंयुक्तावाच्छिन्नत्वसम्बन्धेन श्रोत्रं शब्दस्य ग्राहकमिति तादृशसम्बन्धाभावकाले तत्पुरुषीयशब्दप्रत्यक्षानुपपत्त्या श्रोत्रस्य शब्दग्राहकत्वमावश्यकम्। शब्दस्य नाकाशसमवेतत्वं किन्तु (२)ककारादिसमवेतत्वमिति स्वीकारे तु स्वसंयुक्तसमवेतत्वमेव सम्बन्धः समवेतत्वं तादात्म्यम्। एवं च तत्पुरुषीयकर्णस्यावच्छे-

नारायणी।

गौरवाच्च चक्षुरादिवच्छ्रोत्रमपि बहिर्गत्वैव गृह्णातीत्याह--श्रोत्रमिति। गत्वा--शब्दाद्यवच्छेदकदेशेन संयुज्य, ग्राहकं-शब्दप्रत्यक्षजनकम्। दूरे शब्देति। श्रुतः शब्दो दूरस्थो विलक्षणध्वनिविशिष्टत्वादि'त्यनुमितेः। तथाच विषयतासम्बन्धेन शब्दप्रत्यक्षं प्रति स्वसंयुक्तत्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन श्रोत्रं कारणमिति दिक्। भूतसूक्ष्माणि मनोबुद्धिदशेन्द्रियाणि लिङ्गं न, किन्तु--

पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्।

इत्याचार्योक्तम्। प्राणस्यान्तःकरणेऽप्रवेशात्, भूतसूक्ष्माणि विहाय गमनायोगात्तेषामावश्यकत्वादिति। साङ्ख्यमताभिमानिनां मतनिरा-

(१) दूरे शब्द इति प्रत्ययात् इति पाठो नास्ति गघपुस्तकयोः। आवश्यकश्चायं न्यायरत्नावल्यां नारायण्यां च व्याख्यातत्वादिति।

(२) किन्तु भेर्यादिसमवेतत्वमिति पाठेन भाव्यम्।

णिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । एतच्च सर्वं मिलित्वा सप्तदशकं लिङ्गं ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भ

न्यायरत्नावली ।

दकतासम्बन्धेन न हेतुत्वम् । तत्पुरुषीयकर्णावच्छेदेनानुत्पद्यमानस्यापि दूरस्थस्य शब्दस्य तत्पुरुषीयश्रोत्रेण ग्रहणात् । तार्किकादिमते तु गगनरूपत्वेन श्रोत्रस्य देशान्तरे गत्यसम्भवादुक्तरीत्या शब्दाग्राहकत्वमिति भावः । सप्तदशकं 'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वित' मिति सप्तदशसङ्ख्याकं लिङ्गं यावत्संसारकालमनपायितया आत्मोपाधित्वेनात्माभिव्यञ्जकम् । ज्ञानशक्तीति । ज्ञानशक्तिसमष्टीत्यर्थः । हिरण्यगर्भ इति । हिरण्यमिव प्रकाशजनको ज्ञान-

नारायणी ।

सायाह-एतच्चेति । एतदेव सर्वं पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियाणि तदा श्रयश्च मिलित्वा-धर्मधर्मीभावापन्नीभूय, सप्तदशावयवा विद्यन्ते यस्य तत्सप्तदशकं (सप्त) दशावयवकधर्मिरूपं लिङ्गं लिङ्गशरीरम् । अयं भावः । भूतसूक्ष्माणां न लिङ्गशरीरप्रवेश उचितः भोक्तृकरणभिन्नत्वेन साक्षाद्भोगोपधायकत्वाभावात् । नाऽपि प्राणस्यान्तःकरणे प्रवेश उचितः । सत्त्वप्रधानाऽपञ्चीकृतमहाभूतकार्यत्वे सति ज्ञानशक्तिसमष्टित्वमन्तःकरणत्वम् । रजःप्रधानाऽपञ्चीकृतमहाभूतकार्यत्वे सति क्रियाशक्तिसमष्टित्वं प्राणत्वमिति लक्षणभेदात् । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेन्द्रियाणि च' इति श्रुत्यापि भेदोक्तेश्च । अत एव नेन्द्रियसामान्यवृत्तिरूपोऽपि । तस्य चैकत्वेपि पूर्वोक्तावान्तरभेदमादाय भोगवैचित्र्याधायकत्वादवान्तरभेदेन भिन्नस्यैव लिङ्गप्रवेशोक्तिः । नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयादीनां तु लिङ्गवृत्तिभोगोपधायकत्वाभावान्न लिङ्गशरीरप्रवेशसम्भावनापीति दिक् । एवं मनोबुद्ध्योः संशयत्वनिश्चयत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासादत्यन्तभिन्नयोरेव पृथगुक्त्या प्रवेशो न चित्ताहङ्कारयोस्तयोरन्तःकरणविभाजकत्वाभावात् । लिङ्गत्वं यावत्संसारकालमनपायितयात्माभिव्यञ्जकत्वम् अभिव्यञ्जकत्वं त्वहमिति व्यवहारविषताप्रयोजकत्वे सति भोगोपधायकत्वमित्यन्यत्र विस्तरः । ज्ञानशक्तीति । ज्ञानशक्तिसमष्टीत्यर्थः । हिरण्यगर्भेति । हिरण्यमिव प्रकाशजनको ज्ञप्तिशक्तिरूपो गर्भो यस्येति व्युत्पत्तेः ।

इति क्रियाशक्तिप्राधान्येन सूत्रमिति चोच्यते। अयममूर्तपदार्थः कार्यत्वाद्व्यष्टौ समष्टौ च जीवोपाधिरेव। तानि च तथाभूतानि भूतानि भोगायतनं शरीरं भोग्यं च विषयमन्तरेण भोगं जनयितुमशक्नुवन्ति जीवकर्मप्रयुक्तत्वात्स्थौल्याय पञ्चीकृतानि भवन्ति। तत्र च प्रत्येकं पञ्च भूतानि द्विधा विभज्यन्ते। तत्रैकैको भागश्चतुर्धा विभज्यते। तद्भागचतुष्टयं च स्वभागं विहायेतरभूतचतुष्टयार्धभागेषु प्रविशतीति स्वस्यार्धभागेनेतरेषामष्टमभागेन च पञ्चीकरणान्मेलनेऽप्याधि-

न्यायरत्नावली।

शक्तिरूपो गर्भो यस्येति व्युत्पत्तिः। क्रियाशक्तीति। क्रियाशक्तिसमष्टीत्यर्थः। सूत्रं सर्वशरीरावच्छिन्न(१)हस्तादिक्रियाजनकत्वेन सूत्रवदनुस्यूतम्। कार्यत्वादिति। सोपाधिकेश्वरस्य सर्वकार्यजनकत्वात् कार्यं नेशोपाधिरिति भावः। अशक्नुवन्तीति शतृप्रत्ययान्तम्। स्थौल्याय—शरीरादिनिष्ठस्थौल्यप्रयोजकं स्थौल्यं लब्धुम्। पञ्चीकरणस्वरूपमाह—तत्रेत्यादि। तत्र द्विधाकृतभागयोः। स्वभागं—द्विधाकृतभागयोश्चतुर्धात्वमनापन्नमविशिष्टमेकम्। इतरेषामष्टमभागेन चेति। आकाशादीना(२)म-

नारायणी।

क्रियाशक्तीति। क्रियाशक्तिसमष्टीत्यर्थः। सूत्रं-सर्वशरीरावच्छिन्नक्रियाजनकत्वेन सूत्रवदनस्यूतम्। कार्यत्वादिति। सोपाधिकस्येश्वरस्य सर्वकार्यजनकत्वात्कार्यं नेश्वरोपाधिरिति भावः। तानि अपञ्चीकृतानि च, तथाभूतानि-सूक्ष्माणि, शरीरं-स्थूलशरीरम्। अशक्नुवन्तीति शतृप्रत्ययान्तम्। स्थौल्याय-शरीरनिष्ठस्थौल्यप्रयोजकस्थौल्यं लब्धुम्। पञ्चीकरणस्वरूपमाह—तत्र चेत्यादि। तत्र-द्विधाकृतभागयोः, स्वभागं द्विधाकृतभागयोश्चतुर्धात्वानापन्नमवशिष्टमेकम्। इतरेषामिति। आ-

(१) प्रत्यक्षादिक्रिया—इति पाठान्तरम्। छपुस्तके।

(२)—दीनामर्धभागप्रविष्टो य इतरेषामेकैको भागः सोऽष्टमः। आकाशादेर्भागचतुष्टयात्मकोऽर्धभाग इतरेषां भागचतुष्टयं चेत्यादिः पाठो घपुस्तके।

कणादाकाशादिशब्दप्रयोगः। अत्र च 'त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति श्रुतेः 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशा'दिति सूत्राच्च त्रयाणामेव मेलनप्रतीतेश्च त्रिवृत्करणमेव केचि-

न्यायरत्नावली।

ष्टमभागं प्रविष्टः इतरेषामेकैको भागः सोऽष्टमः। आकाशादेर्भागचतुष्टयात्मकोऽर्धभागचतुष्टयं चेत्यष्टभागात्मकमेकैकं भूतं जातमिति भावः। आधिक्यात्-आकाशादिभागचतुष्टयस्याकाशादिशब्दवाच्ये प्रविष्टवाय्वादिभागापेक्षयाऽऽधिक्यात्। तथा च यत्राकाशस्यार्धं तत्रैवाकाशत्वजातिः, एवं यत्र वाय्वादेरर्धं तत्र वायुत्वादिजातिरिति स्वीकारात् तद्वाचकाकाशादिपदस्य प्रयोग इति भावः। त्रिवृतं-त्रिभागम् ।पूर्ववत् त्रयाणां भूतानां द्विधा द्विधा त्रिभागं कृत्वा स्वीयमर्धमितरार्धीयभागद्वयस्यैकैकेन संयोज्य तेजआदिभूतं तदीयार्धेन इतरीयार्धयोर्भागद्वयेन च त्रिभागं करवाणीत्यर्थः। केचित्-वाचस्पतिमिश्रकल्पतरुकारादयः। तदुक्तं

नारायणी।

काशादीनामर्धभागे प्रविष्टो य इतरेषामेकैको भागः सोऽष्टमस्तेनेत्यर्थः। पञ्चीकरणात्-आकाशादीनामचतुष्टयात्मकोऽर्धभाग इतरेषां भागचतुष्टयं चेत्येकैकस्य पञ्चात्मकत्वसंपादनात्। आधिक्यात्-आकाशादिभागचतुष्टयस्याकाशादिशब्दवाच्ये प्रविष्टवाय्वादिभागापेक्षयाऽधिकत्वात्। तथा च यत्राकाशादेरर्धं तत्राकाशत्वादीनामङ्गीकारात् तत्रैव तद्वाचकवाशादीनां प्रयोग इति भावः। अत्र-भूतेषु, त्रिवृत्तं-त्रिभागम्, करवाणि-करोमि। (त्रिवृदिति)-'संज्ञा मूर्त्ति क्लृप्तिस्त्विति'सूत्रप्रथमदलम्। अस्यार्थः-संज्ञा आदित्यादिनाम्,मूर्त्तिः रूपं सितासितादि, तयोः क्लृप्तिः कल्पनं प्रकटीकरणं तु न जीवात् किन्तु त्रिवृत्कुर्वतः तेजोबन्नानि त्रिभागं कुर्वतः परमेश्वरात्, कुतः? उपदेशात्-व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषनिर्देशादित्यर्थः। त्रयाणां-तेजोबन्नानाम्। मेलनप्रतीतेः-परस्परवैशिष्ट्यविषयकप्रत्यक्षात्।त्रिवृत्करणमेवम्-भूतत्रयं प्रत्येकं द्विधा विभज्यते तत्रैकैको भागः(पुनः) द्विधा विभज्यते तद्भागद्वयं स्वभागं विहायेतरभूतद्वयार्धभागे प्रविशतीति स्वस्याद्वयात्मकेऽर्द्धभागे इतरयोर्द्वयोर्मेलनेन त्रिवृत्करणम्।

मन्यन्ते । ते वियदधिकरणन्यायेनैव निराकृताः । तथा हि तैत्तिरीयके 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः आकाशाद्वायुरि'त्यादिश्रुतेः छान्दोग्ये च त्रयाणां तेजोबन्नानां सृष्टिश्रवणेऽपि द्वयोरुपसंहारः । तेजः प्राथम्यपदार्थधर्मापेक्षया आकाशवायुपदार्थयो-

न्यायरत्नावली ।

कल्पतरौ—

सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् ।
तथापि युक्तिरूढत्वाद्वाचस्पतिमतं शुभम् ॥

मते त्रिवृत्करणमिति शेषः । इत्यादिश्रुतेरित्यादिपदेन छान्दोग्यीयसप्तमाध्यायस्थस्य 'आत्मन आकाशः आत्मनो वायु'रित्यादिवाक्यस्य सङ्ग्रहः । छान्दोग्ये 'तत्तेजोऽसृजते'त्यादिषष्ठाध्यायस्थवाक्ये । द्वयोः-आकाशवाय्वोः । तेजःप्राथम्येत्यादि ।

नारायणी ।

केचित्-वाचस्पतिमिश्राः । तदुक्तं कल्पतरुकारैः---

सम्प्रदायाद्ध्वना पञ्चीकरणं यद्यपि स्थितम् ।
तथापि युक्तिदृष्टत्वाद्वाचस्पतिमतं शुभमिति ॥

(१)+इतिमतं त्रिवृत्करणपक्षः+ । वियदिति । द्वितीयाध्यायतृतीयपादे वियतोऽनित्यत्वसमर्थकया 'न वियदश्रुते'रित्यादिसूत्ररचिताधिकरणयुक्त्येत्यर्थः । निराकरणमेव स्फुटयति—तथाहीति । इत्यादिश्रुतेरित्यादिपदात् छान्दोग्यीयसप्तमप्रपाठकस्थस्य 'आत्मन आकाश आकाशाद्वायुरि'त्यादिवाक्यस्य संग्रहः । छान्दोग्ये 'तत्तेजोऽसृजदि'त्यादिषष्ठप्रपाठकस्थवाक्ये द्वयोः आकाशवाय्वोः । प्राथम्येति । प्राथम्यरूपो यः पदार्थधर्मस्तदपेक्षया । यथा 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'ति श्रौतक्रमस्य बाधेन वेदवेदिकरणयोर्मध्ये 'क्षुत आचामेदि'ति स्मार्तमाचमनं विधीयते पदार्थधर्मक्रमापेक्षया पदार्थस्य बलवत्त्वात्तथा प्रथमोक्त्या लब्धस्य तेजसि प्राथम्यस्य बाधेनाकाशवाय्वोः सृष्टिबोधकवाक्ये उपसंहारः कल्प्यत इति भावः । उपसंहारे हेत्वन्तरमाह—छान्दोग्ये चेति । सर्वेति ।

(१) +···+ चिह्नितः पाठो नास्ति कपुस्तके ।

बलीयस्त्वात् छान्दोग्ये चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानादाकाशवाय्वोरचेतनयोर्ब्रह्मकार्यत्वस्यावश्यवाच्यत्वात् । तत्र पञ्चानामेव मेलनेऽप्यवयुत्यानुवादेन

न्यायरत्नावली ।

यथा वेदवेदिकरणयोर्मध्ये क्षुते जाते 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'ति श्रुतिबोधितस्यापि क्रमस्य बाधेन 'क्षुत आचामे'दिति शास्त्रबोधितमाचनमनुष्ठीयते। पदार्थधर्मक्रमापेक्षया पदार्थस्य बलवत्त्वात्, तथा प्रथमोक्तत्वेन लब्धस्य तेजसि प्राथम्यस्य न्यायेनाकाशवाय्वोस्सृष्टिबोधकवाक्यरूपोपसंहारः कल्प्यते इति भावः। उपसंहारे हेत्वन्तरमाह—छान्दोग्ये चैकेत्यादि । ब्रह्मकार्यत्वस्येति । अचेतनत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवेन ब्रह्मकार्यत्वेनाकाशवाय्वोः ब्रह्मतादात्म्यं स्वीकृत्यैव ब्रह्मज्ञानेनाकाशवायुज्ञानमुपपाद्यमिति भावः। नन्वविद्यादेरनादित्वेऽपि ब्रह्मणि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तादृशप्रतिज्ञोपपादनं कर्तव्यम् । तथाचाकाशवाय्वोरनादित्वमपि कुतो नोच्यते ? नचाविद्यादेरावरणत्वाद्युपपादनाय ब्रह्मणि तादात्म्येन कल्पितत्वं युक्तम्, तादात्म्यस्य क्वचित् स्वीकृतत्वेन तदन्यसम्बन्धकल्पने गौरवात्, अनुपपन्नत्वेन चाविद्यादेः कल्पितत्वात् नाद्वैतविरोधित्वम्, वाय्वाकाशयोस्तु ब्रह्मतादात्म्ये न मानमिति वाच्यम् । दृश्यत्वाद्यन्यथानुपपत्त्या तयोरपि तथात्वस्यौचित्यात् । अत्रोच्यते—उक्तरीत्या तयो·

नारायणी ।

'येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमि'ति सर्वविज्ञाननिर्देशात् । ब्रह्मकार्यत्वस्येति । अचेतनत्वेन ब्रह्मस्वरूपत्वासम्भवात् ब्रह्मकार्यत्वेनाकाशवाय्वोर्ब्रह्मतादात्म्यं स्वीकृत्यैव ब्रह्मज्ञानेनाकाशवाय्वोर्ज्ञानमुपपाद्यमिति भावः । अवयुत्यनुवादेन—समुदायादेकदेशस्य पृथगुक्त्या, पञ्चीकरणस्य न्यायसिद्धस्य त्रिवृत्करणरूपैकदेशोक्त्येति यावत् । त्रिवृत्करणोपपत्तेः 'त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति' त्रिवृत्करणस्योक्तिसहत्वादित्यर्थः । नन्वब्भक्षो वायुभक्ष इत्यादिवत्सावधारणेयमुक्तिस्त·

त्रिवृत्करणोपपत्तिः । त्रिवृतमेवेति मतकल्पनायां वाक्यभेदप्रसङ्गः । 'त्रिवृत्कुर्वत उपदेशा'दिति सूत्रं त्वनुवादकत्वान्न पञ्चीकरणं न्यायसिद्धं बाधितुमुत्सहते । मेलनप्रतीतिश्च शरीरादौ पञ्चानामविशिष्टैव

न्यायरत्नावली ।

मिथ्यात्वे सिद्धे तैत्तिरीयश्रुत्यबाधाय उत्पत्तिकल्पनं युक्तमेव । ब्रह्मणि कल्पितयोर्ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वस्यावश्यकत्वेन तार्किकादिस्वीकृताविनाशित्वादेस्त्याज्यत्वादिति भावः । अवयुत्यानुवादेन–पञ्चीकरणस्य न्यायासिद्धस्यैकदेशोक्तित्वेन, उपपत्तिः–कथनोपपत्तिः । ननु 'अब्भक्षो वायुभक्ष' इत्यादिवत् सावधारणेयमुक्तिः, तथा च त्रिवृतमेव, न पञ्चीकृतमित्यर्थः तत्राह—त्रिवृतमेवेति । वाक्यभेदः 'त्रिवृतं करवाणि, पञ्चीकृतं न करवाणी'त्यर्थद्वयभेदेन तद्बोधकवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । न्यायमेवाह–मेलनप्रतीतिरिति । मेलनविषयिका धीः पृथिव्यादौ प्रत्यक्षरूपा यथास्ति, तथा वायोरपि शीतस्पर्शयुक्तजलाविशिष्टतया उष्णस्पर्शविशिष्टतेजोविशिष्टतया सुरभिपार्थिवादिभागाविशिष्टतया च धीरस्ति । तथाकाशस्यापि तेजःपार्थिवादिभागाविशिष्टतया चाक्षुषादिरूपा साक्षिरूपा वा धीरस्ति । तथा च वाय्वाकाशयोरितरभूतसंसृष्टत्वस्यावर्जनीयतया पञ्चीकरणमेव भूतानां व्यवहार्यत्वे

नारायणी ।

थाच त्रिवृत्करणमेव न पञ्चीकरणमित्यर्थः तत्राह—त्रिवृतमेवेति । सावधारणकल्पनायामित्यर्थः । वाक्यभेदप्रसङ्गः—'त्रिवृतं करवाणि, पञ्चीकृतं न करवाणीत्यर्थद्वयभेदेन तद्बोधकवाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अनुवादकत्वात्–श्रुत्युदितार्थनिर्देशरूपत्वात् । न्यायसिद्धं–श्रुत्यनुकूलतर्कसिद्धम् । श्रुतिमानागोचरत्वशङ्कां परिहृत्य प्रत्यक्षागोचरत्वशङ्कां परिहरति—मेलनेति । मेलनविषयकप्रतीतिः साक्षिरूपा चाक्षुषादिरूपा वेत्यर्थः । अविशिष्टैव–तुल्यैव पृथिव्यां जलतेजसोरिव तयोः पृथिव्या इवान्वयधीवद्वाय्वाकाशयोरपि पृथिवीजलतेजोभिः सह परस्परमन्व-

'पञ्चीकृत पञ्चमहाभूतानी'ति च भाष्यकारवचनम् । तस्मा-दलमनेनानात्मचिन्तनेनेति दिक् । तानि च पञ्चीकृतानि पञ्च महाभूतानि मूर्ताख्यानि मिलित्वैकं कार्यमिन्द्रि-याणामधिष्ठानं भोगायतनमुत्पादयन्ति । तदेव शरी-

न्यायरत्नावली ।

प्रयोजकम् , नार्धजरतीयं त्रिवृत्करणम् । किञ्च 'यदग्ने रोहितं रूपमि'इत्यादिनाग्न्यादेस्तेजआदिभूतत्रयरूपत्वमुक्त्वा 'यदविज्ञा-तमिवाभूदित्येतासामेव देवतानां समास'इति श्रुत्या भूतमात्रस्यैव तेजआदिभूतत्रयरूपत्वमुक्तम् । यद्भूतत्रयवत्त्वेन पूर्वोक्तेन नोप-लभ्यते वाय्वादिकं तदेतासां तेजआदिस्वरूपाणां देवतानां स मासस्समुदाय एवेति तच्छ्रुतेरर्थः । तथा च यद्योगप्राथम्येन य-द्यत् रूपत्रयवत्त्वेनाप्रत्यक्षं तत् सर्वं तेजआदित्रयसमुदाय एवे-त्यर्थलाभात् श्रुत्यैवाकाशादेस्तेजआदिभागघटितत्वोक्तेः कथं प-ञ्चीकरणे विवादः । न चैवकारेण तेजआदित्रयमात्रात्मकं बोध्य-त इति वाच्यम् । वाय्वाकाशादेरप्यविज्ञातपदार्थत्वेन कात्स्न्र्य बोधकयद्योगप्राथम्येन तत्रापि त्रयमात्रात्मकत्वस्य बोध्यत्वेन बा-धादेवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वनिर्णयात् । वचनमिति । प-ञ्चीकरणनामकग्रन्थस्थमिति शेषः । अधिष्ठानं संयोगसम्बन्धेना-श्रयः । तदेव शरीरमिति । 'त्वगिन्द्रियस्य साक्षादाश्रयश्शरी-

नारायणी ।

यधीरस्त्येव, वायोर्गन्धवत्त्वेनाकाशस्य नीलरूपवत्त्वेन प्रतीतेरिति भावः । सिद्धान्तसिद्धत्वादपि पञ्चीकरणमावश्यकमित्याह—पञ्चीकृते-ति । पञ्चीकरणनामकग्रन्थस्थमिति शेषः । श्रुतिमूलकोप्यनात्मवि-चारो न पूर्वपक्षसिद्धान्तैः समर्थयितुमाग्रहेण युक्तो व्यर्थत्वादित्यभिप्रेत्य झटिति प्रकृतविचारमुपसंहरति—तस्मादिति । लोकत एवावगतस्य श्रुति-तर्काविषयत्वेन विफलत्वादित्यर्थः । प्रक्रान्तम्-पुनराह—तानि चेति । पञ्चीकृतानीत्यर्थ. । पञ्चभूतानि-बहिरन्द्रियैः शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-वत्तया गृहीतुं योग्यानि शान्तघोरमूढात्मकानि, मिलित्वा-यथायोग्यं

रमित्युच्यते । तत्र सत्त्वप्रधानं देवशरीरम् । रजःप्रधानं मनुष्यशरीरम्, तमःप्रधानं तिर्यगादिस्थावरान्तं शरीरम् । तस्य च शरीरस्य पाञ्चभौतिकस्यापि चित्ररूपस्येव क्वचित् न्यूनाधिकभावो भूतानां न विरुध्यते । एवं विषया अपि पञ्चीकृतैकैकभूतजन्याश्चतु-

न्यायरत्नावली ।

रमि' ति विवरणोक्तलक्षणात् । तिर्यगादि–पश्वादि । चित्रेत्यादि । यथा नीलपीतादिनानारूपसमुदायरूपस्य चित्ररूपस्य मध्ये कस्यचिद्रूपस्य रूपान्तरावच्छेदकावयवपरिमाणापेक्षयाधिकपरिमाणावयवावच्छिन्नत्वरूपमाधिक्यं तथा मनुष्यादिशरीरे भूतान्तरापेक्षया पार्थिवभागस्याधिक्यम् , देवादिशरीरे तेजोभागाधिक्यम् , वरुणादिलोकस्थशरीरे जलीयादिभागाधिक्यमित्यर्थः । पृथिव्यादेः सचराचरपृथिव्यादिहेतुत्वमित्याह–एकैकभूतेति । चतुर्दशभुवनेत्यादि । घनोदकाख्यमहाजलराशिमध्ये ऊर्ध्वाधोभावापन्नं संयुक्तं महाकटाहद्वयं तिष्ठति, तन्मध्येऽपि जलराशिः, तदुपरि महानौरिव पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा महापृथिवी सप्तसहस्रयोजनोन्नता, तस्या दशदशयोजनसहस्रपरिमितभागेभ्यो-

नारायणी ।

अधिष्ठानं–संयोगसम्बन्धेनाश्रयः । तदेव–गुणप्रधानभावेनैकत्रीभूय, इन्द्रियाणामाश्रय एव, (शरीरमिति) 'त्वगिन्द्रियस्य साक्षादाश्रयः शरीरमि'ति विवरणोक्तलक्षणात् , तिर्यगादि—पश्वादि । चित्ररूपस्येवेति । यथा नीलपीतादिनाना(रूप)समुदायस्य मध्ये कस्यचिद्रूपस्य रूपान्तरविच्छेदकावयवपरिमाणापेक्षयाधिकपरिमाणावयवावच्छिन्नत्वरूपाधिक्यं तथा मनुष्यादिशरीरे पार्थिवभागस्याधिक्यं देवशरीरे तेजोभागस्य वरुणलोकस्थशरीरे जलभागस्याधिक्यमित्यर्थः । पृथिव्यादेः सचराचरपृथिव्यादिहेतुत्वमाह—एकैकशरीरभूतेति । चतुर्दशभुवनेत्यादि । घनोदकाख्यमहाजलराशिमध्ये ऊर्ध्वाधोभावापन्नं संयुक्तकटाहद्वयमस्ति तन्मध्येऽपि जल-

र्दशभुवनाख्या ऊर्ध्वमध्याधोभावेन सत्त्वरजस्तमोंशप्रधानाः । एतत्सर्वं ब्रह्माण्डाख्यं विराडिति मूर्तमिति

न्यायरत्नावली ।

ऽधस्तात् एकैकं पातालम् । इत्थं सप्त पातालानि स्वर्लोकादपि रम्याणि । तानि सप्त भुवनानि । तस्या उपरि पादगम्यः सर्वो लोकः भूर्लोकः, (१)तदुपरि भुवः स्वः महः जनः तपस्सत्यमिति षड् भुवनानि । तान्येतानि चतुर्दशभुवनानि संयुक्तकटाहद्वयमध्यस्थानि । कटाहद्वयस्योर्ध्वमपि घनोदकाख्यं महाजलमस्ति । तदेव त्रिविक्रमाख्यविष्णुचरणसरोजाङ्गुष्ठतलनिर्भेदाधीनाछिद्रद्वारा कटाहान्तःप्रविष्टं शिशुमारचक्रसुमेर्वादिपतनद्वारा हिमालयमवतीर्णं गङ्गारूपेण त्रिलोकीं पावयतीति भावः । ऊर्ध्वेत्यादि ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

नारायणी ।

राशिस्तदुपरि महानौरिव पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णा महापृथिवी सप्ततिसहस्रयोजनोन्नता तस्या दशदशसहस्रयोजनपरिमितभागेभ्योऽधस्तादेकैकं पातालम् । इत्थमतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालभेदेन सप्त पातालानि स्वर्लोकादपि रम्याणि । तस्या उपरि पादगम्यो देशो भूर्लोकः, तदुपरि भुवः स्वर्महर्जनः तपः सत्यमिति षड्भुवनानि । तान्येतानि चतुर्दशभुवनानि संयुक्तकटाहद्वयमध्यस्थानि । कटाहद्वयस्योर्ध्वमपि घनोदकाख्यो महाजलराशिरस्ति स एव त्रिविक्रमाख्यविष्णुचरणसरोजाङ्गुष्ठतलनिर्भिन्नछिद्रद्वारा कटाहान्तःप्रविष्टः शिशुमारचक्रसुमेर्वादिपतनद्वारा हिमालयमवतीर्णो गङ्गारूपेण त्रिलोकीं पावयतीति भावः । ऊर्ध्वेत्यादि ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥

इतिभगवद्वाक्येन ऊर्ध्वादिलोकानां सात्त्विकादिपुरुषप्राप्यत्वोक्तेः सत्त्वादिप्रधाना इत्यर्थः । तर्कबलेन नैयायिकसाधितसृष्टिक्रमस्याप्रामाणिकत्वं ज्ञापयिष्यन्स्वोक्तसृष्टिक्रमस्य प्रामाणिकत्वमाह—अयमिति ।

(१) तदुपरि भुवर्लोकः । तदुपरि स्वः''' इति षड् भूवनानीति पाठ उपलब्धोऽपि प्रत्यक्षमशुद्धः, भुवर्लोकादन्येषां षण्णां भुवनानामभावादिति शोधतोऽस्माभिरिति बोध्यम् ।

वाच्यते । अयमौपनिषदः सृष्टिक्रमः । तद्विपरीतो लय-क्रमः । मूर्तं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं विराडाख्यं पृथिव्याद्येकैकभूतलयेनामूर्ते अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतात्मके हिरण्यगर्भाख्ये स्वकारणे लीयते । स एव दैनन्दिनः प्रलयः । अमूर्तं चाव्याकृते परमेश्वरो-

न्यायरत्नावली ।

इत्यादिस्मृत्या ऊर्ध्वलोकानां सात्त्विकादिपुरुषप्राप्यत्वोक्तेः सत्त्वादिप्रधानतेति भावः । तद्विपरीत इति । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति न्यायात् । पृथिव्यादीत्यादि । पृथिव्या जले, तस्य तेजसि, तस्य वायौ, तस्याकाशे, तस्यापञ्चीकृतभूतेषु लयेनेत्यर्थः । दैनन्दिनेति । सङ्कर्षणमुखानलेन भूर्भुवस्स्वारूपलोकत्रयदाहे सति तत्तापक्रान्त्या महर्लोकस्थेषु जनलोकं गतेषु हिरण्यगर्भस्य सत्यलोकस्थस्य रात्रिर्भवतीति दैनन्दिनप्रलयः । तत्र महर्लोकस्य तापितत्वेन निर्जनत्वेऽप्यनाशात् जनलोकादौ च तापितत्वस्याभावात् न विराजस्सम्पूर्णस्य लयो दैनन्दिनप्रलये, किन्तु चतुर्दशभुवनैकदेशावच्छिन्नस्येति बोध्यम् । उपाधावित्यत्र लीयत इत्यनुपज्यते । तल्लक्षणादिति । तथा च प्रलयबोधकश्रुतिस्मृतीनां स्वपरिणामिकारणे संस्काररूपेण कार्याणामवस्थानरूपस्य प्रलयस्य बोधकत्वादव्याकृतस्य तदसम्भवात् तत्प्रलये मानाभावः । अत एव—

नारायणी ।

प्रतिपादितः सृष्टिक्रम उपनिषत्प्रमाणक इत्यर्थः । तथाच तत्तद्वाद्यभ्युपगतः सृष्टिक्रमोऽप्रामाणिकोऽश्रौतत्वादिति भावः । तदिति । सृष्टिक्रमविपरीत इत्यर्थः । 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति न्यायादिति भावः । पृथिव्यादीति । पृथिव्या जले तस्य तेजसि तस्य वायौ तस्याकाशे तस्यापञ्चीकृतभूतेषु लयेनेत्यर्थः । दैनन्दिनः—ब्रह्मणो दिवसावसाननिमित्त इत्यर्थः । सङ्कर्षणमुखानलेन भूर्भुवःस्वर्लोकानां दाहे सति तत्तापेन महर्लोकस्थेषु जनलोकं गतेषु हिरण्यगर्भस्य सत्यलोकस्थस्य रात्रि-

पाधौ । अव्याकृतस्य त्वनादित्वेन कारणाभावान्न लयः। स्वकारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थानं लय इति तल्लक्षणात् । अयमेव प्राकृतः प्रलयः । ब्रह्मज्ञानादात्यन्तिक उच्छेदस्त्वात्यन्तिकः प्रलयः । स च कारणक्रमेणैव । कारणोच्छेदादेव

न्यायरत्नावली ।

अव्याकृतं परे तत्त्वे लीयते सकलाश्रये ।
......................अव्यक्तं परमात्मनि ॥

इत्यादिवाक्यानां परिणामशून्यतयावस्थानरूपभाक्तलयबोधकत्वम् । मुख्यलयबोधकत्वे 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' 'नासदासीन्नोसदासीत्तम आसी'दित्यादिश्रुतिभिरव्याकृतरूपेण जगतः प्रलयकाले सत्त्वाभिधानानुपपत्तेः । प्राकृत इति । दैनन्दिनस्तु न प्राकृतः । प्रकृतौ संस्काररूपेणावस्थानस्यैव प्राकृतशब्दार्थत्वात् । दैनन्दिनस्तु न संस्काररूपेण पृथिव्यादेरवस्थानम् । शतवर्षीयानावृष्ट्यादिना पृथिव्यादेः शुष्कगोमयपिण्डाकारत्वादेः पुराणादिषूक्तत्वात् । किन्तूक्तपिण्डादिरूपेणैव हिरण्यगर्भेऽवस्थानम् । अत एव दैनन्दिनप्रलयसाधारणवाक्ये सूक्ष्मरूपेणेति मूले उक्तम् , न तु संस्काररूपेण । परमसूक्ष्मरूपं हि संस्कारः, न तु सूक्ष्मरूपमात्रमिति भावः । कारणक्रमेणैवेति ।

नारायणी ।

भवतीति दैनन्दिनप्रलय इत्युच्यते, तत्र महर्लोकस्य तप्तत्वेन निर्जनस्याप्यनाशात् जनलोकादौ तापस्याप्यभावाद्विराजः संपूर्णस्य न लयो दैनन्दिनप्रलये, किन्तु चतुर्दशभुवनैकदेशावच्छिन्नस्येति ज्ञेयम् । उपाधावित्यत्र लीयते इत्यनुषज्यते । लयव्यवस्था जन्येष्वेव नाव्याकृत इत्याह– अव्याकृतस्येति । सूक्ष्मरूपेण–संस्काररूपेण, तल्लक्षणात्–लयस्य लक्षणात् । प्राकृतः–प्रकृतौ भवः प्राकृतः मायायां संस्काररूपेणावस्थितिरूप इति यावत् । ब्रह्मज्ञानात्–निरुक्ताखण्डाकारवृत्तेः । आत्यन्तिकः–मूलाविद्यारहितः, उच्छेदः–नाशो वर्णितप्रकारः । कारणक्रमेणेति । आदौ मूलाविद्यारूपकारणोच्छेदः पश्चात्तत्कल्पितकार्यस्येत्यर्थः । ननु भवन्मते

कार्योच्छेदात्। सर्वं च सृष्टिप्रलयादिकं स्वप्नसृष्टिप्रलयवद-पारमार्थिकमपि वासनादार्ढ्याद्व्यवहारक्षममिति न मा-

न्यायरत्नावली।

आदौ कारणस्योच्छेदः। पश्चात् कार्यस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तु का-र्योच्छेदस्य पूर्वभावित्वनिरासे तात्पर्यम्। तथा च कार्यं प्रथमतो नोच्छिद्यते, किन्तु युगपदेवाज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छेद इत्यर्थः। उच्छे-दादेवेति पञ्चमी ज्ञापकहेतौ 'धूमादग्निमानि'तिवत्। न च कार्यो-च्छेदं प्रति कारणोच्छेदस्य हेतुत्वात् कथमेवमिति वाच्यम्। उच्छेदस्य सिद्धान्ते जन्यत्वास्वीकारादेरुक्तत्वात्। 'या या प्रमा सा सा स्वसमानविषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तविशिष्टकालपूर्वत्वशून्यका-लवृत्ति'रिति नियमेन युगपदुच्छेदस्य युक्तत्वात्, अज्ञानसम्बन्धा-द्यनादिदृश्योच्छेदस्य अज्ञानोच्छेदसमकालत्वावश्यकत्वेनाज्ञान-प्रयुक्तमात्रोच्छेदस्यैवाज्ञानोच्छेदसमकालताया युक्तत्वाच्च। ज्ञानस्या-ज्ञाननाशकत्वेऽपि न क्षतिः। अज्ञानोच्छेदस्य सर्वदृश्योच्छेद-व्यापकत्वेऽपि अज्ञाननाशस्य (१)सर्वदृश्यनाशाव्याप्यत्वात्। वासनेति। सत्यत्ववासनेत्यर्थः। व्यवहारक्षममिति-मि-थ्यात्वज्ञानात्पूर्वमूर्ध्वं वा तत्त्वसाक्षात्कारात्पूर्वं निष्कम्पप्रवृत्त्या-दिक्षमम्, तत्त्वे साक्षात्कृते तु नैव (२)प्रवृत्त्यादिकम्, बलवत्तरक-

नारायणी।

दृश्यत्वेन मिथ्याभूतमिदं कथं निरूपणार्हमित्याशङ्क्य न खपुष्पादिवद-लीकं किन्तु सदसद्विलक्षणमतोऽर्थक्रियाकारित्वान्निरूपणार्हं भवत्ये-वेत्यभिप्रेत्याह—सर्वं चेति। वासनेति। सत्यत्ववासनेत्यर्थः। व्यवहारक्ष-मम्-अर्थक्रियाकारीत्यर्थः। मायिकत्वेऽपि-तत्त्वदृष्टिकालीनाभाव-प्रतियोगिमायाविलासत्वेऽपि, तुच्छत्वप्रसङ्गः-खपुष्पादिवदलीकत्वप्र-सङ्गः। सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वा(३)विशेषेऽपि

(१) सर्वदृश्यनाशोत्पत्त्यव्याप्यत्वादिति गपुस्तके पाठः।

(२) प्रवृत्त्यादिबलवत्तरकर्मवशात् सकम्पं तत् इति घपुस्तके। युक्तमिदम्।

(३)—मिथ्यात्वविशेषेपि सत्त्वेन प्रतीयमानत्वादेर्विशेषादिति भावः इति खपुस्तके।

गिकत्वेऽपि तुच्छत्वप्रसङ्गः। यथा चैतत्तथा व्यक्तमाकरे। एवं स्थिते जागरणादिव्यवस्थोच्यते। इन्द्रियवृत्तिकालीनार्थोपलम्भो जागरणम्। तत्र च मूर्तं विराडाख्यं भोग्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणषट्केन व्यवह्रियमाण-

न्यायरत्नावली।

मेवशात् सकम्पम्। तदुक्तम्—

'शास्त्रेण नश्येत्परमार्थबुद्धिः कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्षात्।

इति। व्यक्तमाकर इति। उक्तं हि भाष्यादौ–'ननु भवन्मते जगतोऽसत्त्वेन तुच्छत्वमिति चेत्, क एवमाह जगत्तुच्छमिति। आविद्यकत्वात् सदसद्विलक्षणमित्यस्मद्दर्शनम्। अथ पुनर्विद्योदये तुच्छमुच्यते! काममुच्यताम्, न त्वेतावता तत्पूर्वव्यवहारस्यानुपपत्ति' रिति। इन्द्रियवृत्तीति। स्वसमानाधिकरणा या इन्द्रियजन्यवृत्तयः, तत्कालीनोऽर्थोपलम्भ इत्यर्थः। स्वपदमर्थोपलम्भपरम्। यदि च जागरे सर्वदा इन्द्रियवृत्तौ न प्रमाणम्, कदाचिदनुमित्यादेरेव सम्भवात्, तदेन्द्रिय(वृत्ति)पदं प्रमापरं बोध्यम्। प्रमाणषट्केन--अज्ञाताबाधितविषयकधीरूपप्रमित्यादिषट्केन।

नारायणी।

सत्त्वेन प्रतीयमानाप्रतीयमानत्वादेर्विशेषादिति भावः। व्यक्तमिति। उक्तं हि भाष्यादौ "ननु भवन्मते जगतोऽसत्त्वेन तुच्छत्वमिति चेत्! क एवमाह जगत्तुच्छमिति। किन्त्वाविद्यकत्वाच्छुक्तिरजतादिवत्सदसद्विलक्षणमित्याह। 'इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरणमि'ति पञ्चीकरणग्रन्थे भाष्यकारवचनम्, तत्र जन्यत्वस्य तृतीयार्थत्वे साक्षिमात्रभास्याकाशशुक्तिरजतादिज्ञानानां जागरणानापत्तेरतस्तत्रैन्द्रियकवृत्तिकालीनत्वमेवार्थ इत्यभिप्रेत्य तथैव लक्षणमाह—इन्द्रियेति। स्वसमानाधिकरणा या इन्द्रियाणां वृत्तिस्तत्कालीनोऽर्थोपलम्भ इत्यर्थः। स्वपदमुपलम्भपरम्, उपलम्भः साक्षिरूपः। तावन्मात्रं जागरणमित्युक्ते स्वप्नादेरपि जागरणत्वापत्तिरत उक्तं-(१)स्वसमानाधिकरणेति। प्रमाणष-

(१) उक्तम्-इन्द्रियवृत्तिकालीनेति। तन्निवेशेऽपि तत्पुरुषीयस्वप्नस्य पुरुषान्तरीयेन्द्रियवृत्तिकालीनत्वाज्जागरणापत्तिरत उक्तं-स्वसमानेति। इति खपुस्तके पाठः।

त्वाख्यावहारिकं विश्वाख्येन जीवेनोपभुज्यते। स च देहेन्द्रियादिषु प्रवेशात् व्यापनाद्वा विश्व इत्युच्यते। विश प्रवेशने विष्लृ व्याप्ताविति च स्मरणात्। अत्र यद्यपि विश्वेनामूर्तमव्याकृतं चानुमानादिनानुभूयते, तथापि व्यावहारिकं सर्वं विश्वेनैव ज्ञायत इति

न्यायरत्नावली।

प्रत्यक्षानुमानशब्दानामिवोपमानार्थापत्त्यनुपलब्धीनामपि पृथगेव प्रमाणत्वम्। गोसादृश्यविशिष्टगवयादिप्रत्यक्षोत्तरं 'स गौरेतद्गवयसदृश' इति ज्ञानस्य मानान्तरानवतारकालीनस्योपमानमात्राधीनत्वात्, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानस्यानुमितित्वे मानाभावात्, अर्थापत्तित्वस्यैवान्वयव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने स्वीकारेणानुमितित्वलोपापत्तेश्च, अर्थापत्तिप्रमाणस्यान्यस्यावश्यकत्वात्, प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्याया अभावप्रमाया इन्द्रियसन्निकर्षादिजन्यत्वे मानाभावेनानुपलब्धित्वजात्याश्रयतादृशप्रमाकरणत्वस्यानुपलब्धावेवोचितत्वात्। व्यावहारिकमिति। अज्ञातविषयकधीविषयत्वेनाज्ञातत्वात् ब्रह्मज्ञानात् पूर्वमबाध्यत्वाच्च प्रातीतिकान्यदृश्यत्वेन व्यावहारिकमिति भावः। अमूर्तं—स्वाप्नं वस्तु। अव्याकृतं—सौषुप्तम्। व्यावहारिकं—व्यावहारिकप्रमाणग्राह्यम्। अवस्थान्तरव्यापकत्वम्—अवस्थान्तरभोक्तृतैजसादिवाचिपदवाच्य-

नारायणी।

ट्केति। प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिरूपप्रमाणषट्केन। व्यतिरेकव्याप्तिजन्यज्ञानस्यानुमितित्वे मानाभावादर्थापत्तेः प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्याया अभावप्रमाया इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वे मानाभावादनुपलब्धेश्च पृथगेव प्रमाणत्वमिति भावः। व्यावहारिकम्—आत्मज्ञानातिरिक्तज्ञानाबाध्यत्वे सत्यात्मज्ञानबाध्यम्। स च—मूर्तभोक्ता जीवः। प्रवेशात्—सच्छिद्रान्तर्भावात्, व्यापनात्—सर्वमूर्तसंयोगित्वात्, विष्लृ व्याप्ताविति पृषोदरादित्वेन मूर्धन्यस्य षस्य तालव्यशत्वादिति भावः। अमूर्तं—स्वाप्नं वस्तु, अव्याकृतं—सौषुप्तम्। व्यावहारिकं—व्यवहारक्षममर्थक्रिया-

नियमात् स्थूलशरीरोपाध्यभिमानित्वाच्च न तस्यावस्थान्तरव्यापकत्वम् । शुक्तिरजतादिज्ञानानामप्रामाणिकत्वात्तद्विषयस्याव्यावहारिकत्वेऽपि इन्द्रियव्यापारकालीनत्वाज्जागरणत्वोपपत्तिः । ज्ञानोत्पत्त्यादिप्रक्रिया चाधस्तादुक्तैव । एवं जाग्रद्भोगजनककर्मक्षये स्वाप्नभोग-

न्यायरत्नावली ।

त्वम् । तथा च जाग्रदवस्था येनैवानुभूयते तस्यैव विश्वशब्दवाच्यतेति भावः । स्वप्नो येनैवानुभूयते स एव तैजस इत्यादेर्वक्तुमशक्यत्वेन वैरूप्यापत्तेराह—स्थूलशरीरोपाध्यभिमानित्वाच्चेति । स्थूलशरीरघटितोपाध्यभिमानित्वाचकपदवाच्यत्वाच्चेत्यर्थः । तथा चोपाधित्रयाभिमानी विश्वशब्दस्य, द्वयमात्राभिमानी तैजसशब्दस्य, एकमात्राभिमानी प्राज्ञशब्दस्य वाच्य इति भावः । अप्रामाणिकत्वात्—अज्ञाताविषयत्वात् । इन्द्रियव्यापारेति । व्यावहारिकाविषयक(१)बहिरिन्द्रियजन्यमनोवृत्तीत्यर्थः । कालीनत्वादिति । ज्ञानानां कालीनत्वाज्जागरणत्वोपपत्तिरिति योजना । तथा च शुक्तिरूप्यादिज्ञानाव्याप्तेः इन्द्रियजन्यवृत्तित्वमात्रं न जागरणलक्षणमिति भावः । कर्मोदये-कर्म-

नारायाणी ।

कारितायोग्यम् । स्थूलशरीरेति । व्यावहारिकस्थूलशरीर इत्यर्थः । अवस्थेति । अवस्थान्तरभोक्तृतैजसादिपदवाच्यत्वं तथाच जाग्रदवस्था येनैवानुभूयते स एव विश्वपदवाच्य इत्यर्थः । इन्द्रियजन्यं ज्ञानं जागरणमित्यति विहायेन्द्रियवृत्तिकालीनेत्युक्तेरभिप्रायं स्वयमेव प्रकटयति—शुक्तीति । अप्रामाणिकत्वात्--अज्ञाताविषयकत्वात् । अव्यावहारिकत्वेऽपि—स्वोचितार्थक्रियाकारित्वाक्षमत्वेऽपि । इन्द्रियव्यापारकालीनत्वात्--विषयेन्द्रियसंप्रयोगकालीनत्वात् । स्वप्नावस्थां निरूपयितुमुपक्रमते—एवमिति । कर्मोदये--कर्मणः सहकारिसमवधाने, निद्राख्यया--'अभावप्रत्ययालम्बनावृत्ति-

(१)—विषयकप्रत्यक्षादिप्रमाणजन्येति घपुस्तके ।

जनककर्मोदये च सति निद्राख्यया तामस्या वृत्त्या स्थूलदेहाभिमाने दूरीकृते सर्वेन्द्रियेषु देवतानुग्रहाभावान्निर्व्यापारतया लीनेषु विश्वोऽपि लीन इत्युच्यते। तदा च स्वप्नावस्था। तत्र चान्तःकरणगतवासनानिमित्त इन्द्रियवृत्त्यभावकालीनोऽर्थोपलम्भः स्वप्नः। तत्र मन एव गजतुरगाद्यर्थाकारेण विवर्तते, अविद्यावृत्त्या

न्यायरत्नावली।

रूपसहकारिसमवधाने। तामस्येति। तमोगुणविषयिकयेत्यर्थः। दूरीकृत इति। 'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति पातञ्जलसूत्रेण व्यावहारिकविषयकवृत्त्युपरमोपहिततमोगुणविषयकवृत्तेर्निद्रात्वोक्त्या देहाभिमानरूपवृत्तेर्निद्रया दूरीकरणम्। व्यावहारिकाकारवृत्त्यभावस्य प्रत्ययः प्रयोजकः उद्रिक्ततमोगुणः तद्विषयिका वृत्तिर्निद्रेति सूत्रार्थः। इन्द्रियेष्विति। जाग्रद्भोगप्रदकर्माभावप्रयुक्तादिति शेषः। इन्द्रियेति। बाह्येन्द्रियजन्येत्यर्थः। विवर्तते—परिणमते। सर्वत्र—प्रातिभासिकाध्यासस्थले

नारायणी।

निद्रे'तिसूत्रलक्षितया, तामस्या—तमोगुणप्रधानया, स्थूलदेहाभिमाने—तदुपलक्षितव्याहारिकसामान्यविषयकाभिमाने, दूरीकृते—उपरमिते। सर्वेति—दशसु ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु। देवतेति। तत्तदिन्द्रियाधिष्ठातृदेवताप्रेरणाभावात् जाग्रद्भोगजनककर्मतिरोधानप्रयुक्तादिति शेषः। निर्व्यापारेति। स्वोचितव्यवहारसामान्याभावविशिष्टतयोपरतेषु भोगोपधायकवृत्त्यात्मत्वोपरमेण कारणात्मतां प्राप्तेष्विति यावत्। विश्वेति। स्थूलभोगोपधायकाभावेन भोगाभावात्तद्भोगभोक्ता विश्वपदाभिधेयो न भवति, तर्हि तत्सकलक्लृप्तसामग्र्यभावे भोग एव तत्र न स्यादित्याशङ्क्य तदुचितां तत्रत्यविशेषसामग्रीमाह—तत्रेति। तत्र—स्वप्नावस्थायां (१)मनोगतो यो जाग्रद्भोगजः संस्कारस्तद्धेतुकः। इन्द्रियेति—बाह्येन्द्रियव्यापाराभावकालीनेत्यर्थः। अर्थेति—वक्ष्यमाणरीत्या प्रातीतिकपदार्थोपलम्भः। तत्र—स्वप्ने। गजेति—गजतुरगाद्याकृतिविशिष्टपरिणा-

(१) अन्तःकरणवासनानिमित्तमनोगतो यो० इति खपुस्तके।

च ज्ञायत इति केचित्। अविद्यैव शुक्तिरजतादिवत् स्वप्नार्थाकारेण परिणमते ज्ञायते चाविद्यावृत्त्येत्यन्ये। कः पक्षः श्रेयान्? उत्तरः। अविद्याया एव सर्वत्रार्थाध्यासज्ञानाध्यासोपादानत्वेन क्लृप्तत्वान्मनोगतवासनानिमित्तत्वेन च क्वचिन्मनः परिणामत्वव्यपदेशात्। ननु तदा मनसो दृश्याकारपरिणामानभ्युपगमे द्रष्टृत्वसम्भवेनात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वसिद्धिरिति चेन्न।

न्यायरत्नावली।

सर्वत्र। क्वचित्–'सधीः स्वप्नो भूत्वे'त्यादिश्रुतौ। नन्वित्यादि। मनसः परिणामानभ्युपगमे मनसो द्रष्टृत्वसम्भवेनेति योजना। दृष्टृत्वं–ग्राहकत्वम्। स्वयंज्योतिष्ट्वेति। 'अत्रायं पुरुषस्स्वयंज्योतिर्भवती'त्यादिश्रुत्युक्तस्वयंज्योतिष्ट्वेत्यर्थः। अत्र–स्वप्ने। स्वयंज्योतिरिति। आदित्यादिमनोवृत्तिपर्यन्तानां ज्योतिषामभा-

नारायणी।

मवद्भवति। अविद्यावृत्त्या–ज्ञानाख्याऽविद्यापरिणामेन ज्ञायते–विषयीक्रियते। शुक्तीति–शुक्तिरजताद्याकारेणैव। स्वाप्नेति। अध्यस्यत इत्यध्यासः अर्थश्चासावध्यासश्चेत्यर्थाध्यासः स्वाप्नश्चासावर्थाध्यासश्चेति स्वाप्नार्थाध्यासः, [(१)तदा–कृत्या सर्वत्र प्रातीतिकाध्यासस्थले] अर्थेति। अर्थरूपभ्रमज्ञानरूपभ्रमपरिणामित्वेन अविद्याया एवोपादानत्वानङ्गीकारे तस्यात्यन्तोच्छेदानापत्तेः, परिणामिनो मनसोऽविनाशात्, तथाच विशेषदर्शनोत्तरमपि कदाचित्प्रतीयेत! न च प्रतीयते, तस्मान्नाशान्यथानुपपत्त्याऽविद्यैव परिणामिनीति भावः। मनोगतेति। मनोगतवासनाहेतुकत्वेनैव। क्वचित–'स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामती'ति श्रुतौ। नन्वित्यादि। मनसः परिणामानभ्युपगमे मनसो द्रष्टृत्वसम्भवेनेति योजना। द्रष्टृत्वं–ग्राहकत्वम्। आत्मनः–साक्षिणः। स्वयमिति। 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीति श्रुत्युक्तस्वयंप्रकाशत्वेत्यर्थः। अत्र–स्वप्ने, अयं पुरुषः जीवः, स्वयंज्योतिः–स्वयमेव व्यवहारसाधनज्योति-

(१) इदं तदा इति पदं मूलेऽस्मिन्वाक्ये कस्मिन्नपि पुस्तके नास्ति ततस्तस्य व्याख्या निरुपयोगिनी।

बहिरिन्द्रियजन्यवृत्त्यभावेन तदानीं मनसोऽग्राहकत्वात्, तत्सहकारेणैव तस्य ग्राहकत्वनियमात्, सवृत्तिकान्तःकरणावच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य प्रमातृत्वनियमात्, तदान्तःकरणसत्त्वेऽपि प्रमात्रभावः। किमधिष्ठानं स्वप्नाध्यासस्य? मनोवच्छिन्नं जीवचैतन्यमित्येके। मूलाज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमित्यपरे। किं श्रेयः? मतभेदेनोभयमपि। त-

न्यायरत्नावली।

वेन स्वयमेवात्मा स्वीयव्यवहारसाधनरूपं ज्योतिरित्यर्थः। बहिरिन्द्रियजन्येति। प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्येत्यर्थः। तत्सहेत्यादि। प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यमनोवृत्तावेव मनसः परिणामित्वमिति नियमादित्यर्थः। तथा चाहमित्याकारकवृत्तिरविद्यापरिणाम एवेति भावः। ननु तथापि स्वप्ने मनसस्सत्त्वे मनोविशिष्टचिद्रूपप्रमातृसत्त्वापत्तिः तत्राह—सवृत्तिकेत्यादि। प्रमानुकूलव्यापारवत्त्वं प्रमातृत्वं वृत्त्यसत्त्वे न सम्भवतीत्यर्थः। मूलाज्ञानाव-

नारायणी।

भवतीत्यर्थः। बहिरिति। बहिरिन्द्रियसम्प्रयोगाभावेन इत्यर्थः। तदानीं स्वप्ने, अग्राहकत्वात्–ज्ञानजनकत्वाभावात्। तथाच प्रत्यक्षादिप्रमाणसहकारेणैवार्थग्राहकता नान्यथेति भावः। ननु नायं नियमः बाह्यप्रमाणसंयोगं विनाप्यात्ममानसस्य तार्किकादिभिरङ्गीकारात्तत्राह—तदिति। बहिरिन्द्रियसहकारेणैवेत्यर्थः। (१)प्रमाणान्तरसापेक्षस्य मनस आलोकादेरिव स्वतःप्रमाणत्वायोगात् नात्मनो मानसं किन्तु शाब्दमेवातो न तार्किकोक्तिः साध्वीति भावः। ननु तथापि मनसः सत्त्वे मनोनिष्ठस्य चिद्रूपस्य प्रमातुः सत्त्वप्रसङ्गस्तत्राह—सवृत्तिकेत्यादि। प्रमानुकूलव्यापारवत्त्वरूपं प्रमातृत्वं प्रथमश्लोके वर्णितं वृत्तिं विना न सम्भवतीति भावः। तदा-स्वप्ने। जाग्रत्यपि साक्षिण एव द्रष्टृत्वेऽपि प्रमाणजन्यवृत्त्यारोहेणविषयीकरणात्प्रमात्रादिभावोऽप्यस्ति स्वप्ने तु न तथेति विशेषः। मूलेति। मूलाज्ञानावृतत्वोपलक्षितं ब्रह्माधिष्ठानमित्यर्थः।

(१) तस्य—मनसः ग्राहकत्वनियमात्–ज्ञानपरिणामित्वनियमादित्यर्थः। अयं पाठोधिकः खपुस्तके।

था हि—जाग्रद्बोधेन स्वप्नभ्रमनिवृत्त्यभ्युपगमादधिष्ठानज्ञानादेव च भ्रमनिवृत्तेर्ब्रह्मचैतन्यस्य चाधिष्ठानत्वे संसारदशायां तज्ज्ञानाभावात्, ज्ञाने वा सर्वद्वैतनिवृत्तेर्न जाग्रद्बोधात्स्वप्ननिवृत्तिः स्यात्। 'स हि कर्ते'ति च जीवकर्तृत्वश्रुतेः आकाशादिप्रपञ्चवत् सर्वसाधारण्यापत्तेश्च

न्यायरत्नावली।

च्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमिति। मूलाज्ञानावृतं ब्रह्माधिष्ठानमित्यर्थः। यथाश्रुते अज्ञानावच्छिन्नब्रह्मणः सर्वद्वैताधिष्ठानत्वेनाग्रे(१) तज्ज्ञानात्तन्निवृत्त्युक्त्यसङ्गतेः। निवृत्त्यभ्युपगमात्—बाधाभ्युपगमात्। ब्रह्मचैतन्यस्येत्यादि। ब्रह्मचैतन्यस्य चाधिष्ठानत्वे जाग्रद्बोधात् स्वप्ननिवृत्तिर्न स्यादिति योजना। कर्तेति चेति चकारेण पूर्वोक्तस्य निवृत्तिर्न स्यादित्यस्य हेतुतया समुच्चयः। कर्तृत्वेति। तथा च सिद्धान्ते (२)*यस्मिन् कार्ये यः कर्ता स एवोपादानम्। घटादावपि कपालाकारनिर्गतमनोवृत्त्या कुलालादेः कपालाद्यवच्छिन्नचिद्रूपत्वसम्पत्त्या उपादानत्वमस्त्येवेति स्वप्ने ब्रह्मण

नारायणी।

यथाश्रुतेऽज्ञानावच्छिन्नब्रह्मणः सर्वद्वैतानधिष्ठानत्वेनाग्रे तज्ज्ञानात्तन्निवृत्त्युक्त्यसङ्गतेः। जाग्रद्बोधेन—प्रमाणवृत्तिकालीनापरोक्षज्ञानेन, निवृत्त्यभ्युपगमात्—बाधाभ्युपगमात्, अधिष्ठानज्ञानादेव—भ्रमकारणीभूताज्ञानविषयापरोक्षज्ञानादेव। ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्मचैतन्यस्याधिष्ठानत्वे जाग्रद्बोधात्स्वप्ननिवृत्तिर्न स्यादिति योजना। (तत्रोपपत्तिमाह—) संसारेति। आध्यात्मिकप्रपञ्चावभासदशायाम्। तज्ज्ञानेति—मूलाज्ञानविषयत्वोपलक्षितब्रह्मज्ञानाभावात्। श्रवणादिनिदिध्यासनान्तव्यापारं विना तज्ज्ञानासम्भवादिति भावः। ज्ञाने वेति। स्वप्रकाशमाहात्म्यादिनेति शेषः। तथाच जाग्रत्स्वप्नादिव्यवस्थाप्रसङ्ग एवोच्छिद्येतेति भावः। स हीति। 'न तत्र

(१) सर्वद्वैताधिष्ठानत्वे जाग्रद्ज्ञानात्तन्निवृत्त्युक्त्यसङ्गतेरिति गपुस्तके।

(२) *विवर्तोपादानस्य कर्तृत्वनियमात् स हि कर्तेत्यत्र जीवस्यैव स्वप्नकर्तृत्वावधारणाच्च स्वप्ने ब्रह्मण उपादानत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यादिति भावः* इति पाठान्तरं घपुस्तके।

न मूलाज्ञानावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमधिष्ठानम् ।

ननु जीवचैतन्यस्यानावृतत्वेन सर्वदा भासमानत्वात् कथमधिष्ठानत्वम्? सत्यम् । तत्रापि स्वप्नाध्यासानुकूलव्यावहारिकसंघातभानविरोध्यवस्थाज्ञानाभ्युपगमात्,

न्यायरत्नावली ।

उपादानत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यादिति भावः । 'न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति । अथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्ते'ति श्रुतौ, तत्र—स्वप्ने, स हि—जीवो हि । अत्र जीवस्य स्वप्नानुकूलव्यापारालोचनादिमत्त्वरूपस्य स्वप्नकर्तृत्वस्यासम्भवात् अदृष्टद्वारा कर्तृत्वमेव श्रुत्योक्तम्, तच्चाकाशादाविव स्वप्नेऽपि ब्रह्मोपादानके सम्भवतीति नेदं दूषणं युक्तम् । प्रपञ्चवदिति । स्वप्नस्येति शेषः । सर्वसाधारण्येति । सर्वान् जीवान् प्रत्यापरोक्ष्येत्यर्थः । भानविरोधीति । मनोऽवच्छि-

नारायणी ।

रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान्पथः
सृजत' इति पूर्वभागः । अयमर्थः । स्वप्ने यद्यपि रथादयो
व्यावहारिका न सन्ति अथ अथापि भोगोपधायकान् रथादीन्सृ-
जते । स्रष्टारं स्पष्टयति-स हि कर्तेति । स हि जीवः कर्ता स्रष्टव्यस्वप्ना-
नुकूलालोचनादिमानित्यर्थः । तथाच श्रुतिबलादपि जीव एवाधिष्ठा-
नमिति भावः । नन्वस्तु जीवः कर्ता उपादानत्वं तु प्रपञ्चोपादान-
त्वेन क्लृप्तस्य ब्रह्मण एवास्तु लाघवात्तथाच नाधिष्ठानं जीव इत्यत
आह—आकाशादीति । स्वप्नस्येति शेषः । सर्वेति । सर्वजीवान्प्रति भोग-
योग्यत्वापत्तेः । अधिष्ठानावरणं विना नाध्यासः आवरणं च न जीवे स-
म्भवति 'सर्वदाहमस्मी'त्यपरोक्षात् अतः स्वंप्रत्यावृतं ब्रह्मैवोपादानं
युक्तमित्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति । जीवचैतन्यस्य—मनोऽवच्छिन्नचै-
तन्यस्य प्रमातृरूपस्य, अनावृतत्वेन-'नास्ति न भाति' इत्याद्यावरणा-
विषयत्वेन, सर्वदा भासमानत्वात्-यावत्स्वसत्त्व'महमस्मी'त्यपरोक्षधी-
विषयत्वात् । कथमिति । अध्यासाधिष्ठानताप्रयोजकावृतत्वाभावादिति
भावः । स्वरसतो न सम्भवत्येवेत्यङ्गीकारपूर्वकमुत्तरमाह—
सत्यमित्यादि । व्यावहारिकेति । ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्यजगज्जीवादिसमुदायभा-

स्वप्नदशायां चाहं मनुष्य इत्यादिप्रातीतिकसंघातान्तरभानाभ्युपगमात्। 'शय्यायां स्वपिमी'ति शय्यान्तरभानवत्। भानसामग्र्यभावश्च तुल्य एव। नन्वहं म-

न्यायरत्नावली।

न्नचिद्विषयकं यदज्ञानं तदेव व्यावहारिकशरीराद्यवच्छिन्नचिद्विषयकमपि स्वीक्रियते, अन्यथा शरीरादेस्साक्षिणा भानं स्यात्; घटाद्यवच्छिन्नचितस्तु स्वप्नकाले नाज्ञानविषयत्वे मानमस्ति, प्रमातृरूपसाक्षिचिदुपरागाभावादेव तदभानसम्भवात्। जीवस्य जगदुपादानत्वपक्षे घटादौ साक्षिसम्बन्धस्य सदा सत्त्वेऽपि जागरणकालिकाज्ञानेनैव तदावरणादिति ध्येयम्। शय्यान्तरभानवदित्यत्र व्यावहारिकान्यशय्याभानाभ्युपगमवत्। उक्तं हि मणिकारादिभिः "संशयस्वप्नौ न प्रमे, अत एव 'शय्यायां स्वपिमी'त्यादौ सुषुप्तपुरुषसंसृष्टशय्या भाती"त्यादि। भानसा-

नारायणी।

नविरोधीत्यर्थः। अवस्थेति। मूलाज्ञानावस्थारूपजायमाननिद्रादिरूपावरकाभ्युपगमात् स्वतोऽनावृतत्वेऽपि जीवस्य ब्राह्मणशरीरादिपुरस्कारेणावृतत्वमस्त्येव 'व्याघ्रोहं शूद्रोहमि'त्यादिभ्रमस्य स्वप्ने दर्शनादिति भावः। ननु तर्हि 'मनुष्योहमि'त्यादिप्रतीतिः स्वप्ने न स्याज्जीवस्य तद्भानविरोध्यज्ञानाभ्युपगमात्तत्राह—स्वप्नेति। 'अहं मनुष्य' इत्यादिना 'ब्राह्मणोहं क्षत्रियोहमि'त्यादिपरिग्रहः। प्रातीतिकेति। व्यावहारिकान्यप्रातीतिकसमुदायभानेत्यर्थः। तथाच प्रातीतिकदेहपुरस्कारेण प्रातीतिकाहमर्थस्यैव व्यावहारिकाहमर्थेऽध्यस्तस्य भानं व्यावहारिकाहमर्थज्ञानाच्चारोप्याधारयोरपि निवृत्तिरिति न कोपि दोष इति संक्षेपः। ननु व्यावहारिकेणैव तदुपपत्तिसम्भवे तस्याधिष्ठानत्वमङ्गीकृत्य भोक्तृभोग्यभेदकल्पनमन्याय्यं गौरवात्तत्राह—शय्यायामिति। इति प्रतीतौ व्यावहारिकान्यशय्याया इवेत्यर्थः। 'संशयस्वप्नौ च न प्रमे'ति वदतां मणिकारादीनां मत इति शेषः। ननु तत्र परमतानुसारेण तथोक्तिः परेणापनयस्य ज्ञानादेः सन्निकर्षत्वानङ्गीकारादित्यत आह—भानेति। व्यावहारिकविषयप्रमाकरणेन्द्रियरूपसामग्र्या

नुष्य इत्यादिव्यावहारिकसंघातज्ञानस्य प्रमाणाजन्य-

न्यायरत्नावली।

मग्रीति। व्यावहारिकविषयकप्रमाकरणेन्द्रियसन्निकर्षादीत्यर्थः। तुल्य इति। यथा व्यावहारिके शय्यादौ प्रत्यक्षादिसामग्र्य-भावः तथा मनुष्यशरीरादावित्यर्थः। ज्ञानस्य—जाग्रद्दशागतप्रथ-

नारायणी।

अभावश्चेत्यर्थः। तुल्य इति। यथा व्यावहारिके शय्यादौ भासकसामग्र्यभावस्तथा अहमर्थमनुष्यशरीरादावपीत्यर्थः। ननु तत्र ज्ञानलक्षणसन्निकर्षस्य भासकस्य सम्भवात्कथं सामग्र्यभावः अन्यथा 'सुरभि चन्दनम्, घटो नास्ति, घटं पश्यामि, वन्हिमनुमिनोमि'इत्यादौ घटसौरभादेर्भानं न स्यात् लौकिकसन्निकर्षवाधात्, अलौकिकस्य चानङ्गीकारादिति चेन्न। सौरभाद्यंशे स्मृतित्वादेरङ्गीकारात्, ज्ञानलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानाभावात्। न च तर्हि कथमपूर्वार्थककाव्यरचना? अप्रसिद्धसंसर्गकस्य स्मृत्यसम्भवादिति वाच्यम्। तत्रावश्यकतत्तत्पदार्थस्मृत्या विशिष्टप्रत्यक्षमप्रकल्प्यैव तत्तत्पदस्मृतेरेव कल्पनात्। शाब्दस्यायोग्यताज्ञानेनाप्रतिवध्यतायाः कलहस्थले क्लृप्तत्वात्। उक्तपदस्मृतिजन्यशाब्दबोधादेव काव्यरचनोपपत्तेः, अक्लृप्तसन्निकर्षकल्पनमपेक्ष्य पदतदर्थोभयस्य स्मरणवृत्तिकल्पनस्यैव युक्तत्वात्। तस्मादलौकिकप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरसिद्धेर्न तेन सन्निकर्षेण देशान्तरस्थरजतादे'रिदं रजतमि'ति भ्रमे भानं किन्त्वधिष्ठाने ज्ञायमानानिर्वचनीयरजतादेरेव, निर्विषयज्ञानानभ्युपगमात्। आध्यासिकतादात्म्यस्य उत्पत्तेरावश्यकत्वे विनिगमकाभावेन रजतोत्पत्तेरपि युक्तत्वाच्चेत्यन्यत्र विस्तरः। अनिर्वाच्यत्वं च सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वम्। एतच्चार्थापत्तिप्रमाणकम्। तथाहि—सच्चेन्न बाध्येत, असच्चेन्न प्रतीयेत, विरोधाच्च न सदसदात्मकम्, अतः सदसद्भिन्नमिति। तस्मात्सिद्धानिर्वचनीयख्यातिः। एतेन 'सदेवान्तःभ्रमेऽसदेव रजतम् भाति वासनाविशेषादिति माध्यमिकस्य, 'सदेवान्तःकरणपरिणामात्मकम् भाती'ति साङ्ख्यादेः, 'क्षणिकविज्ञानात्मनो विशेषपरिणामो रजतादिरिदंत्वादिना भाती'त्यात्मख्यातिवादिनो योगाचारादेः, 'इदमिति पुरोवर्तिनो ग्रहणम्, रजतमिति रजतस्य स्मरणं तयोश्च स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहाद्विशिष्टव्यवहारोऽतः प्रवृत्तिश्चेत्यख्या·

त्वात्कथमज्ञाननिवर्तकता ? अवस्थान्तरान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने सुषुप्तावपि स्वप्नबाधकज्ञानमास्थीयेत। तच्चानिष्टम्, जाग्रत्त्वापत्तेरिति चेत्, साध्ववोचः। स्वप्नावस्थाज्ञानस्यैवान्तःकरणलयसहितस्य सुषुप्तिरूप-

न्यायरत्नावली।

मज्ञानस्य। अज्ञानेति। स्वप्नप्रयोजकाज्ञानेत्यर्थः। अवस्थान्तरान्यथानुपपत्त्या—पूर्वावस्थाया बाधाभावे अवस्थान्तरोत्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या। तत्कल्पने-प्रमाणाजन्यज्ञानस्यापि बाधकत्वकल्पने। सुषुप्तावपीत्यादि। सुषुप्तावविद्यावृत्तिरूपमहमित्याकारकज्ञानं स्वप्नबाधकमङ्गीक्रियत इत्यर्थः। जाग्रत्त्वेति। स्वप्नसुषुप्तिशून्यत्वेत्यर्थः। स्वप्नावस्थाज्ञानस्य-स्वप्नावस्थाविषयकाज्ञानस्य, सुषुप्तौ यद्यत् भासते अज्ञानादि तदन्यस्वाप्नार्थविषयकाज्ञानस्येति यावत्। अथवा स्वप्नावस्थाज्ञानस्य-स्वप्नावस्थाधिष्ठानविषयकाज्ञानस्य, तस्यैव जीवेशादि भेदविषयकत्वस्वीकारात्। एवं च सुषुप्तौ साक्षिमात्रभास्यजीवेशतद्भेदादेरभानमुपपद्यते। त-

नारायणी।

तिवादिनो मीमांसकस्य च मतम् परास्तम्। आद्यद्वितीययोः ख्यातिबाधानुपपत्तेरेव, तृतीये रजतत्वेनेदंत्वस्य इदन्त्वेन रजतत्वस्य चारोप इत्यत्र विनिगमकाभावात् उभयारोपे सदसदादिविकल्पेनोक्तदोषात्, चतुर्थे रजतप्रकारकपुरोवर्तिविशेष्यकज्ञानत्वेन हेतुतायाः सत्यरजतादिस्थले क्लृप्ताया इह बाधेन हेत्वन्तरकल्पने गौरवात्। परिशेषात् अनिर्वचनीयख्यातिसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। ज्ञानस्य-जाग्रद्दशागतप्रथमज्ञानस्य। प्रमाणेति। अहमित्यंशस्याविद्यावृत्त्यारूढसाक्षिमात्रवेद्यत्वात् प्रमातृवेद्यत्वानङ्गीकारादिति भावः। अज्ञानेति। स्वप्रयोजकाऽज्ञाननिवर्तकता। अवस्थेति। पूर्वावस्थाया बाधं विनाऽवस्थान्तरस्याऽसम्भवेन। तत्कल्पने-प्रमाणाजन्यज्ञानस्यापि बाधकत्वकल्पने। सुषुप्ताविति। सुषुप्तावविद्यावृत्तिरूपमहमित्याकारकं स्वप्नबाधकमङ्गीक्रियत इत्यर्थः। जाग्रत्वापत्तेः-स्वप्नसुषुप्तिशून्यत्वापत्तेः। स्वप्नेति। स्वप्नावस्थाया जनकाऽज्ञा-

त्वान्न तत्र तद्बाधः। जागरणे तु मिथ्यैव स्वप्नोऽभादित्यनुभवादहमिति ज्ञानस्य प्रमाणाजन्यत्वेऽपि यथार्थत्वाच्छरीरादिज्ञानस्य च प्रमाणजन्यत्वादवस्थाज्ञान-

न्यायरत्नावली।

त्र–सुषुप्तौ। तद्बाधः–स्वप्नावस्थाबाधः। यथार्थत्वात्–अज्ञाताबाधितमनोऽवच्छिन्नचिद्विषयकत्वात्। प्रमाणजन्यत्वादिति। मनुष्यत्वादिविशिष्टरूपेण साक्षिमात्रेण कदाचित् भास्यत्वेऽपि चक्षुरादिप्रमाणभास्यत्वस्यापि कदाचित्तेन रूपेण शरीरादौ सत्त्वात् 'मनुष्यं मामहं पश्यामी'ति प्रतीतेरिति भावः। अनुभवासिद्धमिति। तथा च प्रमाणजन्यज्ञानत्वेन नाज्ञानविरोधिता किन्त्वज्ञाताबाधितविषयकनिश्चयत्वेन, तत्समनियतजातिविशेषरूपप्रमात्वेन वेति भावः। नन्वविद्यावृत्तिरूपेणाहमित्याकारकज्ञानेन यदि मनोऽवच्छिन्नचिद्विषयकं व्यावहारिकशरीराद्यनेकावच्छिन्नचिद्विषयकत्वेन सामान्याज्ञानशब्दवाच्यमज्ञानं निवर्तते तदा 'घटं न जानामी'त्याकारेणाज्ञातत्वविशिष्टघटविषयकेणाविद्यावृत्तिरूपज्ञानेनापि घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयकमज्ञानं निवर्तेत, तस्याप्यज्ञाताबाधितघटविषयकत्वस्वीकारात्। अज्ञानतत्कार्याविषयकमेव ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति स्वीकारेऽपि आत्ममात्रविषयकसौषुप्ताविद्यावृत्त्या मूलाज्ञानं निवर्तेत, प्रमाणजन्यत्वत्यागे श्रवणादिजन्यत्वस्यापि त्यागौचित्यात् श्रवणादीनां प्रमाणाश्रितत्वात् तत्रा

नारायणी।

नस्यैव। तत्र–सुषुप्तौ। तद्बाधः–स्वप्नवस्थाबाधः। प्रमाणाजन्यत्वेऽपि–अविद्यावृत्तिमात्रारूढसाक्षिरूपत्वेपि। यथार्थत्वात्–अज्ञाताऽबाधितमनोवच्छिन्नचिद्विषकत्वात्। बहिरिन्द्रियसंप्रयोगसम्भवेन बहिरिन्द्रियजन्यमनोवृत्तिरूपत्वात्। ननु प्रमाणजन्यत्वं विनापि यथार्थत्वमात्रेण ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वाङ्गीकारे सौषुप्तात्मबोधादप्यज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग-

विरोधित्वमनुभवसिद्धम् । विशेषाज्ञानं तु न प्रमाण-जन्यवृत्तिमन्तरेण निवर्तते । साक्षिणश्चाविद्यानिवर्तक-

न्यायरत्नावली ।

ह-विशेषाज्ञानं त्विति । (१)घटाद्येकैकमात्रविषयकाज्ञानं त्वित्यर्थः । अन्तरणेति । 'घटं न जानामी'त्याकाराविद्यावृत्तौ घटाद्यंशे निश्चयत्वाभावात् प्रमात्वजात्यभावाद्वा नाज्ञाननिवर्तक-ता । अत एव स्वप्नेऽपि कदाचिन्मनो न जानामीत्याकारकावि-द्यावृत्त्युदयेऽपि न (२)सामान्याज्ञाननिवृत्तिरिति भावः । ननु प्रमाणाजन्यज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वे साक्षिणोऽपि तत् स्यात्, अ-ज्ञानसाक्षिणोऽज्ञातविषयांशे न निश्चयत्वमिति चेत्तर्हि तत्र ज्ञापकं वाच्यं तत्राह—साक्षिणश्चेति । निवर्तकत्वेऽनि । निवृ-

नारायणी ।

स्तादृशबोधस्याऽबाधिताऽज्ञातात्मविषयकत्वादित्यत आह—विशेषेति । परिपूर्णचिदानन्दरूपाऽखण्डार्थगोचराज्ञानं त्वित्यर्थः । प्रमाणेति । तत्त्वम-स्यादिवाक्यहेतुकाखण्डार्थबोधं विना सौषुप्तबोधस्य चिन्मात्रगोचरत्वे-ऽप्यज्ञाताऽभेदाऽविषकत्वान्न ततोऽज्ञाननिवृत्तिः सम्भवति, किन्तु वा-क्यजन्यवाक्यार्थबोधादेवेति दिक् । अथवा जाग्रद्बोधेन अहं मनुष्य' इत्या-दिना यदि स्वप्नावस्थाजनकस्य व्यावहारिकद्वैतज्ञानस्य निवृत्तिस्तदा जागरे 'घटमहं न जानामी'त्यज्ञानप्रतीतिर्न स्यात् घटाज्ञानस्य नाशादि-त्यत आह-विशेषेति । घटत्वादिप्रकारकाऽज्ञानमित्यर्थः । प्रमाणेति । प्रमाण-जन्यविशेषप्रकारकवृत्तिं विना यथा द्रव्यत्वेन घटज्ञानाद् द्रव्यत्वेन घटा-ज्ञाननिवृत्तावपि घटत्वेन न घटाऽज्ञाननिवृत्तिः, किन्तु घटत्वेन घटज्ञाना-देव, तथाऽत्रापि सामान्यतोऽवस्थाऽज्ञाननिवृत्तावपि विशेषतः प्रमाण-जन्यज्ञानादेव, तथा च ततः पूर्वं न विशेषज्ञानानुभवानुपपत्तिरिति भावः । ननु प्रमाणजन्याऽजन्योभयज्ञानादज्ञाननिवृत्तेर्दर्शनात् तदुभय-साधारणाज्ञाताबाधितगोचरज्ञानत्वेनैव विशिष्य निवर्तकता वाच्या, तथा च साक्षिणोऽप्यविद्यानिवर्तकत्वापत्तिः, साक्षिणोऽपि तथाविध-

(१) उक्तसामान्याज्ञानभिन्नाज्ञानमित्यर्थः इति घछपुस्तकयोः ।

(२) ज्ञानसामान्यस्य स्वविषयानिवर्तकतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः । इति पाठान्तरं घछपुस्तकयोः ।

त्वाभाव अज्ञानसाधकत्वेनैव धर्मिग्राहकमानसिद्ध इति न किञ्चिदनवद्यम् । यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति चाभ्युपगमात् शुक्तिज्ञानेनेव व्यावहारिकसंघातज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरपि कदाचिद्रजतभ्रमवन्न स्वप्नाध्यासानुपपत्तिरिति जीवचैतन्यमेवाधिष्ठानमिति

न्यायरत्नावली ।

त्तिजनकतावच्छेदकनिश्चयत्वेत्यर्थः । अज्ञानसाधकत्वेति । अज्ञानविषयकत्वेत्यर्थः । ननु तत्साधकमपि पश्चात्तन्निवर्तकं भवतु तत्राह–धर्मीति । अविद्यासाधकं साक्षीति येन मानेन सिद्धं तेनैव तस्य तदनिवर्तकत्वं सिध्यति(१) । निवर्तकत्वसत्त्वे साधकत्वक्षण एव तदापत्तिरिति भावः । यावन्तीत्यादि । व्यावहारिकसंघातज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरपि स्वाप्नाध्यासस्याज्ञानान्तरेणोत्पत्तेर्नानुपपत्तिः, यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्यस्याभ्युपगमात् । शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरप्यज्ञानान्तरेण रजतभ्रमोत्पत्तिवदित्यर्थः । एकाज्ञानपक्षे शुक्तिरूप्यादेरिव स्वाप्नस्यापि ब्रह्मज्ञानात् पूर्वं न बाधः, किन्तु निवृत्तिः ।

नारायणी ।

विषयधीरूपत्वात्तत्राह--साक्षिणश्चेति । निवर्तकत्वेऽपि । निवृत्तिजनकतावच्छेदकप्रमात्वाभावेत्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । अविद्यासाधकः साक्षी येन मानेन सिद्धस्तेनैव तदनिवर्तकत्वमपि, ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्त्तकतायाः क्लृप्तत्वात् । तथा च नापरोक्षज्ञानत्वं तथा किन्त्वज्ञातत्वाभावप्रयोजकवृत्तित्वमेवेति भावः । ननु यदि सामान्यविशेषोभयज्ञानात् सामान्यतो विशेषतश्चाज्ञाननिवृत्तिः कथं पुनः स्वाप्नभ्रमः? कारणाभावात्तत्राह--यावन्तीति । व्यावहारिकसंघातज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरपि स्वप्नाध्यासस्याज्ञानान्तरेणोत्पत्तेर्नानुपपत्तिः,'यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानि' इत्यभ्युपगमात्, यथा श्रुतिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावपि पुनरप्यज्ञानान्तरेण रजतभ्रमोत्पत्तिस्तद्वदित्यर्थः । एकाज्ञानपक्षे न ब्रह्मज्ञानात्स्वप्नबाधः किन्तु निवृत्तिमात्रम्, अतो ब्रह्मैवाध्यासाधिष्ठानमित्याशयेना-

(१) ज्ञानस्य स्वविषयानिवर्तकत्वस्य क्वचिदप्यक्लृप्तत्वादित्यर्थः ।

पक्षे न कोऽपि दोषः। यदा तु पुनर्ब्रह्मज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमः, तदा रज्ज्वां दण्डभ्रमेण सर्पभ्रमतिरोधानवदधिष्ठानज्ञानाभावेऽपि जाग्रद्भ्रमेण स्वप्नभ्रमतिरोभावोपपत्तेः ब्रह्मचैतन्यमेव स्वप्नाध्यासाधिष्ठानमिति पक्षेऽपि न कश्चिद्दोषः। प्रतिजीवं स्वप्नाध्यासासाधारण्यं तु मनोगतवासनानामसाधारण्यादेव। म-

न्यायरत्नावली।

अतो ब्रह्मैवाध्यासमात्रेऽधिष्ठानमित्याशयेनाह-यदेत्यादि। पक्षेऽपीति। न दोष इत्यनुषज्यते। प्रतिजीवमित्यादि। एकेन जीवेनोपलभ्यमानः स्वप्नो नान्येन उपलभ्यत इति यत् स्वप्ने असाधारण्यं ब्रह्मणः स्वप्नोपादानत्वे (१)तदनुपपन्नमिति यत् पूर्वमुक्तं तन्न। ब्रह्मोपादानकस्यापि स्वप्नस्य तत्तज्जीवीयवासनाजन्यत्वेनोक्तासाधारण्यसम्भवादित्यर्थः। पक्षान्तरमाह-मनोवच्छिन्नं ब्रह्मेत्यादि। अविद्याप्रतिबिम्बितचिद्रूपजीवान्यत् ब्रह्मचैतन्यं नियन्तृरूपं मनोऽवच्छिन्नमधिष्ठानमित्यर्थः। प्रथमकल्पेऽपि अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य न तद्रूपतया अधिष्ठानत्वम्, 'अज्ञोऽहं घटं जानामी'त्येवं ज्ञातृतया स्वप्ने भानात्,

नारायणी।

ह-यदेति। अज्ञानेति। अज्ञानोच्छेदाभ्युपगमः। तिरोधानवत्-कार्यावस्थामात्रपरित्यागवदिति यावत्। अधिष्ठानेति। अङ्गीकृतब्रह्मरूपाधिष्ठानज्ञानाभावेऽपि। आकाशादिवत् सर्वसाधारण्यं स्वप्नस्य वारयति-प्रतिजीवमिति। एकजीवेनोपलभ्यमानः स्वप्नो नान्येन जीवेनोपलभ्यत इत्याह-स्वप्नेति। भ्रमहेतुभूतानां मनोगतसंस्काराणां प्रतिजीवं नियतत्वात् उपपद्यत इति शेषः। संस्कारविशिष्टत्वेनैव मूलाज्ञानं भ्रमोपादानमिति मूलाज्ञानस्य साधारणत्वेपि कारणतावच्छेकानां संस्काराणामसाधारण्यात् स्वप्नासाधारण्यमिति भावः। पक्षान्तरमाह--मन इति। अविद्याप्रतिबिम्बितचिद्रूपजीवादन्यत् ब्रह्मचैतन्यं मनोवच्छिन्नं नियन्तृरूपमधिष्ठानमित्यर्थः। ननु मनोवच्छिन्नचित्त्वेन रूपेण ब्रह्मणोऽपि जाग्रे

(१) तदनुपपन्नं सद्दोष इति यत् पूर्वमिति घपुस्तके।

नोवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेवाधिष्ठानम् । एतस्मिन्नपि पक्षेऽवस्थाज्ञानस्यावारकत्वाङ्गीकारान्न काप्यनुपपत्तिः । अत एव शास्त्रेषु क्वचित्क्वचित्तथा व्यपदेशः ।

ननु मनोऽवच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वे 'अहं गज' इत्याद्यहङ्कारसामानाधिकरण्येन गजप्रतीतिः स्यात् 'इदं

न्यायरत्नावली ।

किन्तु मनोऽवच्छिन्नत्वेनेति । ननु मनोऽवच्छिन्नचित्त्वेन रूपेण जागरणे ब्रह्मणोऽपि भासमानत्वात् कथमधिष्ठानता ? तत्राह—एत-

नारायणी ।

भासमानत्वात् कथमधिष्ठानत्वं तत्राह—एतस्मिन्नपीति । अवस्थाऽज्ञानस्य–निद्रादिरूपस्योक्तस्य, न कापि अनुपपत्तिः–न स्वप्नाध्याससामग्र्यनुपपत्तिः । न चाज्ञानाज्ञानविकल्पदोषापत्तिः, मनोवच्छिन्नचिद्विषयकज्ञानेनावस्थाऽज्ञाननाशाङ्गीकारादित्यन्यत्र विस्तरः । अत्र भाष्यकारसम्मतिरप्यस्तीत्याह—अत एवेति । [मनोवच्छिन्नचितम् अधिष्ठानत्वस्य सोपपत्तिकत्वादेवेत्यर्थः]। शास्त्रेषु–भाष्यादौ । क्वचित्–तृतीयाध्यायद्वितीयपादादौ । तथेति । बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे' इत्यादिना बाध्यशब्देनोच्छेदोक्त्या स्वप्नज्ञानस्यावरकावस्थाऽज्ञान नाशपूर्वकत्वनिर्देशः मूलाज्ञाननाशपूर्वकत्वस्य जागरे बाधात्, तथा च स्फुटमेव लब्धमवस्थाऽज्ञानस्यैव तदावरकत्वात् स्वप्नोपादानकत्वम्, अतोऽनयोः पक्षयोः परिणामिनि न विवादः, किन्तु विवर्ते । तत्र यस्मिन्पक्षे मनोवच्छिन्नचैतन्यमेवाधिष्ठानं तस्मिन्पक्षेन्तःकरणावच्छिन्न एव रजताद्युत्पत्तेरवश्यं वक्तव्यत्वान्नियमतोहमंशतादात्म्यविशिष्टतयैव प्रतीतिः स्यान्न त्विदमंशसामानाधिकरण्येनापि, रजतादाविव बाह्यांशाभावात् । यस्मिन्पक्षे ब्रह्मचैतन्यमेवाधिष्ठानं तस्मिन्पक्षे बाह्यांशाभावात्सामान्यत एव प्रतीतिः स्यादिति पक्षद्वयेप्याशङ्कते—नन्वित्यादि । मन इति । जीवरूपस्य तादृशब्रह्मणो वा अधिष्ठानत्वे–स्वप्नाध्यासाधिष्ठानत्वे। 'अहं गज' इत्यादिना 'अहं गजवानि'त्यादिपरिग्रहः । अहङ्कारेति । अहमंशस्याधारत्वादहमंशवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैव । तथा च तादात्म्येन रजतादेरिवोत्पत्त्या'वहं गज' इति संसर्गितया सुखादेरिवोत्पत्तौ 'चाहं सुखी'तिवदहं गजवानि'त्यादिप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । सामानाधिकरण्येनैवेत्येवकारार्थं स्फुटयति—इदमिति । द्वितीयपक्षे

रजतमि'ति शुक्तिसामानाधिकरण्येन रजतप्रतीतिवत्, न 'त्वयं गज' इति। ब्रह्मचैतन्यस्याधिष्ठानत्वपक्षेऽपि 'गज' इत्याकारैव प्रतीतिः स्यान्न 'त्वयं गज इति। तत्रापीदङ्कारास्पदीभूतबाह्यार्थाभावस्य समानत्वादिति चेन्न। आद्ये पक्षे अहङ्कारस्य शुक्तिवदधिष्ठानानवच्छेदकत्वात् 'शुक्तिरजतमि'तिव'दहं गज' इति न भ्रमाकारप्रसङ्गः। 'अहमि'ति ज्ञानस्येव 'शुक्ति'रिति ज्ञानस्यैव भ्रमविरोधित्वात्, इदमंशस्य च भ्रमाविरोधिन एव तत्र भानाभ्युपगमात्। स्वप्ने तु गज इत्याकारवदयमीत्याकारोऽपि कल्प्यते एव। उभयाकारबाधेऽप्यधिष्ठानीभूतचैतन्याबाधान्न शून्यवादप्रसङ्गः। जाग्रद्दशायामपि शु-

न्यायरत्नावली।

स्मिन्नित्यादि। अधिष्ठानानवच्छेदकत्वात् -भ्रमप्रयोजकाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वात्। भ्रमाविरोधिनः-भ्रमविरोधिधीविषयशुक्तित्वाद्यविशेषितस्य। तत्र-भ्रमे। कल्पित एव न तु बाह्यः। जाग्रद्दशायां-जाग्रद्दशागतभ्रमे। शुक्तीदङ्कारविलक्षणस्य-रज-

नारायणी।

आह--ब्रह्मेति। गज इत्येव-इदमंशाहमंशवैशिष्ट्यानवगाहिनी। एवकारार्थं स्वयमेव स्फुटयति—नत्वित्यादि। समाधत्ते—आद्य इत्यादि। अधिष्ठानावच्छेदकत्वात्-भ्रमप्रयोजकाज्ञानविषयतावच्छेदकत्वात्, अधिष्ठानावच्छेदकस्य च भानं तत्प्रकारकधियो भ्रमविरोधित्वादित्याह—अहमिति। भ्रमेति। भ्रमबाधकज्ञानाविषयस्यैव आधारत्वादिति भावः। तत्र-भ्रमे। ननु तथापि कथं रजतादिभ्रम इव स्वप्नभ्रमे इदमंशभानम् ? अधिष्ठानेऽसत्त्वादित्याशङ्क्य मास्त्वधिष्ठाने इदमंशस्तथापि संस्कारेण गजादिवत्कल्पितेदमंशस्यापि भानान्न कोपि दोष इति पक्षद्वयेप्येकोक्त्या समाधानमाह—स्वप्ने त्विति। कल्पित एव न तु बाह्यः। ननु प्रतीयमानमात्रांशस्य कल्पितत्वेन बाधावश्यकत्वात् शून्यताप्रसङ्ग इत्यत आह—उभयेति। अध्यस्ताधारांशोभयबाधेपीत्यर्थः। न स्वप्नभ्रम एवेयं कल्पना किन्तु जागरेपीत्याह—जाग्रदिति।

क्तीदङ्काराविलक्षणस्य प्रातीतिकस्यैव रजतेदङ्कारस्य भानाभ्युपगमाच्च। 'अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेष्वि'ति न्यायात्। शुक्तीदमंशभानपक्षेऽपि नेदमंशसत्यत्वमध्यासे प्रयोजकम्। किन्त्वधिष्ठानसत्यत्वम्।

न्यायरत्नावली।

तसंसृष्टत्वानापन्नादिदमंशात् विलक्षणस्य रजतेदङ्कारस्य। रजतसंसृष्टेदमंशस्य प्रातीतिकेन रजततादात्म्येन विशिष्टतया प्रातीतिकमेवेदन्त्वविशिष्टं भ्रमे भाति, नातादृशं व्यावहारिकमित्यत्र सङ्क्षेपशारीरकोक्तिं प्रमाणयति—अध्यस्तमेवेत्यादि। नन्विदं रजतमिति भ्रमे शुक्तीदमंशस्य भानपक्षे भ्रमे(१) विशिष्टस्याप्रातीतिकत्वनियमात् 'अयं गज' इति स्वप्नानुपपत्तिस्तत्राह—शुक्तीति। सत्यत्वं—प्रातीतिकान्यत्वम्। प्रयोजकं-व्यापकम्।

नारायणी।

जाग्रद्दशागतभ्रमेपीत्यर्थः। शुक्तीति। शुक्तीदमंशाद्व्यावहारिकाद्भिन्नस्य, प्रातीतिकस्यैव—प्रतीत्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनः, रजतेदङ्कारस्य-रजतसंसृष्टेदमंशस्य। अस्मिन्नर्थे संक्षेपशारीरकाचार्योक्तिं प्रमाणयति—अध्यस्तमिति।

अध्यस्तमेव हि परिस्फुरति भ्रमेषु नान्यत्कथंचन परिस्फुरति भ्रमेषु।
रज्जुत्वशुक्तिशकलत्वमरुक्षितित्वचन्द्रैकताप्रभृतिकानुपलम्भनेन॥

इति संक्षेपशारीरकाचार्योक्तयुक्त्येत्यर्थः। नन्विदं रजतमिति भ्रमे शुक्तिदङ्कारस्यैव भानपक्षे भ्रमविषयस्य प्रातीतिकत्वनियमाभावा 'दयं गज'इति भ्रमानुपपत्तिस्तदवस्थेत्यत आह—शुक्तीति। सत्यत्वं-प्रातीतिकान्यत्वं प्रयोजकं व्यापकं भ्रमनिवर्तकधीविषयांशस्यैव भ्रमनाशकत्वान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वावश्यकत्वादिदमंशस्य तादृशसत्यत्वावश्यकत्वे मानाभावादिति भावः। धर्मिण इदमंशस्य सत्यत्वाभावेऽपि भ्रमस्सदधिष्ठान एक एवेति नियमोऽधिष्ठानस्य सत्यत्वादव्यभिचार्यैवेत्यभिप्रेत्याह—किन्त्विति। तत्सत्यत्वं विना तद्ज्ञानाद्भ्रमनिवृत्तेरसम्भवादिति भावः। ननु विशेष्यतया भातस्येदमंशस्य चेन्नाधि-

(१) विशेष्यस्याप्रातीतिकेति घपुस्तके।

अधिष्ठानं च तत्राज्ञातं शुक्तिचैतन्यमिवात्रापि साक्षिचैतन्यं विद्यते एवेत्युपपादितम्। तस्मान्न पक्षद्वयेऽपि काप्यनुपपत्तिः। अत्र च स्वाप्निकपदार्थभोक्ता तैजस इत्युच्यते। पित्ताख्यतेजःप्रधानकत्वात्। आदित्यादिज्योतिरन्तरेणापि भासकत्वादिति वा। एवं जाग्र

नारायणी।

ष्ठानत्वं किमधिष्ठानं तर्हि स्वप्नभ्रमस्य? तत्राह—अधिष्ठानमिति। परमते यद्धर्मप्रकारकज्ञानस्यैव भ्रमविरोधित्वम्, अज्ञानविषयतावच्छेदकतादृशधर्मावच्छिन्नमेवाधिष्ठानं न ज्ञातसामान्यधर्मावच्छिन्नमित्यर्थः। विशेषणभेदेन विशिष्टभेदात् ज्ञातेदन्त्वादिरूपधर्मविशिष्टमाधारः, अज्ञातशुक्तित्वादिरूपधर्मविशिष्टमधिष्ठानमिति यावत्। तत्र—जाग्रदवस्थाकालीनशुक्तिरजतभ्रमे, अत्रापि—स्वप्नभ्रमेऽपि। साक्षिचैतन्यम्—अहङ्कारोपहितं मूलाज्ञानावृतत्वोपहितं वा, तस्यापि जीवचैतन्येनैक्यमादाय विषयेभिव्यक्तस्य विषयावभासकत्वाङ्गीकारात् साक्षितया निर्देशः। एतेन मनोवच्छिन्नचैतन्यस्य स्वप्नाध्यासाधिष्ठानत्वपक्षेऽहमर्थ आधारो वा अधिष्ठानं वा? नाद्यः। 'अहं गज'इत्येव स्यान्न स्वयं गज इति। आधारारोप्ययोरेवाभेदप्रतीतेः। इदमंशभेदप्रतीत्ययोगात्। न द्वितीयः। कदाचिदहं व्याघ्र इति भ्रमानुपपत्तेः। अधिष्ठानारोप्ययोरभेदाप्रतीतिरिति निरस्तम्। व्यावहारिकाहङ्कारोपहिते साक्षिणि सकलाध्यासाङ्गीकारात्। अधिष्ठानतावच्छेदकत्वेन व्यावहारिकाहङ्कारस्य भ्रमे भानाभावात्। निद्रादिदोषवशात् अधिष्ठानाधारोभयकोटिबहिर्भूतकाल्पनिकाहङ्कारेणैवेदङ्कारसामानाधिकरण्येनारोप्यस्य भ्रमे भानमिति न कोऽपि दोष इत्यन्यत्र विस्तरः। स्वयमेव स्वस्य 'द्वितीयपक्षे त्विति' विशेषाकथनन्यूनतां परिहरन्नुपसंहरति—तस्मादिति। स्वप्ननिरूपणस्य पर्यवसानमाह—अत्र चेति। स्वप्नावस्थायां तेजःप्रधानत्वमिति प्रसक्तमित्याशङ्क्याह—आदित्येति। 'अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किं ज्योतिरयं पुरुष' इति प्रश्ने 'आत्मैवास्य ज्योतिरि'ति याज्ञवल्क्योत्तरश्रुते'रिति भावः। इति स्वप्नप्रकरणम्। विश्वतैजसोपाधी जाग्रत्स्वप्नौ 'एतावुभावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं चे'ति श्रुत्युक्तौ निरूप्य 'तद्यथा श्येनो वा सुपर्णो वे'ति श्रुतिबोधितं प्राज्ञोपाधिं निरूपयितुमुपक्रमते—एवमिति।

त्स्वप्नभोगद्वयेन श्रान्तस्य जीवस्य तदुभयकारणकर्मक्षये ज्ञानशक्त्यवच्छिन्नस्य सवासनस्यान्तःकरणस्य कारणात्मनावस्थाने सति विश्रामस्थानं सुषुप्त्यवस्था। 'न किञ्चिदवेदिषमि'ति कारणमात्रोपलम्भः सुषुप्तिः। तत्र जाग्रत्स्वप्नभोग्यपदार्थज्ञानाभावेऽपि साक्ष्याकारं

न्यायरत्नावली।

तत्रापि–स्वप्नेऽपि। कारणेति। तदानीमुपधायकेऽर्थः। क्रियाशक्त्यवच्छिन्नमात्रस्य प्राणस्य सुषुप्तौ लयाभावादाह—ज्ञानशक्त्यवच्छिन्नस्येत्यादि। कारणात्मना–कारणीभूताज्ञानगतसंस्काररूपेण। कारणमात्रोपलम्भः–स्थूलसूक्ष्मरूपदेहानुपलम्भविशिष्टः कारणोपलम्भविशेष इत्यर्थः। यथाश्रुतेऽविद्यावृत्तिरूपकार्योपलम्भस्य साक्षिणस्सत्त्वादसङ्गतिः। मूर्छाप्रलयादिवारणाय विशेष्यदलम्। अवस्थाज्ञानाकारं संस्कारतापन्नजाग्रत्स्वप्नाविषयकम(१)नादिजीवेशभेदादिविषयकं च यदवस्थारूपमज्ञानं

नारायणी।

तदुभयेति। जाग्रत्स्वप्नोभयेत्यर्थः। क्रियाशक्तिविशिष्टस्य सुषुप्तौ लयाभावादाह-ज्ञानेति। ज्ञानशक्तिसमष्टिरूपस्य अन्तःकरणस्य लयेऽपि वासनाभिर्भोगस्तत्र स्यात्तत्राह—सवासनस्येति। कारणात्मना-कारणीभूताऽज्ञानगतसंस्कारेण। कारणेति। स्थूलसूक्ष्मदेहानुपलम्भविशिष्टः कारणोपलम्भः इत्यर्थः। मूर्च्छाप्रलयादिवारणाय विशेष्यदलम्। सुषुप्तौ मनसः पुरीतति,प्रवेशाज्ज्ञानसामान्यं प्रति वाङ्मनोयोगरूपकारणस्य सुषुप्तिकाले बाधान्न कारणोपलम्भोऽपि युक्तिसह इति तार्किकादिशङ्कामपाकर्तुमाह—तत्रेति। तत्र-सुषुप्तौ, जाग्रदिति। जाग्रत्स्वप्नावस्थयोर्भोग्या ये पदार्था व्यावहारिकप्रातिभासिकरूपास्तद्विषयकज्ञानाभावेऽपि। तत्तदर्थावभासकेन्द्रियवासनादिरूपविशेषसामग्र्या अभावादिति शेषः। साक्ष्याकारम्-निकृष्टाहङ्काररूपसाक्षिविषयकम्, सुखाकारं-ब्रह्मरूपसुखविषयकम, अवस्थाऽज्ञानाकारं च—स्वप्नाधिष्ठानविषयकं यदवस्थाज्ञानं तद्विषयकं च, अविद्यावृत्तीत्यनेन

(१) स्वप्नाधिष्ठानविषयकं च इति पाठान्तरम्। घपुस्तके।

सुखाकारमवस्थाज्ञानाकारं चाविद्याया वृत्तित्रयमभ्युपेयते । अहङ्काराभावाच्च नैका विशिष्टवृत्तिः, सुषुप्त्यभा-

न्यायरत्नावली ।

तद्विषयकम् । संस्कारादीनां साक्षिसम्बन्धेन प्रकाशप्रसक्तेस्तत्राज्ञानमावश्यकम् । त्रयमिति—आकारत्रयोपहितरूपभेदसम्भवादित्यभिप्रायम्, समूहालम्बनैकवृत्त्या निर्वाहे वृत्तित्रयकल्पने गौरवात् । ननु मूलाज्ञानाकारवृत्त्यापि 'नावेदिष' मिति स्मरणोपपत्तेः अवस्थाज्ञानविषयकवृत्तिः किमित्युक्ता ? उच्यते—'न किञ्चिदवेदिषमि' त्यनेकपदार्थविषयकज्ञानस्मृतेर्मूलाज्ञानेनानुपपत्तेः तस्य चिन्मात्रविषयकत्वात् । अत एव(१)'आत्मानमीशान्यं मनुष्यं वा नावेदिषम्, आकाशादिकं नावेदिषम्' इति स्मृतेरुपपत्तिः । इदं तु बोध्यम् । मूलाज्ञानाकाराप्यविद्यावृत्तिस्सुषुप्तावश्यं वाच्या । प्रलयान्यकाले सर्वदैव तत्स्वीकारात् । 'एतावत्कालं मूढोऽहमास' मिति नानाविषयाविशेषितरूपेणाप्यज्ञानस्य जागराद्यकाले तत्त्वज्ञानकाले च स्मरणात् । एवञ्च मनोऽवच्छिन्नचितः स्वप्नाधिष्ठानत्वपक्षेऽप्युक्तस्मरणोपपत्तिरिति । नन्वज्ञानविशिष्टसाक्षिविषयिका सुखाभिन्नसाक्षिविषयिका च वृत्तिः कुतो नोक्ता ? तत्राह—नैकेति । विशिष्टवृत्तिः—अज्ञानादिविशिष्टसाक्षात्कारवृत्तिः । अहङ्काराभावादिति । तथा च संसर्गविषयकवृत्तौ अहङ्कारत्वेन हेतुता । सा च हेतुता निमित्ततया कार्यसहभावेनैवेति नाहङ्कारलयोत्पत्तिकालेऽपि विशिष्टविषयकवृत्त्युत्पत्तिः । अहङ्कारत्वं च

नारायणी ।

त्वङ्मनोयोगाभावेऽपि न सुषुप्तावनुभवाभावः साधयितुं शक्यः, त्वङ्मनोयोगस्य प्रमाणजन्यज्ञानं प्रत्येव हेतुत्वाङ्गीकारादिति सूचितम् । त्रयं—निर्विकल्पवृत्तित्रयम् । ननु लाघवात्त्रिषयसंसर्गावगाह्येक एव प्रतियोगी क्रियतां तत्राह—अहङ्कारेति ।

(१) आत्मानं गौरं मनुष्यमिति घपुस्तके ।

वप्रसङ्गाच्च। अत एव वृत्तिरूपस्योपलम्भस्याभावान्न

न्यायरत्नावली।

स्थूलावस्थमनस्त्वम्, (१)अहमाकाराविद्यावृत्तित्वं वा। तार्किकादिमते तु निर्विकल्पकस्यापि सुषुप्तावस्वीकारात् जन्यज्ञानमात्रे त्वंङ्मनोयोगस्य हेतुत्वम्। नन्ववस्थाज्ञानस्यैवाज्ञानसाक्षिणोस्संसर्गविषयकत्वं स्वीकृत्य तादृशसंसर्गभानमुपपाद्यताम्, किमहङ्कारहेतुतयेति चेन्न। तावतापि संसर्गाकारवृत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात्, सुषुप्तिपूर्वक्षणे लिङ्गपरामर्शादिसत्त्वे संसर्गानुमित्यादेर्दुर्वारत्वाच्च। अत एवाह—सुषुप्त्यभावप्रसङ्गादिति। सुषुप्तौ संसर्गाकारवृत्तिस्वीकारे सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात्तादृशवृत्तावहङ्कारहेतुताकल्पनात् तादृशहेत्वभावात्तादृशवृत्त्यभाव इति समुदायार्थः। न च निर्विकल्पकाविद्यावृत्तेस्संस्कारतापन्नमनआदाविवाज्ञानसंसर्गादावप्यविद्यावृत्त्युत्पत्तिवारणमिति वाच्यम्। जागरस्वप्नयोरज्ञानादिसंसर्गविषयिकाया 'न जानामि' इत्यादिवृत्तेरुत्पत्त्या तत्सामग्र्याश्चाज्ञानादिरूपायाः सुषुप्तावपि तदापत्तेः। संस्कारतापन्नमनआदौ तु संसर्गविषयकानुमित्यादिकमहङ्कारहेतुकमेव जाग्रदादिवृत्तेरुत्पत्तिकाले जायते, नाविद्यावृत्तिरिति वैषम्यम्। वृत्तीत्यादि। तथा च वृत्तिरूपः कारणोपलम्भो लक्षणे निवेश्य

नारायणी।

स्थूलावस्थस्यान्तःकरणसंसर्गस्याभावाच्च नंकाहमर्थविशेष्यकसुखाभिन्नस्वापप्रकारकानुभवमित्यर्थः। घवात्सप्रकारकवृत्तिमात्रेऽहङ्कारस्य हेतुत्वकल्पनादिति भावः। अस्त्वज्ञानवदहङ्कारोऽपि तत्रेत्यत आह—सुषुप्त्यभावेति। बाह्यार्थविषयकवृत्त्यन्तरस्यापि तत्राहङ्कारसत्त्वेन सम्भवादिति भावः। कारणात्मनावस्थितिः सुषुप्तिरिति लक्षणस्य प्रलयेऽतिव्याप्तावपि कारणमात्रोपलम्भः सुषुप्तिरिति लक्षणस्य नातिव्याप्तिरित्याह—वृत्तिरूपस्येति। एतेन साक्षिरूपस्योपलम्भस्य तत्र सत्त्वेऽपि नातिव्याप्तितादवस्थ्यम्। लक्षणे उपलम्भपदस्य वृत्तिपरत्वादिति

(१) अहमाकारेति द्वितीयं लक्षणं नास्ति घपुस्तके।

प्रलयेऽतिव्याप्तिः। तत्र तत्कल्पनाबीजाभावात्। इह च 'सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमि'ति सुप्तोत्थितस्य परामर्शात्। अननुभवे च परामर्शानुपपत्तेः। अन्तःकरणोपरागकालीनानुभवजन्यत्वाभावाच्च न तत्तोल्लेखा-

न्यायरत्नावली।

इति भावः। इह-सुषुप्तौ। परामर्शात्-स्मरणात्। अननुभवे-वृत्त्यनुत्पादे। ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपसंस्काराभावादिति शेषः। अन्तःकरणेति। अहङ्कारेत्यर्थः। जन्यत्वाभावात्तत्तोल्लेखाभावः। तस्मिन् सत्यपि न स्मरणत्वानुपपत्तिरित्यर्थः। अहङ्काराभावेन कालदेशविशिष्टरूपेणाज्ञानादेरननुभवात्तेन रूपेण न स्मरणम्, किन्तु केवलाज्ञानत्वादिविशिष्टरूपणेति भावः। (१)ननु सौषुप्ता-

नारायणी।

ज्ञापितम्। अविद्यारूपकारणसत्त्वे वृत्तिः कथं नेत्यत आह—तत्कल्पनेति। वृतिकल्पने, बीजाभावात्-अनुमापकहेत्वभावात्, फलानुसारेणादृष्टादिघटिता सामग्री कल्प्यते 'आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोप' इति न्यायात्, तत्र च फलानुपलब्धेर्नादृष्टादिकं न वा तज्जन्यानुभवः कल्प्यतेऽतोऽविद्यायास्तत्र सत्त्वेऽपि न वृत्तिप्रसङ्ग इति संक्षेपः। ततः सुषुप्तौ वैलक्षण्यमाह—इहेति। इह-सुषुप्तौ। सुखमिति। स्वापो नाम मनोलयसहितमज्ञानम्। धात्वर्थः क्रिया सुखं नामार्थः तयोश्च स्तोकः पाक इत्यादाविवाभेदेन स्वापस्य चाख्यातार्थे तस्य चाहमर्थे लुङर्थस्यातीतत्वस्य धात्वर्थे स्वापेऽन्वयात्, सुखाभिन्नातीतस्वापवानहमित्यर्थः। सुखस्वापयोरभेदस्तु व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावनिबन्धनो बोध्यः। न किञ्चिदिति। न किमपि ज्ञातवान् सकलपदार्थाज्ञानवानित्यर्थः। अत्रोभयत्रातीतत्वांशस्याधिकस्य भानं तु 'सा गङ्गा मया दृष्टे'त्यादाविवाऽसंसर्गाऽग्रहादित्यन्यत्र विस्तरः। परामर्शात्-स्मरणात्। अननुभवे-अनुभवाभावे, परामर्शानुपपत्तेः-स्मरणासम्भवात्। ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपसंस्काराभावादिति शेषः। स घट इत्याद्याकारस्यैव स्मरणस्योपलम्भात् प्रकृते विना तत्तोल्लेखं कथं स्मृतित्वं तत्राह—अन्तरिति। अन्तःकरणाश्रितत्वरूपो य उपरागः सम्बन्धस्तत्काली-

(१) अत एव स्मरणे तत्तोल्लेखानियम इत्याह—स्मरणेति। इति पाठश्छपुस्तके।

न्यायरत्नावली ।

नुभवे यद्यज्ञानांशे देशादिवैशिष्ट्यं न भाति अहङ्काररूपका-रणाभावात्तर्हि सविषयकत्वाज्ञानत्वयोरपि वैशिष्ट्यं तत्र न भाया-त्, इष्टापत्तौ च न किञ्चिदवेदिषमिति स्मृतौ तदुल्लेखानुप-पत्तिः, उक्तवैशिष्ट्यांशे न स्मृतित्वं किन्त्वनुभवत्वमित्यस्याद्वै-तसिद्ध्युक्तस्य स्वीकारेऽपि अवस्थाज्ञानाकारा वृत्तिरिति मूलास-ङ्गतिः, स्मृतिकाले स्मर्यमाणस्यावस्थाज्ञानस्यो(१)च्छिन्नत्वेन तत्रो-क्तवैशिष्ट्यस्य साक्षिणो भानासम्भवादिति चेन्न । यथाऽभावस्य प्रतियोग्यनुयोगिविशिष्टत्वाभावत्वरूपाभ्यामेव ज्ञानस्य सविष-यकत्वज्ञानत्वाभ्यामेव च प्रत्यक्षे भानं तथैवाज्ञानस्य सविषयक-त्वाज्ञानत्वाभ्यामेव प्रत्यक्षे भानं न तु शुद्धाज्ञानस्य, तयोरिव तस्यापि निर्विकल्पकावेद्यत्वात् । किञ्च तदुभयरूपविशिष्टत्वेना-ज्ञानस्मृतिः तादृशीमेव स्वकारणीभूतामविद्यावृत्तिं(२) कल्पयति । एवं चाज्ञानत्वादिसंसर्गान्यसंसर्गविषयकवृत्तावेवाहङ्कारस्य हेतुत्वं कल्प्यम् । ननु ज्ञानस्य प्रत्यक्षे सविषयकत्वसप्रकारकत्वनियमो युक्तः, विषयस्य पूर्वमुपस्थितत्वात् । ज्ञानत्वप्रकारकत्वनियम-स्त्वयुक्तः, तस्य पूर्वमनुपस्थितत्वात् । अत एव सविषयकत्वांशे सविकल्पकं ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकं नृसिंहाकारं ज्ञानस्य प्रत्य-

नारायणी ।

नेत्यर्थः । जन्यत्वाभावात्ततोल्लेखाभावस्तस्मिन्सत्यपि न स्मरणत्वा-
नुपपत्तिरित्यर्थः । सुषुप्तावहङ्कारस्याभावाद्देशकालविशिष्टरूपेणाज्ञाना-
देरननुभवान्न तेन रूपेण स्मृतिः, किन्तु केवलाज्ञानत्वादिनैव, तथा च
यस्य कालादिविशिष्टरूपेणानुभवस्तस्यैव तद्रूपेण स्मृतिरिति भावः ।
एतेन जाग्रति तत्तादेरस्मणेऽपि परमते सुषुप्तौ न निर्विकल्पभाव-
सिद्धिः । तन्मते सप्रकारकत्वेनैव स्मृत्यनुभवयोः कार्यकारणभावात्,
तत्तादिप्रकारकस्मरणस्य स्मरणाऽहेतुनिर्विकल्पकाभावासाधकत्वा-
दित्यपि सूचितम् । ननु प्रमाणजन्यसप्रकारकज्ञानं प्रत्येव मनसो हेतुत्व-

(१)—ज्ञानस्याभिन्नत्वेनेति गपुस्तके । (२)—विद्यास्मृतिमिति गपुस्तके ।

भावेऽपि स्मरणत्वानुपपत्तिः। स्मरणे तत्तोल्लेखनियमाभावाच्च जाग्रद्दशायामस्वाप्समित्यनुभवानुपपत्तेः

न्यायरत्नावली ।

क्षं नव्यतार्किकैरुच्यते इति चेन्न । ज्ञानस्योत्पत्त्युत्तरं प्रत्यक्षतामते (१)हि तादृशयुक्तत्वायुक्तत्वविचारः न तु तस्य साक्षिवेद्यत्वमते पूर्वानुपस्थितस्यापि ज्ञानत्वादेरपि भानस्वीकारादिति ध्येयम् । (२)स्मरणेति । यस्य कालादिविशिष्टरूपेणानुभवस्तस्यैव तद्रूपेण स्मृतिरिति भावः । ननु सुषुप्तौ तादृशवृत्त्यभावेऽपि जाग्रत्काल एव 'सुखमहमस्वाप्समि'त्यनुभवः कल्प्यताम्, तत्राह—जाग्रदित्यादि । ननु जागरे सुषुप्तेः प्रत्यक्षं मास्तु,

नारायणी ।

स्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात्परिभाषितप्रमाणाजन्ययोराविद्यकयोः स्वापानुभवस्मृत्योस्तत्ताप्रकारकत्वे बाधकाभावात्कथमतथाभूतस्य स्मृतित्वं तत्राह— स्मरण इति । स्मृतित्वावच्छेदेनेत्यर्थः । तत्तेति । तत्ताप्रकारकत्वनियमाभावात् चिन्तितार्थगोचरस्मृतौ व्यभिचारात् तत्र चिन्तयैव पश्चात्तद्धानदर्शनादिति भावः । तथा चात्र विशिष्टसंस्कारजन्यत्वाङ्गीकारेऽपि तत्रैवोद्बोधकाऽलाभेन तत्ताद्यभानं युक्तमतो नैतावता सुषुप्तावनुभवाभावः साधयितुं योग्यः, ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वानियमेन स्मर्यमाणत्वस्य व्यभिचारित्वादिति संक्षेपः ।(३)

प्रेमानुपाधिरसुखात्मनि नोपलब्धः स प्रत्यगात्मनि क्रमेरपि नित्यसिद्धः।
प्रेयः श्रुतेरपि ततः सुखतानुमानं नैयायिकोपि न दृगात्मनि निह्नुवीत॥
प्राज्ञे सुखं समनुभूय समुत्थितः सन्सर्वप्रकारविषयप्रतिपत्तिशून्ये ।
सुप्तोहमत्र सुखमित्यनुसन्दधानः सर्वोपि जन्तुरवगच्छति तस्य सौख्यम्॥

ननु सुषुप्तौ मनस उपरमात्तादृशवृत्त्यभावेऽपि जाग्रत्काल एव 'सुखमहमस्वाप्समि'त्यनुभवः कल्प्यतां ? तत्राह—जाग्रदिति । अवस्था-

(१)—प्रत्यक्षतापत्तेर्हि तादृशयुक्तत्वायुक्तत्वविचारो न युक्तः तस्य साक्षिवेद्यत्वमते स्ववेद्यत्वमते—वा पूर्वेत्यादिः घपुस्तके पाठः ।

(२) अत एव स्मरणे तत्तोल्लेखानियम इत्याह स्मरणेति । इति घपुस्तके ।

(३) अधस्तनीये संक्षेपशारीरकीयपद्ये कपुस्तकेऽत्रैवोपलब्धेपि सम्बन्धप्रदर्शकशब्दाभावादिति संक्षेप इत्युक्तेश्च निरुपयोगिनीति ज्ञेयम् ।

लिङ्गाभावेनाश्रयासिद्धया चानुमानस्यासम्भवात्। अ-

न्यायरत्नावली।

अवस्थाज्ञानं मनोलयश्चेति द्वयं हि सुषुप्तिः, तत्राद्यं जागरकालीनधिया नष्टत्वात्, द्वितीयं चायोग्यत्वात् नष्टत्वाच्च न प्रत्यक्षम्, अनुमितिस्तु स्यात्तत्राह—लिङ्गेत्यादि। 'स्वप्नजागरणयोर्मध्यकालस्सुषुप्तिमान् ज्ञानसामान्याभावात्, जन्यज्ञानसामान्याभावाद्वे'त्यनुमानं न सम्भवति। आद्यो हि न हेतुः। असिद्धत्वात्, पक्षे ज्ञातुमशक्यत्वाच्च। अत एव न द्वितीयः। न च तत्कालविशिष्टरूपेण कस्याप्यस्मृतेः तत्काले जन्यज्ञानसामान्याभावोऽनुमेयः यदा ह्यनुभवो जायते तदा तत्कालविशिष्टं स्वविषयं संगृह्णाति, ततश्च तद्रूपेण स्मृतेरुत्पत्तिस्स्यात्, तदभावाच्च तादृशज्ञानाभाव इत्यनुमानसम्भव इति वाच्यम्। ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वानियमात्। तस्माल्लिङ्गासम्भवः, आश्रयासिद्धिश्च। तत्कालस्यानुपस्थितत्वात्। ननु स्मृतिरपि न सम्भवति। 'अहमस्वाप्समि'ति स्मर्यमाणाहङ्कारस्य पूर्वमननुभवात् तत्राह—अहङ्कार इत्यादि। अनुभूयते—साक्षिणा विषयीक्रियते। ननु तथाप्यज्ञानादि-

नारायणी।

ऽज्ञानं मनोलयश्च सुषुप्तिः आद्यस्याधिष्ठानधिया नष्टत्वात्, द्वितीयस्यायोग्यत्वादिति भावः। ननु मास्तु प्रत्यक्षम्, 'स्वप्नजागरयोर्मध्यकालः सुषुप्तिमान् ज्ञानसामान्याभावात्, जन्यज्ञानसामान्याभावाद्वे' त्यनुमानं स्यादित्यत आह—लिङ्गेति। निरुक्तहेतुद्वयस्याभासत्वेनेत्यर्थः। आश्रयेति। निरुक्तकालस्यानुपस्थितत्वात्, तादृशकालरूपपक्षस्यानिर्णयेन। तथाहि नाद्यो हेतुः। निरुक्तरीत्या तस्यासिद्धेः, पक्षे ज्ञातुमशक्यत्वाच्च। नापि द्वितीयः। तस्याप्यसिद्धेः। न च जन्यज्ञानसामग्र्यभावेन तत्सिद्धिः। अन्योन्याश्रयापत्तेः। जन्यज्ञानसामान्याभावनिश्चयेन तत्सामग्र्यभावकल्पनं सामग्र्यभावनिश्चयेन च जन्यज्ञानाभावकल्पनमिति। एतेन 'न किञ्चिदवेदिषमि'ति ज्ञानाभावानुमितिरित्यपि निराकृतम्। अनुमानस्य निरुक्तरीत्याऽसम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः। ननु स्मृतिरपि न सम्भवति, स्मर्यमाणाहङ्कारस्य सुषुप्तावननुभवात्तत्राह—अहङ्कार इति। उत्थानस-

हङ्कारस्तूत्थानसमय एवानुभूयते । सुषुप्तौ लीनत्वेन तस्याननुभूतत्वात् स्मरणानुपपत्तेः । मुखप्रतिबिम्बाश्रये दर्पणे जपाकुसुमलौहित्याध्यासेन 'रक्तं मुखमि'ति प्रतीतिवदहङ्काराश्रयतया साक्षिचैतन्यस्य स्मरणाश्रयत्वादहमस्वाप्समिति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, न पुन 'रहं सुखी'तिवदाश्रयतया । स्मृतिसंशयविपर्ययाणां सा-

न्यायरत्नावली ।

स्मृत्याश्रयतयाऽहङ्कारस्य साक्षिभास्यत्वानुपपत्तिः अज्ञानाद्यनुभवानाश्रयत्वात् तत्राह—मुखेत्यादि । रक्तं मुखमिति प्रतीतिवत्- 'अत्र रक्तं मुखमि'ति प्रतीतावेकत्र दर्पणे रक्तरूपमुखयोर्भानवत् । यत्र मुखं दर्पणस्थं पूर्वमदृष्ट्वा रक्तरूपस्य दर्पणे आरोपः, तत्र मुखे न रक्तत्वारोपसम्भवः,अधिष्ठानीभूतमुखस्य पूर्वं ज्ञानाभावात्तादृशस्थलं दृष्टान्त इति भावः । आश्रयतयेति । अहङ्कारस्य स्मरणाश्रयतयेत्यर्थः । प्रतीतिरित्यनुषज्यते । साक्षिचैतन्याश्रयत्वात्-अविद्योपहितचिदाश्रयत्वात् । ननु प्रमायामिव स्मृत्यादा-

नारायणी ।

मये—जाग्रद्दशायाम् , अनुभूयते—साक्षिणा विषयीक्रियते, तथाच नाहङ्कारांशे स्मृतिः, तत्र हेतुमाह—सुषुप्ताविति । लीनत्वेन-स्थूलात्मनाऽसत्त्वेन, तस्य-अहङ्कारस्य, स्मरणानुपपत्तेः-अहमित्यंशस्मृत्यसम्भवात् । ननु सुषुप्तावहङ्काराभावश्चेत्कथमहमस्वाप्समिति स्वापाश्रयत्वेन प्रतीतिः तत्राह—मुखेति । रक्तं मुखमिति प्रतीतावेकत्र दर्पणे रक्तरूपमुखयोर्भानात् , यत्र मुखं दर्पणस्थं पूर्वमदृष्ट्वा रक्तरूपस्य मुखे आरोपस्तत्र मुखे न रक्तारोपसम्भवोऽधिष्ठानीभूतस्य मुखस्य पूर्वं ज्ञानाभावात्तादृशस्थलं दृष्टान्त इति भावः । सामानाधिकरण्येन एकधर्मिणि तदुभयसम्बन्धावगाहिनी, प्रतीतिः—स्मृतिः । सुखीतिवत्—अहंपदार्थे सुखवत्त्वावगाहिप्रत्यक्षवत्, आश्रयतया-स्वापाश्रयत्वावगाहिनी । ननु साक्षिचैतन्याश्रिता स्मृतिः साक्षिणि तदुभयसामानाधिकरण्यमात्रं गृह्णाति नतु तयोराश्रयाश्रयीभावमपीत्युक्तं तन्न युक्तं स्मृतेरहमर्था-

क्षिचैतन्याश्रयत्वनियमादहङ्कारस्य च प्रमाणजन्यज्ञानाश्रयत्वानियमात्, प्रमात्वेनैव तत्कार्यतावच्छेदात्, अप्रमात्वावच्छेदेन च अविद्याया एव कारणत्वात्। अत एवानाप्तवाक्यादिजन्यपरोक्षविभ्रमोऽप्यविद्यावृत्तिरेवेत्यभ्युप-

न्यायरत्नावली।

वप्यहङ्कार आश्रयस्स्यात् तत्राह—अहङ्कारस्येत्यादि। ज्ञानाश्रयत्वात्—ज्ञानमात्राश्रयत्वात्। तत्र हेतुः—प्रमात्वेनेत्यादि। तत्कार्यतेति। अहङ्काररूपपरिणामिकार्यतेत्यर्थः। अप्रमात्वेति। स्मृतिसंशयविपर्ययसाधारणाप्रमात्वेत्यर्थः। कारणत्वात्—परिणामित्वात्। प्रमां प्रत्यप्यविद्यायाः परिणामित्वम्, कार्यमात्रं प्रति तत्स्वीकारात्; अप्रमायां त्वविद्याया एव, नाहङ्कारस्येति ज्ञापनार्थमेवकार उक्तः। स्मृतेरज्ञाताविषयकत्वात् संशयविपर्यययो-

नारायणी।

श्रितत्वानुभवात्तत्राह—स्मृतीति। साक्षीति। अविद्योपहितचिदाश्रितत्वनियमात्। किमित्ययं नियमस्तत्राह—प्रमाणेति। प्रमाणमात्रजन्यज्ञानाश्रयत्वनियमात्। तत्र हेतुः—प्रमात्वेनेति। तत्कार्यता—अहङ्कारकार्यता। एवकारार्थमाह—अप्रमात्वेति। स्मृतिसंशयविपर्ययसाधारणाप्रमात्वेनेत्यर्थः। कारणत्वात्—परिणामिकारणत्वात्, प्रमां प्रत्य(प्य)विद्यायाः परिणामित्वम्, कार्यमात्रं प्रति तत्स्वीकारात्, अप्रमां प्रति त्वविद्याया एव, नाहङ्कारस्येति ज्ञापनाय एवकारः। स्मृतेरज्ञातविषयकत्वाभावादप्रमात्वं संशयविपर्यासयोर्बाधितार्थकत्वात् (अप्रमात्वमित्यर्थः)। ननु नाप्रमामात्रं प्रत्यविद्याया हेतुत्वं युक्तम्, अनाप्तवाक्यादिना बोधे व्यभिचारात्। तत्र पदज्ञानादिरूपबहिःप्रमा(१)करणकमनोवृत्तेरेवौचित्यादित्याशङ्क्य कार्यकारणभावकल्पनस्य लाघवगौरवतर्काधीनत्वात्, तत्र सामग्रीसत्त्वेऽपि नहि प्रमाकरणिका मनोवृत्तिः, किन्त्वविद्यावृत्तिरेवेत्यतिदेशेनाह—अत एवेति।

(१) प्रमाणकरणिकेति खपुस्तके। एवमग्रेपि 'सामग्रीसत्त्वेपि न बहिःप्रमाणकरणिका' इति पाठः। साधुरयम्।

गमो वेदान्तविदाम्। तत्रान्तःकरणवृत्तिजनकसामग्रीसम्भवेऽपि प्रमात्वाभावा(१)वरोधेनान्तःकरणस्यासामर्थ्यात्। नामादिषु ब्रह्माध्यासस्तु इच्छाधीनतया भ्रमप्रमाविलक्षणा मनोवृत्तिरेव कामादिवत्, तदुक्तम्—'अत एव चो·

न्यायरत्नावली।

बाधितार्थकत्वादप्रमात्वम्। तत्रान्तःकरणेति। शब्दज्ञानमर्थोपस्थितिरित्यादिसामग्र्या यथा मनोवृत्तिश्शाब्दप्रमारूपा जायते, तथा शाब्दभ्रमरूपापि सम्भवति, परन्तु भ्रमं प्रत्यविद्याया एव परिणामित्वात् न मनसः परिणामित्वमिति भावः। ननु नामादौ ब्रह्मैक्योपासना न प्रमा, बाधितविषयकत्वात्; नापि भ्रमः, नामादौ ब्रह्मभेदस्य ज्ञातत्वेऽपि तदुत्पत्तेः; तथा च तत्राविद्याया इव मनसोऽपि परिणामित्वसम्भव इत्यत आह—नामादीति। ब्रह्माध्यासः—ब्रह्मतादात्म्याकारवृत्तिः। कामादिवत्—इच्छाद्वेषादिवत्। चोदनाजन्यत्वात्—'नाम ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिविधिवाक्यार्थस्य इष्टसाधनत्वस्य ज्ञानाधीनेच्छाजन्य·

नारायणी।

प्रमां प्रत्येव मनसः परिणामित्वाभ्युपगमादेव। तत्र-अनाप्तवाक्यादौ, सामग्रीसम्भवेऽपि-प्रमायामिव शब्दज्ञानतज्जन्यपदार्थोपस्थितिसम्भवेऽपि। अपराधेनेति। बाधितविषयत्वादिति भावः। अन्तरिति। लाघवादप्रमात्वावच्छिन्नं प्रत्यविद्यायाः कारणत्वकल्पनाद् भ्रमं प्रति मनसः कारणत्वायोगादिति भावः। ननु प्रमां प्रति मनसः अप्रमां प्रत्यविद्यायाः कारणत्वे नामादौ ब्रह्मैक्योपासनावृत्तिराकस्मिकी स्यात्, तादृशवृत्तेर्भ्रमप्रमाबहिर्भूतत्वात्। तथाहि सा न प्रमा, विषयबाधात्। नापि भ्रमः, नामादौ ब्रह्मभेदस्यानावृत्तत्वेऽपि तदुपपत्तेः, भेदग्रहपूर्वकत्वादिति यावत्। तथा च नाविद्या न वा मनसस्तत्र परिणामिता सम्भवतीत्यत आह—नामादिष्विति। इच्छेति। बाधकालीनेच्छेत्यर्थः। ब्रह्माध्यासः-ब्रह्मैक्याकारा वृत्तिः, कामादिवत्-इच्छाद्वेषादिवत्, चोदनाजन्यत्वात्-'नाम ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादिविधिवाक्यार्थस्येष्टसाधनत्वज्ञानाधीनेच्छाजन्यप्रयत्नसाध्य·

(१)—भावापराधेनेति कपुस्तके।

दनाजन्यत्वान्मानसी क्रियैव सा। न ज्ञान'मिति। एतेन तर्कस्यापि मनोवृत्तित्वं व्याख्यातम्। व्याप्यारोपेण व्यापकप्रसञ्जनात्मकस्य तर्कस्येच्छाधीनतया भ्रमप्रमाविलक्षणत्वादिति। अत एव मनननिदिध्यासनसहिते श्रवणाख्ये

न्यायरत्नावली।

प्रयत्नसाध्यत्वात्। न ज्ञानमिति। ज्ञानस्योक्तप्रयत्नं विनापि दुर्गन्धादिविषयकस्योत्पत्तेः प्रमाणव्यापाराभावे उक्तप्रयत्नसत्त्वेऽप्यनुत्पादान्नोक्तप्रयत्नजन्यता। (१)अत एव 'पत्न्याज्यमवेक्षेत' इत्यादौ ज्ञानानुकूलव्यापारे विधिरिति भावः। व्याप्येत्यादि। 'वह्निव्याप्यधूमवान् ह्रद' इत्याद्यारोपजन्यस्य 'ह्रदो वह्निमान् स्यादि'त्याकारकपरिणामस्य इच्छाधीनत्वेन (२)भ्रमत्वप्रमात्वे इत्यर्थः। निदिध्यासनसहितेति। निदिध्यासनरूपफलोपकार्यङ्गसहितेत्यर्थः। साक्षात्कारमुद्दिश्य मननादिसहितं श्रवणं

नारायणी।

त्वात्। न ज्ञानमिति। ज्ञानस्योक्तप्रयत्नं विनापि दुर्गन्धादिविषयकस्योत्पत्तेः, प्रमाणव्यापाराभावे उक्तप्रयत्नसत्त्वेपि अनुत्पादान्नोक्तप्रयत्नसाध्यता, अत एव 'पत्न्याज्यमवेक्षेत' इत्यादौ ज्ञानानुकूलव्यापारे विधिरिति भावः। श्रवणादिषु विषयत्वं समर्थयितुं दर्शितनियमफलं तर्केऽतिदिशति— एतेनेति। भ्रमप्रमाबहिर्भावनियमप्रदर्शनेनेत्यर्थः। मनोवृत्तित्वम्—इच्छादेरिव ज्ञानान्यपरिणामविशेषरूपत्वम्, व्याख्यातं-सूचितम्। स्पष्टयति—व्याप्येत्यादि। व्याप्यारोपे-ह्रदो यदि वह्निव्याप्यधूमवान् स्यादित्यारोपे, व्यापकप्रसञ्जनात्मकस्य-ह्रदो वह्निमान्स्यादित्याकारकपरिणामविशेषस्य, इच्छाधीनतया-आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयकालीनेच्छाजन्यत्वेन। भ्रमेति। भ्रमत्वप्रमात्वशून्यत्वात्, अत एव-तर्कस्य भ्रमप्रमाबहिर्भूतवृत्तित्वसमर्थनादेव। मननेति। मनननिदिध्यासनरूपफलोपकार्यङ्गसहिते। सहित इत्यनेन मनननिदिध्यासनयोरङ्गत्वमात्रं श्रवणस्य प्राधान्यं सूचितम्, तत्र बीजमाह—श्रवणाख्य इति। तत्त्वमस्यादिवाक्या-

(१) अत एव यत्नाजन्यमवेक्षेत इति पाठो घपुस्तके।

(२) भ्रमत्वप्रमात्वशून्यत्वादित्यर्थ इति घपुस्तके।

वेदान्तवाक्यविचारे 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित-

न्यायरत्नावली ।

विधीयते । तत्र श्रवणं नाम 'तत्त्वमस्यादिवाक्यं यदि ब्रह्मात्मैक्यपरं न स्यात्, तदोपक्रमोपसंहारादिभिरपि अद्वैतब्रह्मबोधकं न स्यादि'त्यादितर्करूपम् । तस्य च प्रमाणीभूतवाक्यतात्पर्यविषयकत्वेन प्राधान्यम् । ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्यनुकूलतर्कादयोऽपि श्रवणेऽन्तर्भवन्ति । मननं तु वाक्यजन्यज्ञानस्य परोक्षनिश्चयभावसम्पादकस्तर्कः । निदिध्यासनमपरोक्षनिश्चयत्वसम्पादकस्तर्कः । 'तत्त्वमस्यादिवाक्यजं ज्ञानं यदि परोक्षं स्यात्, तर्हि अपरोक्षात्मविषयकं न स्यादि'त्यादिरूपः । तयोस्तत्सम्पादनरूपफलोपकारकारित्वेन श्रवणाङ्गत्वम् । तदसम्पादने हि श्रवणफलीभूतं वाक्य-

नारायणी ।

नामद्वैततात्पर्यानुकूलमानसक्रियारूपव्यापारविशेषेत्यर्थः । आत्मज्ञानस्योपनिषत्प्रमाणमात्राधीनत्वान्न तत्र विधिर्युक्तः, किन्तु श्रवणादावेव, तादृशं व्यापारं विना प्रतिबन्धानिवृत्तेः पुरुषार्थासिद्धेः, प्रतिबन्धश्च (१)प्रमाणप्रमेययोर्गताऽसम्भावना विपरीतभावना चेति । तत्राद्या क्रियार्थत्वादितिहेत्वाभासैः ब्रह्मात्मैक्ये वेदान्तानां प्रामाण्यं न सम्भवतीत्याकारकश्चित्तदोषः, द्वितीया वेदान्तानां स्वार्थपरत्वसम्भवेऽपि ब्रह्मात्मैक्यं कर्तृत्वादिप्रत्यक्षविरोधात् सर्वथा नोपपद्यत इत्येवमाकारकश्चित्तदोषः, तृतीया अनादिकालात्प्रवृत्तदेहात्मज्ञानजनितसंस्कारप्रचयश्चित्तदोषः । तत्राद्या श्रवणेन, द्वितीया मननेन, तृतीया निदिध्यासनेनापसार्यते । तत्र श्रवणं वेदान्तपदवाक्यशक्तितात्पर्याद्यवधारणम् । मननम्–अभेदाभावेऽनिष्टप्रसञ्जनरूपस्तर्कः । 'यदि तयोरभेदो न स्यात्तदा समस्वभावतया प्रतिपत्तिर्न स्यादि'ति । निदिध्यासनं ब्रह्मात्मैक्यवृत्तीनां पौनःपुन्यम्, अत एव एतेषु श्रवणं प्रधानम्, तद्विशिष्टस्यैव शब्दस्य तात्पर्यभ्रमसंशयोत्तरशाब्दबोधे हेतुत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । ननु श्रवणं नाम श्रुतिकरणकशाब्दबोधः, मननमनुमितिः, निदिध्यासनम्–धारावाहिकात्मगोचरवृत्तिः—

(१) प्रमाणगतासम्भावना प्रमेयगताऽसम्भावना विपरीतभावना चेति खपुस्तके ।

व्य' इत्यादिविधिरप्युपपद्यते। तस्य चतुर्विधान्वयव्यतिरेकादितर्करूपत्वात्। दृग्दृश्यान्वयव्यतिरेकः, साक्षिसा-

न्यायरत्नावली।

जज्ञानं नापरोक्षभ्रमहेत्वज्ञानस्य निवर्तकम्। अथवा ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्यनुकूलस्तर्को मननम्। निदिध्यासनं तु श्रवणमननयोरैकाग्र्यं पौनःपुन्यरूपम्। तयोश्चोक्तैक्यविषयकासम्भावना-विपरीतभावनाबुद्धिनिरासद्वारा साक्षात्काररूपफलाप्रामाण्यधी-निरासकत्वेन उपकारित्वात् श्रवणाङ्गत्वम्। आद्यकल्पो विवरणे, द्वितीयकल्पस्संक्षेपशारीकादावुक्तः। दृग्दृश्यान्वयव्यतिरेक इत्यादि। दृशि दृश्यानां तादात्म्यमन्वयः। तस्य च निरूपणासम्भवात् दृशि दृश्यानि कल्पितानीति दृशि दृश्यानामन्वयेनैव व्यतिरेकस्सिध्यतीत्यर्थः। 'स्वप्रकाशदृशस्तादात्म्येन सिद्धं जडं यदि सत्यं स्यात्, तदा जडत्वादिना स्वप्रकाशादत्यन्तविलक्षणं स्यादि'ति तर्को बोध्यः। एवमग्रेऽपि 'निर्विकारसाक्षितादात्म्येन सिद्धं जडं यदि सत्यं स्यात्, तदा विकारवत् न स्यात्'। 'एवमागमापायशून्यात्मतादात्म्येन सिद्धं दृश्यं यदि सत्यं स्यात्, तदा आगमापायित्वरूपकादाचित्कत्ववन्न स्यात्, 'परमप्रेमास्पदात्मतादात्म्येन प्रतीयमानं यदि सत्यं स्यात्, तदा

नारायणी।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः।
इत्यादिना वाक्यकरणकशाब्दबोधादेव श्रवणत्वादिलाभात्। तथा च ज्ञानरूपेषु तेषु कथं विधिरुपपद्यते? तत्राह—चतुर्विधेत्यादि। तस्य—मनननिदिध्यासनसहितस्य श्रवणस्येत्यर्थः। चतुर्विधान्वयव्यतिरेकानेव दर्शयति–दृग्दृश्येति। दृशि दृश्यानामन्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः। अन्वयस्तादात्म्यादिः, तस्य कल्पितत्वात्तत्प्रतियोगिनामनात्मनामन्वयेनैव व्यतिरेकः सिद्ध्यतीति भावः। तथा च स्वप्रकाशदृशस्तादात्म्येनाभातं जडं यदि सत्यं स्यात्तदा जडत्वादिना 'स्वप्रकाशादत्यन्तविलक्षणं न स्यादि'ति तर्को बोध्यः। साक्षीति। साक्षिणि साक्ष्यस्यान्वयेन व्यति-

क्ष्यान्वयव्यतिरेकः, आगमापायितदवध्यन्वयव्यतिरेकः, दुःखिपरमप्रेमास्पदान्वयव्यतिरेक इति (१) समन्वयाध्या-

न्यायरत्नावली ।

दुःखसाधनं न स्यात्' 'सद्वस्तुतादात्म्येन प्रतीयमानं पटादिकं यदि सत्यं स्यात् तदा (२) मिथ्याभूतं न स्यादि'ति बोध्यम् । एवं साक्षिणो निर्विकारत्वात् साक्ष्याणां च विकारित्वात् साक्षिणि साक्ष्यस्यान्वयेन व्यतिरेकः सिध्यतीत्यर्थः । एवमागमापायितया उत्पत्तिविनाशवत्त्वरूपया (३) कादाचित्कत्वेन मिथ्यात्वात् सर्वकादाचित्कानामधिष्ठानमात्मा । स हि तेषामवधिः, आगमापायशून्यत्वात् । यथा वृष्टिमतां देशानां वृष्टिशून्या गङ्गाऽवधिरुच्यते, तथा च तेषां तत्र तादात्म्येनानुपपन्नेन व्यतिरेकः । एवं दुःखित्वेनोपलभ्यमानस्याहङ्कारादेः परमप्रेमास्पदात्मभिन्नत्वात् तयोस्तादात्म्यरूपान्वयेनानुपपद्यमानेनात्मन्यहङ्कारादि कल्पितम् । एवं सर्वेषु दृश्येषु मिथो व्यावृत्तेषु भिन्नेषु सद्रूपेणानुवृत्त आत्मा, तस्मात्तत्र तेषामन्वयेन तादात्म्यरूपेण व्यतिरेकस्सिध्यति । यत् येषु व्यावृत्तेषु तादात्म्येनान्वितं तत्र तानि कल्पितानि । यथा रज्जौ मालास-

नारायणी ।

रेक इत्यर्थः । व्यतिरेकश्च प्राग्वद् बोध्यः । तर्कश्च-'अधिष्ठानभूतनिर्विकारसाक्षितादात्म्येन भातं जडं यदि सत्यं स्यात् सविकारं न स्यादि'ति । आगमापायीति । आगमापायिनस्तदवधौ उत्पत्तिविनाशधर्मकस्य बाधकधीविषयेऽन्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । तर्कश्च 'नित्यधर्मितादात्म्येन भातं जडम् यदि सत्यं स्यात्तदोत्पत्तिविनाशि न स्यादि'ति । दुःखीति । दुःखिनः परमप्रेमास्पदेऽन्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । तर्कश्च 'प्रेमास्पदानन्दतादात्म्येन भातं जडं यदि सत्यं स्यात्तदा

(१) समन्वयाद्यध्याया इत्यन्तः पाठो नास्ति कखपुस्तकयोः ।

(२) मिथो व्यावृत्तं नेत्यादि घपुस्तके ।

(३)—रूपया सर्वदृश्यानां कादाचित्कत्वमात्मा तु तेषामवधिरागमापायशून्यत्वात् इति घपुस्तके भिन्नः पाठः ।

याविरोधाध्यायसाधनाध्यायफलाध्यायाः । अनुवृत्त-व्यावृत्तान्वयव्यतिरेकः पञ्चमः । एतच्च सर्वेषां वेदान्तानुकूलतर्काणां चतुर्लक्षणीमीमांसाप्रतिपादितानामुपल-

न्यायरत्नावली ।

र्यादि यथा वा जातौ व्यक्तय इति भावः । अनुकूलेति ! अनुग्राहकेऽर्थः । तर्काणामिति । कार्यकारणानन्यत्वादितर्काणामित्यर्थः । चतुर्लक्षणीति । चतुरध्यायीत्यर्थः । प्रतिपादितानामिति । 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यादिसूत्रेषु प्रपञ्चमिथ्यात्वजीवब्रह्मैक्यबोधकवेदान्तानुग्राहकतर्काः प्रतिपादिताः । तथाहि—तदनन्यत्वं तस्य ब्रह्मणः अनन्यत्वं ब्रह्मान्यशून्यत्वम्, वाचारम्भणश्रुतेः । आदिपदोदितश्रुतियुक्तिभ्यः । वाचेत्यादिश्रुतेरयमर्थः । आरम्भणम् आरभ्यमाणं कार्यमात्रं वाचा वाङ्मात्रं मिथ्येति यावत् । अकार्यमप्यविद्यादिकं नाममात्रम् । उभयत्र हेतुगर्भं विशेषणं विकार इति । यतो नाशोत्पत्त्यादिविकृतिमत्, अतो मिथ्येत्यर्थः । कार्यनष्टयोर्हि कदाचिदसत्त्वं वाच्यम्, सर्वदा सत्त्वासम्भवात् । तथा च तदनधिकरणकालस्य तद्गतसत्त्वावच्छेदकत्वासम्भवात् असत्त्वं दुर्वारमिति । अधिष्ठानरूपकारणानन्यत्वं दृश्यमात्रस्य मिथ्यात्वमिति यावत् । तथा च दृश्यमात्रं यदि सत्यं स्यात्, तदा किञ्चित्कालावच्छिन्नेनासत्त्वेन निरूपणानर्हं न

नारायणी ।

दुःखी दुःखसाधनम् च न स्यादि'ति । अनुवृत्तेति । अनुवृत्ते व्यावृत्त-
स्यान्वयेन व्यतिरेक इत्यर्थः । तर्कश्च 'अनुवृत्ततादात्म्येन प्रतीय-
मानं जडं यदि सत्यं स्यात्तदा मिथो व्यावृत्तं न स्यादि'त्यादिः
बोध्यः । यथा चैतेषां तर्काणां श्रुतिमूलत्वं तथा व्याख्यातमस्मा-
भिर्महद्व्याख्याने । एतच्चेति । पञ्चविधान्वयव्यतिरेकरूपतर्ककथनं चे-
त्यर्थः । तर्काणां—कार्यकारणानन्यत्वादितर्काणाम् । चतुर्लक्षणीति ।
चतुरध्यायशारीरकमीमांसेत्यर्थः । प्रतिपादितानां—'तदनन्यत्वमारम्भ-
णशब्दादिभ्य' इत्यादिसूत्रैर्विषयपरिशोधकतया सूचितानाम् । आनन्द-

क्षणमित्यभियुक्ताः । विस्तरस्तु वेदान्तकल्पलतिकायामनुसन्धेयः । तदेवं सुषुप्त्यवस्थायामस्त्यानन्दभोगस्तद्भोक्ता च सुषुप्त्यभिमानी प्राज्ञ इत्युच्यते । प्रकर्षेणाज्ञत्वात्तदानीं विशेषावच्छेदाभावेन प्रकृष्टज्ञत्वाद्वा । तदा चान्तःकरणस्य लयेऽपि तत्संस्कारेणावच्छे

न्यायरत्नावली ।

स्यादित्यादितर्का बोध्याः । कल्पलतिकेति । श्रवणादिस्वरूपनिरूपणमुक्तरीत्या तत्र कृतम् । आनन्दभोगः सुखाकारवृत्तिः । भोक्ता आश्रयः । अभिमानी आश्रयः । प्रकर्षेणेति । मूलाज्ञानं सर्वदास्ति । अवस्थाज्ञानमपि सुषुप्ताविति प्रकर्षः । विशेषावच्छेदाभावेन-वृत्तित्रयविषयान्यविषयविशेषविषयकत्वाभावेन । सौषुप्तसाक्षिण इति शेषः । विशेषविषयकत्वस्य दुःखप्रयोजकत्वेन तदभावो ज्ञानस्य प्रकर्षः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यनेन स्वार्थेऽणिति भावः । अवच्छेदादिति । मनोऽवच्छिन्नचैतन्यमेव जीव इति पक्षे इति शेषः । अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे नोक्तप्रसङ्गः । मनोलयेऽप्यविद्ययैव जीवत्वासार्वज्ञ्यादिसम्पादनात् । मनोऽवच्छिन्नस्य जीवत्वे तु मनउच्छेदेन जीवत्वाभावस्स्यात्, ईशाभेदसम्पत्त्या सार्वज्ञ्यापत्तिश्च स्यात् । जीवस्याभावेन तं प्रत्यविद्याऽऽवृणोतीत्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति

नारायणी ।

भोगः-सुखाकारा वृत्तिः, भोक्ता-आश्रयः, अभिमानी-अभिमानवान् । प्रकर्षेणेति । मूलाज्ञानं सर्वदास्ति तूलाज्ञानमपि सुषुप्ताविति प्रकर्षः । विशेषावच्छेदाभावेन-वृत्तित्रयविषयान्यविषयविशेषविषयकत्वाभावेन, सौषुप्तसाक्षिण इति शेषः । विषयविशेषविषयकत्वस्य दुःखप्रयोजकत्वेन तदभावो ज्ञानस्य प्रकर्षः, प्रज्ञ एव प्राज्ञ इति । अवच्छेदात् जीवभावात् । ननु यदि न जीवभावनिवृत्तिः तर्हि 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्त' इत्यादिपरमात्मभावसम्पच्छ्रवणं कथमित्याशङ्क्य न तन्मु

दान्न जीवाभावप्रसङ्गः, न वा सार्वज्ञ्यापत्तिः। ईशाभेदप्रतिपादनं च शरीरेन्द्रियाद्यभिमानरहितत्वेनोपचारात् तत्संस्कारस्य च निमित्तकारणत्वेन साक्ष्याश्रितकार्योपादानकोटावप्रवेशान्न तद्भेदेऽपि साक्षिभेदः। जागरणे त्वन्तःकरणस्य प्रमात्राश्रितकार्योपादानकोटौ

न्यायरत्नावली।

भावः। ईशाभेदेति। 'प्रजा अहरहर्ब्रह्म गच्छन्त्योऽपि न विन्दन्ती'त्यादिश्रुतेरित्यादिः। गच्छन्त्यः ऐक्येन समाश्रिताः। ननु तदा वृत्तिरूपेण परिणतमनसः संस्कारसत्त्वे तज्जन्यस्मृतिरूपकार्याणां साक्ष्याश्रितत्वात् तादृशसंस्काराणामुक्तस्मृतिहेत्वविद्यायामिव साक्षिकोटौ निवेशेन तद्भेदेन साक्षिभेदः स्यात्। वार्तिकमते हि साक्षिमात्राश्रितं स्मरणादिकम्, न साक्ष्यनन्तर्गतवस्त्वाश्रितम्। तस्य संस्काराश्रितत्वे तु संस्कारोऽपि साक्ष्यन्तर्गतो वाच्यस्स्यात्, तथा च वक्ष्यमाणवार्तिकविरोधः तत्राह—संस्कारस्येति। निमित्तेति। स्मृतिनिमित्तेत्यर्थः। कार्येति। स्मृ-

नारायणी।

स्यं किन्तु गौणमेवेत्याह—ईश्वराभेद इति। उपचारात् 'सिंहो माणवक' इति गौणीलक्षणातः। ननु सुखदुःखव्यवस्थार्थं प्रमातारो भिन्नाः साक्षीत्वेक एवेत्युक्तं तन्न युक्तम्, प्रमातृशरीरप्रविष्टोपाधिभेदेन प्रमातृणामिव साक्षिशरीरप्रविष्टोपाधिभेदेन साक्षिणोऽपि भेदावश्यम्भावात्, तत्राविद्याया इव संस्कारस्यापि स्मृतिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्योपाधित्वादित्याशङ्क्य न संस्कारविशिष्टाविद्यात्वेन स्मृतिं प्रत्युपादानता किन्त्वविद्यात्वेनैव, संस्कारस्तु निमित्तमात्रमतो न संस्कारभेदेन स्मृतिविवर्त्तोपादानस्य साक्षिणो भेदो युक्त इत्याशयेनाह— निमित्तकारणत्वेन। साक्ष्या- संस्कारस्य चेति। निमित्तकारणत्वेन--स्मृतौ श्रितेति। साक्षिमात्राश्रितत्वेन अङ्गीकृतस्मृतिरूपकार्योपादानभूताविद्याशरीरे अप्रवेशात् उपादानांशतया अविशेषणत्वात्, उपादानतानवच्छेदकत्वादिति यावत्। तद्भेदेन-संस्कारभेदेन। प्रमातरि ततो विशेषमाह—जागरणे त्विति। उपदानेति। सुखदुःखादिकं प्रति मनसोऽसाधार-

३७

प्रवेशात्तद्भेदेन प्रमातृभेद एव । साक्षिण एव चाधिकोपाधिविशिष्टस्य प्रमातृत्वान्न प्रतिसन्धानानुपपत्तिरिति ।

न्यायरत्नावली ।

त्यादिकार्येत्यर्थः । स्मृत्यादेरविद्यामात्रपरिणामत्वस्योक्तत्वात् न मनसस्तत्र उपादानत्वं नतरां तत्संस्कारस्येति भावः । अत्रेदं बोध्यम् । मूले साक्षिमात्राश्रितत्वरूपं साक्ष्याश्रितत्वं स्मरणादेर्यदुक्तं तदविद्यागतचिदाभासः साक्षीति वार्तिकमतमवलम्ब्यैव । अत एव मनोगतचिदाभासस्य जीवत्वेन तन्मतेऽविद्यायाः जीवानुपाधित्वेन भेदास्वीकारात् साक्षिणः सर्वजीवेष्वैक्यमेव । 'बिम्बप्रतिबिम्बानुगतशुद्धचित् साक्षी'तिमते तु स्मृत्यादिकार्यं न साक्षिमात्राश्रितम्, किन्त्वविद्याविशिष्टचिदाभासाश्रितमपि । ननु पूर्वदिनस्थप्रमात्रानुभूतमद्यदिनस्थप्रमात्रा न स्मर्येत, तयोर्भेदात् तत्राह—साक्षिण इत्यादि । अधिकोपाधीति । (१) सवृत्तिकमन इत्यर्थः । प्रमातृत्वात्—सवृत्तिकमनोऽवच्छिन्नचिद्रूपस्य च प्रमातुस्स्वरूपत्वात् । न प्रतिसन्धानेति (२)*तथा च साक्षिणि प्रमास्मृत्योः सामानाधिकरण्यसम्भवेन कार्यकारणभावसम्भवः* । न चैकमनोगतस्य मनोऽन्तरावच्छिन्नसाक्षिण्यपि

नारायणी ।

णत्वादिति भावः । तद्भेदेन-अन्तःकरणभेदेन । ननु पूर्वप्रिमा दिनस्थत्रानुभूतं मध्यदिनस्थप्रमात्रा न स्मर्येत, अन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणात् तयोर्भेदादित्यत आह—साक्षिण एव चेति । अधिकेति । मनःस्वरूपोपाधिविशिष्टस्य, प्रमातृत्वात्—सवृत्तिकमनोवच्छिन्नचिद्रूपस्य प्रमातुः स्वरूपत्वात् । प्रतिसन्धानेति । स्मरणेत्यर्थः । तथा च मनोवस्थाया भेदेऽपि सर्वावस्थानुस्यूतमनस्त्वोपलक्षितस्वरूपस्यैकत्वात्तद्विशिष्टसाक्षि-

(१) मनःस्वरूपेत्यर्थ इति घपुस्तके ।

(२) *स्मरणेत्यर्थः । तथाच मनसोऽवस्थाव्यक्तिभेदेपि सर्वावस्थानुस्यूतमनस्त्वोपलक्षितस्वरूपैक्यात् तद्विशिष्टसाक्षिण एकत्वेन नानुभवस्मृत्योर्वैयधिकरण्यमिति भावः* इति पाठो भिन्नो घपुस्तके चिह्नद्वयवर्ती । अयञ्च युक्ततरः ।

मातृमानप्रभेदेऽपि प्रतिदेहं न भिद्यते।
साक्षी बाह्यार्थवद्यस्मात्स आत्मेत्युच्यते ततः॥
व्यभिचारो मिथो यद्वत्प्रमात्रादेः स्वसाक्षिकः।
सर्वमात्राद्यभावार्थसाक्षित्वान्न तथात्मनः॥

इति वार्तिककारपादैर्व्यवहारदशायामपि साक्षिभेदनिराकरणात्। सुषुप्तौ तद्भेदकल्पनं केषा-

न्यायरत्नावली।

स्मृत्यापत्तिरिति वाच्यम्। तन्मनोगतप्रमाजन्यसंस्कारस्य मनोऽन्तरावच्छिन्ने विरहात् तत्तच्छरीरावच्छिन्ने स्मृत्यादौ तत्तच्छरीराणामपि हेतुत्वाच्च। मनस्तत्संस्कारान्यतरावच्छिन्नं चैतन्यं साक्षीति केचित्। तदुक्तन्यायेन वार्तिकोक्तयुक्त्या च विरुद्धमिति ज्ञापयितुमाह—मातृमानेत्यादि। स तव आत्मेत्युच्यते 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत' इति श्रुताविति शेषः। व्यभिचारः—मिथः परस्पराभावकालीनत्वम्। स्वसाक्षिकः-आत्मसाक्षिकः। सर्वमात्राद्यभावार्थेति। सर्वे ये मात्रादिरूपाः तदभावरूपाश्चार्था इत्यर्थः। व्यवहारेति। जागरेत्यर्थः। साक्षिभेदेति-प्रतिदेहं साक्षिभेदेत्यर्थः। तद्भेदेति। एकस्मिन्नपि देहे मनोऽवच्छिन्नसा-

नारायणी।

ण एकत्वेन नानुभवस्मृत्योर्वैयधिकरण्यमिति भावः। नन्वविद्याया इव विनिगमकाभावान्मनसोऽपि प्रमात्रुपाधित्वेन क्लृप्तस्य साक्ष्युपाधित्वमप्रतिहतं तथा च साक्षिणोऽप्यौपाधिकभेदोस्त्येवेति केषांचिदनभिज्ञवेदान्तिनामुक्तिः सिद्धान्तविरोधान्न युक्तेत्याह—मातृमानेत्यादि। आत्मेत्युच्यते 'एष त आत्मान्तर्य्याम्यमृत'इति श्रुताविति शेषः। व्यभिचारो. मिथः—परस्पराभावसामानाधिकरण्यादिरूपः। स्वसाक्षिकः-आत्मसाक्षिकः। सर्वेति। सर्वे ये प्रमात्रादिरूपास्तदभावरूपाश्चार्थास्तत्साक्षित्वादित्यर्थः। व्यवहारदशायामपि-जागरेऽपि। साक्षीति। प्रतिदेहं साक्षिभेदनिराकरणात्। तद्भेदकल्पनम्-(१)मनउपाधिक-

(१) अत्र कपुस्तके 'मनउपाधिकसाक्षिकसंस्कारोपाधिकः' इति, खपुस्तके 'मनउपाधिसाक्षिकः संस्कारोपाधिकः' इति च पाठः।

न्यायरत्नावली ।

क्षितो मनस्संस्कारावच्छिन्नसाक्षिणो भेदेत्यर्थः । यथा मनोभेदेन साक्षिभेदः, तथा (१)तत्संस्कारभेदेनेति तेषां भावः । महामोह एव न तु न्यायानुसरणम् । ननु साक्षिण एकत्वे एकस्य प्रमातुः प्रमात्रन्तरीयसुखाद्यनुभवापत्तिरिति चेन्न । अहमन्यमनोगतसुखविशिष्ट इत्यनुभवस्यापादनासम्भवात् एक मनोऽवच्छेदेनापरमनोगतसुखादिवैशिष्ट्यस्य उक्तानुभवविषयस्य अप्रसिद्धेः । ननु तथापि तत्पुरुषीयसुखादिभासकाचितस्तन्मनोऽवच्छिन्नचित्त्वेन रूपेण साक्षितास्तु, सुषुप्तावपि तन्मनोव्यक्तिरस्त्येव, अवस्थाभेदेऽपि स्वरूपाभेदात्; किञ्चाविद्यावच्छिन्नचितस्साक्षित्वपक्षे मनोऽवच्छिन्नचितमादाय विनिगमकाभाव इति चेन्न । शुद्धचितोऽन्तर्यामिणो वा चैतन्यस्य साक्षित्वपक्षे मनोभेदेन साक्षिभेदे(२) मानाभावात् , किञ्च अविद्यावच्छिन्नस्य साक्षित्वपक्षेऽपि मनोऽवच्छिन्नस्य न साक्षितासम्भवः । अविद्यातद्वृत्त्यादीनां मनोदेशापेक्षया अधिकदेशव्यापकानां कात्स्न्र्येन मनोऽवच्छिन्नचित्सम्बन्धाभावात् । अत एव मनोवृत्त्यनिर्गमकालेऽविद्यावच्छिन्नचिता घटाद्युपादानभूतया घटादेर्भानवारणाय घटाद्यवच्छेदेनावरणं कल्प्यत इति मूल एव पूर्वमुक्तम् । तदस्वीकारे च वृत्तेरावरण-

नारायणी ।

साक्षितः संस्करोपाधिकः साक्षी भिन्न एवेति साक्षिभेदकल्पनं महामोह एव-अति भ्रम एव, मनआदेः साक्षिशरीरे अप्रवेशस्य बहुधोक्तेरिति भावः । ननूत्थितस्य सुखस्मृतिवद् दुःखस्मृतिरप्यस्ति अतस्तदन्यथानुपपत्त्या नित्यसु-

(१) तथा मनस्तत्संस्कारेति घपुस्तके ।

(२) अत्रायमधिकः पाठो घपुस्तके । साक्षिभेदे गौरवान्मानाभावाच्च । अन्यथा तत्तत्सुखदुःखादिदृश्यावच्छिन्नचितो वा भासकत्वेन सुखादिदृश्यभेदेन क्षणभेदेन वा साक्ष्यभेदापत्तेः । तस्मात् आध्यासिकस्य तादात्म्यस्य भासकतानियामकत्वामिति सिद्धान्तादधिष्ठानमेव साक्षीति युक्तम् ।

ऽविद्यामोह एवेत्यवधेयम् । ननु 'दुःखमहमस्वाप्सम्' इति कस्यचित्कदाचित्परामर्शात् सुषुप्तौ दुःखानुभवोऽप्यस्तु। न। तदानीं दुःखसामग्रीविरहेण तदभावात्। सुखस्य चात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वात् शय्यादेरसमीचीनत्वेन च दुःखमित्युपचारात् 'दुःखमहमस्वाप्सम्' इति प्रत्ययोपपत्तिः । अथवा अवस्थात्रयस्यापि त्रैविध्याङ्गीकारात् सुषुप्तावपि दुःखमुपपद्यते । तथा हि—प्रमाज्ञानं जाग्रज्जाग्रत्, शुक्तिरजतादिविभ्रमो जाग्रत्स्वप्नः, श्रमादिना स्तब्धीभावो जाग्रत्सुषुप्तिः । एवं स्वप्ने मन्त्रादिप्राप्तिः स्वप्नजाग्रत् , 'स्वप्नेऽपि स्वप्नो मया दृष्ट' इति बुद्धिः स्वप्नस्वप्नः, जाग्रद्दशायां कथयितुं न शक्यते, स्वप्नावस्थायां च यत्किञ्चिदनुभूयते,

न्यायरत्नावली।

भङ्गार्थत्वपक्षस्य उच्छेदस्स्यात् । उपचारात्—जाग्रत्कालीनाच्छय्यादौ दुःखसाधनत्वज्ञानात् । दुःखमित्यादि । दुःखसाधनशय्याधिकरणकं शयनं कृतवानहमित्यर्थः। जागरे त्रैविध्यमाह—प्रमेत्यादि । स्तब्धीभावः—अहमाकारवृत्त्यन्यवृत्तिसा-

नारायणी।

खस्येव नित्यदुःखस्याप्यनुभवोऽस्तु सामग्रीबाधेन जन्यसुखस्येव जन्यदुःखस्यापि भानासम्भवादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नन्विति । दुःखेति । तथाचात्मनो दुःखरूपतापि स्यादिति भावः । सुखदुःखयोः साम्यं परिहृत्य दुःखानुभवमन्यथा नयति—शय्यादेरित्यादि। उपचारात्–जाग्रत्कालीनात् शय्यादौ दुःखसाधनत्वज्ञानात्। दुःखमहमिति। दुःखसाधनशय्याधिकरणकं शयनं कृतवानहमित्यर्थः। ननु शय्यादेरसमीचीनत्वेनैव दुःखप्रतीतिर्न युक्ता (चेत्) सुखप्रतीतेरपि शय्यादेः समीचीनप्रयुक्तत्वापत्तिः युक्तेस्तौल्यादतः पक्षान्तरमाह—अथवेति । त्रैविध्याङ्गीकारात् तापनीयादिश्रुताविति शेषः । जागरे त्रैविध्यमाह—प्रमेत्यादि । स्तब्धिभावः—अहमाकारवृत्त्यन्यवृत्तिसामान्याभावः एवं स्वप्नेत्यादि स्पष्टम् ।

तत्स्वप्नसुषुप्तिः। एवं सुषुप्त्यवस्थायामपि सात्त्विकी या सुखाकारा वृत्तिः, सा सुषुप्तिजाग्रत्, तदनन्तरं 'सुखमहमस्वाप्स'मिति परामर्शः। तत्रैव या राजसी वृत्तिः, सा सुषुप्तिस्वप्नः, तदनन्तरमेव दुःखमहमस्वाप्स-मिति परामर्शोपपत्तिः। तत्रैव या तामसी वृत्तिः, सा सुषुप्तिसुषुप्तिः, तदनन्तरं 'गाढं मूढोऽहमस्वाप्स'मिति

न्यायरत्नावली।

मान्याभावः। सात्त्विकी—सत्त्वगुणपरिणामरूपसुखाकारात्मसुख-विषयिका। राजसी—रजोगुणविषयिका। रजोगुणस्य दुःखादिपरिणामयोग्यत्वेन दुःखत्वोपचार इति भावः। तामसी—तमोगुणविषयिका। तिस्रोऽपि वृत्तयः सत्त्वगुणस्यैव परिणामाः, ज्ञानत्वात्। अथवा सुखरूपेण परिणतसत्त्वगुणविषयिका सात्त्विकी, दुःखरूपेण परिणतरजोगुणविषयिका राजसी, मोहरूपेण परिणततमोगुणविषयिका तामसी। न च सत्त्वादिगुणपरिणामरूपा वृत्तिस्सात्त्विक्यादिरूपा आत्मसुखविषयिका(१), एवं सुखाकारेत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गादिति वाच्यम्। दुःखविषयकज्ञानेन विना दुःखविषयकस्मृत्यसम्भवात् ज्ञानरूपाया(२) वृत्तेः सत्त्वान्यगुणपरिणामत्वासम्भवात्।'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान'मिति स्मृतेः। सुखादिरूपेण परिणामे तु धातुसाम्यादिकमेव निमित्तम्। अथ राजसी वृत्तिर्दुःखम्, तामसी वृत्तिः तमःपरिणामो मोहरूपः, तत्संस्कारश्च तदवच्छिन्नचैतन्यनाश एवेति न तदर्थं तद्गोचरवृत्त्यपेक्षेति चेन्न। दुःखमो-

नारायणी।

सात्त्विकी—सत्त्वगुणपरिणामरूपा, सुखाकारा—आत्मसुखविषयिका, राजसी—दुःखरूपरजःपरिणामगोचरा, तामसी—तमोगुणविषयिका। तिस्रोऽपि वृत्तयः सत्त्वगुणस्यैव, ज्ञानत्वात्; 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मिति स्मृत्या सत्त्वपरिणामस्यैव ज्ञानात्मवृत्तित्वोक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। मुख्याधि-

(१) —विषयिका एव सुखाकारेत्यस्येति घपुस्तके। (२) ज्ञानरूपाऽविद्यावृत्तेरित्यर्थः।

परामर्शः । यथा चैतत्, तथा (१)वासिष्ठवार्त्तिकामृतादौ स्पष्टम् । एवमध्यात्मं विश्वः, अधिभूतं विराट्, (२)अधिदैवं विष्णुः । अध्यात्मं जाग्रत्, आधिदैवम्, (३)पालनं, अधिभूतं सत्त्वगुणः । एवमध्यात्मं तैजसः, अधिभूतं

न्यायरत्नावली ।

द्वयोः वृत्तिपदेनाऽव्यवहारात् सविषयके ज्ञानेच्छादावेव वृत्तिपदप्रयोगादिति भावः । एवमध्यात्ममित्यादि । (४)एवमभिहितानामेतेषामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः अन्तःकरणशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिश्चेति योजना । एतेषां विश्वादिसमूहानां प्रथमं समूहमाह–रजोगुण इत्यन्तेन । अध्यात्मं–शरीरमधिकृत्य स्थितः । अधिभूतं–स्थूलभूतमधिकृत्य स्थितः । अधिदैवं–शरीरस्थूलसमष्टिभिन्नसोपाधिरजोगुणरूपमधिकृत्य स्थितः । अध्यात्मं जाग्रदिति । अध्यात्मेन विश्वेनानुभूयमाना जाग्रदवस्थेत्यर्थः । अधिदैवं–ब्रह्मकारणिका सृष्टिः । अधिभूतं सर्वभूतान्यधिकृत्य स्थितः । रजोगुणो–ब्रह्मोपाधिः । एष प्रथमस्समूहः । एवमध्या-

नारायणी ।

कारिणां परमहंसानां श्रवणादिद्वारकमात्मज्ञानं मोक्षोपायमित्यभिधाय मन्दाधिकारिणामविद्वत्सन्यासिनां ज्ञानसाधनोपायमाह— एवमिति । एवमुपहितानामेतेषामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः, अन्तःकरणशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिश्चेति योजना । अध्यात्मं शरीरमधिकृत्य स्थितः, अधिभूतं स्थूलभूतसमष्टिमधिकृत्य स्थितः, अधिदैवं स्थूलसमष्टिभिन्नं सोपाधिरजोगुणरूपमधिकृत्य स्थितः, (५)रजोगुणोपाधिको ब्रह्मा । जाग्रदिति । अध्यात्मेन विश्वेनानुभूयमाना जाग्रदवस्थेत्यर्थः । अधिदैवं ब्रह्मकार्यम्, अधिभूतं सर्वभूतान्यधिकृत्य स्थितः, एष प्रथमः समूहः । एवमध्यात्ममिति । लिङ्गमधिकृत्य स्थित इत्य-

(१) वासिष्ठेतिशब्दो नास्ति कखपुस्तकयोः । (२) अधिदैवं ब्रह्मा इति कखपुस्तकयोः ।
(३) अधिदैवं सृष्टिः, अधिभूतं रजोगुणः इति कखपुस्तकयोः ।
(४) एवमुपहितानामिति घपुस्तके ।
(५) रजोगुणो ब्रह्मोपाधिः अध्यात्मम् इति खपुस्तके ।

हिरण्यगर्भः, अधिदैवं (१)ब्रह्मा, अध्यात्मं स्वप्नः, अधिदैवं (२)सृष्टिः, अधिभूतं रजोगुणः। एवमध्यात्मं प्राज्ञः, अधिभूतमव्याकृतम्, अधिदैवं रुद्रः, अध्यात्मं सुषुप्तिः, अधिदैवं प्रलयः, अधिभूतं तमोगुणः। एवमध्यात्माधिभूताधिदैवानामेकत्वात् प्रणवावयवत्रयसहितानामु-

न्यायरत्नावली।

त्मं—लिङ्गशरीरमधिकृत्य स्थितः। अधिभूतं—सूक्ष्मभूतसमष्टिमधिकृत्य स्थितः। अधिदैवं—तदुभयान्यसत्त्वगुणोपाधिकः। अध्यात्मम्—अज्ञानमधिकृत्य स्थितः। अधिभूतम्—अव्याकृतचिदाभासादियुक्तमधिकृत्य स्थितः। अव्याकृतम्—ईश्वरः। अधिदैवम्-अज्ञानाव्याकृतान्यतमो गुणोपाधिकः। एवमध्यात्मेत्यादि। प्रणवावयवरूपवाचकसहितानामुक्तसमूहानामेकत्वादेकत्वं विचिन्त्य उपहितस्वरूपाणामुक्तसमूहानामैक्योपासनया सत्यलोकप्राप्तिपूर्वकं कैवल्यमित्यर्थः। प्रथमावयवो वाचकः, प्रथमसमूहश्च वाच्यः, तयोरेकत्वं विचिन्त्यम्। एवं द्वितीयौ तृतीयौ चावयवसमूहावेकत्वेन विचिन्त्यौ। ततः प्रथमसमूहस्य कारणेन द्वितीये-

नारायणी।

र्थः। अधिभूतं सूक्ष्मभूतसमष्टिमधिकृत्य स्थितः, अधिदैवं तदुभयान्यः सत्त्वगुणोपाधिकः, अध्यात्मं तैजसेनानुभूयमाना स्वप्नावस्था, अधिदैवं विष्णुकार्यम्, अधिभूतं सर्वभूतान्यधिकृत्य स्थितः, एष द्वितीयः समूहः। अध्यात्ममज्ञानमधिकृत्य स्थितः, अधिभूतमव्याकृतं चिदाभासादियुक्तमज्ञानमधिकृत्य स्थितः, अव्याकृतमीश्वरः, अधिदैवं तदुभयान्यस्तमोगुणोपाधिकः, अध्यात्मं प्राज्ञेनानुभूयमाना सुषुप्त्यवस्था, अधिभूतं भूतान्यधिकृत्य स्थितः, अधिदैवं रुद्रकार्यम्। एवमिति। प्रणवावयवत्रयसहितानां—प्रणवावयवरूपाकारोकारमकाररूपवाचकसहितानामुक्तसमूहानाम्, एकत्वात्—व्याप्यव्यापकभावमर्यादयाऽभेदात्। उपहितेति। उपहितस्वरूपाणामुक्तसमूहानामैक्योपासनया।

(१) अधिदैवं विष्णुरिति पाठः कखपुस्तकयोः।

(२) अधिदैवं पालनम्, अधिभूतं सत्त्वगुणः। इति कखपुस्तकयोः।

पहितानामैक्योपासनया हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिः, अन्तःकरणशुद्धिद्वारा क्रममुक्तिश्च। एतत्सर्वोपाधिनिराकरणेन साक्षिचैतन्यमात्रज्ञानेन तु साक्षादेव मोक्ष इति।

न्यायरत्नावली।

नैकत्वं द्वितीयस्यापि तृतीयेन कारणैकत्वं चिन्तयित्वा सत्यलोकं प्राप्य हिरण्यगर्भेण तत्र विद्यमानेन सह मुच्यते। नृसिंहतापिन्यथर्वशिखामाण्डूक्यादिश्रुतिः तद्भाष्यं चात्र प्रमाणं बोध्यम्। अत्र प्रथमसमूहे सत्त्वगुणपालनाविष्णूनां द्वितीयसमूहे रजोगुणसृष्टिब्रह्मणां च पाठः प्रामादिकः। विपरीतपाठस्य युक्तत्वात्, अथर्वशिखातापनीयादौ तथैवोक्तत्वात्, 'त्रयीं तिस्रो वृत्ती'रित्यादिमहिम्नस्तोत्रीयव्याख्याने आचार्यैरेवोक्तत्वात्। अत्र ब्रह्मनिर्देशेन तदुपाधिरजोगुणादिलाभेऽपि तेषामपि स्वातन्त्र्येणाका-

नारायणी।

हिरण्यगर्भलोकः—सत्यलोकः, अनन्तरं विदेहकैवल्यमित्यर्थः। प्रथमावयवोऽकारो वाचकः प्रथमसमूहो वाच्यः तयोरेकत्वं चिन्त्यम्, एवं द्वितीयावयवद्वितीयसमूहयोस्तृतीयावयवतृतीयसमूहयोरेकत्वं विचिन्त्य ततः प्रथमसमूहस्य द्वितीयेन कारणेन द्वितीयस्य तृतीयेन समूहेनैक्यं चिन्त्यम्, तच्चिन्तनेन सत्यलोकावाप्तिर्भवति। अनन्तरं तेन सह मुच्यते।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे।
परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्॥

इत्यादिश्रुतेरिति संक्षेपः। पुनरपि मुख्यानां प्रसङ्गात्कैवल्योपायमाह—एतदिति। (१)*उपास्योपासकभावपरित्यागेनेत्यर्थः। साक्षिचैतन्यमात्रज्ञानेन—

अभोक्ताहमकर्ताहमसङ्गोऽहं सदाऽमलः।
सर्वावभासकज्योतिस्स्वप्रकाशं निरञ्जनम्॥
ब्रह्म पूर्णं पराऽनन्दमहमस्मि सनातनम्।
कालत्रये द्वैतजातं नास्ति मायाविजृम्भितम्॥

(१) *···* चिह्नितः पाठः कपुस्तके भ्रष्टः प्रतिभाति।

तदेवं त्रयाणामप्यवस्थात्रयसहितानां विश्वतैजसप्राज्ञानामविद्यात्मकत्वात् दृश्यत्वेन च मिथ्यात्वादनुपहितः केवलः साक्षी तुरीयाख्योऽहमस्मीत्यर्थः। एवं व्यवहारतः सर्वव्यवस्थोपपत्तेः परमार्थतः कस्या अपि व्यवस्थाया अभावान्न काप्यनुपपत्तिः। विस्तरेण चैतत्प्रपञ्चितमस्माभिर्वेदान्तकल्पलतिकायामित्युपरम्यते ॥८॥

ननु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासहितानां त्रयाणामपि तदभिमानिनां मिथ्यात्वात्तत्साक्षिणोऽपि मिथ्यात्वं स्यादविशेषादित्याशङ्क्य विशेषाभिधानेन साक्षिणः सत्यत्वमाह—

अपि व्यापकत्वाद्धितत्वप्रयोगा-
त्स्वतस्सिद्धभावादनन्याश्रयत्वात् ।
जगत्तुच्छमेतत्समस्तं तदन्य-
त्तदेकोऽवशिष्टः शिवः केवलोऽहम् ॥ ९ ॥

न्यायरत्नावली।

रादिवाच्यत्वात् पृथगुक्तिः। अत एव गार्हपत्याद्यग्नीनां पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकानाम् ऋगादिवेदानां च विराडन्तःपातित्वेऽपि अथर्वशिखादौ प्रथमादिसमूहे पृथगुक्तिस्सङ्गच्छते। स्वातन्त्र्येण वाच्यता तु त्रयीमित्यादिपद्यादौ स्पष्टा। पद्यार्थमुपसंहरति-तदेवमिति ॥ ८ ॥

नारायणी।

इति सर्वद्वैतबाधसाक्षिपरमात्माभेदज्ञानेन*। तापिन्यादा'वथात आदेशः, न स्थूलप्रज्ञमि'त्यादिना सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्यैव मुमुक्षुज्ञेयत्वोक्तेः। पद्यार्थमुपसंहरति—तदेवमिति।

नवमं पद्यमवतारयति--नन्विति। तत्साक्षिणः-अवस्थासाक्षिणः। अविद्याप्रयुक्ततदभिमानिन इवाविद्याप्रयुक्ततदवभासकस्यापि मिथ्यात्वमावश्यकमिति भावः। अविशेषात्-मिथ्यात्वप्रयोजकयोराविद्यकत्वदृश्य-

'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये' रिति साक्षिणं प्रकृत्य 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः साक्षिणोऽन्यत्साक्ष्यं सर्वं जगत्तुच्छं न तु साक्षी। बाधाबाधित्वात् भ्रमाधिष्ठानतया ज्ञात-

न्यायरत्नावली।

जगत्तुच्छमिति। जगन्मिथ्येत्यर्थः। आर्तशब्देन विनाशित्वोक्तावर्थान्मिथ्यात्वलाभः। आर्तं बाधेन पीडितमित्यर्थे मिथ्यात्वं शाब्दमेवेति भावः। बाधाबधित्वादिति। यद्विषयकप्रमा बाधिका, तत्त्वादित्यर्थः। तथा च साक्षिणो मिथ्यात्वे बाधकप्रमैव दुर्लभेति कुतो मिथ्यात्ववार्तेति भावः। भ्रमेत्यादि। अतत्त्वारोपरूपभ्रमस्य तत्त्वाज्ञानपूर्वकत्वनियमेनाज्ञानविषयत्वरूपादधिष्ठानत्वात् साक्षिणस्तात्त्विकत्वमित्यर्थः। ननु माध्यमिकस्य शून्यवादिनो मते न तत्त्वप्रमा बाधिका, सर्वस्यैव विचारासहत्वेन युक्तिबाध्यत्वात्। अत एव भ्रमो न तत्त्वाज्ञानप्रयुक्तः। तथा च पूर्वपूर्वभ्रमवासनामात्रादुत्तरोत्तरभ्रमः, न किञ्चित्स्थिरमुपादानं निमित्तं वास्ति, 'यत् सत् तत् क्षणिक'मिति नियमाभ्युपगमात्। तथा च साक्षिण एव क्षणिकविज्ञानरूपस्य घटपटादिरूपत्वस्वीकारात् साक्षिणःघटाद्याकारस्येव घटादिरूपाकारेण साक्षि-

नारायणी।

त्वयोः साम्यात्। तत्रादौ युक्त्यसहत्वेन प्राप्तं तुच्छत्वं परिहरिष्यन् तदभावे हेतुभूतामपरिच्छिन्नत्वसाधिकां श्रुतिं पठति--न दृष्टेरिति। श्रुतिस्थार्तपदस्य दुःखित्वमर्थ इति तार्किकभ्रमनिरासाय श्रुत्यर्थं विशदयति--साक्षिण इति। तुच्छं मिथ्या, तथा च 'अर्द हिंसाया'मिति धातुनिष्पन्नार्तपदस्य बाधितार्थकत्वान्मिथ्यात्वं शाब्दमेवेति भावः। आस्तिकाभिमानिनं श्रुत्या निराकृत्य शून्यवादिनिरासाय तर्कमाह--बाधेति। बाधकधीविषयत्वादित्यर्थः। साक्षिणो मिथ्यात्वे तु बाधकप्रमाया एव दौर्लभ्यात्कुतो मिथ्यावार्तेति भावः। भ्रमेति। अज्ञत्वारोपरूपभ्रमस्य तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वाद्भ्रमकारणीभूताज्ञानविषयत्वरूपादधिष्ठानत्वात्। ननु शून्यवादिमते भ्रमो न तत्त्वाज्ञानपूर्वकः, किन्तु पूर्वपूर्ववासनाप्रयुक्त एव तथा च घटाद्याकारस्यैव कल्पितस्य साक्षिणोऽपि बाधः स्यादेवेत्यत आह--

त्वाच्च । तद्बाधग्राहकाभावाच्चेत्याद्यनुक्तसमुच्चयार्थोऽपि-शब्दः । 'अथ यदल्पं तन्मर्त्य' मिति श्रुतेः परिच्छिन्नत्व-तुच्छत्वयोः समव्याप्तत्वात्परिच्छिन्नत्वतुच्छत्वनि-वृत्तीरित्याह —व्यापकत्वादिति । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति सर्वात्मत्वोपदेशेन देशकालापरिच्छिन्नत्वादाकाशादी-नां च देशकालपरिच्छिन्नत्वेऽप्यापेक्षिकमहत्त्वेन व्याप-

न्यायरत्नावली ।

णोऽपि बाधः सम्भवति तत्राह—तद्बाधग्राहकेत्यादि । घटाद्याकारे साक्षिसामान्याभावज्ञानं बाधकं तत्तेनैव गृह्यते अन्येन वा ज्ञानेन ? नाद्यः । बाध्यमानेन तेन तद्ग्रहणेऽपि तत्सिद्ध्यसम्भवात् । नान्त्यः । (१)तस्यापि घटवत् बाध्यमानत्वेन घटविषयकत्वासिद्ध्या घटज्ञानाभावविषयकबाधासाधकत्वात्, ज्ञानान्तरस्य ज्ञानान्तररूप-प्रत्यक्षतायास्त्वयाऽनङ्गीकारात्, ज्ञानस्य स्वात्मकप्रत्यक्षविषयत्व-स्यैव त्वया स्वीकारादिति भावः । अल्पं—परिच्छिन्नम्, मर्त्यं—वि-नाशि बाधरूपमृत्युग्रस्तं वा । अपरिच्छिन्नत्वात्—देशकालनिष्ठा-भावाप्रतियोगित्वात् । व्यापकत्वोपचारात्—'आकाशवत्सर्वगतः, वायुस्सर्वत्रगो महा'नित्यादिश्रुतिस्मृत्यादिव्यवहारात् । सर्व-

नारायणी ।

तद्बाधेति । साक्षिबाधग्राहकाभावादित्यर्थः । असाक्षिकस्य बाधस्यायो-गात् परवेद्यत्वे सर्वशून्यताभङ्गात्, स्ववेद्यत्वे विरोधात्, स्वप्र-काशत्वे च संज्ञाकलहप्रसङ्गात्, सर्वबाधसाक्षितया सिद्धस्य साक्षि-णो न बाधो युक्त इति भावः । युक्त्या नित्यत्वं प्रसाध्य श्रुत्या तदाह—अथेति । अल्पं परिच्छिन्नम्, मर्त्यं विनाशि बाधरूपमृत्युग्रस्तं वा, सम-व्याप्तत्वात्—परस्परं व्याप्यव्यापकभावात् । देशेत्यादि । देशकालनि-ष्ठाभावाप्रतियोगित्वात्, आपेक्षिकमहत्त्वेन-यावन्मूर्तापेक्षयाऽधिकपरि-माणवत्त्वेन, व्यापकत्वोपचारात्—'आकाशवत्सर्वगतः,वायुः सर्वत्रगो महानि'ति श्रुतिस्मृत्यादिव्यवहारात् । आत्मनोऽपुरुषार्थत्वमाशङ्कते-

(१) तस्यापि घटे बाध्यमानत्वेन घटविषयकत्वासिद्ध्या घटे ज्ञानाभावसाधकेत्यादि घपुस्तके ।

कत्वोपचारात् । ननु सर्वव्यापकत्वेन नित्यत्वाद्भावरूपत्वाच्चात्मा न दुःखनिवृत्तिरूपः । नापि सुखरूपः । सुखस्यानित्यत्वेन नित्यात्मस्वरूपत्वानुपपत्तेः । तथा चात्मस्वरूपो मोक्षोऽपुरुषार्थ एवेत्याशङ्क्य नेत्याह-हितत्वप्रयोगादिति । हितत्वं पुरुषार्थत्वम् । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मे'ति 'यो वै भूमा तत्सुखम्, एष परम आनन्दः, (एष ह्येवानन्दयाति) विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'इत्यादिभिः श्रुतिभिः तस्य परमानन्दरूपत्वोपदेशात् । तस्य च नित्यत्वेऽपि

न्यायरत्नावली ।

व्यापकत्वेन-कालतः सर्वव्यापकत्वेन सर्वदा सत्त्वेनेति यावत् । प्रेयः-प्रियतरम् । अन्यस्मात्—आत्मभिन्नात् । अन्तरतरम्-आरोपितत्वेन बाह्यात् सर्वस्मात् दृश्यात् सत्यानन्दरूपत्वेन अधिष्ठानत्वात् यतोऽन्तरम् अतस्सर्वस्मात् स्वतादात्म्याध्यासेन प्रियादपि प्रियतममेतादित्यर्थः । यत्-यः । भूमा-अपरिच्छिन्नः । आनन्दयाति-सर्वानानन्दयति । महाकाशस्य घटाकाशादाविव महा-

नारायणी ।

नन्विति । सर्वव्यापकत्वेन--कारणतया सर्वदृश्यानुस्यूतसच्चिन्मात्रत्वेन, नित्यत्वात्-ध्वंसप्रागभावाप्रतियोगित्वात्, अतो न दुःखाभावरूपस्तस्य(१)जडत्वादिति भावः । ननु दुःखनिवृत्तिर्मास्तु दुःखध्वंसरूपः दुःखात्यन्ताभावरूपः स्यात् तस्य नित्यत्वात्तत्राह-भावरूपत्वाच्चेति । प्रतियोग्यनिरूप्यसत्यपदार्थस्वरूपत्वादित्यर्थः । तथा चात्मा यदि दुःखाभावरूपः स्यात्तदा प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणविषयः स्यात्, न तु तथाऽतो न दुःखाभावस्वरूप इति भावः । प्रेयः-प्रियतरम्, अन्यस्मात्-आत्मभिन्नात्, अन्तरतरं-आरोपितत्वेन बाह्यात्सर्वस्माद्दृश्याद्यतोन्तरतरं ब्रह्म सच्चिदानन्दरूपत्वादतः स्वतादात्म्याध्यासेन प्रियादपि प्रियतरमेतदिति

(१) तस्य जन्यत्वादिति भावः । मास्तु दुःखध्वंसरूपः दुखात्यन्ताभावरूपः स्यात् इत्यादिपाठः खपुस्तके । युक्तश्च ।

लोके धर्मजन्यतत्तदन्तःकरणवृत्तिव्यङ्ग्यतया तदुत्पत्ति-विनाशोपचारः । अज्ञानव्यवहितस्य च तस्याप्राप्तस्यैव ज्ञानमात्रादविद्यानिवृत्त्या प्राप्तिरिव भवतीति तदुद्देशेन मुमुक्षुप्रवृत्त्युपपत्तिः । अध्यस्तस्य प्रपञ्चस्य दुःखरूपस्या-

न्यायरत्नावली ।

नन्दस्य परिच्छिन्नानन्दे हेतुत्वमिति भावः । तत्तदन्तःकरण-वृत्तीति । चन्दनादियोगजन्यमनोवृत्तीत्यर्थः । लोक इत्यनेनेदं सूचितम्-'सुखस्य स्वरूपेणाजन्यत्वेऽपि स्वावरकाज्ञानविरोधिवि-शिष्टरूपेण लोके काम्यत्वात् मुमुक्षोरपि पूर्णानन्दस्वरूपमोक्षस्या-वारकमूलाज्ञानविरोधिविशिष्टतया काम्यते'ति तदिदमुक्तं-तदु-द्देशेन मुमुक्षुप्रवृत्तीति । इति-इत्थमज्ञानविरोधिज्ञानविशिष्टरू-

नारायणी ।

भावः ।भूमा-अपरिच्छिन्नः । नित्यत्वे-आत्मनो ध्वंसप्रागभावरहितत्वे । तत्तदिति । स्रक्चन्दनवनितादिसंयोगजन्यवृत्तीत्यर्थः । व्यङ्ग्यतया-प्रकाश्यतया । तदुत्पत्तीति । सुखमुत्पन्नं नष्टमिति व्यवहारे सुखपदस्य व्यञ्जकवृत्तौ लक्षणेत्यर्थः । ननु यदि सुखमात्मरूपतया नित्यं तर्हि सिद्धत्वात्कथं तदुद्दिश्य प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य (१)सुखस्यात्म-रूपतया नित्यत्वेऽपि विस्मृतग्रैवेयकादाविव ज्ञानसाध्यायाः प्राप्तेः फलत्वसम्भवात् तदुद्दिश्य प्रवृत्तिर्नानुपपन्नेत्याह—अज्ञानेति । अज्ञान-रूपावरकान्वितस्येत्यर्थः । अप्राप्तस्येव न तु वस्तुगत्या ग्रामादिवद-प्राप्तस्य । ज्ञानेति । अपरोक्षसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्त्या । प्राप्तिरिवेति । विस्मृतग्रैवेयकादेरिवेति शेषः । अत एव मोक्षस्य ज्ञानफलत्वात्पुमर्थत्व-म् , अनित्यत्वे तु ग्रामादेरिव क्रियाप्राप्यत्वेऽनित्यत्वप्रसक्त्याऽपुमर्थत्वा-पत्तेरिति दिक् । सुखात्मना पुमर्थत्वमुपपाद्य दुःखाभावात्मनाऽपि तदुपपादयति—अध्यस्तस्येति । इदं च विशेषणं 'प्रतियोग्यधिकरण-तया प्रसिद्ध एवाभावस्तिष्ठतो'ति पक्षे दुःखाभावस्य तत्र सम्भव-

(१) नित्यत्वेन फलत्वाभावो नेच्छानुदयात् कथं तदुद्दिश्य साधने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः कथं च तस्य पुमर्थत्वम् ,अन्येच्छाधीनेच्छाविषयस्यैव लोके पुरुषार्थतापदार्थत्वात् इत्याशङ्क्य सुखस्यानित्यत्वे फलाभावन इच्छानुदयादात्मरूपतयेत्यादिः पाठः खपुस्तके । युक्तश्च ।

धिष्ठानत्वात् स एवाभाव इति दुःखाभावरूपत्वेनापि तस्य पुरुषार्थता। ननु मोक्षे सुखं संवेद्यते, न वा ? नाद्यः। तदानीं देहेन्द्रियाद्यभावेन तद्व्यञ्जकाभावात्,

न्यायरत्नावली।

पेक्षा तदुद्दिश्य प्रवृत्तीत्यर्थः। स एव—परमानन्दात्मैव। पुरुषार्थ-

नारायणी।

ज्ञापनाय, तथा च सुखरूपस्यात्मनो विरुद्धस्वभावत्वेन दुःखभा-
क्त्वायोगात्, तदभावाधारत्वायोगेऽपि प्रकृष्टप्रकाशे विभिन्नस-
त्ताकस्य कल्पितस्योलूकान्धकारस्येवाध्यासिकदुःखप्रसक्तेर्वास्तव
तदभावाधिष्ठानत्वे न किमपि बाधकमिति सङ्क्षेपः। स एव-
परमानन्दात्मा एव। दुःखाभावरूपत्वेनापीत्यपिशब्दः सुखा
त्मत्वसमुच्चायकः। सुखदुःखाभावान्यतरात्मकत्वेनेत्यर्थः।
तस्य—आत्मनः अज्ञानाभावस्य स्वत इच्छाविषयत्वाभावेन दुःख-
निदाननिवृत्तितयैव पुमर्थत्वस्यावश्यं वाच्यत्वादज्ञाननिवृत्तित्वे
नेति विहाय दुःखाभावत्वेनापीत्युक्तम्। दुःखस्य नित्यपरिहृतत्वे-
ऽप्यपरिहार्य्योऽनाद्यविद्ययाऽपरिहृतस्येव ज्ञानमात्राद्रज्जुसर्पादेरिव भ्र-
मनिवृत्त्या परिहृतिरिव भवतीति प्राक्प्रवृत्त्युपपत्तिः। पुमर्थो द्वेधा। प्राप्ति-
रिष्टस्य, परिहारश्च निवृत्तिरनिष्टस्य। इष्टं द्विविधम्। वस्तुतोऽप्राप्तं ग्रा-
मादि, प्राप्तमपि भ्रमव्यवहितं ग्रैवेयकादि। परिहार्यं द्वेधा। वस्तुतोऽपरि-
हृतं गर्तादि, सर्वदा परिहृतमपि भ्रमव्यवहितं रज्जुभुजङ्गादि। तत्र
प्रथमौ प्राप्तिपरिहारौ क्रियाधीनौ, द्वितीयौ ज्ञानमात्राधीनौ।
(१)अत्रैव च क्रियाऽव्यवधानात् पुमर्थत्वं युक्तमिति भावः। शङ्क
ते—नन्वित्यादि। मोक्षे—मोक्षावस्थायाम्। तद्व्यञ्जकेति। नित्य-
सुखाविर्भावकेत्यर्थः। लाघवाज्जन्यज्ञानसामान्यं प्रति शरीरेन्द्रि-
यादीनां हेतुत्वकल्पनात्, तत्र तदङ्गीकारे तु संसारावस्था
तोऽविशेषः स्यादिति भावः। ननु सावच्छिन्नानुभवं प्रत्येव देहेन्द्रि-
यादीनां हेतुत्वं न तु निरवच्छिन्नानुभवं प्रति, अतस्तदा देहेन्द्रियादि-

(१) सर्वदा प्राप्तश्च स्वरूपसम्बन्धः। अनेन सम्बन्धेन सर्वदा ब्रह्मणो जीवे सत्त्वेऽपि कण्ठे विद्यमानचामीकरादाविव सम्बन्धस्याभावदशायां सम्बन्धेपीच्छोदयेन कण्ठचामीक-रन्यायेन विद्योपलक्षितसच्चिदानन्दस्वरूपब्रह्मावाप्तेः 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति सिद्धायाः क्रियाया व्यवधानाभावात्पुमर्थत्वं युक्तमिति भावः। इति पाठः खपुस्तकेऽधिकः।

व्यञ्जकाभावेऽपि तत्संवेदनाभ्युपगमे संसारदशायामपि तथा प्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अपुरुषार्थतापत्तेः । ज्ञायमानस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात् । अत एव शर्करातद्भोजिनोरिवेति वैष्णवंमन्यानामुद्गार इति चेन्नेत्याह-

न्यायरत्नावली ।

ता-काम्यता । ज्ञायमानस्येति । अनावृतसुखमेव काम्यते अत एव तवावृतसुखं मया सम्पाद्यमिति केनचित्प्रतारितः पुरुषो वदति मास्तु मे तत्सुखमिति । शर्करेति । यथा शर्करा स्वरूपेण न सुखप्रकाशः, तत्प्रयोजकस्य शर्करासंवेदनस्याभावात् ; किन्तु तद्भोजिनस्तत्संवेदनवतः । एवं विष्णुभावापन्नस्य सुखरूपत्वेऽपि न सुखप्रकाशः, तत्संवेदनाभावात् ; किन्तु तद्भेदेनावस्थितस्य 'अयं विष्णुस्सकलकल्याणगुणो मत्सेव्य' इति संवेदनवतः । तस्मात् विष्णुभावो न मोक्षः, किन्तु तत्सन्निधिस्थितस्य तत्संवेदनमिति । तदेतन्मतमाश्रिता माध्वाः वैष्णवंमन्या एव न तु वैष्णवाः ।

नारायणी ।

भावेऽपि न हानिरिति तत्राह —व्यञ्जकेति । देहेंद्रियादिरूपव्यापकाभावेपीत्यर्थः । तत्संवेदनेति । नित्यसुखसंवेदनेत्यर्थः । संसारदशायां—मोहतत्कार्यान्यतरकाले, तथात्वप्रसङ्गात्,--संवेद्यत्वप्रसङ्गात्, व्यञ्जकसामग्र्या अनपेक्षणादिति शेषः। पुरुषार्थत्वात्-काम्यत्वात्, असंवेद्यस्य पुमर्थत्वे परकीयसुखादेरपि तथात्वापत्तेरिति संक्षेपः । अत एव—संवेद्यस्य पुमर्थत्वाङ्गीकारादेव । शर्करेति । विशेषो ब्रह्मभावापन्नतद्भक्तयोरिति शेषः । यथा शर्कराया रसरूपत्वेन न सुखानुभवस्तत्प्रयोजकस्य शर्करासंवेदनस्याभावात्, एवं ब्रह्मभावापन्नस्याखण्डानन्दानुभवरूपत्वेऽपि न सुखाविर्भावः तत्संवेदनाभावात् , किन्तु शर्कराभोक्तुरिव तद्भक्तस्यैव भेदेनावस्थितस्य 'अयं विष्णुर्वैकुण्ठाधिपतिः सर्वेश्वरोऽखिलगुणपरिपूर्णो मत्सेव्योहं तु दास इति संवेदनवतः । तस्माद् ब्रह्मभावो न मोक्षः, किन्तु तत्सन्निधिस्थितस्य तत्प्रसादेन निःशेषदुःखनिवृत्तिविशिष्टः स्वतो नीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावो विदेहमुक्तिः ।

न्यायरत्नावली ।

एवमेकमिदं ब्रह्म न भेदि सकलं जगत् ।
वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥
तदेतदुपादिष्टं ते संक्षेपेण महामुने ।
परमार्थं सारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥
तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

नारायणी ।

अपरोक्षज्ञानसत्त्वेऽपि स्वयोग्यपरमानन्दहेतुपरमभक्त्यभावे मोचकस्येश्वरप्रसादस्याभावादारब्धकर्मणा संसारानुवृत्तौ तु जीवन्मुक्तिरिति । तदेतन्मतमाश्रिता माध्वादयो वैष्णवंमन्या एव न तु वैष्णवाः ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोन्यत् ।
सोहं स च त्वं च हि सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥
एवमेकमिदं ब्रह्म न भेदि सकलं जगत् ।
वासुदेवाभिधानस्य स्वरूपं परमात्मनः ।
तदेतदुपदेश्यं ते संक्षेपेण महामुने ।
परमार्थसारभूतं यत्तदद्वैतमशेषतः ॥
तद्भावभावनापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥

इत्यादिविष्णुपुराणाद्युक्तेः । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतेः । अधिकदर्शने दुःखद्वेषादेरपि संभवान्मधुविषसंपृक्तान्नवन्मुक्तेर्दुःखसंभिन्नसुखाविर्भावरूपत्वप्रसक्त्या हेयत्वोपपत्तेश्चेत्याद्यन्यत्र विस्तरः । मुक्तावुच्चनीचभावाङ्गीकारे तु 'अदृष्टमव्यवहार्य्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते' इति माण्डूक्यश्रुतिविरोधः ।

अनेकजन्मसाहस्रीं संसारपदवीं व्रजन् ।
मोहश्रमं प्रयातोऽसौ वासनारेणुगुण्ठितः ॥
प्रक्षाल्यते यदा सोऽस्य रेणुर्ज्ञानोष्णवारिणा ।
तदा संसारिपान्थस्य याति मोहश्रमः शमम् ॥
मोहश्रमे शमं याते स्वस्थान्तःकरणः पुमान् ।
अनन्यातिशयाबाधं परं निर्वाणमृच्छति ।

स्वतस्सिद्धभावादिति । स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वादित्यर्थः । यद्यपि संसारदशायामविद्यावृतस्वरूपत्वादात्मा परमानन्दरूपतया न प्रथते, तथापि तत्त्वविद्ययाऽविद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशतया स्वयमेव परमानन्दतया प्रकाशत इति न व्यञ्जकापेक्षा । ननु सुखस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वेऽपि नात्मरूपता । ज्ञानस्य धात्वर्थरूपतया क्रियात्वेन साश्रयत्वात्, जानामीति प्रतीतेर्ज्ञानमहमस्मीत्यप्रतीतेश्च;

न्यायरत्नावली ।

इति विष्णुपुराणाद्युक्तेः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतेश्चेति भावः । प्रथते-भाति । प्रकाशते-संशयाद्यविषयत्ववान् । स्वयमेवेत्यस्य संशयाद्यविषयत्वेऽन्वयः । तथा च पूर्णानन्दस्य संसारकाले संशयादिविषयत्वमावरणप्रयुक्तम् । आवरणनिवर्तकवृत्तिनाशोत्पत्तिक्षणपर्यन्तक्षणत्रये संशयाद्यविषयत्वं तु तादृशवृत्तिप्रयुक्तम् । तदुत्तरकाले तु वृत्त्यभावेऽप्यावरणाभावादेव तदि-

नारायणी ।

इति विष्णुपुराणविरोधश्च । कैवल्ये ज्ञानमात्रस्य हेतुत्वात् भगवत्प्रसादश्चैतादृशनिष्ठाविरोधिविघ्ननिवारण उपक्षीयते । तदुक्तम्—

तस्माददृष्टश्रुतदूषणं परं भक्त्यैकयेशं भजतात्मलब्धये ।

इति दिक् । स्वप्रकाशरूपत्वेऽपि ब्रह्मणो व्यञ्जकं विना संसारकाल इव मुक्तिकाले प्रकाशायोगात्कथं पुरुषार्थत्वमित्याशङ्क्य व्यञ्जकाभावेप्यनावृतत्वरूपविशेषबलादेव प्रकाशसम्भवात्तस्य तद्युक्तमित्याह—यद्यपीत्यादि । न प्रथते--न भाति, प्रकाशते—भाति, अनावृतत्वेन संशयाद्यविषयत्वात् । न व्यञ्जकापेक्षा--न वृत्त्यपेक्षा, तथा च मुक्तिकालेऽनावृतत्वेन भासमानस्य पुमर्थत्वं युक्तमिति भावः । पुरुषार्थस्योपपादनेऽपि नाद्वैतं सिद्ध्यति, धर्मरूपतया तस्यातिरिक्ताश्रयावश्यंभावात्; न च धर्मिरूपमेव तत्, प्रत्यक्षविरोधादित्यभिप्रेत्याशङ्कते—नन्विति । आत्मरूपत्वाभावे हेतुमाह—ज्ञानस्येति । सुखज्ञानयोरेकत्वाङ्गीकारादिति भावः । साश्रयत्वात्--स्वभिन्नधर्मिवृत्तित्वात् । साश्रयत्वे प्रमाणमाह—जानामीति । साश्रयत्वांशे भ्रमोऽस्तु तत्राह—ज्ञानमिति । बाध-

तथा च कथमद्वैतवाद इत्याशङ्क्य नेत्याह–अनन्याश्रयत्वादिति। 'यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म, अयमात्मा सर्वान्तरः, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूप एवात्मा। अन्तःकरणाद्युपाधितादात्म्याध्यासेन च तद्वृत्तौ ज्ञानाध्यासाज्जानामीति तदाश्रयत्वप्रतीतिः। धात्वर्थत्वमुत्पत्तिविना-

न्यायरत्नावली ।

ति भावः। साश्रयत्वात्–स्वसमानसत्ताकाश्रयकत्वात्। अद्वैतेति। अद्वैतज्ञानेत्यर्थः। अन्तःकरणेति। आत्मनि मनस्तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः। तद्वृत्तौ–तत्परिणामरूपायां वृत्तौ। ज्ञानाध्यासात्–स्वधर्मत्वेन कल्पितस्यात्मस्वरूपस्य ज्ञानस्य तादात्म्याध्यासात्। धात्वर्थत्वेत्यादि। धात्वर्थत्वं जानातीत्यादिधातुवाच्य-

नारायणी ।

कं विना भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भावः। जानामीत्यादिप्रतीतेरन्तःकरणतद्धर्मवृत्तिविषयकत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशश्रुतिसिद्धज्ञानत्वमेवोचितमित्यभिप्रेत्य तदर्थिकां श्रुतिमुदाहरति––यत्साक्षादित्यादि। एवञ्चात्मनः स्वप्रकाशत्वबोधनद्वारा ज्ञानात्मत्वज्ञापिका (एषा), 'यः सर्वान्तरः' इति व्यापकत्वबोधनेनाखण्डताज्ञापिका, 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'ति च धर्मधर्मिभावनिरासेन साक्षात् ज्ञानात्मत्वज्ञापिका, विज्ञानमानन्दमि'ति तु ज्ञानानन्दयोरेकत्वबोधिका, तदेवाह––स्वप्रकाशेति। प्रत्यक्षस्य सावकाशतां दर्शयति––अन्तःकरणेति। आत्मनि मनस्तादात्म्याध्यासेनेत्यर्थः। तद्वृत्तौ––अन्तःकरणपरिणामरूपायां वृत्तौ, ज्ञानाध्यासात्––आत्मरूपज्ञानस्य तादात्म्याध्यासात्, तदाश्रयत्वप्रतीतिः––जानामीति ज्ञानाश्रयत्वप्रतीतिः, तथा चास्मन्मते ज्ञानसुखादिवृत्तीनां मनोधर्मत्वात्तादृशप्रतीतीनां विशिष्टाहङ्कारे स्वरूपज्ञानसुखतादात्म्यापन्नमनोधर्मरूपवृत्तिविषयकत्वेनानुपपत्त्यभावान्न तद्विरोधेनात्मनो ज्ञानानन्दत्वस्यासिद्धिरिति भावः। यद्यात्मैव ज्ञानं तर्हि नित्यतया धात्वर्थत्वानुपपत्तिः। धात्वर्थक्रियायाः कारणसाध्यत्ववत्साश्रयत्वाच्च, एवं ज्ञानमुत्पन्नं नष्टमिति प्रतीतयोऽनुपपन्ना इत्याशङ्क्यान्तःकरणवृत्तेरेव धात्वर्थत्वाद्यङ्गीकारा-

ज्ञत्वं चान्तःकरणवृत्तेरेवेति ज्ञप्तिरूपसु(१)खज्ञानस्य सर्वाधिष्ठानत्वेनान्याश्रयत्वाभावान्न द्वैतापत्तिः। तेन ज्ञानसुखात्मक आत्मा सत्यः, तद्भिन्नं च सर्वं जगदसत्यमिति सिद्धम् ॥ ९ ॥

ननु सर्वस्य जगतस्तुच्छत्वे तन्निषेधेनात्मतत्त्वप्रतिपत्तिर्न स्यात्। न हि शशविषाणं निषिध्यते।

न्यायरत्नावली।

त्वम्। वृत्तेः-वृत्त्यवच्छिन्नाचितः। सुखादिज्ञानमपि सुखादिरूपवृत्त्यवच्छिन्नाचिदेव। वस्तुतस्तु वृत्तेर्वर्तमानरूपसम्बन्धस्य असत्त्वापादकाज्ञानशून्यत्वविशिष्टचित इति यावत्। एतेन यस्य विषयस्य ज्ञानं तदाकारवृत्त्यवच्छिन्नचित् तस्य ज्ञानमिति वाच्यम्। तथा च सुखादिस्थले तथा न सम्भवतीत्यपास्तम्। ज्ञप्तीति। चिदित्यर्थः। सर्वाधिष्ठानत्वेन-स्वान्यसर्वाधारत्वेन। अन्याश्रयत्वेति। अन्याश्रितत्वेत्यर्थः। ज्ञानसुखात्मकः-ज्ञप्तिसुखस्वरूपात्मकः ॥ ९ ॥

नारायणी।

न्नानुपपत्तिगन्धोपीत्याह--धात्वर्थत्वमिति। धात्वर्थत्वं ज्ञाऽवबोधन इत्यादिधातुपदेन बोध्यक्रियारूपता, वृत्तेरेव-वृत्त्यवच्छिन्नचित एव। ज्ञप्तिरूपसुखज्ञानस्य—शुद्धचिद्रूपसुखाभिन्नज्ञानस्य। अन्याश्रयत्वाभावात्--अन्याश्रितत्वाभावात्, न द्वैतापत्तिः—नाश्रयावश्यंभावनिबन्धनद्वैतापत्तिः, क्रियारूपत्वाभावेनाश्रयानपेक्षणात्, तथा चाहङ्कारज्ञानयोर्विशिष्टविवक्षायां नाहं ज्ञानमिति प्रतीतिः तयोर्धर्मधर्मिभावाङ्गीकारात्, निष्कृष्टविवक्षायां त्विष्टापत्तिरेवेति न काप्यनुपपत्तिरिति भावः। ज्ञानसुखात्मकः- ज्ञानाभिन्नसुखात्मक इत्यर्थः ॥ ९ ॥

दशमश्लोकमवतारयति—नन्विति। जगतः—शुद्धचिन्मात्रभिन्नस्य, तुच्छत्वे—शशविषाणादिवदलीकत्वे, तन्निषेधेन—एकमेवाद्वितीयमिति द्वैतनिराकरणेन,आत्मतत्त्वप्रतिपत्तिः-अद्वितीयात्मयाथार्थ्यज्ञानम् ,प्रतियोगिज्ञानं विनाऽभावबुद्धेरनुदयादिति भावः। अप्रसिद्धप्रतियोगिक-

(१) ज्ञप्तिरूपसुखज्ञानस्येति कखपुस्तकयोः।

'क्वचित्प्रमितं क्वचिन्निषिध्यत' इति न्यायात्। तथा च निषेधानुपपत्त्यैव न जगतस्तुच्छत्वमिति नेत्याह--

न चैकं तदन्यद् द्वितीयं कुतस्स्या-
न्न वा केवलत्वं न चाकेवलत्वम्।
न शून्यं न चाशून्यमद्वैतकत्वा-
त्कथं सर्ववेदान्तसिद्धं ब्रवीमि॥ १०॥

एकत्वसङ्ख्यायोगि एकम्। तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वसङ्ख्यायोगि द्वितीयम्। तत एकाभावे द्वितीयं कुतः

न्यायरत्नावली।

क्वचित् प्रमितमित्यादि। प्रतीयमानं सर्वं सत्यमेव परन्तु एकत्र प्रमितमन्यत्र निषिध्यत इत्यन्यथाख्यातिविशेषवादिनां मतम्। तदपेक्षाबुद्धीति। नानैकत्वसापेक्षबुद्धीत्यर्थः। 'अयमेकोऽ

नारायणी।

निषेधोऽस्तु तत्राह—न हीति। किमिति तत्राह—क्वचिदिति। क्वचिद्देशान्तरे क्वचिद् भ्रमाधिष्ठाने निषिध्यते भ्रमप्रसिद्धिमादायापीति भावः। भ्रमस्यान्यत्र प्रमामूलकत्वदर्शनात्तत्र तद्भ्रमप्रसिद्धिमादाय तस्य निषेधेऽन्यत्र प्रमितत्वावश्यकत्वान्न भ्रममात्रप्रसिद्धिमादाय तन्निषेधः तर्कसह इति भावः। अत एवानिर्वचनीयत्वमङ्गीक्रियत इत्यापातवेदान्तिनामुक्तिमात्रं न प्रामाणिकमित्यभिप्रेत्याह—तथा चेति। वास्तवाभावप्रतियोगित्वमेवानिर्वचनीयत्वम्, तज्ज्ञानं चाभावप्रतियोगिताज्ञानाधीनम्, प्रतियोगिज्ञानं च परोक्षं भ्रमात्मकं वा अन्यत्र प्रतियोगिप्रमाधीनम्, प्रमा च विषयसत्ताधीना ततश्च विषयस्य ब्रह्मणि निषेधेऽन्यत्र सत्त्वमवश्यमङ्गीकार्यम्, अन्यथा तन्निषेधानुपपत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः। 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेर्निर्विकल्पात्मज्ञानमेव कारणं न द्वितीयाभावप्रकारकमतस्तज्ज्ञानार्थं प्रतियोगिसत्त्वापादनमनुपयुक्तमित्यभिप्रायकं न चैकमिति श्लोकं व्याचष्टे—एकत्वेति। अयमेकोऽयमेक'इति गणनव्यवहारासाधारणकारणमेकत्वसङ्ख्या तद्विशिष्टमित्यर्थः। तदपेक्षेति। अनेकैकत्वसापेक्षबु-

स्यात् ? द्वितीयं च तृतीयादीनामप्युपलक्षणम्। ननु 'एकमेवाद्वितीयमि'ति श्रुत्या एकत्वं प्रतिपाद्यते। नेत्याह-न वा केवलत्वमिति। केवलत्वम् एकत्वम्। तस्याविद्यकत्वात्। यद्यात्मन एकत्वं श्रुत्या न प्रतिपाद्यते, तर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणवशादनेकत्वमेव स्यादिति चेन्नेत्याह-न चाकेवलत्वमिति। अकेवलत्वम् अनेकत्वम्। 'नेह नानास्ति किञ्चन, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, अथात आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिभ्यः। तर्हि सर्वप्रतिषेधाच्छून्यमेव स्यादिति नेत्याह-न शून्यमिति। 'असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्। अस्ति

न्यायरत्नावली।

यमेक' इत्येकत्वद्वयविषयकज्ञानेति यावत्। आविद्यकत्वात्-'अतोऽन्यदार्तमि'ति श्रुतिबाधितत्वात्। अनेकत्वं-द्वित्वसम्बन्धित्वम्। इह ब्रह्मणि नाना तद्भिन्नं किञ्चन नेत्यर्थः। 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' इत्यनेन सूत्रेण नसहशब्दार्थे भेदादौ वर्तमानाभ्यां विनञ्श-

नारायणी।

ब्दीत्यर्थः। अयमेकोयमेक इत्येकत्वद्वयविषयकत्वज्ञानमिति यावत्। द्वितीयं कुतः स्यादिति। द्वितीयाऽप्रसिद्ध्या तदभावानिरूपणप्रसक्तिरिष्टैवेति भावः। नन्विति। आविद्यकत्वात्—धर्मरूपत्वेन तस्याविद्याकार्यत्वादित्यर्थः। तदप्याविद्यकं बाधितमिति भावः। अनेकत्वं-द्वितीयसम्बन्धित्वम्, इह-ब्रह्मणि, नाना-भिन्नम्, किञ्चन-किमपि, 'एकमेवाद्वितीयमि'ति सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितमित्यर्थः। अथेति। मूर्तामूर्तकथनानन्तरम्। आदेशः-अज्ञातार्थज्ञापनम्। नेति नेतीति। पूर्वोक्तं मूर्तामूर्तात्मकं नास्ति नास्तीत्यर्थः 'असन्नेव स भवति'-पुमर्थसम्बन्धी न भवति, 'असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' चेत्-यदि, असत्-अविद्यमानम्, ब्रह्म वेद-जानाति। शून्यसाक्षितयापि ब्रह्मणोस्तित्वमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह—अस्ति ब्रह्मेति। अस्तीति वेद जानाति, चेत्-यदि, सन्तं-परमार्थसदात्मापन्नम्, एनम्-एवंविदम्, विदुः-ब्रह्मविदो ज्ञातवन्तः, तस्मादस्तित्वदर्शनात्सोन्येषां ब्रह्मविद्भिर्ज्ञेयो भवतीत्यर्थः।

ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदु'रिति, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी' दित्युपक्रम्य एतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'त्यादिश्रुतिभिः सत्यत्वप्रतिपादनात्, सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वात्सर्वबाधावधित्वाच्च । तर्हि सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्मवदपि

न्यायरत्नावली ।

ब्दाभ्यां नानाञ्प्रत्ययौ भवत इत्यर्थकेन नञ्छब्दात् स्वार्थिकनाञ्प्रत्ययान्तात् नानापदनिष्पत्तेस्तस्य भेदार्थकत्वात् । ऐतदात्म्यम्-एतदात्मकम्, अशून्यं-सत्यत्वादियुक्तम् । सर्वभेदेति । सजाती-

नारायणी ।

श्रुत्यन्तरमाह —सत्यमिति । सत्यं-त्रिकालाबाधितम्, ज्ञानम्-ज्ञप्तिरूपम्, अनन्तं-न विद्यतेऽन्तः देशकालवस्तुपरिच्छेदलक्षणो यस्य तत् । श्रुत्यन्तरं-सदेवेति । इदं-नामरूपात्मकम्, अग्रे-सृष्टेः पूर्वं, सदेवासीत्-अधिष्ठानभूतसन्मात्रमासीदित्यर्थः । यथा घटःस्वोत्पत्तेः पूर्वं मृदेव तद्वदिति भावः । ऐतदात्म्यमिदम्-एतदात्मस्वरूपं सर्वं जगत् । सदेवेत्यादौ स्पष्टं (१)ब्रह्मात्मत्वं न लभ्यत इत्यत आह-इत्यादीति । 'ब्रह्मैवेदं विश्वम्' 'आत्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिभिरित्यर्थः । तथाचेयं श्रुतिः श्रुत्यन्तरेणैव व्याख्यातेति भावः । आत्मैवेदमित्यादौ श्रुत्यर्थस्तु यथा यो राधेयः स कौन्तेय इत्यादौ यथा राधापुत्रत्वेन प्रतीतः कर्णो न वस्तुतो राधापुत्रः किन्तु कुन्तीपुत्र इति, तथा नामरूपात्मना प्रतीतमिदं जगत् न वस्तुतोस्ति किन्त्वात्मैव सद्रूपः सर्वाधिष्ठानभूत इति बाधायां सामानाधिकरण्यम्,(२) अतो न सर्वाभेदकृतविकारित्वादिसंभावनापीति दिक् । श्रुत्या सत्यत्वं समर्थ्य युक्त्यापि तदाह—सर्वेति । सर्वभ्रमकारणीभूताज्ञानविषयत्वादित्यर्थः । एतदुक्तिकृत्यमाह —सर्वेति । सर्वबाधकप्रमाविषयत्वादित्यर्थः ।

(१) ब्रह्मात्मत्वेन लभ्यते इति पाठः । परस्वासङ्गतत्वात् परिवर्तितः ।

(२) अत एव न सर्वब्रह्मबोधकसर्वमिथ्यात्वश्रुत्योरन्योन्यं विरोधः, रज्जुरियं न सर्प इत्यादेरेवोपदेशभेदस्य भिन्नाधिकारिकस्य फलत एकार्थत्वात् । तथाहि छायादृष्टान्ते स्वरूपजिज्ञासुं प्रति प्रथमो भीतं प्रति द्वितीयस्तथा अत्रापि जगत्तत्त्वजिज्ञासुं प्रति प्रथमः संसाराद्भीतं प्रति द्वितीयः । तत्र प्रथमेन भावमुखतोऽर्थान्निषिध्यते द्वितीयेन साक्षादित्यर्थः । अतएव न सर्वाभेदकृतविकारित्वादिसम्भावनापीति दिक् । इति पाठोऽधिकः खपुस्तके ।

स्यात् ! नेत्याह—न चाशून्यमिति । एकमद्वितीयमिति पदद्वयेन सर्वभेदप्रतिषेधेऽप्येवकारेण धर्मधर्मिभावादि-भेदप्रतिषेधात् । सर्वत्र हेतुमाह—अद्वैतकत्वादिति । द्विधा इतं द्वीतं तस्य भावो द्वैतम् । तदुक्तं वार्तिके—

द्विधेतं द्वीतमित्याहुस्तद्भावो द्वैतमुच्यते । इति ।

न विद्यते द्वैतं द्विधाभावो यत्र तदद्वैतमित्यक्षरार्थः । 'स-

न्यायरत्नावली ।

यविजातीयप्रतियोगिकभेदेत्यर्थः । धर्मधर्मिभावादीति । धर्मधर्मि-भावादिप्रयोजकौ यौ भेदाभेदौ, तत्प्रतिषेधादित्यर्थः । भेदमात्रे स्वीकृते सामानाधिकरण्यप्रत्ययानुपपत्तेः । अभेदमात्रे स्वीकृते धर्मधर्मिभावानुपपत्तेः भेदाभेदौ स्वीक्रियेते । तत्र भेदस्य धर्मिप्र-तियोगिभावादिसापेक्षत्वेन संसृष्टत्वेन च मिथ्यात्वादभेदस्यापि भेदाभावरूपत्वादिरूपेण तादृशत्वादेवकारेण निषेधः । तदुक्तं ख-ण्डने-एकमद्वितीयमित्युक्त्वा यदेवकारमादत्ते श्रुतिस्तदात्यन्ति-काद्वैतं प्रतिपादयितुमिति । द्विधाभावः-प्रकारद्वयसत्ता । सद्रूपाधि-ष्ठानसंसर्गस्य घटादिरूपारोप्यस्य च 'सन् घटः' इत्यादिभ्रम-सिद्धस्य च सत्ता यत्र शुद्धे ब्रह्मणि न विद्यते, तदद्वैतम् । तत्त्वा-दिति हेत्वर्थः । सलिल इति । आचारार्थक्विबन्तत्वात् सलिल-मिवाचरतीत्यर्थः, निर्मल इति यावत् । अत एव नपुंसकस्यापि

नारायणी ।

तथाच जगद्बाधान्यथानुपपत्त्या बाधकप्रमाविषयस्य तस्य सत्यत्वमा-वश्यकमेव शुक्तिरजतादौ अधिकसत्ताकगोचर प्रमाया एव न्यूनस-त्ताकबाधकत्वदर्शनादिति भावः । सर्वप्रतिषेधेऽपि-सजातीयविजा-तीयनिराकरणेपि धर्मेति । धर्मधर्मिभावप्रयोजकौ यौ भेदाभेदौ तत्प्र-तिषेधादित्यर्थः । भेदमात्रेऽङ्गीकृतेऽश्वमहिषयोरिव सम्बन्धानुपपत्तेः । भेदस्यानिर्वाच्यत्वेनाभेदस्यापि तदभावरूपस्यानिर्वाच्यत्वात्तयोर्द्वयोरपि निषेधः । सलिलमिव सलिलः, स्वच्छो निरुपाधिक इति यावत् । एकः सजातीयभेदशून्यः, अद्वैतः—विजातीयरहितः, तथापि प्रति-

सलिल एको द्रष्टाद्वैत' इति श्रुतेः। प्रतियोगिज्ञानस्यैव लाघवेनाभावबुद्धौ कारणत्वात्, द्वैतस्यानिर्वचनीयत्वाङ्गीकारेण प्रत्यक्षादिवेद्यत्वान्निषेधोपपत्तिरित्यर्थः। त-

न्यायरत्नावली।

सलिलपदस्य पुंस्त्वोपपत्तिः। प्रतियोगीत्यादि प्रमितमेव निषिध्यते इति यद्दूषणमुक्तं तत् समाधत्ते–प्रतियोगीति। ज्ञानस्य–ज्ञानत्वेन। लाघवेन–प्रमात्वानिवेशलाघवेन। न च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविधया प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वं वाच्यम्, तत्राप्रमात्वनिश्चये अभावज्ञानानुदयात् अनाहृतेन प्रतियोगिप्रमात्वेन हेतुत्वोक्तेरावश्यकत्वमिति वाच्यम्। तत्र प्रमात्वानिश्चयेसत्यप्यभावज्ञानोदयेनानाहृतप्रमात्वेन हेतुत्वास्वीकारात्, अनाहृतप्रमात्वीयप्रातीतिकसंसर्गस्य भ्रमेऽपि सत्त्वेनाप्रमात्वनिश्चयाभावकाले भ्रमादप्यभावबुद्धिसमम्भवेन च भ्रमसाधारणकारणतासम्भवेनास्मदिष्टाविघाताच्च। ज्ञानस्यैव कारणत्वात् द्वैतस्य प्रत्यक्षादिवेद्यत्वाच्च निषेधोपपत्तिरिति योजना। ननु प्रत्यक्षादिप्रमाणवेद्यस्य कथं निषेधस्तत्राह–अनिर्वचनीयत्वाङ्गीकारेणेति। मिथ्यात्वस्वीकारेणेत्यर्थः। तथा च प्रत्यक्षादीनां न तात्त्विकं प्रामाण्यं येन निषेधावरोधः, किन्तु व्यावहारि-

नारायणी।

योगिज्ञानस्यावश्यकत्वमागतमेव ततश्च तद्दोषतादवस्थ्यमत आह—प्रतियोगीत्यादि। ज्ञानस्यैव न तु प्रमायाः। लाघवेन–प्रमात्वानिवेशलाघवेन, अगृहीताबाधितार्थज्ञानत्वरूपप्रमात्वापेक्षया ज्ञानत्वस्य लघुशरीरत्वादिति भावः। अत्र ज्ञानस्यैव कारणत्वात्, द्वैतस्य च प्रत्यक्षादिवेद्यत्वात् निषेधोपपत्तिरिति योजना। ननु प्रत्यक्षादिवेद्यस्य कथं निषेधस्तत्राह—अनिर्वचनीयेति।। मिथ्यात्वाङ्गीकारेणेत्यर्थः। तथाच प्रत्यक्षादीनां न तात्त्विकं प्रामाण्यं येन तत्सिद्धस्य निषेधोनुपपन्नः स्यात्, किन्तु व्यावहारिकम्, विशेष्ये विशेषणसंसर्गमात्रबोधजननादिति

ह्येतादृश आत्माङ्गुलिनिर्देशेन प्रतिपाद्यतामिति, नेत्याह—कथं ब्रवीमीति। किमाक्षेपे। अद्वैतकत्वेन वागविषयत्वात्। 'अवचनेनैव प्रोवाच यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह। न विज्ञातेर्विज्ञातारं वि-

न्यायरत्नावली।

कमिति भावः। अङ्गुलिनिर्देशेन-प्रमाणफलविषयतया। अद्वैतकत्वेन वागविषयत्वादिति। अद्वैतकत्वात् स्वसमानसत्ताकद्वैतविशिष्ट(१)दृश्याभिन्नत्वे वागादिप्रमाणफलाविषयत्वमित्यर्थः। अवचनेन-वचनं विनैव। प्रोवाच-ज्ञापितवान्। वचनस्य मुख्यवृत्तेर्ब्रह्मण्यसम्भवात् तत्र तत्फलाविषयत्वाच्च लक्षणावृत्त्या बोधनप्रकारस्य दुर्बोधत्वाच्च गुरुणा शिष्यपृष्टेन वचनं नोक्तम्। तादृशं च गुरोराभिप्रायमजानन् शिष्यः पृष्टवान्। ततो गुरुराह-'ब्रूमः खलु उपशान्तस्वभावो ह्ययमात्मे'ति। तस्यायमर्थः-ब्रूमो वचनमनुक्त्वैव त्वां ज्ञापयामः, अयमात्मा वचनमुख्यवृत्त्यविषयत्वात् प्रमाणफलाविषयत्वाच्चोपशान्तस्वभावः स्वाभाविकेन द्वैतसम्बन्धेन विशिष्टात् दृश्याद्विलक्षण इति। निवर्तन्ते-फलविषयतया बोधनासमर्थाः। अप्राप्य-फलविषयत्वद्वारकसम्बन्धेनासम्बध्य।

नारायणी।

भावः। अङ्गुलिनिर्देशेन-प्रमाणफलविषयतया। अद्वैतेति। स्वसमसत्ताकत्वसम्बन्धेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्यत्वेन वागादिप्रमाणफलाविषयत्वादित्यर्थः। शब्दस्य पदार्थतावच्छेदकपुरस्कारेणैव प्रमितिजनकत्वस्वभावादिति भावः। अवचनेनैव-वचनं विनैव, प्रोवाच-ज्ञापितवान्। यत इति। यतो-यस्मान्निर्विकल्पकाद्ब्रह्मणः। वाचः वचांसि, निर्धर्मकत्वान्मुख्यवृत्तेरसंभवेनासम्बध्य निवर्तन्ते तद्बोधनसामर्थ्याद्धीयन्ते इदमित्थन्तया प्रतिपादनेऽसमर्थानि भवन्तीति यावत्। ननु मास्तु शब्दाद्बोधः मनसा तु स्यादेव स्वच्छस्य स्वसम्बद्धार्थग्राहकत्वदर्शनादित्यत आह—मनसा सहेति। श्रुतार्थ एव (२)मनसः प्रवृत्तिसंभवात्,

(१) द्वैतविशिष्टं यद्दृश्यं तद्भिन्नत्वेन वागादिप्रमाणेति घपुस्तके।
(२) श्रुतार्थ एव मनसा श्रवणे सति मनस इति खपुस्तके।

जानीया'दित्यादिश्रुतिभ्यः । वागविषयत्वे वेदान्तानां कथं तत्र प्रामाण्यमिति चेन्न । अविषयेऽप्यात्मनि तदाकारवृत्तिमात्रेण तदविद्यानिवर्तकत्वादित्याह—सर्ववेदान्तसिद्धमिति । तथा च श्रुतिः—

न्यायरत्नावली ।

विज्ञातेः-मनोवृत्तिरूपज्ञानस्य । विज्ञातारं-स्वप्रकाशसाक्षिणम् । अविषये-फलाविषये । तदाकारेति । शुद्धात्माकारेत्यर्थः । तथा च तत्र प्रामाण्यं तदाकारप्रमाकरणत्वम्, न तु तद्विषयकफलकरणत्वमिति भावः । तदुक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निराकृतम् ।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥ इति ।

वेदान्तसिद्धं-वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिप्रयुक्ताज्ञानतत्प्रयुक्तोच्छे-

नारायणी ।

श्रवणं विना मनोऽपि न ग्रहणे समर्थमिति भावः । श्रुत्यन्तरं--न विज्ञातेरिति । विज्ञातेः-मनोवृत्तिरूपस्य(१), विज्ञातारं-भासकचिद्रूपं, न विजानीयाः-प्रमाणफलविषयतया न जानासि, निराकारत्वादिति भावः । वागविषयत्वे-वचनाविषयत्वे, तत्र-ब्रह्मणि, प्रामाण्यं-तद्विषकप्रमाजनकत्वरूपम्, अविषये-फलाविषये, तदाकारवृत्तिमात्रेण-शुद्धचिन्मात्रगोचरवृत्तिमात्रेण । तथाच तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यं तदाकारवृत्तिरूपप्रमाकरणत्वं न तु तद्विषयकफलरूपप्रमाप्रयोजकत्वरूपमपि । तदुक्तम्—

फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् ।
ब्रह्मण्यज्ञाननाशार्थं वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यते ॥ इति ।

अन्यथा वेदान्तानामानमर्थक्यमेव स्यात्, न तु तद्युक्तं 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुत्यैव श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यसमर्थनादित्यभिप्रेत्याह--सर्ववेदान्तसिद्धमिति । सर्ववेदान्ताः-उपनिषत्, तन्मूलकसूत्रभाष्यादीनि च तत्सिद्धं तत्करणकवृत्तिविषय इत्यर्थः । वृत्तिविषयत्वमेवास्ति न फलविषयत्वमित्याचार्याभिप्रायं श्रुत्या दर्श-

(१) ज्ञानस्येत्यर्थः ।

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥
यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इत्यादिरविषयत्वमात्मनो दर्शयति। तदेवं वेदान्त-

न्यायरत्नावली।

दवत्। अमतं-परोक्षप्रमाणफलाविषयत्वेन ज्ञातम्। मतम्-उक्तफलविषयत्वेन ज्ञातम्। विजानतां-प्रत्यक्षप्रमाणफलाविषयत्वेन-जानतां पुरुषाणाम्। अविज्ञातं-चैतन्यविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वेनाज्ञातम्, अविजानताम्-उक्तफलविषयत्वेनाजानताम्। विज्ञातम्-उक्तस्वप्रकाशत्वेन ज्ञातुं शक्यम्। मनुते-फलविषयीकरोति। तदेव-फलाविषयीभूतम्। उपासते श्रुत्यादिप्रमाणेन तत्तद्गुणवत्तया फल-

नारायणी।

यति—यस्येति। अमतं प्रमाणजन्यफलविषयत्वेनाज्ञातं, मतं स्वप्रकाशचिदात्मना परिशेषाद्भातम्, सर्वभासकतया प्रमितस्य प्रमाणफलाविषयत्वे स्वप्रकाशत्वमर्थात्सिद्धमेवेति भावः। तत्रोपपत्तिमाह—अविज्ञातेति। विजानतां प्रमाणफलविषयत्वेन ज्ञानवतां पुरुषाणाम्, अविज्ञातं-स्वप्रकाशत्वेनाज्ञातम्, अविजानतां—प्रमाणफलविषयत्वेनाजानताम्, विज्ञातं-स्वप्रकाशप्रत्यगात्मना ज्ञातम्। प्रमाणजन्यफलविषयत्वं मास्तु प्रमातृवेद्यत्वमस्त्विवति भ्रान्तं प्रति श्रुत्यन्तरमाह—यन्मनसेति। यद्ब्रह्म सर्वावभासकं मनसा विज्ञानरूपकरणेन न मनुते न फलविषयीकरोति प्रमातेति शेषः। येन ब्रह्मणा मनः विज्ञानरूपं करणं मतं विषयीकृतमाहुः श्रुतय इति शेषः। तदेव सकलकरणानामविषयीभूतम्। कथं तर्हि तदुपास्यमित्याशङ्क्योपास्यं तन्न भवत्येवेत्याह-नेदमिति। यदिदं उपासाकर्त्वेनाभिमतमुपासते श्रुत्यादिप्रमाणेन तत्तद्गुणवत्तया जानन्ति उपासका इति शेषः, नेदं-तदिदं सगुणत्वादिनाभिमते सर्वाधिष्ठानचिन्मात्राखण्डानन्दाद्वयपरमात्मरूपं न भवतीत्यर्थः। गुणवत्तयाऽवगतस्य मायिकत्वेन परमात्मत्वायोगादिति भावः। मास्तु केवलगोचरत्वं घटाद्यवच्छेदेन सद्रूपस्य सन्घट इति चाक्षुषत्वानुभवात्, चक्षुरादिसहकृतमनोगोचरत्वं तु स्यादेवेत्यत आह—इत्यादिरिति। 'यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि प-

वाक्यजन्याखण्डाकारवृत्त्या अविद्यानिवृत्तौ तत्कल्पितसकलानर्थनिवृत्तौ परमानन्दरूपस्सन् कृतकृत्यो भवतीति सिद्धम् ॥

न स्तौमि तं व्यासमशेषमर्थं समग्रसूत्रैरपि यो बबन्ध ।
विनापि तैस्सङ्ग्रथिताखिलार्थं तं शङ्करं नौमि सुरेश्वरं च॥१॥

न्यायरत्नावली ।

विषयरूपेण जानन्ति । अविषयत्वमिति । चिद्रूपस्यैव मुख्यज्ञानरूपत्वेन तदीयसम्बन्धस्यैव मुख्यविषयतारूपत्वेन तत्सामान्याभावं फलविषयत्वनिराकरणद्वारा दर्शयति । वृत्तेराकाराख्यसम्बन्धस्तु न मुख्यविषयतेति तस्य ब्रह्मणि स्वीकारेऽपि न विरोध इति भावः। विनापि तैरिति । सूत्रशब्दस्य तन्तौ सङ्ग्रहवाक्ये च प्रयोगात् श्लेशमूलको व्यतिरेकालङ्कारोऽयम् । सूत्रैरपि व्यासस्सर्वार्थान् न बबन्ध न सङ्गृहीतवान्, शङ्कराद्याचार्यास्तु सूत्राण्यनाश्रित्यापि सर्वार्थान् सङ्गृहीतवन्तः सूत्रानुक्ता-

नारायणी ।

श्यति यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतमित्यादिश्रुतिरिन्द्रियागोचरत्वमपि वदतीत्यर्थः। तथाच सन्घट इत्यादावप्युपादानभूतं मायोपाधिकमेव भाति न तूपलक्षितमपि तदेव चास्माकं परमात्मभूतमिति भावः। अविषयत्वमिति । चित एव मुख्यज्ञानरूपत्वात्तदीयसम्बन्धस्यैव मुख्यविषयतारूपत्वात्तत्सामान्याभावं फलविषयत्वनिराकरणद्वारा दर्शयतीत्यर्थः । (१)वृत्तेरावरणनिवृत्तियोग्यत्वरूपाकारत्वाख्यसम्बन्धस्तु न मुख्यविषयता, तस्या ब्रह्मणि स्वीकारेऽपि न विरोध इति भावः। उपसंहरति—तदेवमिति । तथाचायं समुदितग्रन्थार्थः । सकलोपाध्यतीतः परमात्मैव वस्तुतो वर्णाश्रमादिरहितः, स्वकल्पितानाद्यविद्यया जीवेशादिविभागेन स्वस्वोचितानि कर्माणि कुर्वन् प्रतिदेहमहमहमिकया बद्ध इव शास्त्रजन्यज्ञानेन मुक्त इव भवति,न वस्तुतो बन्धमोक्षवान्,बन्धहेतोरज्ञानस्यानिर्वाच्यत्वात्, अज्ञानस्य च कल्पितस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणाभावात्, परमात्मैव जीवजगद्भावादिना व्यवह्रियमाणं वस्तु नान्यत् श्रुतियुक्तिविरोधात्, अतः द्वैततत्सत्यत्ववादो मूढानामज्ञानविजृम्भित एवेति शिवम् । विनापि सूत्रैरिति सूत्रशब्दस्य तन्तौ स्वल्पाक्षरत्वादिगुणयुक्तसं-

(१) वृत्तेरावणविषयतया निवृत्तीति पाठः खपुस्तके ।

लघुरपि बह्वर्थवहश्चिन्तामणिरिव निबन्धोऽयम् ।
मधुसूदनेन मुनिना विहितो गुणिनां विनोदाय ॥२॥
यदत्र सौष्ठवं किञ्चित्तद् गुरोरेव मे न हि ।
यदत्रासौष्ठवं किञ्चित्तन्ममैव गुरोर्न हि ॥ ३ ॥
बहुयाचनया मयाऽयमल्पो बलभद्रस्य कृते कृतो निबन्धः ।
यददुष्टमिहास्ति यच्च दुष्टं तदुदारास्सुधियो विवेचयन्तु॥४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वती-
भगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितः
सिद्धान्तबिन्दुनामग्रन्थः समाप्तः ।

न्यायरत्नावली ।

र्थानामपि वक्तृत्वादित्यर्थः । लघुः—अतिस्वल्पः । बह्वर्थवहः—(बह्वर्थ) प्रापकः । निबन्धः—ग्रन्थः । अत्र—ग्रन्थे । सौष्ठवं—गुणवत्त्वम् । बलभद्रस्य—आचार्याणां सेवकब्रह्मचारिणः ॥

श्रीनारायणतीर्थानां गुरुणां चरणाम्बुजम् ।
नमामि वाङ्मनःकायैरनन्यशरणैस्सदा ॥
भजे श्रीपरमानन्दसरस्वत्याः पदाम्बुजम् ।
यदेवालम्ब्य संसारसागरो गोष्पदीकृतः ॥

इति श्रीब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता सिद्धान्तबिन्दुटीका
न्यायरत्नावली समाप्ता ।

नारायणी ।

ग्रहवाक्ये च प्रयोगात् श्लेषमूलको व्यतिरेकालङ्कारोऽयम् । भगवत्पूज्यपादास्तु विनापि सूत्रैः सर्वार्थान्संगृहीतवन्त इत्यर्थः । लघुः अतिस्वल्पः, वहः प्रापकः, निबन्धः ग्रन्थः, गुणिनां सकलविद्यापारङ्गतानामीर्ष्यासूयादिरहितानाम्, अत्र ग्रन्थे सौम्यगुणवत्त्वं सर्वार्थसंग्राहकत्वादिरूपं गुरोरेव न ममेत्यर्थः । श्रुत्यर्थतदनुकूलतर्काणां श्रीमदाचार्यपरंपराप्राप्तगुरुमूलकत्वादिति भावः । असौष्ठवं-भाष्यभामतीविवरणाद्यपेक्षया कठिनत्वरूपम् । अखिलविद्याप्रवीणतार्किकशिरोमणिभट्टाचार्यरीत्यनुसरणादिति भावः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य—श्रीरामगोविन्दतीर्थशिष्य—
[तथा] श्रीवासुदेवतीर्थविद्य शिष्य—श्रीनारायणतीर्थ—
विरचिता सिद्धान्तबिन्दुलघुव्याख्या सम्पूर्णा ॥

काशीसंस्कृतसीरीज-ग्रन्थमाला।

इयं काशी-संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति। एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति। अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते।

१ नलपाकः नलविरचितः। संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८

२ संक्षेपशारीरकम्। रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीका-सहितम्। (वेदान्तं १) रु० ८—०

३ वैशेषिकदर्शनम्। पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यांसमन्वितम् (वैशेषिकं १) रु० २—०

४ श्रीसूक्तम्। विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम्। (वैदिकं १) रु० ०—६

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः-प्रथम भाग अव्ययीभावान्तः। (व्याकरणं १) रु० ५—०

५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादि-समाप्तिपर्यन्तः। द्वितीय भाग (व्याकरणं १) रु० ८—०

६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुण-निरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रि-कृतव्याख्यासहिता। (न्यायं १) रु० ६—०

७ पञ्चीकरणम्। वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रि-कासमवेतविवरणेन च समन्वितम्। (वेदान्तं २) रु० ०—८

८ अलङ्कारप्रदीपः। श्रीविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः। (काव्यं १) रु० ०—८

९ अनङ्गरङ्गः। महाकविकल्याणमल्लविरचितः। (कामशास्त्रं १) रु० ०—१२

१० जातकपारिजातः। श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः। (ज्यो० १) रु० २—०

११ पारस्करगृह्यसूत्रम्। कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम्। (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८

१२ पुरुषसूक्तम्। सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-नि-म्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम्। (वैदिकं २) रु० १—४

१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम। (वेदान्तं ३) रु० १—४

१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम्। महाकवि श्रीकालिदासवि०। सञ्जीवनी शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम्। (काव्यं २) रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः। (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली। मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटि-प्पणा। (न्याय २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम्। काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे ह-रिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम्। हरिहरभाष्यस-हितस्नानत्रिकण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवक-ण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितो [illegible] परिष्कृतं-टिप्प-

१८ संक्षेपशारीरकम् । मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका—अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः । (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः । (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः । (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् । श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्य-विरचितम् । हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका—संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम् । (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः । भाषाटीका-सहितः । (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः । (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका । श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता । सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः । (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः । (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः । (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः । (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीय-कृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः । (व्या०४) रु० ४—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम् । म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं०श्रीकनकलाल ठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम् । (काव्य३) रु० १२—०

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया-जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) यन्त्रस्थ

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । म० म० रुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासित म० म० वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः । (न्यायं ४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या—तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ५) यन्त्रस्थ

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) रु० १—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षि-भारद्वाजोद्योतकरविरचितम् । महर्षि-गौतमादिचरितसम्ब-

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १-२-३-४)(वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर-वामन-जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ६) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ७) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः (वेदान्तं ६) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् सपूर्णम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दानमयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं१) रु० १—८

४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः । (धर्मशास्त्रं२) रु० १—८

४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३) रु० २—०

४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः । (व्याकरणं ८) रु० १—४

४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या--श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०७) रु० १—४

४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः । (काव्य०४) रु० ४—०

५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०

५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । श्रीकालिदासविरचितम् म.म. श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण कृता भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतः संपूर्णम् । (काव्य ५) रु० १-४

५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०—८

५३ रसचन्द्रिका । श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता । (काव्य० ६) रु०१—०

५४ अलङ्कारमुक्तावली । श्रीविश्वेश्वर पाण्डेयनिर्मिता । (काव्य०७)रु०-१२-०

५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः । सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पण्योपेतः । भवबोधकन्दो-

५६ अलङ्कारशेखरः। केशवमिश्रकृतः। साहित्योपाध्याय श्रीअनन्तराम-शास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः। (अलं० वि० १) रु० १-४

५७ शक्तिवादः। श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः। टीकात्रयोपेतः। कृष्ण-भट्टकृतया मञ्जूषया–माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शना-द्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः। (न्या० वि० ७) रु० २-०

५८ प्रौढमनोरमा। म. म. श्रीभट्टोजीदीक्षितावरचिता तत्पौत्र म. म. श्रीहरिदीक्षितविरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्ययासमेता। म. म. पण्डितश्रीभैरवमिश्रविरचितशब्दरत्नव्याख्यया युक्ता। श्रीयुतभाण्डारीत्युपाह्वमाधवशास्त्रिविरचित प्रभानामकटिप्प-ण्या समलङ्कृता। श्रीयुतजगन्नाथशास्त्रिविरचितयाव्ययी-भावस्य शब्दरत्नप्रदीपकनामकटीप्पण्याऽलङ्कृता (अव्ययी-भावान्तः प्रथमो भागः) (व्याकरण वि० ९) रु० ५—०

५९ आपस्तम्बगृह्यसूत्रम्। श्रीहरदत्तप्रणीतयाऽनाकुलाख्यया व्याख्यया, श्रीसुदर्शनाचार्यप्रणीतया तात्पर्यदर्शनाख्यया व्याख्यया च समलङ्कृतम्, पृथक् सूत्रपाठेन, पाठभेदेन, मीमांसापदार्थविव-रणेन च संयोजितम्। (कर्म० वि० ५) रु० ३—०

६० नाट्यशास्त्रम्। भरतमुनिप्रणीतम् (सम्पूर्णम्) साहित्योपाध्याय एम.ए. इत्यादिपदवीभाजा पण्डित बटुकनाथ शर्म्मणा तथा साहित्यशास्त्रि एम.ए. पदवीभृता पण्डित बलदेवोपाध्यायेन च सम्पादितम्। (नाट्यशास्त्र वि० १) रु० ५–०

६१ काव्यालङ्कारः। श्रीभामहाचार्येण विनिर्मितः। काशीविश्ववि-द्यालयाध्यापकाभ्यां पण्डित बटुकनाथ शर्मा एम० ए० सा-हित्योपाध्यायः तथा पण्डित बलदेव उपाध्याय एम० ए० साहित्यशास्त्री इत्येताभ्यां भूमिकादिभिः समलङ्कृत्य सम्पा-दितः, काशी विश्वविद्यालयोपकुलपतिपदं विभूषयद्भिः श्री-मदाचार्यप्रवरैः आनन्दशङ्कर ध्रुव महोदयैः लिखितेन प्राक्-कथनेन सनाथीकृतः। (अलङ्कार वि० २) रु० १-८

६२ ब्रह्मवादः। गोस्वामि श्रीहरिरायजी महाराज विरचितः। श्री-गोपालकृष्णभट्ट विरचित विवरणाख्यव्याख्यासमलङ्कृतः। तथा गोस्वामी श्रीव्रजनाथविरचितो ब्रह्मवादः। तथा शुद्धा-द्वैतपरिष्कारः श्रीमद्रामकृष्णभट्ट विरचितः। श्रीरघुनाथ-शास्त्रि विरचित शुद्धाद्वैतपरिष्कारतात्पर्यम्। श्रीहरि-शङ्कर शास्त्रि–वेदान्तविशारदेन विस्तृत भूमिकया विवि-धपरिशिष्टैर्भाषानुवादेन टिप्पण्यादिना च समलङ्कृतः। (शुद्धाद्वैतसम्प्रदाय वि० १) रु० १—०

६३ प्रेमरसायनम्। श्रीविश्वनाथपण्डितरचितम् (का० वि० ८) रु० १—०

सिद्धान्तबिन्दुः। श्रीमधुसूदनसरस्वती विरचितः। श्रीभगवान्-शङ्कराचार्य विरचित दशश्लोकव्याख्यारूपः श्रीगौड ब्रह्मा-नन्दविरचित न्यायरत्नावली–नारायणतीर्थ विरचित लघु-

बनारस-संस्कृत-सीरीज़-ग्रन्थमाला।

इयं बनारस–संस्कृत ग्रन्थमाला खण्डशो मुद्रिता भवति। अस्यां संस्कृतभाषानिबन्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमा ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति तांश्च ग्रन्थान् काशिक-राजकीयसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति। अस्यां प्रकाश्यमानानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते।

१ सिद्धान्ततत्त्वविवेकः। (ज्योतिष) श्री कमलाकरभट्टविरचितः। म. म. पण्डित श्रीसुधाकरद्विवेदिटिप्पणीभिस्तथा म. म. पण्डित श्रीमुरलीधरशर्मकृत टिप्पणीभिश्च सहितः। (सिरीज़ नं० १, २, ३, ६, १४) ५ खण्डानि मूल्यम् रु० १०—८—०

२ अर्थसङ्ग्रहः। (मीमांसा) श्री लौगाक्षिभास्करप्रणीतम्। आङ्गल-भाषानुवादसहितः (नं० ४) द्वितीयावृत्तिः मुद्र्यमाणः

३ तन्त्रवार्त्तिकम्। (मीमांसा) श्रीमत्कुमारिलभट्टपादविरचितम्। श्री शबरस्वामिभाष्यप्रथमाध्यायद्वितीयपादा तृतीयाध्यायपर्यन्तम् व्याख्यानरूपम्। (नं० ५, ७, १६, २३, २७, २९ ३२, ३४, ३६, ३९, ६०, ६२, ७२) १३ खण्डानि द्वितीयावृत्तिः मुद्र्यमाणः

४ तन्त्रवार्त्तिकावशेषः टुपटीका। (मीमांसा) श्रीमत्कुमारिलभट्टपाद विरचितम्। श्री शबरस्वामिभाष्य चतुर्थाध्यायप्रथमपादाद्द्वादशाध्यायपर्यन्तम् व्याख्यानरूपम्। (नं० ७३, ७४, ७८, ८१) ४ खण्डानि मूल्यम् रु० ६—०—०

५ शुक्लयजुः प्रातिशाख्यम्। (शुक्लयजुर्वेद) श्रीकात्यायनमहर्षि प्रणीतम्। उव्वटभाष्यसहितम्। (नं० ८, १०, १८, २१ २६, ३१) ६ खण्डानि मूल्यम् रु० ६—०—०

६ सांख्यकारिका। (सांख्य) श्रीईश्वरकृष्णविरचिता। श्रीनारायणतीर्थकृतचन्द्रिकाटीका श्रीगौडपादाचार्यकृतभाष्यसहिता। (नं० ९) १ खण्डम् मूल्य रु० १—०—०

७ वाक्यपदीयम्। (व्याकरण) श्रीभर्तृहरिमहावैयाकरणविरचितम्। प्रथमभागे प्रथमद्वितीयकाण्डे पुण्यराजटीकासहिते खण्डानि ३ द्वितीयभागे तृतीयकाण्डं हेलाराजटीकासहितं खण्डानि ४ (प्रथमभागे नं० ११, १९, २४, द्वितीय भागे नं० ९५, १०२, १३०, १६०) मूल्यम् रु० ७—४—०

८ रसगङ्गाधरः। (अलङ्कार) पण्डितराजजगन्नाथविरचितः। श्रीनागेशभट्टकृतगुरुमर्मप्रकाशिका व्याख्यासहितस्तथा म. म. पण्डित श्रीगङ्गाधरशास्त्रिकृतटिप्पणीसहितः (नं० १२, १७, २०, २५, २८, ३०, ३३, ३७, ७१) ९ खण्डानि मूल्यम् रु० ४—८—०

९ परिभाषावृत्तिः। (व्याकरण) श्री क्षीरदेवकृता (नं० १३, २२) मूल्यम् रु० २—०—०

१० वैशेषिकदर्शनं। (वैशेषिक) श्रीमहामुनिकणादविरचितम्। महाषष्ठवरप्रशस्तदेवाचार्यविरचित...

मधुसूदनाचार्यविरचितकिरणावलीटीका सहितम् (नं० १५, ५०, १५५, १५६, १५७) ५ खण्डानि मूल्यम् रु० ६—४—०

११ पाणिन्यादि३२शिक्षासङ्ग्रहः। (वेद) महर्षियाज्ञवल्क्यादि-महामुनिप्रणीतम्। (नं० ३५, ४०, ४२, ४४, ४६) ५ खण्डानि मूल्यम् रु० ५—०—

१२ नैष्कर्म्यसिद्धिः। (वेदान्त) श्री सुरेश्वराचार्यविरचिता। श्री ज्ञानोत्तममिश्र कृत चन्द्रिकाव्याख्या सहिता। (नं० ३८, ४१, ४३, ८८) ४ खण्डानि मूल्यम् रु० ४—०—

१३ शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम्। (शुक्लयजुर्वेद) महर्षिकात्यायनप्रणीतम्। श्रीयाज्ञिकानन्तदेवविरचितभाष्यसहितम्। (नं० ४५, ४७, ४९, १५८) खण्डानि ४ मूल्यम् रु० ४—०—

१४ ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्। (ऋग्वेद) श्रीमहर्षिशौनकप्रणीतम्। उव्वटभाष्यसहितम्। (नं० ४८, ५९, ६४, ७९) ४ खण्डानि मूल्यम् रु० ६—०—

१५ बृहद्वैयाकरणभूषणं पदार्थदीपिकासहितम्। (व्याकरण) पं० श्री कौण्डभट्टविरचितम्। (नं०५१से५४) ४ खण्डानि मूल्यम्रु०६—०—

१६ विवरणोपन्यासः। (वेदान्त) श्रीरामानन्दसरस्वती विरचितः (विवरणतात्पर्यस्य व्याख्यानम्) तथा—

* वाक्यसुधा। (वेदान्त) श्री शङ्कराचार्यविरचिता। श्रीब्रह्मानन्दभारतीकृतव्याख्यासहितः। (नं० ५५, ५६) २ खण्डानि मूल्यम् रु० ३—०—

१७ तत्त्वदीपनम्। (वेदान्त) श्री अखण्डानन्दमुनिकृतम्। (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्) (नं० ५७, ५८, ६१, ६३, ६५, ६६, ६७, ६८) ८ खण्डानि मूल्यम् रु० १२—०—

१८ वेदान्तदीपः। (वेदान्त) श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचितः। (ब्रह्मसूत्रव्याख्या) (नं० ६९, ७०, ८०) मूल्यम् रु० ४—८—

१९ पातञ्जलदर्शनम्। (योग) श्रीमहर्षिपतञ्जलिप्रणीतम्। श्रीरामानन्दयतिकृतमणिप्रभाख्यवृत्तिसहितम्। (नं०७५) मूल्यम् रु० १—०—

२० पाणिनीयमिताक्षरा। (व्याकरण) श्रीमदन्नंभट्टप्रणीता (नं० ७६, ७७,८२,८५,९३,९८,११५,१२१,१२२,१२६) मूल्यम् रु० १५—०—

२१ रसमञ्जरी। (अलङ्कार) श्रीभानुभट्टकृता। श्रीअनन्तपण्डितकृतव्यङ्ग्यार्थकौमुद्यास्तथा श्रीनागेशभट्टकृतप्रकाशव्याख्यासहितम्। (नं० ८३, ८४, ८७) मूल्यम् रु० ३—०—

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्ता—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, विद्याविलास प्रेस
गोपालमन्दिर के उत्तर फाटक बनारस सिटी।

दिनांक	सदस्य संख्या	दिनांक	सदस्य संख्या